

ДЕРЕВО ПАМ'ЯТІ

4

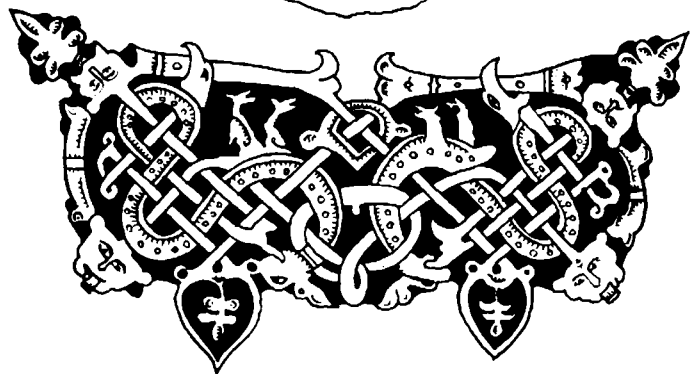
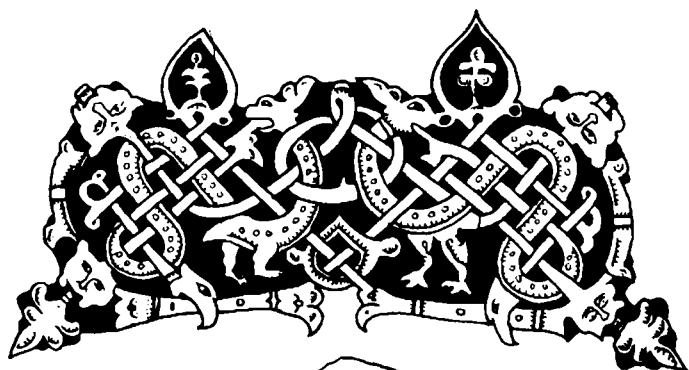
Бібліотеку засновано
1990 року

ДЕРЕВО ПАМ'ЯТІ

КНИГА
УКРАЇНСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО
ОПОВІДАННЯ

У чотирьох
випусках

ДЕРЕВО ПАМ'ЯТІ

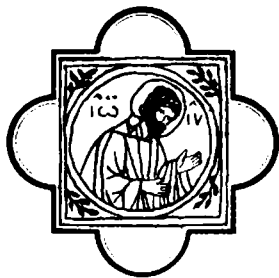

КНИГА
УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ОПОВІДАННЯ

ВИПУСК 4

Присвячений митцям минулого

Для старшого шкільного віку

*Завершальний випуск антології
українського історичного оповідання
присвячений митцям минулого — письменникам,
друкарям, художникам, будівничим,
музикантам, артистам.
Видання проведе читача
по тисячолітній дорозі нашої культури
(від доби київських князів до майже сучасності),
спинившись на окремих її явищах,
допоможе вловити аромат різних епох,
познайомить з таємницями творчості.*

Упорядкування текстів та ілюстрацій,
передмова, примітки
ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Редколегія:
О. М. АПАНОВИЧ, Я. П. ГОЯН, Ю. М. МУШКЕТИК,
Ф. П. ШЕВЧЕНКО, В. О. ШЕВЧУК

Художнє оформлення
ІВАНА ГАВРИЛЮКА

МИСТЕЦЬКИЙ СВІТ У ЗОБРАЖЕННІ УКРАЇНСЬКИХ БЕЛЕТРИСТІВ

Українське оповідання про митців — особливий піджанр белетристики, який розпадається в свою чергу на два пласти: на історичну оповідь й оповідання про митців-сучасників; ми ж вибираємо для свого видання пласт лише перший, тобто ця антологія є першим зібранням історичного оповідання про митців. Нагадаємо визначення історичного оповідання взагалі, яке ми давали в передмові до книги першої «Дерева пам'яті», — це художній твір про події, які відбувалися до авторового народження. В даному виданні це визначення ми повинні трохи підкорегувати. Так, наприклад, оповідання Варвари Чередниченко «Останній лист» розказує про Архипа Тесленка і про події, які відбувалися тоді, коли авторка була ще дівчинкою, але й такі, які вона бачила й особисто сприймати, а відтак і усвідомлювати, як сучасні собі, не могла, а для твору використовувала писемні джерела, отже, творила цілком історичне оповідання.

У свою чергу історичні оповіді про митців розділяються на кілька підвидів, кожен з яких має свою специфіку, — в своєму виборі ми намагалися подати всі наявні види. Найархаїчніше історичне оповідання про митців — це давнє житіє. Їх маємо кілька зразків, бо загалом житія писалися про святих, тобто людей, які прислужилися церкві й були канонізовані не як митці, а як служителі церкви, хоч не забуваються тут і мистецькі заняття святого. Найдавнішим таким твором є «Слово 34-те «Києво-Печерського патерика», писаного в XIII столітті, «Про преподобного Спиридона Проскурника і про Алімпія-іконника», власне, та його частина, що розповідає про Алімпія, який жив у часи князя Всеволода Ярославича та києво-печерського ігумена Никона (Всеволод Ярославич княжив у Києві з 1076 по 1093 рік): ми не вміщуємо оповідання в антологію, бо маємо сучасну розробку цього сюжету Ніни Бічуї. Знаємо два житія про митців: одне з XVII століття, а друге із XVIII-го — перше Дмитра Ростовського про Нестора-літописця, витримане у стилістиці житій Київської України-Руси, й друге — анонімне житіє самого Дмитра Ростовського, чи Туптала, в якому зберігається постика стародавнього житія, але збагачена белетристичними елементами часу новішого: споминами сучасників героя, описовими картинками і так далі.

Але, незважаючи на таку глибоку закоріненість у віках традиції оповідання про митців, при тому історичного, воно, як таке, з'являлося в нашій літературі спорадично і усталеної культури практично не створило. Не багате на такі оповідання XIX століття. Ще про митців-сучасників писали, зокрема Тарас Шевченко (повісті «Художник» та «Музикант»), а от з історичних творів можемо назвати хіба повість І. Срезневського «Майоре-майоре», в якій зображено художніми засобами Григорія Сковороду. Загалом же, митцями минулого цікавилися мало. Причину цього добачаємо в недостатньому знанні культури минулих віків, що відбулося через розрив традиції, і несприйняття тієї культури, а також і в однобічному розвитку української літератури XIX століття, коли основним предметом зображення ставало простолюддя, двигунами

писань робилися ідеологічні чинники, а твори з життя інтелігенції, отже, і з життя митців взагалі були рідкісні. Інтерес до них з'являється в українській літературі тільки в кінці ХІХ століття, і почав цю традицію блискучий есеїст Василь Горленко, якого цікавили майже виключно українські теми, хоч писав він російською мовою. В його книжках «Южно-русские очерки и портреты» (1898) та «Украинские были» (1899), які вийшли у Києві, зображена ціла галерея українських митців: він описує театральне дійство в Київській академії («Аполлонові житниці», вміщене в нашому виданні), пише про художників Д. Левицького, В. Боровиковського, Т. Шевченка, про письменників Г. Квітку-Основ'яненка, М. Макаровського, свого родича «одного з віршотворців-обивателів» початку ХІХ століття. Але ці твори були специфічні — своєрідні художні дослідження, белетризовані статті, власне те, що ми сьогодні називаємо есе, яке близьке до документального оповідання і є ніби проміжним жанром між художнім твором та науковою розвідкою. Визначним майстром саме документального оповідання був Орест Левицький (його ми представляли і в 1—2 випусках «Дерева пам'яті»). Зразком такого підвиду історичного оповідання може бути «Пашківль», автор тут описує і власне відкриває читачеві найдавніших українських поетів, котрі жили в ХVІ столітті й користувалися українською народною мовою, — це Ян та Олена Жоравницькі.

Отож власне художнє оповідання про митців минулого з'являється у ХХ столітті, ще в дореволюційний час (вміщене тут «Напередодні» Миколи Чернявського і є таким зразком), знаходить свій особливий розвиток у 20—30 роках (такого типу твори писали Віктор Петров (Домонтович), Юрій Косач, Гео Шкурupій, Михайло Івченко, Антін Лотоцький, Леонід Мосендз, Юліан Опільський, Валер'ян Поліщук та інші), і коло зацікавлень цих письменників досить широке: писали вони про митців своїх, українських, і зарубіжних у формі фантазійного чи й документального оповідання: про Езопа, Гете, Сковороду, Шевченка, Бетховена тощо. Саме в цей час, можемо сказати, й утверджується в українській літературі піджанр історичного оповідання про митців. Цікаво, що улюбленими героями такого оповідання стають Тарас Шевченко та Григорій Сковорода — про цих двох митців у нашій літературі фактично створюються цілі цикли, кожен з яких можна видати окремою книжкою, та й не тільки оповідання про них пишуть, але й повісті та романи. Подібного типу твори з'являються в Східній Україні, і в Західній, і в літературі діаспори.

З часом інтерес до історичних творів про митців не занепадає, а навпаки, зростає, як і в світовій літературі ХХ століття, а найбільшого свого розвитку досягає-таки в наші часи, особливо в 60—80 роки, що й зрозуміло, оскільки саме тоді відбувався активний процес повернення історичної пам'яті нашого народу, так само як цей процес ішов і в 20-х роках. Отже, наскільки можна помітити, становлення українського історичного оповідання про митців безпосередньо пов'язане з бажанням письменників, з одного боку, усвідомити самих себе в контексті рідної культури, з другого — вони прагнуть розширити жанрові межі своєї літератури, відтак зробити її повновартіснішою та масштабнішою, а може, й шукають у минулому оперття для власної творчості. «Треба твердо визначити сучасне становище нашого письмен-

ства, — писав один із творців такого оповідання Юрій Косач ще в 1946 році, і писав, треба сказати, в еміграції, — й коли воно не корисне й не відповідає нам як народові з ясними ідеалами, з багатою традицією й тим золотозарним майбутнім, якого ми для цього хочемо, треба постаратися змінити його на краще» (Ю. Косач. Межі та обрії. — Рідне слово. — 1946. — № 5. — Мюнхен-Карльсфенд. — С. 13). Цей процес, отже, суголосний з актом національного пробудження, а також з певного роду протиставленням і запереченням культури, як такої, в тоталітарних режимах, адже недаремно один із творців Третього Рейху Герман Герінг казав, що коли він чує слово «культура», то хапається за револьвер. Отже, письменники, які розвивали історичне оповідання про митців, свідомо чи й несвідомо йшли проти заперечення культури, властивого тоталітарним режимам; може, цим і зумовлюється постання й розквіт такого оповідання саме в літературі ХХ століття, того, яке у першій своїй половині породило цілий ряд тоталітарних структур: одні з них упали раніше, ще в 40-х роках, а інші протривали й до наших днів.

Загалом, працюючи над оповідями про митців, письменники ставили перед собою кілька завдань: одні намагалися популяризувати в художній формі рідну культуру, створюючи художні біографії митців, іноді з фантазійним елементом, а часом і цілком документально (О. Кучерук, С. Єсельчик, О. Левицький, В. Горленко, М. Лазорський, М. Кучеренко, Ю. Хорунжий, В. Чередниченко та інші); другі цікавилися тими чи іншими епізодами з життя та діяльності митця (Л. Мосендз, Ю. Косач, Д. Міщенко, А. Соломко та інші); треті робили спробу вводити українську культуру у світовий контекст (Ю. Косач, Р. Іваничук, Л. Мосендз); четверті історію життя та діяльності митця перепускали через власне «я», створюючи його, так би мовити, чуттєву візію (Н. Бічуя), або ж намагалися уявити систему почуттів та дій митця без достатніх документальних підстав, на основі фантазійної (С. Майданська, В. Шевчук у «Пострілі» та інші), або ж їх і маючи (М. Кучеренко, А. Соломко та інші).

Фантазійне оповідання часом твориться цілком довільно, з таких ми ввели в антологію «Гроно винограду» Людмили Коваленко — тут йдеться про архітектора, будівничого церков, якого історія не фіксує, але який був можливий у тогочасних умовах, тобто йдеться про одного із тих українських зодчих, пам'ятки творчості яких і досі хвилюють нас і вражають, але імена яких потонули в часі. Отже, письменники тим самим не тільки популяризують документальне знання про тих чи інших митців, але й створюють про них уявлення, художню візію — це може стосуватися не лише окремого митця, але й мистецьких явищ (наприклад, художнє зображення вистави в Київській академії під пером Василя Горленка).

З другого боку, оповідання про митців можуть писатися і для висловлення чи впровадження власних суспільно-політичних або історичних поглядів. Таке оповідання Олександра Кучерука про першого українського друкаря Швайпольда Фіюля.

Вводимо друкаря в число митців не випадково, адже друкування книг у давні часи було і справді мистецтвом: творці книжок самі чи з допомогою помічників вирізали й виплаляли літери (різьблярство), часто ставали редакторами й авторами певних текстів, прикрашали

книгу, робили заставки, стежили за естетичним розміщенням тексту й розділів тощо; одне слово, виготовлена ними книга, як часто буває й тепер,— окрема мистецька пам'ятка сама від себе. О. Кучерук, пишучи оповідання, ставить перед собою й цікаву наукову проблему: хто був перший український друкар, відповідно, й робить твір не фантазійним, а документальним, бо писалося воно дискусійно супроти поширеного донедавна в нас погляду, що першим українським друкарем був Іван Федоров, незважаючи на те, що на його могильній плиті було написано, що він (до речі, в українській традиції прийнято називати останнього не Федоров, а Федорович, бо так подавав своє прізвище на українських друках він сам) занедбане друкарство на Україні лише відновив. Івана ж Федоровича в нас підносили, бо він ніби був росіянином, а Швайпольда Фіюла замовчували, бо той з німецького роду, відтак маємо навіть політичну тенденцію, а не наукову правду, якої й хоче дошукатися О. Кучерук.

Історичні оповідання про митців, зрештою, як уся історична проза, мають широку гаму свого творення: від цілкомитої вигадки до строго документальної оповіді, і на те є всі підстави, адже ще в XVII столітті український поет Лазар Баранович проголосив, що «поетове мають право у вимислі».

Щодо цього в початках 70-х років відбулася своєрідна суперечка між істориком Петром Толочком та белетристом Іваном Біликом, автором роману «Меч Арєя»,— йшлося про міру художньої вигадки в історичному творі. Мушу сказати, що суперечка була порожня, зрештою, мала не естетичні, а кон'юнктурні спонуки, бо міри художнього вимислу навіть у історичному творі нема; є, однак, вимога (і то тверда) інша — свої історичні фантазії письменник має вводити в епоху вивірено, по змозі без анахронізмів, тобто не в реаліях пізніших часів, що вже є незнанням історії; хоч часто письменники гребують і цим правилом: у них можна знайти наразі й анахронізми, й численні історичні помилки, через що коментар до таких творів завжди бажаний. Але це одна крайність. З другого боку, письменники в своїх творах не раз подають документально вивірені художні картини, маніпулюють документами, вводячи в твір лише художній спосіб вислову. Від статті іноді такий твір відрізняється лише тим, що дає при читанні художній ефект (зразок такого оповідання «Одіссея Аркадія Казки» Олександра Шугая). Тут іде прямий монтаж листів А. Казки до поета В. Мисяка, з якого поступово виростає драма цього вельми цікавого митця. Оце відчуття драми життя людини й складає суть художнього ефекту такого оповідання.

Ідеологічне наповнення твору може творитися так само в кількох вимірах: як заперечення існуючих політичних догм та поглядів і як пристосування до них (хоч би для того, щоб твір міг бути надрукований в тих чи інших умовах). Може бути й третій варіант — несприйняття автором нових суспільних віань.

Так, Юрій Косач виявляє тенденції супротилежні, але також політичного характеру, певною мірою, антинаціональні. Прихильник європейського мистецтва й своєрідний заперечувальник питомого національного розвитку Юрій Косач дивиться на українську реальність, як на провінційне болото, в якому можуть з'являтися одинаки-беркути, котрі

в тому болоті задихаються («Двобій із беркутом»), а ідеалом митця автор бачить європейського бунтаря Людвіга ван Бетховена, водночас з більшою симпатією ставиться до відірваного від рідного ґрунту Андрія Розумовського, рояліста й естета, який не сприймає нових віянь епохи, ніж до рідних пенатів, які постають у нього в нудкій формулі «батуринського заслання» («Вечір у Розумовського»); його, зрештою, п'янить мистецький дух аристократичних салонів, а своє рідне разить і відштовхує; до речі, в цитованій нами статті Ю. Косача «Межі та обрії» письменник бачить в українській літературі тільки кілька постатей, а всю решту визнає за другорядних, навіть того-таки ним оспіваного Івана Франка, до рівня якого йому самому, скажемо до речі, дорости не випало.

Це, так би мовити, чистий вплив суспільних поглядів, тобто автор подає їх такими, якими вони є, отже щирими (правильними чи неправильними, хай судить читач). Є однак політичні погляди, висловлені вимушено, в догоду, як ми казали, соціальним обставинам, у які художній твір писався: їх ми добачаємо в загалом гарному оповіданні Варвари Чередниченко про Архипа Тесленка «Останній лист». Загально-відомо, що А. Тесленка, як письменника-самородка, в міру сили своєї підтримували Борис Грінченко та Євген Чикаленко — останній і справді один із нечисленних українських панів. Обидва в оповіданні не називаються, бо в тридцяті роки були серед проклятих владою. Але письменниці того мало: вона говорить про них устами А. Тесленка, їх не називаючи, цілком осудно, хоч, сказати по правді, без них такого художнього явища, яким став А. Тесленко, могло й не бути. Нічого в оповіданні не говориться також і про чітко сформовану національну свідомість письменника; натомість виводиться міфічний образ російського робітника з Москви, перед яким А. Тесленко схиляється. В цьому разі бачимо вже не висловлення автором власних поглядів, а звичайнісіньке намагання пристосуватися до умов свого часу — був це 1936-й, час тотального винищення української культури і геноцидної страти її діячів.

Отже, в цьому виданні ми не цураємося різномудрих і різнопланових творів (вистерігаючись хіба їхніх крайніх виявів, що, зрештою, як правило, приводить до художньої неповноцінності), навпаки, складаючи антологію, ми хотіли надати їй якомога більшого поліфонічного звучання. Річ певна, що охопити всі історичні оповідання про митців у нас не було змоги, але основні типи такого оповідання представлено: життя, документальні, біографічні, фантазійні, алегоричні (алегоричність виникає в тому разі, коли, пишучи про іншого митця, автор сповідує власну систему мислення й політичних поглядів), опис мистецьких явищ.

Цікавою особливістю українських оповідань про митців є те, що в них майже відсутня романтизованість образів самих митців, тобто вони, як правило, зображаються як реальні, а не як надлюди, виключні істоти, а окремі з них, як, наприклад, Ян та Олена Жоравницькі, подаються аж зовсім без романтичного ореолу, а навіть з реальною нещадністю й безсторонністю пера. Тільки в деяких оповіданнях подано піднесений став творчості, але здебільшого описуються митці як люди серед людей, водночас — як люди з особливим мистецьким баченням світу.

Вони мають свої біди й слабкості, вони тяжко живуть проздовж тисячолітнього існування нашої культури (цей тисячолітній шлях, у міру можливості, ми спробували простежити, будуючи книгу часово, хронологічно) і творять те, що уміють і можуть, складаючи в такий спосіб вічну будову рідної культури. Коло охоплених діячів чи явищ культури, певною мірою, принагідне: про одних письменники писали більше, про інших менше, про деякого не писали взагалі, про одних писали художньо повновартісно, про інших слабкіше; зрештою, й розміри книги не можуть бути безмежні, через що увагою обминуте немало митців вельми значних і великих. Але навіть ця картина, яка створюється, на нашу думку, дозволить читачеві пройти по тисячолітній дорозі нашої культури, спинившись на окремих її явищах та етапах, вловити аромат різних епох, пізнати глибше тих чи інших митців.

Не зовсім рівномірно освітлено в книзі різні види мистецтва, найбільше тут оповідань про письменників, що й зрозуміло, бо белетристи, прагнучи осмислити мистецькі явища минулого, більше цікавилися своїми братами по мистецтву; це їм, зрештою, збагнути психологічно легше, ніж художників, акторів, будівничих чи музикантів, хоч, як побачить читач, не обійдено і їх, правда, не з такою повнотою, як би упорядникові хотілося. Але виходимо з наявного матеріалу.

Цим томом завершуємо нашу мандрівку по епохах та світах, творену через українське історичне оповідання. Ми пройшли через основні віхи української історії (в томах першому та другому «Дерева пам'яті»), через окремі явища історії світової (в томі третьому) і авійшли у світ митців культури, яку кожен у своєму часі намагався творити, щоб нести у світ своє добре й вічне, заради чого спалював себе, але й приносив свою dobroдавчу енергію людям. Хай же те добре та вічне увійде в наше живе серце і допоможе нам стати розумними й нелихими у цьому світі.

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

Кожна річ, коли писанням не буде утверджена, прийде у забуття та невідання, і невідання прийшло б також і про саме начало, й першу будову світу, і про самого нашого родоначальника Адама¹, коли б не був *Мойсей*² од Бога навчений і в книгах своїх не залишив би нам те — усе б довгота часу покрила, як тьма, і в невідання б привела. Але Бог, творячи пам'ять чудес своїх, у який забажає час списувачів подає, щоб могли користуватися наступні роди, прочитавши накреслене нами. Відповідно до цього і в останні ції літа явив Господь у Руській нашій землі, в Печерському святому монастирі, завжди пам'ятного письменника, преподобного отця нашого *Нестора*, що *просвітив наші очі*, приводячи нас у користь і подяку Богові, коли написав нам про начало і першу будову Руського нашого світу не тільки зовнішнього, а найбільше внутрішнього й духовного: кажу про заснування і справлення життя іночого, чинного в Русі, насадженого, як у раю, в Печерському святому монастирі, і про духовного родоначальника нашого вже не звабленого, про преподобного Антонія та інших, що наслідували йому, і породжених духом од нього печерських святих; від них-бо був і достохвальний цей письменник, який їхні святоліпні житія не лише тростію на хартії написав, але й рівноподвижними ділами на непорочній своїй душі; тим-бо самого себе вписав і в книги життя вічного, як почувлося йому: «Радуйтеся, що імена ваші написані є на небесах!»

Цей-бо блаженний отець наш Нестор прийшов до них, безмовного преподобного Антонія в печері і блаженного Феодосія, який будував монастир, бажаючи святого, ангельського іночого образу,— мав якраз сімнадцять років од народження свого і тоді не у суших іноків набув усілякої чернечої добродійності й чистоти тілесної та душевної, вільної убогості, глибокої смиренності, безперечного послухання, міцного пощення, безперервного моління, невсипущого дбання та й інші рівноангельські мав труди усякі, а наслідуючи життю самих первоначальників святих пе-

¹ На полях примітка автора: «Від Патерика Печерського». — Упоряд.

² Тут і далі слова, набрані курсивом, пояснюються в примітках. —

черських Антонія і Феодосія, і від тієї святої двійці прийняв люб'язно у доброцвітній своїй юності усяку заповідь, як отроча від сочків молоко і як олень спраглий воду від двох джерел, що течуть посеред гір у печерах. Являє-бо в писанні своєму, що мав велику любов до тих преподобних основників «не словом, ані язиком, але ділом та правдою»³ і що вельми прославляв Бога «в тілі своєму та в душі своєму»⁴, бачачи добрі діла, які світяться, тих двох великих світил Руського неба. Після ж чесної перед Господом смерті тих преподобних отців, цей блаженний отець наш Нестор не тільки ділами мирськими для світу помер, що й раніше у сушій скусі сотворив, але вже й мирським образом: прийняв святий ангельський і іночий образ від преподобного Стефана, ігумена печерського, потім і на дияконську ступінь од нього виведений був і тоді, бачачи на собі подвійний ангельський сан, чернечий і дияконський, день від дня добродійності подвоюючи, умертвляючи всі пристрасті плотські і творячи всяку істину, щоб не бути ніколи плотянином, а в усьому духовним та істинним рабом і поклонником Божим, добре знав, що сам Бог сказав: «Бог є дух, і ті, що йому вклоняються, повинні в душі та в правді вклонятися»⁵. Однак являє в писанні своєму відомому, як перемагати духа неприязного (в ньому-бо істини нема), що не поклоняється Господові, а найбільше — невимовним смиренням; всюди-бо, смиряючись, називає себе недостойним, грубим, невігласом і наповненим безліччю гріхів.

Коли ж Богом рушена братія сотворила раду: викопати мощі преподобного Феодосія і перенести їх з печери в Богом створену Печерську церкву, тоді на це послухання перший був блаженний цей Нестор і, з великою вірою та молінням у ділі, копаючи вночі, потрудився, багаточінний цей бісер Печерського святого монастиря, чесні, кажу, мощі преподобного Феодосія викопав і перед печеру виніс — великим тоді чудесам самовидцем був, як сам про тее повідав.

Прожив літ достатньо, трудячись у ділах літописання і літа вічні поминаючи, і так добре вгодив творцю літ, по тому по літах достатніх врем'яних перейшов на вічність і покладений був у печері, де й донині чесне його тіло у чудотворнім нетлітті поживає, свідчаючи, що преподобний

³ На полях примітка автора: «І Послання Івана — 3, 18». — Упоряд.

⁴ На полях примітка автора: «І до Коринтян — 6, 20». — Упоряд.

⁵ На полях примітка автора: «Іоанн — 4, 24». — Упоряд.

цей письменник житій святих і літ написав собі нетлінне житло на небесах і, благословенний, є нетлінним вінцем літа благоді Божої, літа Господнього догідного.

Молитвами ж преподобного цього письменника, хай би й ми були вписані у книги буття ягнати Божого, його ж літа не зменшаться, йому ж з Богом, Отцем та животворящим Духом належить від нас усіляка слава, честь і поклоніння тепер, і завжди, і во віки віків. Амінь.

Ніна | СОТВОРІННЯ Бічуя | ТАЙНИ

арячка палила, і він пив воду, але вода видавалась прісна й затепла, ніби зачерпнута з перегрітої літнім сонцем калабаськи — не втишувала анітрохи спраги і навіть не зволожувала уст.

Гарячка тягнула за собою дивні, примарні видива, вони обступали Алімпія так тісно, що він не міг ані ворухнутись, ані одмахнутись од них рукою, і мусив погодитись на ті видива, і вже хотів їх, а каюся, бо таке бажання вважав гріховним. Сірі, десь на кільканадцять ліктів завширшки, стіни його келії немовби невидима рука вкривала чимось барвним, святково блискучим, — так навіть не вигравала супроти сонця кладена у святих храмах мусія. Алімпієві хотілось торкнутися стін, переконатись, чи то видіння, чи то воістину є, — стіни переливалися червонясто, і жовте межувало з темно- й густозеленим, а синє краплялося в золото. Мерехтіло, мінилося, одна барва лягала на іншу, і поміж тими барвами вирізняв Алімпій окреслені нечіткими лініями людські обличчя, руки, київські тереми, сопілки й гуслі без гравців, сльози чийсь без очей і очі без облич. Іржали коні, хлюпалась об берег дніпрова хвиля, скрипіли весла, тарахкотіли колеса, жарилися вуглини в печах гончарів, плакали якісь чудні діти, й котресь намагалося торкнутися долонькою Алімпієвого обличчя...

Того плачу не хотів лиш чути, бо ніби в'язався плач із таким, чого не мав права згадувати або ж і не пам'ятав зовсім.

— Не спиш, брате Алімпію? — заскрипотіло від порога келії: годі було розрізнити, чи то двері, чи то справді хто говорив.

Алімпій розтулив стиснуті долоні, трохи звівся на

своєму суворому чернечому ложі,— в келії таки справді був ще хтось, уже не з видива. Сіре й чорнувате, сухе, скрипливе, бігало поглядом по Алімпієвому обличчі і по стінах, вицілювало очиці на кожную щілину, ніби прагло там щось угледіти. Однак видива зникли, всякнули в стіни, мовби наполохавшись блимкотливих очиць; пришельцеві годі було щось узріти, опріч стін і тремткого павутиння, давно не обметеного з-над лампадки, що потихеньку тліла, не даючи світла, як не давала холодного наситу прісна вода.

— Не прогнівайся, коли, може, збудив, але прийшов Антоній з *Гори*, котрий замовляв тобі написати ікону, зажурений вельми, що ти слабкий еси.

— Добре, що ти сповістив про те, брате Захарію, не гніваюсь, чого мав би гніватись...

Алімпій вишукував слова, котрі збирався сказати братові Захарію, але йому раптом завадило нове видіння — маячів перед ним уже не один брат Захарій, а стало їх безліч, тьма-тьмуща, і вони поробились маленькі, кружляли довкола сірою мушвою, подзикували: зажурений, зажу... жу... жу...

— Повідай йому, аби прийшов завтра... Доконче завтра, а сам уже йди, я хочу спочити.— Алімпій таки знайшов слова, аби спровадити геть Захарія.

Захарій стеноу плечем — можна переказати, але навіть що замовникові приходити доконче ще й завтра? Хіба для того, аби запитати, як спалося вночі іконникові Алімпію. Однак уголос Захарій не мовив нічого, лиш присунув ближче до хворого корчажку з водою, заглянув, чи ще не вигоріла олія в лампадці, а помітивши, що Алімпій лежить із зімкнутими повіками, знову пильно оббіг очицями келію. Алімпій стежив скрито: чого то видивляється благочестивий брат Захарій — чи не сховку зі скарбом? Видно, не вірить печерська братія, що преподобний Алімпій, знаний у Києві і в цілій Русі іконописець, не доробився за свій вік великого скарбу, не приховав десь потаємки марного золота. І знову сталось: тьма-тьмуща Захаріїв сірою мушвою нишпорять по келії, і відколупують тиньк, і обстукують підлогу, шукаючи скарбу.

Алімпій застогнав, неспокійно ворухнувся на ложі, тож Захарій тихцем вийшов із келії, забувши полишити просохлу просвірку, котру приніс із собою для хворого.

Київський люд, відклавши на день-другий свої клопоти й печалі, втішається веселим святом *новоліття*. На Дніпрі ще не скресла крига, але вже синювате тепло, пропахле

гіркотою майбутнього цвітіння й зеленавості, текло над містом. Вина та меді настоювались на тій п'янкій передвесняній гіркоті, і нелегкий та дорогий хліб здавався замішеним на солодкому духові нової весни і нового року. Уже перейшов урочистий, многобарвний хресний хід із богоугодними піснями, і святі отці вознесли хвалу Господеві, що дозволив киянам пережити многотрудне минуле літо, котре було гаряче, як іскра вогняне, й тим попало жито; і оту осінь минулу, коли несподіваний мороз убив усю яр; і оту зиму, послану за людські гріхи превеликі,— оту зиму з теплом, дощем і громовицею,— а коли бракує хліба, то вже нема роботи ані ковалям, ані огородникам, ані древоділам; хіба що лихварям, та ліццям, та грабарям є робота,— ото ж просили святі отці щасливого нового літа в Бога: з урожаєм і без воєн, а коли з війнами — то з удатними і побідними, і без болістей, без мору й пожеж. І молилися кияни: нехай зіслизнуть разом із талим снігом у березолі благодатному і печаль, і хвороба, й половці, і нехай хто зв'яже до купи всі стріли, по землі розметані, і нехай потонуть у повені всі сльози, й усобиці, і нехай смердам зерно сіється, а ковалям серпи куються, а князям мудрим правда правиться.

А поки що буде — кияни радуються новоліттю, перед святою Софією преподобні отці благословляють люд, а люду без ліку й на Горі, де забудувались бояри, ремісники, купці, й на Дорогожичах, і на Кожум'яках та Гончарах. Затоплена народом площа перед князівським палацом та церквою Богородиці, аж угинається під ногами мощена дерев'яними колодами вулиця при Софійських воротах, а свято вже розметалось, вихлюпнулось аж за ворота, мовби тісно йому в місті, мовби хоче розсадити мури поганськими піснями, звуками сопілок, бубнів, хоче розбігтись реготом аж по дніпровому замерзлому широчинні. Скрізь у натовпі скоморохи, декотрі в дивовижних масках і в несусвітнім убранні, ще інші — з бубнами, а тамті — з ведмедями на ретязях; скоморохи просторікують, не стидаються говорити, що на думку спаде, кепкують із усіх довкруги і з себе теж насміхаються,— на те вони скоморохи, вічно ризикуючи загробним щастям і земним спокоєм, говорять усе, що заманеться. Перейшов хресний хід із хорогвами й благочестям — можна пити, заїдаючи рукавом, можна реготати, й співати, і кепкувати із себе й з цілого світу.

Лиш на Дитинці не вельми гамірно. Освітлений, а все якось понуро виглядає князівський палац, аж ніби задов-

гий і важкий зі своїми квадратними баштами, зі спадистим на чотири боки дахом, у gridниці князь Святополк приймає гостей, а однак, нині більше, ніж коли, чувається чужим на веселому святі, здається, що недобрий князь на той святочний гомін. Мене пальцями бороду, не п'є вина, гострим жалом князівський суворий погляд втишує на мить сміх гостей, висока князева постать пригорблюється, і цілий понурий вид змушує до мовчання. Маркітного князя дошкульно тне хвороба й недобре передчуття, коли долітає знову його слуху велелюдний гомін Києва.

Фантастичні поєднання барв, червоняста освітленість облич — довкола кладено вогнища; Алімпій втішається, коли запримітить на тлі червені якусь небуденну постать, блискіт руки — он у зеленому скоморох, із обличчям самого пекельника, з волоссям рудим (червона лисиця), а уста широкі, блідуваті й хижі. Його зелені лахмани метляються разом із червонястими виблисками вогню, а слова — як хмиз, від котрого ще яскравіше спалахує вогонь:

— Мовиться у прислів'ях мирських: балачка довга непотребна, довга лиш паволока добра. То я вам коротко повім, кияни благочестиві: хто од льва зліший, од змії лютіший? Від усіх лютіша жона недобра. Краще в дірявій лодії плисти, аніж злій жоні тайну повісти: дірява лодія одержу змочить, а зла жона життя мужа свого геть затратить...

— Го-го-го, — тішиться люд київський, радо дозволяючи собі слухати таку балачку, такого дурнослів'я не перепиняти, і частують навперейми скомороха вином, ждучи нового жарту.

— Лиш не знаю, чи варто перед вами розкривати в притчах знання мої. Чи дурні, а чи мудрі ви — як спізнаю? Бо ж дурнів не сіють, не жнуть — самі себе родять. Як до дірявих міхів воду лити, так дурня учити. Коли попливе камінь по воді, тоді й дурень розуму набудеться.

І знову регочуть кияни, скоморохові ж ніби й того мало. Він росте, росте, займає мало що не сам-один увесь Бабин торжок, уже він зростом ледве що не з церкву Десятинну, а сміх його звідкілясь ізгори на людей, дрібніших і мізерніших:

— Хто там зажурився? Чи не знаєте хіба, що міль ризи їсть, а смуток людину? Смуток людині кості засушує. Чей же не бачите, як жура нашому князеві кості посушила? Бо ж то він думає, як би йому гріхи на землі полишити, а гроші з собою аж до неба забрати!

— Ге-ге, — вже рідко й не надто сміливо злітає смішок

знизу, а скоморох у зеленім лахманні, огрітий вогнем, усе стоїть над площею, напівп'яний, але не стільки, аби не тішитися з власної відваги й дотепності, перехиляє жбан із медом і кпить собі далі:

— А чом же то ваш мед такий солоний? Чи не всипали до нього солі, котру князь *Святополк* побрав у мніхів печерських? Він же потому благочестивим киянам ту сіль уп'ятьдорога перепродував, бо любить князь киян паче чада свого — хіба ж не правду мовлю?

Затихло довкола скомороха, хтось уже й позадкував, озираючись, відступався, — хтозна-чим такі жарти, надто вже влучні, можуть скінчитися. Скоморох же як затявся — не вмовкне:

— Цссс... Слухайте! Чи то хто сміється, чи аж плачем давиться від сміху? Може, то ті чорноризці богобоязливі, котрі од княжича *Мстислава* якийсь скарбець заховати поривались, а княжич не позволив, княжич їм п'яти вогнем пошкробав, аби щедрішими стали...

— Го-го,— знову відважується на сміх київський люд, і той регіт тне звіддала чутливе князівське вухо.

— Славно жартує.— *Алімпій* чує чийсь голос, звернутий до нього.— Славно жартує. І без страху — щб, коли князь прихилив би вухо до тих слів? Чи не розпалили б тут іншого вогнища, не святочного, а кривавого, як для коромольних волхвів колись у *Новгороді*?

— Для чого? — дивується *Алімпій*.— Пощо палити вогнище, коли народ розважається? Якщо той скоморох правду рече, то не заслуговує на покарання, а як брехня переходить через його уста, тим паче смішним було б покарання.

— Ти філософ і мніх, *Алімпію*, ти мніх, а не князь, князь міркує інакше. Князь хоче, аби його боялись, а не судили.

— Іже багатьом страшний, то багатьох і боятись му-сить... Князь є — а не пребуде довіку, отож і бажання його не довічні. Зостанеться лише оце, непреходяще й постій-не.— *Алімпій* повів рукою доокруж, немов хотів обійняти разом і вкупі нічне небо, зеленого скомороха, відблиски вогнищ і золотавість церковних верхів, різнобарв'я київського люду й синювате повітря першого дня нового року.

Скоморох гучно скидав донизу зі своєї недосяжної високості щедрі слова:

— Гарно мене слухали, гарно частували, то я вас тепер також пригощу, незгірше князя пригощу, бо сказано: щедрій — то як колодязь із солодкою водою, напоїть кожного, хто б його не минав...

Скоморох підняв догори бубон у руках, а то вже не бубон — хмара густа, а хмара — дощем на доли київські. Дощ із присмаком вина й жартів скоморохових. А скоморох двома кроками перетяв торжище, легко переступив через церкву Десятинну й щез...

При жаристих вогнищах червоним видається Алімпієві цілий світ, і він міркує собі — отак червонясто, вогненно виглядає гріх і покарання за нього. А невже радість мирська — то тільки гріх? І невже скараним може бути скоморох, котрий весело говорить невеселу правду? Страшно біснуватуму дати ніж гострий, а лукавому владу й силу, — Святополк же лукавий, скупий і грошолобний, понад усе про лихварів та міняйлів дбає — вони йому скотницю набивають *кунами та гривнами*, а іншим Святополк насилля творить, не один дім до основи скоринив, не в одного майно або й честь одібрав... І братові своєму *Василькові зір одняв*, руки свої найтяжчим гріхом скривавив. Страшно біснуватуму дати ніж гострий. Та не йому, Алімпієві, над суєтою мирською розмірковувати. Князь прийде і піде, чи той, а чи інший — майстрам байдуже, — не служать вони князям.

І то правда була: князь приходив — і так само відходив, а зоставалось по ньому навіть не стільки, скільки він би хотів, а й не те, чого він би прагнув, бо не від його волі залежало — що zostавити, що притримати, а що взяти з собою.

Велика була коромела, і бунт великий. Того ж 1113 року, за два тижні по святі новоліття, помер князь Святополк. І ще не встигли, як велить звичай предків, на сани тіло його покласти, а вже кияни ламали скотниці й медуші боярські, вривалися на двори лихварів, розметавши паркани, нищили геть усе чисто й дощенту поруйнували хорони київського *тисяцького Путяти*, котрий вельми був угодний Святополкові й синові його *Мстиславу*. Святополкова вдова багато добра всякого роздала монастирям, і чорноризцям, і людові убогому, аж дивувались дуже, бо такої ласки ще не бачили люди ні від кого, але та ласка не порятувала Святополкову од бунту. Віче велике зібралось, відтак із вікон князівських видно було, як випускали з порубів залахманених і голодних в'язнів; нагніталися злоба й невдоволення, бралися за мечі кияни, забувши, що коритись мають і хто їм володар.

Сотворила раду знать київська і послала людей своїх до Переяслава — багато дивувались красі Переяслава й храмам його, потому оповідаючи різно про церкву святого Михайла і город камінний, закладений *митрополитом*

Єфремом; просили ті люди *Володимира Переяславського Мономаха*: піди, князю, на стіл отчий і дідів. А Володимир відмовився, позаяк не був Київ його вотчиною, а він хрест цілував із братами своїми — не йти до чужої отчини.

І по другому разу вклонились кияни Володимирові: піди, князю, до Києва. Аще не підеш, то знай: велике лихо подіється. Рушить збунтований люд київський на всіх бояр, і вбиватиме, і на монастирі піде, і будеш винен у тому, якщо вони, князю, монастирі пограбують.

І почав княжити Володимир, син Всеволодів. Сів у Києві у неділю, а всі кияни стріли його з честю великою. І радість була, бо утишив князь бунт і коромола втихла.

Ховаючи під лахманням бубон, скоморох із лукавим смиренням восхвалив Усевишнього і сказав до іконника:

— Чи не погодився б ти, преподобний Алімпію, написати для мене ікону? Я, правда, не маю чим платити, ані гривни не маю, в мене в кишені вітер висвистує, от хіба що притчу тобі оповім...

— Я напишу тобі ікону, і не мусиш платити, коли не маєш чим.

— То правда, що про тебе оповідають: пишеш не за гроші, і не цураєшся роботи — коли просять тебе обновити ікону обвітшалу, то не відмовляєш, і золота та срібла не жадний еси. Задля чого ж ти пишеш, Алімпію?

— А задля чого птах співає, а ріка тече задля чого, а вітер хмари гонить задля чого, а ти притчі говориш задля чого? Бо не може бути інакше, бо кожен має тайну свою, котрою живе...

— А тайна чудо породжує, і ніхто не відає, що Бог чудо людськими руками творить.

— Не богохульствуй, скомороше.

— Правду мовлю... То напиши мені ікону, Алімпію, а нехай Бог на ній має князеву подобу, Мономахову. То славний князь, мудрий, і в битві відважний, і народом рядить уміє,— такому князеві служити не жаль.

— Жодному князеві не служу — ні доброму, ні поганому, і дарма мені: добрий князь чи поганий,— я все зостаюся самим собою. А Богові не дам подоби княжої, бо ношу образ Господній у душі і не пишу також за зразками чужими, як інші чинять, а пишу образ, котрий в собі маю...

— Хитро говориш. То ти — як Бог? Не знаєш влади нічиєї, і дарма тобі, хто нині князем, а куди Дніпро тече — вперед чи усп'ять,— знаєш тільки тайну свою? Не служиш, а тільки твориш, як Всевишній? То чом же перечиш, що Бог творить диво людською рукою?

— Не богохульствуй, скомороше.— Алімпій сотворив хрест над безвірним, а той ховав під зеленим лахманням бубон, аби не дзенькнув без потреби.

Мономах повелів міст через Дніпро покласти. Плінфами міст устелюють, червоно-коричневими, зеленими, ясно-жовтими. Чудувались люди, бо навіщо ж плінфами — торкне кінь копитом і розіб'є все вдрузки, на скалки рознесе. А кінь ступав, ніби мав крила, не торкаючись плінф, як у повітрі плив.

Князь Володимир їхав на коні. При нозі коня невідступно й вперто вистрибував зелений скоморох. Розтягував у хижій усмішці рот, а сонце блимкотіло в світлих, аж прозорих очах, ніби забаглося йому просвітити скомороха наскрізь, а замість того само заплутувалося йому в зіницях і там зоставалося, аж нестерпно було дивитись у скоморохові очі.

— Хе, князю, бачив я звіра величезного, а голови не мав той звір — отак і без князя мудрого городи й землі, як звір безголовий. А що супишся, Мономаше, не гляди на те, який я зовні,— послухай, що говорю. Я, господине, одягом скудний, зате розумом багатий — юний вік маю, а старий смисл у мені...

Мономах нетерпляче відганяв скомороха, а все ж у вуха летіли йому настирні слова:

— Князю мій, господине! Покажи мені обличчя твоє, бо голос твій солодкий, образ твій прекрасний. Мед дарують уста твої, і ласка твоя як плід райський...

Мономах кинув скоморохові калитку з грішми. Скоморох розв'язав вузлик, реготав, розсипаючи доокруж гроші, як полову; в Дніпро кидав.

— Пощо, князю, мені куни твої та гривни, я більше маю: що слово мовлю — то й золото, а що помовчу — то ще золото, а ти мені гривни, куни! Я не того прошу в тебе, князю: дай мені щось такого, аби навіки при мені зосталося. А не даси, князю, затим, що не маєш!

Мономах спинив коня:

— Про що торочиш, навіщо коневі попід копита лізеш? Скоморохові хіба що на новолітнім святі вільно говорити, а перед княже обличчя невільно ставати, чи ти того не відаєш, блазню?

— Зажди, князю, мислі мені копитами свого коня потолочив. Зажди, ану ж я щось мудре промовлю!

— То говори, що маєш.

— Е, князю, не гнівайся, бо сказано: хоче хто над

іншими княжити, хай вчиться собою володіти... Мав я мовити, князю, що славний ти ділами, і походами, і битвами великими й меншими, і розуму маєш більше, ніж усі твої бояри укупі, а про те, що буде по тобі, — нічого не відаєш. Як хочеш, я скажу тобі, хто знає, що по нім буде... Ти, князю, славі своїй служиш, що б не робив, а я знаю такого, що нікому не служить: ні славі, ані князеві.

Князь не слухав більше стоязикового скомороха, відтрутив його недбало й гнівно, і ступив його кінь на міст, плінфами викладений, і потолочив на друзки барвне видиво... Скоморох зіскочив із моста на дніпрові хвилі й рушив за течією, помахуючи бубном.

Алімпій задрімав, сиве довге волосся облямовувало притихле уві сні обличчя. На сірих стінах не було нічого, окрім блимкотливого промінчика, що випадково втрапив крізь вікно до оселі мніха і не знав, де йому притулитись, бо скрізь було суворо, вбого й невесело. Промінь стріляв у кожен кут, так сподіваючись надібати щось веселіше, і знайшов. То була гарно відполірована, гладенька, як ніжна дівоча долоня, липова дошка. По краях дошки видобано вузенький рівчачок — ковчежець, так що дошка виглядала ніби оправлена делікатною рамкою. Стояла дошка прихилена до стіни, видать, господар небавом збирався взятись до роботи — бо й вапи стояли у глиняних горнцях, розтерті, але вже трохи присохлі. Промінь торкнувся поверхні липової дошки — там і зостався, ніби потонув у теплій золотавості...

Алімпій розплющив очі і відразу відчув, що в келії знову хтось є. Гадав би, що й тепер видиво. І рад був тому, бо сон мав темний і важкий, ніби камінний, а видива дарували радість, вони накладалися одне на одне, мішалися, як вапи, злиті кимось для забави до одного горнця, важко було сказати, чи було все те насправді з ним перше, чи то спливали спогади, чи народились мислі й події, які могли б трапитись, аби те чи інше склалось не отак, а інакше. Алімпія не цікавила послідовність тих марев чи їхня істинність і правдивість, а лиш барвність, мимобіжність і легкість, така легкість, котру вапницею годі затримати. Тривало тільки щось, чого не міг зрозуміти, — чи то плач дитини, котру ніяк не міг побачити, чи що інше, ніби мав чогось позбутись, а не знав чого.

То таки в келії ще хтось був. Алімпій придивився пильніш — при його ложу сидів отрок із обличчям ясним і чистим, ніби його ніколи не торкався тягар життя, мовби той отрок бачив тільки своє щось, вельми гарне й радісне,

може, навіть лиш власну чисту душу, нічим не скаламучену й не потривожену. Алімпій вдивлявся в те обличчя, і дивне почуття огортало його: ніби він уже десь бачив те обличчя, й не один раз, а безліч разів, і в той же час не міг би сказати, хто це, як його на ймення: був певен, що хоч бачив, а не так, як інших людей — аби йшов цей юнак йому навстріч, лице в лице — то такого не було, навпаки, Алімпій ніби віддалявся від нього, між ними лягала якась межа — і все одно те обличчя постійно йому виділось.

— Спи, спи, — сказав отрок, і голос його мав барву теплу, й лагідну, і також вельми знайому.

— Хто ти? — запитав Алімпій.

— Ти знаєш, — сказав отрок, але Алімпій ще не знав. Однак він рад був гостеві, його ясному обличчю і теплому голосові.

— Пощо ти прийшов? — запитав Алімпій. І знову почув:

— Ти знаєш.

Алімпій міркував: пощо? А поки думав, то знову замехтіли барвами стіни, і знову плелись видива, знов обступили іконника і його гостя. Алімпій бачив власні руки, що клали мусію на стінах Михайлівського золотоверхого собору, і власні руки, котрі розтирали вапи і тримали вапницю, і власні руки, котрі складались до молитви, і власні руки, котрі ламали черствуватий хліб, аби зі смаком скуштувати його. Він подумав, що, може, треба оповісти цьому отрокові щось про людські руки.

І сказав:

— Тако рече апостол Павло: «Мені ж і сушим зі мною хай послужать руки мої, і нехай ніхто втуні хліба не їсть».

Отрок дивився чистими очима і слухав, хоча на мить Алімпієві видалось, що отрок слухав лиш із поваги, бо йому знане те, що він, Алімпій, говорить, а може, й від того більше. А хотілось говорити, хотілося сказати, що як той юний отрок прагне перейняти його науку (бо ж хіба не по те прийшов?), то нехай не цурається ніякої праці, як не цурався Алімпій, і хай навчиться хитрості іконної не задля багатства, а задля отого дивного, що приходить і народжується, коли пишеш, коли тільки торкаєшся пальцями вапниці чи гладенької поверхні липової дошки. І ніщо перед тим золото, срібло, цілий світ перед тим ніщо.

— Вмій розділити зароблене тобою на три частки: одну — на святі ікони, другу — убогим віддай, а третю — на потребу тіла твого... І не бери більше, ніж на те треба.

Сіра мушва раптом знову зашелестіла по келії, стрім-

ляла всюди довгі комарині носики — де то скарби, де золото, наскладане Алімпієм, благочестиві мніхи дбали про сохраннысть чужої душі, аби соблазну комусь не було.

А раз трапилось: просив муж один багатий і щедрий, аби Алімпій ікону написав, а що не було самого іконника на той час, то з братією домовився: десять разів по стільки заплачу, скільки скажете, аби лиш Алімпієвого письма ікона... Тричі приходив, і тричі братія — від Алімпія ніби — переповідала, аби ще гроші приніс, а приносив не шкодуючи, і все мніхи побожні до своєї кишені складали, Алімпій так до кінця й не видав би, коли б трохи там не обділили брата Захарія — то прийшов, нашептав Алімпію, а він тоді звернув усе мужу благочестивому, ікони подарувавши власного письма. Оті ж і не згоріли, коли пожежа була велика на Подолі.

Силкується Алімпій розігнати мушву, а та нишпорить, нюшить; добре, що душа його нікому не доступна, бо там би шукати мали, не під тиньком у келії...

Отрок слухає — і ледь здригаються кутики його півдитячих уст, і він похитує головою, а над ясними очима тремтить чорна тонка брова. Алімпієві знайомий порух тієї тонкої брови, не так навіть знайомий, як аж болісно відчутний, і знову здається йому, що отрок слухає лиш із поваги, а сам геть-чисто все знає.

— Хочеш пізнати більше, ніж може досягнути розум твій власною силою, — читай книги святі. Не збудувати корабля без цвяхів, не жити праведнику мудрому без книг. Краса воїну — зброя його, кораблеві — вітрила, тако і праведнику — почитання книжне...

— Правда твоя, — мовив отрок і в задумі прикусив губу, а знову йому чорна брова здригнула, і тоді Алімпій вже знав, хто то такий. Він дивився на руки отрокові, були вони міцні, навиклі до праці, а ще не навиклі до того, аби вапницю тримати, ті руки він знав достеменно, бо були то власні його долоні, — ті руки клали камінь у підвалини церкви Печерської, було то давно, страшенно давно, ціле життя збігло, відколи отрок Алімпій клав камінь у підвалини церкви, а церква стати мала на пагорбі над Дніпром, і широка ріка пливла під ногами в отрока і ніби його самого брала кудись із собою, а небо було синє, і вода була синя, і світ був незатьмарений, бо незатьмареною була отрокова душа. На закладини церкви приїхав князь *Святослав Ярославич*, сам лопатою копав рів для основи майбутньої церкви, і отрок копав, і камінь носив, а потому zostався — учитись іконного писання в грецьких та обезьких писців.

Прикривши зелене лахмання й руду голову чорними чернечими ризами, аби ніхто не розпізнав непотребного, Богу не угодного скомороха, він увійшов до келії.

— Не гнівайся, що увійду. Не оскверню дому твого, бо нема в мені скверни, ані заздрості, ані нечистих помислів — не гнівайся...

Голос мав смиренний і тихий. Алімпій, одначе, впізнав широкий рот і рудий заріст — таки справді не скверна, а щось чисте було зараз на тім обличчі.

— Не гнівайся, що забагато говорю. Сказано, мовчазна людина — як заткана корчага: ніколи не знатимеш, що в ній є. А ти про мене все знаєш... Звичайно, краще, може, мовчати, аніж дурне говорити, але я не вмю мовчати, бо, тільки говорячи, знаходжу самого себе. Мені лиш те дано, тобі — тайна...

— Не гніваюсь на тебе, однак мовчи, бо я розмовляю сам із собою.

Зелений скоморох приглянувся до світлого отрока:

— То так... говори. А я хоч раз послухаю. Відтак знатиму, що́ то — говорити до себе самого. Бо мені треба когось іншого до бесіди, сам перед собою не міг би розбивати окови серця свого.

— Скажи, пощо прийшов? — просив знову Алімпій-старець Алімпія-отрока, а той сказав:

— Ти знаєш. Згадай.

І прийшло те, чого найбільше прагнув Алімпій. Те видиво, котрого не міг угледіти, уловити перше, а котре було — він те знав — найважливішим.

Стояв у храмі Успенія, де клали мусію грецькі й обезькі писці, клали мусію барвну, небуденну, привезену здалека, з Царгорода та з Обезії, де гори стоять вищі од храмів святих, а сонце перекочується по горах тих зі шпиля на шпиль. Мали майстри з собою, окрім дорогої мусії, мудрі книги й пергаменти стародавні, з котрих вичитували, що́ і як мають робити, де були зразки, за якими працювали, й Алімпія вчили своїй мудрості.

Стояв у храмі Успенія і тішився, що стоїть тут не гостем, лиш робітником, що клав камінь у підвалини церкви, а тепер вчиться мусію класти й ікони писати. Аби лиш відкрились йому тайни превеликі, бо не кожному відкриваються, як не кожному щастить віднайти скарб і мудро ним скористатись.

Стояв у храмі, а був полудень, і сонце вливалось у вікна, а разом із сонцем зійшло у храм чудо велике: просвітився

образ Богородиці Марії паче сонця. І з уст її голуб вилетів, і хотіли іміти його, а він повернувся в уста Спасові, і світло сяйнуло, аж вибрало зір людям, і впали всі ниць, і поклонились...

А коли підвелись, знетямлені, то узрів Алімпій-отрок перед собою дівчину. Йшла вона вся опромінена сонцем саме звідтіля, де був образ Богородиці, вся в сонці, і сяяли золотаві коси, а світло-карі очі всміхались йому, а рукави білої сорочки були чисті, як голубині крила. І хотів би йміти ту білу чистоту — а не годен був, така виглядала свята й неторкана в цьому храмі, уся в оправі з барвної мусії, напів-реальна навіть і майже недосяжна. А може, тільки йому такою здавалась,— бо любив.

— Ти бачила диво? — запитав її тремтким голосом.

— Диво? — всміхнулась вона.— Опріч тебе — ніякого...

І маяли рукави її сорочки, як голубині крила, котрі не можна йміти, а волосся золотавилось, аж бриніло йому в очах від того золота, а світло-карі очі розкривались, як велика таємниця, котру ніколи не зглибиш.

І він усомнився в чуді, котре бачили всі, бо бачив інше, лиш йому відкрите й... живе. І злякався сумніву того, і розкаювся перед Господом. І постригся у мніхи...

І брав вапницю до рук, і пробував писати: світло-карі очі, як нерозкрита тайна, і рукави сорочки, і легку припухлість недоцілованих уст, а дитя, котре б могло народитися, зазірало в ті світло-карі очі, готове й до усміху, й до плачу.

І кидав вапницю, бо то був гріх. І каювся, і в молитвах проводив ночі, аби за дня знову взятись до писання. Тільки вже не смів писати тих очей.

— Пощо ти прийшов? — утретє запитав Алімпій.

— Ти знаєш,— сказав отрок, і лице його спохмурніло.

І звівся Алімпій. І увійшла в нього сила несподівана, і взяв до рук вапницю, і то злото клав на ікону, то вапи на камені розтирав, і всім писав. І лягали барви на дошку, вкладались так, як ще ніколи йому не вкладались, і народилось видиво, найкраще те його видиво, котре не смів утримувати в пам'яті, бо вело до сумніву, а відтак мусив у тому сумніві каятись, не сповідаючись ніколи ні перед ким з того гріха, бо — грішний — прагнув його затаїти для себе.

Дивилися з ікони пильні світло-карі очі, поважні, трохи сумовиті, бо мали нездійсненні бажання, а губи бриніли гарячою червінню, не святою, а грішною, і мале дитя зазірало в ті очі, дитя, котре могло б народитися, а тепер, ненароджене, плакало в Алімпієвих видивах і хотіло торкну-

тись його обличчя долонею; іконник не мав уже зараз порохунків ані зі світом, ані з князем, ані з Богом — мав порохунки лиш сам із собою і мусив спокутувати тепер, на межі поміж собою і смертю гріх, котрий тільки один і мав. Усе життя гадав, що служить Богові, а було інше — покута перед самим собою.

Скоморох клякнув, забувши прикрити зелене лахмання чорними ризами, і молився до Алімпієвої коханої.

Алімпій впустив вапницю з недужих рук...

І узріли люди: ікона предивна, ангелом святим писана, волею Господньою — не інакше. Клякли й хрестились, бо сподобились узріти незвичайне. Алімпій ледь ворухнув ослабленими устами — взяли те за ствердження, і вже гомоніли довкола, і в місто перекинулася чутка, і Київ набубнявів нечуваним і прекрасним, і молився до Алімпієвої коханої, і милувався дитям, котре не народилось.

Скоморох у зелених лахманах стояв тим часом на мості, прокладенім князем Мономахом, і дивився на дніпрову воду. А що не вмів мовчати, то говорив:

— Або ж не твори тайни, або ж, сотворивши, сам лиш відай її...

Ніна | БУЄСТЬ Бічуя | МИТУСИНА

Словутнього спѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу раздраного лыкы связаного приведоша. Сирѣчь яко же рече Приточникъ: «Буюсть дому твоего скрушиться, бобрь и волкъ и язвець снѣдятъ тя». Си же притчею речена быша.

З Галицько-Волинського літопису.

Рік 1241

Три сліпці просилися до князя, та їх не пустили, і вони сиділи під воротами, сподіваючись, що врешті мусить же князь вийти, тоді вони скажуть йому те, з чим прийшли. Кожного питали вони, чи не виходить уже князь, але він не з'являвся, і сліпці чекали. Князь же приймав у себе Митусу.

Вели Митусу до князя не так, як гостя ведуть, а як бранця. У лика взяли Митусу і привели по чорному земному розмиву, до колін грузли ноги у в'язкій весняній землі, наче земля не бажала відпустити пішоходця.

І було їх на позір лише двоє — князь Данило і Митуса. Ті, котрі зі списками стояли біля дверей, нерухомі й наче байдужі, не бралися до уваги, оскільки їм тільки й належалося, що нерухомо стояти при дверях. Митуса, однак, запримітив ще й інших, і були це Гнів князів, Мудрість, Сила, а також Сумнів, що не відступався й на мить, хоч як Данило намагався позбутися цього премудрого, мов учений мніх, і лукавого, як сам диявол, мужа; а ще, окрім усіх, була там Буєсть Митусина, і Митуса утішився тому, що хоч вона одна була з ним, одна пішла слідом, не боячись покаляти ноги.

Безнастанно говорив, нікому не даючи й словом прохопитися, князів Гнів, котрого Митуса й не слухав зовсім (немудрого слухаючи, сам йому уподібнюєшся), однак зрозумів одразу, що коли Гніву дозволив найпершому князь говорити, то, мабуть, замахнулася десь уже сокира на ту сосну, з якої йому, словутному співцеві Митусі, споряджатимуть труну.

Гнів розпалювався, хапався за меч при поясі, його довгі закарлючені пальці миготіли Митусі перед очима, множилися розжареними лучинами, відсахнутися мав охоту Митуса від того дразливого миготіння, а ще хотів би він сісти, як належить людині, що перебула неблизьку й важку дорогу, випростати втомлені ноги, перехилити ковток вина — і опісля тільки розпочинати бесіду, — але, приневолюючи, однак, до мовчанки власні бажання, він приглядався князеві, котрий поступово дозволив заволодіти собою Гніву. І до самого себе приглядався, розмірковуючи, що ж діятиме далі, а князів Гнів заважав зібрати докупи думки, мало що не присталяючи йому до грудей вістря меча, але Митуса навіть не ворухнувся. Душа його не відчувала ніякого страху, бо була при ньому Буєсть його. Він бачив князя, як бачить увесь голий степ дозорець, стоячи на пагорбі посеред великого безмежжя, знав причини й наслідки князевих вчинків.

Князь же, піддавшись Гнівові, не бачив і не пам'ятав нічого, засліплено не бажавши докопатися коренів, з яких проросли Митусині вчинки, влада й слава його.

— Признайся, Митусо, що був ти однієї мислі з коромольниками, ворогами княжевими, і бунтував смердів, і з боярами готов був стати супроти князевої влади! Бо інакше чому ти перебував постійно у Перемишлі, чому не прийшов до князя власною волею, коли він кликав служити йому, прагнучи честь тобі за те воздати? Що ж ти мовчиш, Митусо? Чому не говориш нічого? — домагався

Гнів, силкуючись викликати Митусу на двобій, оскільки без супротиву починав утрачати ґрунт під ногами.

Митуса усміхнувся. Пустими здалися йому домагання князевого Гніву. Гнів бачив і тямив тільки дрібне й мізерне, зрозуміти не годен був, як немудро чинить, збираючи з поверхні видимого тільки легко видиме й примітне,— так, ніби мале дитя хотіло зачерпнути води і совало жбаном по водяному кругові, збиваючи бризки, не маючи сили і вміння занурити жбан глибоко і узяти води по вінця.

«Увільни його від пут, князю, бо не такий же то бранець, якого можна ликами до чогось приневолити, а з поміччю Гніву перемогти,— до цього бранця іншої сили треба пошукати»,— тихо порадив Сумнів.

І вже намірився був Данило Романович повеліти, щоб увільнили Митусу, коли Сумнів знову ледве ворухнув устами:

«Але ні, зажди, князю. Якщо ти звільниш від пут Митусу, відчує він рівним себе господинові своєму, а Буєсть його при ньому,— тож стережися!»

Нічого не наказав Данило, а Митусина Буєсть, мовби прикликана Сумнівом, уже стояла насупроти князя, дивлячись на нього прозорими очима, ніби не було тут ані Гніву, ані Сумніву, а тільки сам князь, сам-один безборонний, як город без заборол.

Приборканий поглядом тих прозорих очей, князів Гнів малів, лестився покірним псом.

— Не так мали б ми з тобою зустрітися, Митусо,— говорив князь, а Гнів відступав і никнув, як вогонь на вигорілому вогнищі.— Ти сам винен, що так сталося, що стоїш тут переді мною не другом, а недругом. Як поконаний ворог, стоїш.

«Чи поконаний, князю?» — заговорив Сумнів, але Данило відмахнувся від нього, уперся на своєму:

— Як поконаний ворог! Скажи, чому хотів ти цього, Митусо?

— До нерівного бою ти мене викликаєш, князю. Нині все твоє при тобі, а при мені тільки Буєсть моя. Як маю говорити з тобою, князю: як рівний з рівним а чи як бранець із переможцем?

Задумався князь.

«Не вагайся до двобою стати. Слова твої при тобі»,— сказала Буєсть стиха і розтягла вузол на Митусиних руках, аби лика не так дошкульно врізалися в тіло.

«Слова мої при мені,— думав Митуса,— слова мої при мені тоді навіть будуть, коли хтось вжене лезо сокири в

сосну, і сосна застогне, та сама сосна, з котрої мені труну споряджатимуть».

Гусла гудуть, гусне вітер, обіймає дерева, гусей несе з вирію, весна відкривається — лід од води, сніг од землі загоряється, гусла гудуть густо, летять сірі гуси, червоні лиси на лисі пагорби виходять, голодні, полювати, гасне Гнів князів, сіріє, никне, у попіл обертається, гусла гудуть. Митуса пальцями змушує струни до співу, і хитрий, як мніх, Сумнів змовкає і сумно звішує голову, оголена думка на гуслах, летять сірі гуси...

Митусу ймили в Перемишлі.

Під Перемишлем брали сіль. Довкола стояли густезні зелено-аво-бронзові хащі. Перейти через них трудніше, ніж продертися поміж списками тисячі воїв. Берегами рік, плутаючись у тумані, в'язалося гілля лозини й верби. Княжий двір стояв поза городом, ледве що не над самим Сяном.

У трьох днях дороги від Перемишля, за гірським перевалом, починалася Угорська земля, звідки возили на Русь мрамур і скло, проводили коней — фарі, незгірших од половецьких актазів; князь Данило придбав собі там чашу з багрянцевого мрамору, її прикрашали довкола дивною різьбою зміїні голови. На межах у горах оселяли половці, аби стерегли перевали й повідомляли про небезпеку. Половці важко звалили до гір: їх тягнуло у степ.

Митуса любив гірський край Перемишльський. Наймилішою була йому тут весна, коли теплі вітри злизували сніг, теребили верхів'я ще голих дерев. Земля відслонялася пагорбисто, порізана вузькими лезами річок. Звільнена від криги, найменша навіть ріка випростувала пружне тіло, заціпеніле в довгій зимовій нерухомості. До самого дна поринало у воду небо, занурювалися вділ головою ліси й береги, ріки від того переповнялися й розливалися, вода забарвлювалась то синьо, то сіро, то зелено.

Дім його стояв на пагорбі. Далеко бачив і не боявся повені. Готовизною не був надто обтяжений, зате слідкував господар, щоб не бракувало в корчагах вина й меду в берковцях. Любив Митуса гарний одяг, призибирував поза тим чаші мрамурові, роблені уграми, а також ковані руськими майстрами чепа. Та найбільше дбав про книги. Книгами дім зіло багатий — як нічим іншим.

Рибарі сушили над Сяном грубі мотви. Ставні, високі рибальські жони виходили до ріки допомагати мужам у роботі. Коли ж під Перемишлем ставали облогою вороги, жони так само, як і мужі, вергали каміння на ворога. Каміння градом летіло із заборол, і хоча б нападники

стояли по коліна у воді, уступивши з берега в ріку, — стільки того каменю лягло вдолі, що мертві й поранені потому вже на сухе падали.

Митуса любив гірський край Перемишльський.

Князь Данило Романович не любив.

Тікали туди від покарання за коромолу бояри, захланні на князеву честь і славу, а ще більш на його добра й землі. Перемишль приймав і переховував коромольників, завжди готовий допомогти їм, не лякаючися князеві помсти. Тямив собі Перемишль, як був перше стольним городом, поки князь *Володимирко Володаревич* не одняв того права, перенісши столицю до Галича, — а втрачена слава пече більше, аніж незвідана. Одначе, коли галичани ставали супроти князя, неугодного їм, заздрість не заважала боярам із Перемишля бути одної мислі з коромольниками.

Брали собі город, мислячи довіку держати гарну й багату, зручну в обороні проти ворога гірську країну Перемишльську: і князь белзький *Олександр Всеволодович*, і прийшлий аж із Чернігова князь *Ростислав Михайлович* — буйний, невдячний та непоштивий у своїх змаганнях за владу син сестри *Данила Романовича*, а ще також знатний боярин *Григорій Васильович*, колишній галицький дворський.

Сидів також у Перемишлі присланий туди *Ростиславом Михайловичем Костянтин Рязанський*.

Митуса не раз думав: Перемишль, як заворожений звір, вислизає з рук то одному, то другому, а то й третьому — і постійно залишається самим собою. Ловці ж уперто продовжували полювати на того незвичайного звіра, а разом нерідко прагнули заволодіти ще й ним, Митусою, хоча складав співець малу тільки частину чогось більшого.

Митуса про славу не дбав, не домагався її зовсім. Йшла сама йому до рук, і не дуже він нею втішався, бо вела вона за собою свій лихий невідступний почет: заздрість, ненависть, зраду, і підступ, і підкуп, і фальшивих друзів. Митуса не дбав про славу. Коли збиралися люди почути Митусину пісню — радий був, але радий був і самотині, і можливості поринути у мудрість книжну і втішався тим, що слово, податливе часом, а часом непокірне, як неторкана дівчина, або ж неловиме, як висланий у дозор спритний воїн, легко дається йому до рук.

Часом радий би був утекти від слави, від гостей, що навіть з угорського й інших країв траплялися, ваблені оповідями про Митусині пісні, — радий би був утекти до рибальських домівок, аби гусли його знадчували до нього

молодих рибалок, щоб із Сяну випливала на звуки його гусел риба, щоб зелений лист, захований у пружній бруньці, розвинувся, а білий сніг проріс травною, а кінь ударив копитом об камінь і викресав з нього живу іскру. Митуса був молодий і не захланний на славу.

...Було так темно, що Митуса не бачив її обличчя, тільки груди й коліна вибілювалися, в убранні вона виглядала інакше, трохи незграбна, ніби вбрання в'язало й неволило її; висока, з широкими плечима й вузькими стегнами — скоріше отрок з виду, котрий ще не увійшов у силу, а не дівка. Митуса радий був завжди тій хвилі, коли, звільнена від убрання, вона раптом ставала легка, наче землі не трималася, і в чорній пільмі вибілювались її коліна й груди, і Митуса кожен раз любив її, наче вперше.

За дня він дивився у її очі, а Добродія ніколи їх не мружила, як не стуляються ніколи обводи джерела, з якого одвіку черпають воду.

У тісній рибальській хатини пахло рікою й зіллям, неначе хвилі ріки билися об стіни хати зсередини. Пальцями міцними, як в отрока, що вмів вже владати сокирою й мечем, вона лоскотно й м'яко водила по його обличчі.

— Не мовчи, Митусо, говори щось. До твоїх уст поставити горнець скудельника — накапле трунок, солодший від меду.

— Пощо мені біля уст горнець глиняний, — сміється Митуса, — хочу твоїх уст, Добродіє.

Ніч минула. Виповз білий туман із ріки і вгорнув рибальську хатину. Митуса стояв у тумані, що був вогкий і аж ніби важив, тиснув на землю, і просякнутий вологою перший осінній листок довго тримався у повітрі, спираючись на вагу туману.

«Ніколи не зможу сказати всього до кінця, що бачать очі мої і розуміє душа. Слова — туман, — думав Митуса, — слова — ворог мій, котрого прагну поконати, аби служив мені. Слова — отроки нерозумні, які не відають, чого від них вимагає князь, повелівши йти в січу й на смерть».

Добродія вийшла з туману легка, біла, ніби з того туману виткана, — і Митусі жажно, аби не зникла. Добродія опускала на воду човен, оглядала весла, і Митуса любив кожен її рух.

«Як то діялося, — думав Митуса, — чи то Бог сотворив спершу землю, а чи спочатку назвав її, бо в ньому жило те слово? Що було перше: діяння чи слово? Добро й зло в суті своїй чи наймення їхне?»

— Добродіє, що було перше: ти чи любов? Чи, може, ви разом прийшли у світ?

...Три сліпці знову просилися до князя, але їх і цього разу не допустили, вони дістали навпомацки із своїх сірих подорожніх торб хліб, щоб пополюднувати й чекати далі.

Князь же приймав Митусу.

Він наказав звільнити його від пут, Митуса випростував перед собою стерплі руки, розтирав пальці, торкався перстень, подарованого колись батьком. Давно вже ніщо не в'язало Митусу з отчим домом, а все ж носив той перстень, не знімаючи з пальця, — скоріше як пам'ять про своє отроцтво, аніж із шани чи любові до батька. Митусин батько, як багато інших бояр із Галича, перечікував князів гнів на Уграх, як не раз робив раніше. Він прислав до Митуси в Перемишль вірних людей і велів, аби Митуса згадав про синівський обов'язок і про честь отчого дому, котрий велить йому помститися на Данилові за вимушене вигнання батька. Наказував Митусі прибути на Угри.

— Така його воля, — говорив посланець, — і не чини супроти неї. Коли не схочеш на Уграх за меча узятися, як личить боярському синові, зможеш і там гуслеми бавитися і пісень складати — на Уграх є охочі слухати їх. Так сказав твій батько.

Сміявся з того Митуса. Навіщо мав би тікати на Угри? Що мав би шукати в чужій землі, де гусле справді можуть обернутися забавою для чужинців? Врешті, ким став би на чужині? Воістину скоморохом! Хоч би й пішла за ним слава його на Угри — що там чинитиме? Забуде, як виглядає земля руська на світанку, весною, коли повітря гусне, а сірі гуси з вирію летять, і гудуть, як гусле, старі дерева. Можна врубати дерево під корінь і встромити в землю деінде, і буде якийсь час здаватися, ніби живе воно, аж поки не скотиться вділ останній плід, щоб зігнати на чужій землі, — а назви тому плодові ніхто не знатиме. І аж поки не прийде весна. І тоді всі побачать, що не цвіте воно й не бризкає соком, позаяк мертве єсть.

Ні, не хотів Митуса тікати на Угри до батька, бо не був навіть у мислях спільником його мізерних зрад. Ворога князевого, *Судислава Бернатовича*, переховував Митусин батько в своєму домі, беручи за те мзду велику, а коли князь Данило вступив до Галича, то кланявся йому, по землі човгався, милості просячи, обіймав ноги князеві, прирікаючи вірним бути. Сам же посилав своїх людей з підступними

листами до коромольників, вимагаючи плати за подвійні зради.

«Гм! Честь дому батьківського! — сміявся Митуса. — Честь моя — то лиш я сам, і до свого імені не хочу долучати батькового. Вбиратися в бунті у маски — то навіть скоморохові не можна робити. Жартувати можна у масці, а до двобою треба ставати з відкритим лицем».

Час, подарований життям, обернув Митуса на слова.

«Слова — щити, котрими легко прикритись од ближніх своїх, слова — паволока, в котру загортаємо часом те, що бачити боїмося. Слова — камені, котрими кидаємо в ближнього свого. Стріли з гострими наконечниками, напоєними отрутою, і ранять смертельно. Слова — сокира загострена, і служать мені лиш тут, удома», — думав Митуса.

Звільнений од пут, бранець випростався, тепер вони з князем були одного зросту і рівні. Тільки Митусина молодість зухвало випручалася, не піддавалася його намаганням втихомирити все й змирити. В жовтавих Митусиних очах, жорстких і невеселих, князь хотів вичитати більше, аніж говорили майже безмовні досі Митусині уста, — і раптом вловив у тому погляді жалість і співчуття. Князь одвів очі, і наказав сісти Митусі, і ще повелів комусь принести вина, і хтось невидимий, безликий і безшелесний поставив на дубовий стіл жбан вина і чаші, і розлив у чаші вино.

Митуса випив. Трунок хмільно, боляче й відразу нагадав йому дім і Добродію, він озирнувся, але довкола була пуста. Митуса не добачив поряд навіть Буесті, і ним заволодів смуток і байдужість.

— То скажи мені, Митусо, чи то правда, що став ти однієї мислі з коромольниками?!

Дивувався Митуса. І Гніву позбувшись, не заглиблювався князь до дна речей і не хотів чомусь торкнутися Істини там, де вона могла відкритися. Чи в тім річ, що він зізнається, ніби з бунтівниками ставав на князя? Чому не хоче пізнати князь причину, котра породжувала бунт? Чому не запитає самого себе: навіщо потрібен йому Митуса? Мовчав Митуса, бо мізерним здавалось йому питання Данилове.

Князь же дивувався, що міг Митуса стати на боці бояр, котрі проти князівської влади учинили бунт. Хіба ж мали на те право? От галицький дворський Григорій Васильович брав собі Перемишль — а чи йому, нищому, таку землю держати? Інші ж, як оскаженілі хорти, до того шматка дерлися — і один одному в своїй захланності горло перегризли. Доброслав у Галичі на той час засів і роздавав Галиць-

кі землі чернігівським боярам, зігнаним *Бату-ханом* із їхніх північних земель. Прибутки, котрі Данило Романович мав з коломийських соляних копалень і призначив для оплати вірним своїм воям, Доброслав оддав на відкуп зрадникам підступним Івору Молибожичу та Лазарю Домажировичу. Володимирський стольник Яків оповів те все князеві, а не встиг ще князь повеліти рушати до Галича, як уже звідтіл̑ь прибув чоловік Доброславів:

— Стережись, князю, Григорія Васильовича. Лихе замишляє, засівши в Перемишлі. Не вірний він тобі.

Доброслав хитрий, як руда лисиця, думав двох зайців уполювати: відвести гнів князя на іншого, і в того іншого Перемишль одняти.

— Що далі, князю? — спитав Митуса, і цікавість його була широю. Данилова розповідь раптом зовсім зрівняла їх, і виглядало так, що вони зійшлися удвох для бесіди, і князь, хоч старший і досвідченіший, чекав від Митуси мудрого слова.

— А далі так діялося: Григорій, йому лиш одному знаним шляхом, звідався про те Доброславове посланництво і надумав стати перед мої очі, аби себе обілити. Того ж дня і об тій же порі прибув у Холм і Доброслав. Ха-ха-ха! — засміявся князь. — Чи відаєш ти, Митусо, як прибув до мене Доброслав? Во єдиній лише сорочці їхав він по Холму на коні, аби показати, що нагий не може за пазухою каменя держати.

Митуса також тепер засміявся і долив в обидві чаші вина, а князь, ніби так мало бути, перехилив те вино і говорив далі:

— Що робить, Митусо, господар, коли у двір до нього серед білого дня з'являються вовк і лисиця водночас? Велить імити звірів. Так я й учинив. Сказано: хай не рвуться ниці у святительський сан... Бачиш, Митусо, вони беруть моє, як брашно із своїх комор, мою вотчину хочуть роздерти, як паволоку, а з тої подертої паволоки який хосен?

Данило відчув, ніби не те мовить, що намірявся, і при нозі його затаєно й до часу примостився Гнів, а Сумнів сидів у віддаленім закутку, в напівтемряві. Князеві здалося, що при Митусі несподівано змаліли й подрібнішали його діяння, котрі насправді були важливими і складали значну частину князівських клопотів. Клопоти ці, переказані Митусі, обернулися іншою, трохи смішною, а трохи буденною стороною, і вже ніби не займали і не хвилювали так, як перше.

Обидва тепер мовчали. Князь думав про своє не таке

дівне перебування на Уграх, де він хотів домовитися з угорським князем *Белою IV* про те, аби видав за його, *Данилового, сина Льва* дочку. Спілка з Уграми була потрібною, вона допомогла б у боротьбі з татарами, те лихо рвало вже Руську землю, і важко сказати, чим обернеться нашестя. Так, то вже справді було дуже важливе і вельми занепокоїливе, і князь об тім також хотів говорити з Митусою. Данило Романович пригадував, як повертався з Угрів, і мусив перечікувати у князя лядського *Болеслава* у Вишгороді, аж поки безбожні зйдуть з Руської землі. Він хотів сповістити Митусі про те, як важко і страшно було обминати Берестя, з котрого аж у далекі поля тягнувся млосний дух мертвих, і їх нікому було поховати, позаяк нікого не залишилося в місті, і церкви були переповнені трупами. І так само було у церкві Богородиці у Володимирі. Однак Данило мовчав, не говорив про це, ніби через слова переходячи мусив би ще раз перебути те усе, а також знести сором і змиритися знову зі своїм безсиллям проти тієї страшної сили, котра розлилася смертю по Русі. Не міг признатися у своєму безсиллі Митусі, що явився нині у нього не гостем, а тільки бранцем.

Гірко і сумно було Митусі, що зникла десь *Буєсть* його, а натомість родилися мислі важкі й безконечні, як ніч у порубі. У мислях снувалися згадки про боярина Григорія Васильовича, і про Костянтина Рязанського, і про владика Перемишльського Антонія, кожен зваблював Митусу до себе у різні способи, і знав Митуса, навіщо їм потрібен. Усім їм потрібне було знання Митусине і вміння, аби власне безсилля й глупоту власну прикрити Митусиною мудрістю, а тому просили й погрожували.

— Навіть вільному птахові, Митусо, можна крила ув'язати, а коли пручатиметься — можна стрілу в серце випустити. На те є ловчі у князів.

— Затим же й не йду на службу князівську, що така служба у ловчих його. Не бажаю ловчим бути,— сміявся Митуса, і сумно йому було. І підбурений своєю невгамовною *Буєстю* Митуса говорив: — Слави спраглі тулять дім до дому і село до села, ізгоїв тулять, і борті, і жниво. Сироту обікравши, їдять тетеруків, і гусей, і курей, і голубів, й інше брашно, а убогий хліба не має, щоб насититися; сироту обікравши, ходять облачені, в паволоці і кунах, а убогий руба не має на тілі. Сироту обікравши, живуть у домі, а убогий не має де голову прихилити...

Знав Митуса, навіщо тим був потрібен, а пощо ж кликав його мудрий князь Данило? Чи й той не певен у силі

своїй? Чи йому теж треба, аби Митуса говорив об нім — а повторене красними Митусиними словами діяння набирало б для князя твердості, й позбувся б він Сумніву у такий спосіб? Чи мізерними здавались тобі вчинки твої, князю, чи хотів мати виправдання для них, бо не завжди чинив так, як належало? Але ж ти, князю, самого себе поклав у діяння свої, а коли не так що зробив — не поможу тобі, і ніхто не порятує. Якщо від діяння сліду не буде — на чому слова триматимуться, князю? Я судив би так, як мені розум мій і честь велить, а не ти, князю; а хто з нас правду мовив — знатимуть інші, котрі по нас прийдуть. Ми бачимо мало, бо зблизька дивимось і стоїмо в долині, ті ж, котрі прийдуть по нас, будуть стояти на узвишші, уже над нами, і більше бачитимуть. То навіщо я потрібен тобі, князю? Пощо прикликав ти мене до себе? Зараз бранцем став я твоїм, бо маєш мене за зрадника — це я розумію. А пощо по волі мав би до тебе приходити? Я, князю, так само, як і ти, свою вотчину маю, де влада моя рівна твоїй, — а може, й тривкіша, і глибша. Чи ти, князю, маючи свою землю, пішов би чиюсь управляти — не для себе, для когось? Вголос нічого не говорив Митуса, бо здавалося йому, що не зрозуміє усього сказаного князь, візьме його, Митусину, мову за бажання виправдатися й порятуватися, і зневірився Митуса у силі власного слова, котре, здавалось йому, можуть у нього відібрати, як відбирають владу князівську інші князі оружною рукою, а ще думав, що може його слово умерти раніше від нього, і вчулося йому знову, як задзвеніла сокира на стовбурі дерева, з якого йому труну споряджатимуть. Слово — тлінь. Слово — глина холодна, і треба крові, аби вона ожила. Слово — тлінь. Слово — тїнь, не суть його, не основа, а тїнь. Митуса думав так, пив із чаші вино і мовчав.

Три сліпці досі не втратили надії добитися до князя, хоча з того, що стало прохолодніше і на обличчях не ковзали вже сонячні промені, сліпці знали — наближався вечір.

«Чому ти неволив мене до служби, князю, коли я сам князь у вотчині своїй був? Нині ти мене хочеш позбавити її, князю, і сам не відаєш, що чиниш», — думав Митуса.

Бажаючи скарати Перемишль, послав Данило Романович туди свого двірського Андрія з великою кількістю піхоти й кінних воїв. Костянтин Рязанський, присланий перш сидіти в Перемишлі коромольним і честолубним Ростиславом, утік від Андрія поночі, як боягузи тікають, ще перше,

ніж Андрій застав тільки владика в Перемишлі, і, повелівши палити й карати непокірний город, уступив, не чекаючи запросин, у двір владики, і пограбував його гордих слуг, роздер їхні тули боброві і вовчі та борсучі прилбиці, а самого владика смертю скарав, аби не богохульствував, бунтуючи смердів проти законного князя.

...Літописець списував день у день — сивий і старий, богобоязливий і князебоязний, — списував день у день, що чинилося на Русі, а також усі діяння й помисли явні Данилові, у такий спосіб гадаючи зміцнити ще більше підмурівок слави й безсмертя свого князя, але ж Данилові того здавалось мало, праглося більшого, незвичайного, бо незвичайним здавалось йому все, що він сам відчував у собі, але чого не міг досягнути літописець. Не бачить же ніхто, п'ючи із чаші мед, як виглядав камінь, з якого роблено чашу. Але ж не кожен бачить у камені майбутню чашу, що потім стане вираженням задуму і в котру наллють трунок. Тільки всевидець і всезнавець може те узріти, і хотів Данило, аби співець словутний Митуса став тим волхвом, який би мав на світ власні очі, але у серцевину всього вмещав би князеві мислі, заміри і вчинки, відвагу його і мудрість. Так хотів Данило.

Інше думав Митуса. Те, що Данило у своїх діяннях мав за велике і значне, могло колись обернутися мізерним і дрібним, і городá, про які він дбав найбільше, могли змаліти, а менші вирости, і ріки, котрі не можна переплисти, могли б висохнути, а малі розрити ширшу дорогу до моря — Митуса хотів бачити аж до тих часів, що невидимими здавалися. І мало йому було класти в основу всього лиш князеві мислі, не бажав Митуса обернутися тихим плесом води, в котре дивиться князь. Згорблену горобину хитає вітер — тонка жива тінь на чорному тлі спаленого Митусиноного двору. Вітер розгойдує сліпе небо, згори хмари тиснуть на землю, і навіть той, хто відає, що є сонце, перестає в нього вірити.

— Митусо,— просить князь Данило Романович,— заспівай мені пісню.

Митуса сидить звільнений від лик і п'є вино з князем. Як бранець, котрому подарували ще кілька годин життя — для того, щоб він покався. Або ж для того, щоб ближче до нього приглянутись? В жовтавих Митусиних очах — співчуття і жалість, і ніяк не може зрозуміти їх князь, та й сам Митуса не розуміє себе. Хтось безликий і невидимий запалив вогонь, вогонь горить, і від того вогню ще жовтавішими здаються жорсткі Митусині очі, різко

відтіняються вилиці і зблискує бронзовість у густій бороді. Митуса розтуляє уста й питає:

— Пощо ти, князю, палив Перемишль? Гадаєш — на місці спаленого міста нове виросте? Чи хочеш тим славу свою укріпити й показати силу? Ти й *Болохівську землю* спалив — за що гнівався на болохівців? Що погодилися просо сіяти для татар? Так ти ж їх покинув сам на сам із татарами, покинув напризволяще — рушив свататись на Угри, а татари тим часом руйнували Русь, і на Галичину прийшли, і болохівців змусили собі служити. А ти пересиджував лихо, князю, у Вишгороді, рятуючи себе і свій рід. Чом ти, князю, не сам пішов до Києва — а лиш *тисяцького Дмитра послав туди*? Кияни князя мудрого й сильного чекали, і ти укріпив би дух їхній, бо вірили вони тобі, Дмитрова ж мудрість твоєї рівна була, та віра в нього менша. Хіба не відаєш ти, що, коли б урятований був Київ і спинив би татар, не пішли б вони, може, далі, на нашу землю? Ти не дбав про Київ, а лиш про власну вотчину. Чому ж карав болохівців? Татари й так вкрили землю нашими трупами — а ти що далі чиниш? Чи задля того, щоб від татар оборонитись, палиш Перемишль? Карай бояр невірних, карай зрадливих владик — а пощо палити хати рибарів і орачів?

Мовчить князь, обертаючи в руках порожню чашу. Затаїв подих Сумнів, а Гнів напружився і зводиться на ноги, але князь встигає відштовхнути його:

— Бачиш, Митусо, коли скарб в однім місці зберігається. і одного владика має, то від того стає він вартіснішим. Подрібнені землі — як висипане зі жмені зерно, котре птах легко може склювати. Затим і караю непокірних, аби тримати всі землі в одній руці. Смерди — то смерди, а бояри — то бояри, і бунт їх скінчиться, чим почався: поставлять однак когось, аби правив ними. А пощо мав би нищий правити, коли мій батько залишив мені вотчину і право над нею?

Сумнів примружує око й шепоче з віддаленого кінця: «Чи ж так воно се, князю?»

Данило вдає, що не чує нічого, і далі говорить:

— А Київ би од татар не порятував Руську землю, бо старий він і змучений. Тут, у нас, спіткнуться татари — побачиш, Митусо! І забудь зараз про те. Я ж просив тебе пісню заспівати.

Міг би Митуса заспівати князеві оту свою пісню, кращої від котрої не складав перше і не складе вже ніколи. Він знав, що не складе, хоч би жив ще довго, бо ту пісню складав у найбільшій, у найвищій розпущі і в напрузі сил, тоді для

нього в одну ріку злилося все — і смерть Добродіїна, і погибель Києва. Добродія потонула, під нею заламалася крига на ріці. Не слова родила душа Митусина, а кривані рани. І не струни нап'ялися в гуслах його, а копія. Наче волхв, бачив Митуса: прийшла сила чорна і дика на Русь, і не встала проти неї руська сила, бо кожен дбав лиш про свій дім і про власне багатство.

— Пощо покинули бояри землі свої татарам? — питає Митуса. — Пощо покинули й живими zostалися? Чи гадають, що не прийде ворог по їхньому сліду, як вовк за зайцем? А вже йде! Йде сила, котрій не дано від долі творити, а тільки нищити. Січе людей, як траву, а кров ріками, а городи чорними трупами, і Київ усіма покинутий, мертвий, а Дніпро з берегів виходить і плаче над трупом города славного... І церкви падають, як догорілі дерева, і діти гаснуть, як на вітрі свічки. А підуть князі наші на поклін невірним — і вже ідуть. І впаде ніж помежи родом — і вже упав. І будуть усобиці великі, і ладу не буде помежи князями, — і вже нема. Бо що робить Костянтин з Рязані на землі Перемишльській? Чи, може, прийшов рятувати її від татар, своєї не зумівши оборонити? Хіба не відає, як страшно татари Рязань понівечили?

І склав тоді Митуса найкращу свою пісню, і знав, що кращої не складе, і страшно йому було, що ту пісню найкращу породила погибель Києва і Добродії смерть. Ненавидів самого себе за те, що найважче лихо обернув найкращою своєю піснею, а водночас не міг би тої пісні не скласти й не заспівати.

А третього дня потому йшов Митуса до церкви, і на самому порозі храму підійшов до нього сивобородий старець і плюнув в обличчя.

— Чому ти учинив так, отче? — здивувався Митуса, не можучи навіть руки підняти, щоб покарати за зневагу, бо надто старий і немічний був той чоловік.

— Костянтин повелів мені це зробити за пісню твою диявольську, непотребну, Митусо, — сказав старець, а народ на площі біля храму мовчки чекав, що скаже Митуса.

— Нікчемний же той князь, котрий вибирає немічних для здійснення своєї помсти, — сказав Митуса і засміявся. — Не гніваюся на тебе, отче, одне лиш мені скажи: ти сам чув ту пісню?

— Ні, — сказав старець.

— І князь Костянтин сам не чув, — він чує лишень те, що йому у вуха нашепчуть.

Знову засміявся Митуса, і було сумно йому, і він повернувся од порога храму і пішов до ріки, до того місця, де виходила з туману Добродія і спускала на воду човен, а Митуса питав:

— Що було перше — добро і зло в суті своїй, а чи наймення їхнє?

Князь Данило Романович просив заспівати пісню, і Митуса відповів:

— І хотів би, та не можу, князю: гусел моїх при мені нема. Згоріли на дворищі у Перемишлі — ото ж вибачай, князю!

І озирнувся Митуса, і побачив Буєсть свою, і зрозумів, що не відступала вона від нього ані на мить.

Гнів князів стояв, затискаючи руки на мечі, а Сумнів теревив бороду білими пальцями.

— Йди собі геть, Митусо, — сказав Данило, не слухаючи ані Гніву, ані Сумніву. — Йди. Ти вільний.

Буєсть Митусина підвела осідланого коня, і процокотіли копита попід вікнами, а князь сидів, похиливши голову у задумі. І тоді здвигнув плечима Сумнів і сказав: «Князю, пощо відпустив Митусу? Слова його — ніж гострий».

Князь удав, що не чує.

«Пощо ти відпустив, князю? Таж він не сказав тобі й слова, ти не знаєш того, що хотів знати».

— Митусо! — гукнув князь. — Гей, Митусо! Та спиніть же його.

Ті, котрі непорушно стояли досі при дверях, по-своєму зрозуміли князеві слова. Стріла просвистіла навздогін, і якраз тоді впало дерево, що з нього мали спорядити труну Митусі. Але він уже не чув шурхоту гілля і важкого стогону поваленого дерева.

Три сліпці знали, що настала ніч, бо зробилося холодно й тихо. Вони вже не сподівались почути князевих кроків за порогом, ото ж полягали спочити, гадаючи, що назавтра добудуться до князя. Вони мусили йому сказати те, що знали і з чим прийшли: у Перемишлі ймили словутного співця Митусу і чинили йому наругу, у лика в'яжучи, як коромольника, і дім його спалили, і книги, і гусли. Хотіли сліпці просити князя, аби повелів звільнити Митусу.

Але Данило не міг нічого повеліти, адже сліпці ще не оповіли йому того, з чим прийшли, і князь сидів усе на одному місці, над чашею, де на самому денці зосталося трохи вина, і при ньому був тільки його Сумнів.

«Не бери сумніву у поводити, — лукаво радив він кня-

жеві.— Не бери, бо не зрушиш і кроку, довіку на однім місці стоятимеш»,— шепотів Сумнів і усміхався недобре.

Буєсть Митусина стояла над свіжою могилою і не плакала, хоч zostавалася сама-одна супроти світу, часу, життя і смерті. Не плакала, бо не вміла.

Гуси летіли з вирію. Гусла тліли на пожарищі. Три сліпці чекали світання.

Олександр | СВЯТОПОЛК ФЮЛЬ
Кучерук | У КРАКОВІ

З полудня на краківській Ринковій площі людей поменшало, лише поодинокі вози з запряженими кінями чекали на своїх господарів, які ніяк не могли покинути прохолоду пивниць. У цей час до палацу князя *Костянтина Острозького «Під бараном»*, що виходив чолом на площу, підїхало кілька коляс і берлінів. То на запрошення князя прибули колишні бакаляри Краківського університету, з якими ще недавно студював науки князь Острозький.

Він вітав друзів у великій залі. Першим увійшов поважний Альбрех Гаштовт, син воєводи Троцького Мартина Гаштовта, вихователя короля Казимира IV, слідом за ним — сини барона Турзо — Станіслав та Ян (молодший Ян вже професорував у Краківському університеті, подекували, що незабаром він буде ректором), а також Петро Кросновський з Кросна, котрий ще недавно працював коригатором і помічником друкаря в друкарні Крегера. Трохи пізніше до гурту приєднався професор *Юрій Котермак з Дрогобича*.

Після доброї вечері з легким італійським вином розмова зайшла про чергові наїзди татар на Україну. Князь Костянтин розповів, як він на чолі кількох надвірних сотень відбив напад татарських загонів. Переслідуючи татар, що відступали, князь звільнив кілька тисяч бранців. Дістався йому і обоз, на одному з возів якого знайшли чималеньку скриню, напаковану дивною механікою. Князь підвівся, підійшов до столика під стіною і, знявши з нього обрус, сказав:

— Ось, дивіться.

— Це гісарська механіка, щоб літери друкарські відливати...— вигукнув Петро Кросновський.

Князь задоволено посміхнувся:

— Довідатися від полонених татар, звідки та скриня з механікою, не вдалося.

Коли всі роздивилися ту «механіку», професор Котермак запитав у князя, щоб він чув про недавню пожежу у Львові.

— Панове, сам я там не був, але маю лист від Луцького єпископа Кирила, котрий був свідком пожежі. Так от,— оповідав князь,— через необережність служника, котрий залишив жаровню у своїй комірчині, зайнялася кушнірська майстерня, а вже від неї будинок друкарні і церква. Вдалося врятувати частину літер, трохи нового паперу та більшість віддрукованих і не зшитих книжок. А верстат і решта обладнання згоріли. *Та друкарня постанала 1460 року.* Подарував її місту тамтешній міщанин Степан Дропан, котрий разом з братом Михайлом донедавна там і працював.

Помовчавши хвилю, князь продовжив:

— Стежку, прокладену тим чоловіком, варто топтати і далі. Та зараз, коли пана Степана вже нема серед живих, не відаю, чи вдасться скоро поновити друкарню у Львові.

— Шановне панство,— заговорив професор Котермак,— львівська друкарня Степана Дропана надруковувала так мало, що зараз вже важко знайти ці книги. Нині немає жодної друкарні, яка б могла випустити книжку руською мовою кириличними літерами. У Венеції з 1483 року друкують слов'янські книжки, але *глаголичними буквами*, на наших же землях зараз мало хто второпає читати глаголицею.

Не можемо ми підтримати друкування руських книг латинськими літерами, бо маємо власну мову, власне письмо, якщо зникне кирилиця — зникне і наша мова.

Слухали професора уважно, він продовжував:

— Я веду ось до чого: необхідно подбати, щоб друкування книг у нас не припинилося. Щоб не настав час, коли нас будуть називати дурною руссю, а діти відцураються рідної мови.

— Зрозуміло, що нашого бажання тут замало,— мовив князь.— Я згоден дати гроші на зведення друкарні. Однак буде складно поставити друкарню тут, у Кракові, по-перше, не дозволять закони, а по-друге, як тільки довідається про руську друкарню краківський єпископ Олесницький, то зробить все, аби не дати їй існувати. Тому я пропоную вам, пане Яне,— князь повернувся до Турзо,— формальний бік справи взяти на себе. До того ж я гадаю, що ви не відмовитеся вкласти свої кошти.

— Згоден,— одразу відповів той,— хоча я в книгодрукуванні не тямлю. і нічого доброго порадити не можу. От коли б ми зводили рудню, то інша річ...

— Найважливіше ваша добра воля. Друкарську справу добре опанував пан Петро. Він працював у краківській друкарні Крегера, та й до Рима я його не даремно взимку посилав. Пане Петре, що ви нам скажете? — запитав князь Костянтин.

— Хочу звернути вашу увагу, — трохи ніяковіючи, відповів Петро Кросновський, — на тутешнього гаптарника Святополка Фіоля, котрий кілька років вже мешкає у Кракові. Пани Станіслав та Ян мають його знати, бо їхній батько замовляв майстру нові помпи для рудні в Олькуше. Фіоль уславився давно як добрий механік і винахідник. — Брати Турзо на знак згоди закивали головами, а Павло Кросновський мовив далі: — Нещодавно він виконав для магістрату нову малу хоругву, ви всі її бачили, ним же вигаптуване чудове покривало на мощі святого Франциска у каплиці, до якої приписаний цех золотарів. І найголовніше, що він вже одного разу брався ставити власну друкарню. То було, якщо я не помиляюся, або тисяча чотириста вісімдесят другого, або третього року. Він разом з Яном Якелем винайняв стару конюшню, відремонтував її, купив нові меблі, замовив обладнання, та, не знайшовши потрібної суми грошей, довелося їм полишити думку про власну друкарню. Закінчилося все в міському суді, який присудив пану Фіолю виплатити пану Якелю шістдесят гульденів, які під заставу майна позичив Фіолю добре відомий вам Отто Казаветтер... Отож в разі вашої згоди, панове, я беруся переговорити з майстром Фіолем.

За всіх відповідей князь Острозький:

— Якщо ваша ласка, пане Петре. І обов'язково запитайте у нього, чи не залишилися якісь інструменти до друкарні. Говорити з ним маєте обережно, крий Боже, коли те дійде наших недоброзичливців, а головне, до єпископа Олесницького...

Надворі сутеніло, служник вніс вогонь і запалив свічки. На якусь мить усі припинили. Свічки, померехтівши, залили кабінет золотавим світлом.

Князь запитав:

— Це все гарно, але, наскільки мені відомо, головне — це виготовлення літер, металевих рухомих літер. Хто б їх міг нам зробити?

Обізвався Станіслав Турзо:

— Маю приятеля бакаляра Рудольфа Борсдорфа. Він учився з нашим молодшим братом Єжи. Борсдорф не знає руської мови, навіть польську погано розуміє, тому його не запідозрять, що працює на наше замовлення над виго-

товленням кириличних букв. Я вже з ним попередньо переговорив, не кажучи, щоб саме йому доведеться виготовляти.

— Чудово, — князь радів, що сьогоднішнє зібрання мало добрий вислід. — Отож, пане Петре, як тільки домовитесь з Фіолем, дайте мені знати. Я запрошу його до себе, ми все обумовимо та укладемо угоду, яку підпишете ви, пане Яне, щоб відвести усякі підозри... Про папір, приміщення для друкарні будемо мати окрему розмову пізніше, як дійде до діла. Ви щось хочете ще сказати, пане професоре? — звернувся до Котермака.

— Так, так, дозвольте я скажу кілька слів. Мені здається, треба обговорити, що ми будемо друкувати в першу чергу. На мою думку, почати варто з книг, придатних до навчання у школі. Міркуючи над цим запитанням, я зупинився на *Тріоді цвітній і пісній*, — книгах богослужбних з великопісними і великодніми піснями і молитвами. По тому годилося б надрукувати *Часословець* з молитвами і псалмами добового літургичного кола та *Октоїх* — православні піснеспіви на цілий рік.

Зауважу ще таке — ці книги підготувати до друку значно простіше і легше, ніж, скажімо, Євангелія або Біблію, хоча і в них є велика потреба. Я беруся зробити підготовку перших видань до друку, хай це буде моїм внеском до богонатхненної справи, до якої ми стали.

— Дякую, пане професоре, дякую і всім вам, поважне товариство, а тепер послухаємо гарного співця, цього кобзаря привезли з-під Києва, — князь Костянтин запросив присутніх до малої зали.

* * *

Петро Кросновський, не зволікаючи, наступного дня відвідав Святополка Фіоля, котрий мешкав у Сірому домі на площі Ринок, навпроти школи святої Марії. Майстер був вдома, він саме закінчував komponувати листа до короля Казимира IV з проханням засвідчити окремим привілеєм перевагу винайденої Фіолем гірничої помпи.

Довгий стіл посеред кімнати на три вікна у бік площі заставлений чудернацькими апаратами, завалений книгами, стосами паперу, згорнутими в рурки аркушами. На одній стіні полиці з свинцевим та скляним посудом, а на протилежній чимала ритина з краєвидом міста Вільна, розп'яття, два образи та чорна дошка для рисування крейдою.

Запросивши гостя сідати, Фіоль наказав служникові подати вина і родзинок. По тому запитав:

— Що привело до мене шановного пана Петра?

— Скажу відверто, мене прислав до вас князь Костянтин з пропозицією узятися за зведення друкарні, щоб друкувати руські книги для українських земель... Здається, ви не чекали такого?

— Правду кажучи, саме сьогодні й від вас не чекав, однак, справа ця, як кажуть, вже дозріла і не ви, то інший взявся б започатковувати таку друкарню... До речі, ви знаєте, мабуть, що я пробував ставити власну друкарню, та з того, на жаль, нічого не вийшло?

— Знаю, знаю,— відповів Кросновський,— тому і прийшов до вас.

— Але ви і не здогадуєтесь, що я хотів, крім латинських, друкувати руські книги. Хоч ми з вами розмовляємо німецькою, однак, я з дитинства знаю руську мову. Вона мені не чужа.

— Цікаво!

— Коли вже зайшла про це мова, то послушайте: мій батько — Мартин Фіоль, мешканець міста Нойштадта на Ейше, свого часу на запрошення Великого князя Литовського *Сигизмунда Кейстуовича* приїхав до Вільна відлити необхідну кількість гармат для міст усього Великого князівства Литовського, Жмойського і Руського. Там батько познайомився з моєю майбутньою мамою — Ганною Мелешко, яка мешкала у свого родича у Вільні. Батьки її померли, залишивши у спадок маєток і ґрунти під Луцьком.

При народженні мені дали ім'я Святополк, але, повернувшись з батьками до Нойштадта, латиною почали писати Швайпольт або Швейпольт. Німакові вимовити Святополк нелегко... І саме під ім'ям Швайпольта мене записано до краківського цеху золотарів... Ось так.

Помовчавши хвилю, він додав:

— Інколи жалкую, що довелося покинути землю моєї матері. До сьогодні бережу, як єдину згадку про матір, маленький молитовник, писаний у Загорівському монастирі.

— Коли так,— схвилювано промовив Кросновський українською,— то сам Бог велів вам, пане майстре, пристати на пропозицію князя Острозького.

— Згоден я, зрозуміло, згоден,— відповів йому по-українському Фіоль.

— Коли так — від імені князя запрошую вас прибути до нього у найближчу суботу.

— Дякую, прийду неодмінно.

Князь чекав на них зранку. Походжав залю, час від часу позираючи у вікно. Вдодж будинку пройшов писарчук з магістрату, прошкандибав чернець-домініканець, котрий торгував піском із Святої землі. В цей час, постукавши, увійшов служник і доповів про прихід Фіюля і Кросновського.

Перейшовши з прибулими до кабінету, князь привітався до них, Фіюль вклонився, як то годиться, бо перед ним не просто черговий замовник, а один з найзаможніших українських панів, родовід якого починається від короля Данила Галицького. «Хоч і молодий, та, бач, не одні лови та бенкети йому в голові,— думав Фіюль,— і у марсових виправах щастя завжди на його боці. Похвально, що вирішив на друкарську справу дати грошей, бо руське панство не дуже-то поспішає у подібних випадках капшуки розв'язувати...»

Посідали.

— Я про вас, пане Фіюлю,— повів мову Острозький,— чув багато гарних слів від своїх приятелів. Радий познайомитися особисто. Як вам казав пан Кросновський, я хочу заснувати нову друкарню тут, у Кракові, але з таким розрахунком, аби згодом перенести її на Україну. У Кракові, де порядкує єпископ Олесницький, а не королівський воєвода чи магістрат, ми не зможемо довго тримати у таємниці руську друкарню. Єпископ довідається і не дасть нам спокійно дихати, поки не заборонить друкування українських книг.

Князь Костянтин подивився на Святополка, ніби пересвідчуючись, що той зрозумів, звідки загроза, і продовжив:

— З свого боку, пане майстре, я обіцяю вам повне забезпечення. Тому прошу викласти свої умови і станемо до укладання угоди.

— Шановний князю, якби я вирішив не приймати вашу пропозицію, то мене сьогодні тут не було б. Мені добре відоме мистецтво книгодрукування, я знаю, що й до чого. Ось, будь ласка,— Фіюль простяг князеві кілька аркушів, списаних у стовпчик вправною рукою,— це перелік усього потрібного. Поруч я виписав приблизну вартість, крім платні, за оренду приміщення. Спочатку друкарню можна було поставити у Сірому домі, але на те треба дозвіл цеху золотарів, якому той дім належить. Буде за ліпше винайняти окремий будинок на бічній вулиці, де донедавна містилася палітурна майстерня.

— Гаразд,— князь встиг перебігти оком написане Фіодем,— то ми все залагодимо, найголовніше — це виготовлення літер.

— До цього треба шукати окрему людину, бо я не володію добре ритунням по металу. Якщо літери хтось зробить — зможемо мати перші друки через півроку.

— А що ви знаєте про пана Рудольфа Борсдорфа, пане Фіолю? Чи не зміг би він нам вилити літери?

— З ним я особисто не знайомий, але чув, що майстер добрий.

— Ось я написав листа,— князь витягнув з шухлядки складений учетверо аркуш,— тут я пропоную йому укласти з вами, пане Фіолю, угоду на виконання набору друкарських літер з умовою, що він, отримавши добру винагороду, ніколи нікому не робитиме таких самих літер. Наш приятель пан Кросновський береться вас звести... Не дивуйтесь, що не я з тим Борсдорфом укладатиму угоду, а ви. То лише з метою якнайдовше зберегти в таємниці справу зведення нашої друкарні.

Закінчивши розмову з Фіодем, князь запросив його на обід, де до них приєднався професор Котермак і Ян Турзо, котрий дав згоду вкласти гроші в друкарню. Князь заборжився у разі появи першого друку дати пуд воску на Руську божницю.

Статки Борсдорфа були такі, що не раз він лягав спати не вечерявши, тому замовлення Фіоля на гісарську роботу прийняв одразу і погодився на всі умови. Для роботи Борсдорфу Фіоль виділив кімнату у винайнятій старій палітурній майстерні.

Крім робочого стола-верстака з товстих букових дощок, в кімнаті стояла грубка з двома плавильними тиглями. Розклавши і розставивши інструменти і матеріали, Борсдорф взявся вирізати на п'ятках тонких твердих залізних стрижнів дзеркальне зображення літер кириличної абетки. На це пішло більше трьох місяців. Потім вибив усі літери на мідних плитках, розрізав їх на окремі шматочки та підготував до виливання. З олива, свинцю та антимону (сурми) виплавив у тиглях гарт. Закладаючи мідні формочки у хитру словолитну машинку, Борсдорф відливав двадцять — тридцять штук кожної літери.

Доки відливалися літери на титли і крапки до них, Фіоль майстрував друкарський верстат. Дерев'яні частини

він замовив у столяра, а найвідповідальнішу деталь — металевий гвинт, яким передається зусилля преса при друкуванні, робив сам. Як привезли від столяра замовлені частини, Фіоль з помічниками Йоханом та Миколою Сведлером взялися його складати.

На цей час Борсдорф передав відліті літери. Фіоль уважно все перевірів і розраховувався з майстром.

Того ж дня Фіоль під вечір був у князя Острозького і повідомив, що все готово, можна ставати до друку. На влаштованій з цієї нагоди пізній вечері, куди закликано усіх причетних до заснування друкарні, Острозький подарував Фіолю власний золотий ланцюг, за який можна було б купити кілька пар добрих коней, а Борсдорфу — чималий срібний кухоль зі сценами полювання на левів.

По Великодніх святах вирішено почати друкування. Першою Фіоль набрав сторінку з молитвою до святого *Миколи Мирликійського*, однак не зовсім вдало. Фарба у кількох місцях розплилася, окремі літери вибилися з рядка, деякі не відтиснулися зовсім. Промучившись два дні, Фіоль нарешті вийняв аркуш з молитвою без жодного ганджу. Відбиток був не гіршим за кращі друки *Гутенберга*. Після молитви надрукували календар, а вже тоді в присутності професора Котермака набрано і відтиснуто перші сторінки з підготовленого ним Часословця.

Набрана сторінка відтискалася, звірялася, виправлялися помилки, і тоді вже робився весь наклад. То було простіше, і тим клопоталися помічники, а Фіоль готував нові сторінки.

Часословець — книга невелика, протягом тижня всі сторінки були видруковані в дві фарби: текст — чорним, а заголовки — червоним. На титулі набрано назву в два кольори, там же вказано, що надруковано Божим промислом, повелінням, старанням та коштом мужів достойних. На звороті герб міста Кракова й ініціали Фіоля, а на останній сторінці зазначено, що докінчена книга ця року Божого 1491, друкував же краківський міщанин Святополк Фіоль. Залишалося зшити аркуші і взяти в палітурки...

Несподівано в сутінках до Фіоля прийшов служник Яна Турзо і передав на словах прохання негайно прибути на раду. Фіоль сполошився, з доброго дива Турзо не викликав би його до себе проти ночі — щось таки трапилося.

За півгодини Фіоль був у Турзо.

— Пане Фіолю, Крегер, власник єдиної у Кракові друкарні, якимось чином довідався про нашу справу, розказав

про те єпископу Олесницькому. До того ж він звинуватив нас у тому, що ми друкуємо дисидентські книжки. Найближчими днями буде проведено засідання капітули. За цей час, тобто до засідання, маємо щось робити.

— Дійсно, — відповів Фіоль, — справи кепські. Не маючи підстав присікатися з юридичного боку, єпископ вирішив задушити нас, приписавши єресь. Пане Турзо, необхідно терміново повідомити князя Острозького. Я ж пришивдшу роботу в друкарні, щоб за два-три дні закінчити обидві книжки, — Часословець в палітурні, а Октоїх зшивається.

— Найбільше постраждати можете ви, пане Фіолю, — Турзо нервово перебирав пальцями край скатертини, — треба щось придумати, не чекаючи на князя Острозького. Він десь аж за Києвом воює з татарами. Вам треба негайно передрукувати першу сторінку і вказати про ваше німецьке походження, згадати Франконію, тим самим підкреслити вашу непричетність до України, до православ'я. Ви виконуете звичайне замовлення, а що то і для чого — вас не цікавить, ви отримуєте за те гроші. Домовилися?

— Як не прикро, а доведеться вас послухати, — Фіоль замислився, — я напишу, що друкування обох книг dokonано «міщанином краківським Швайполтом Фіолем з німців, німецького роду».

— Я вже сьогодні призначив людину, яка завтра, тільки відчинять міські ворота, виїде до князя Костянтина, — запевнив Фіоля Турзо. — А зараз ідіть, пане Фіолю, треба поспішати.

Як виявилось, єпископ Олесницький давно через своїх підглядачів і вивідачів стежив за колишньою палітурнею. Виступати відкрито проти діяльності руської друкарні, якою опікувався князь Острозький і барон Турзо, єпископ не міг. Але він з допомогою вивідачів добув по одному, ще не зшитому примірнику та кілька аркушів з Тріоді, щойно взятої до друку. Ті книги єпископ передав богословам, аби переглянули, чи не криються в надрукованому єретичні положення і думки. Вони те зробили і передали свою реляцію єпископові. Капітула вже, хоч і не в повному складі, розглянула реляцію і визнала, що книги Фіоля просякнуті дисидентською «вонею». Рішенець капітули такий — друкаря Фіоля і його помічників заарештувати, допитати і виголосити справедливий присуд, книжки з друкарні перевезти до приміщення капітули і тримати тут під доброю охороною.

Того ж дня, коли відбув посланець до князя Острозького, загін єпископської варті оточив друкарню Фіоля. Єпис-

копський суфраган отець Станіслав Радзімський з капітаном Яковом Калінським увійшли до друкарні і, зачитавши рішенець капітули за підписом і з печаткою єпископа, затримали усіх, хто був на ту хвилину в приміщенні: самого Фіоля, складача Павла Кросновського, помічників друкаря німця Йогана та Миколу Свєрдляра, коректора отця Василя, ченця Межигірського Троїцького монастиря, мазуна Степанка, накладача паперу Грицька, потискача Романа, фальцівника Юрія Охтика, інтролігатора-палітурника Никифора Чорновського та двох служників князя Острозького, які опинилися на ту хвилину в друкарні.

Фіоль спробував протестувати, але капітан гукнув на сторожу, і усіх силоміць запхнули до великого берлину й відвезли до капітули. Готові книги і не зшиті ще вояки перенесли на мажу, прикрили рядном і повезли за друкарями.

Протримавши затриманих в казематах до ранку, усіх, крім Фіоля, відпустили, взявши у них запоруку не покидати без дозволу міста. Фіолю ж дозволили лише отримати з дому теплий одяг і трохи харчів.

Покинувши каземат, Павло Кросновський одразу поспішив до барона Турзо, який чув про арешт, але докладно нічого не знав, бо пізно ввечері повернувся з Олькуше.

— Як ж,— обурився Турзо, почувши оповідь Кросновського,— єпископ вже важить в державі більше, ніж король. То неприпустимо, коли католик, хай і єпископ, втручається в справи іншої церкви, що має такі ж права. Я буду сьогодні скаржитися королеві, а зараз треба думати, як визволити пана Фіоля та врятувати книжки... Пане Петре, я зараз напишу кілька слів до королевича Фредеріка і прошу вас, віднесіть цього листа до палацу. Королевич також має особисті рахунки з єпископом.

— А мене пропустять до палацу?

— Не хвилюйтесь, ось гляньте,— Турзо показав Кросновському лист,— печатка стоїть в умовленому місці листа, то своєрідне гаслю. Вас одразу проведуть до маршалка, а потім до королевича.

В цю мить увійшов секретар барона і тихо йому щось сказав на вухо, від чого Турзо зблід.

— Погана новина. Щойно стало відомо: князя Острозького поранено, не смертельно, але важко. Про негайне повернення князя до Кракова не може бути і мови. Ой як не вчасно, як не вчасно... Однак поспішайте, пане Петре, з листом.

Як і казав барон, Кросновського одразу привели до маршалка, а за півгодини його вже слухав королевич. Він пообіцяв сьогодні ж про арешт Фіоля розповісти королеві-батькові.

Через три дні за порадою королевича Фредеріка барон Турзо, разом з Яном Тешнером, внесли у заставу тисячу флоринів і забрали друкаря з єпископської в'язниці до початку суду, який призначений капітулою на січень наступного року. Пізніше засідання було перенесено на березень, бо помер король Казимир IV і відбувалися один за одним *елекційний та конвокаційний сейми*. Новим королем обрано сина померлого — Яна Ольбраха.

Урешті-решт суд над Фіолем відбувся. На цей час вплив і можливості єпископа Олесницького були вже не ті, як при покійному королі. Суд визнав Фіоля правовірним католиком, зняв усі звинувачення в ересі. Єпископ же знайшовся і не дав дозволу на продаж арештованих книжок, посиляючись на потребу консультації з Римом.

Ув'язнення та суд далися взнаки Фіолеві. Незважаючи на прихильність нового краківського єпископа, яким став королевич Фредерік, та щедрість князя Острозького, що вже видужав і знову був у Кракові, Фіоль не хотів продовжувати працю в руській друкарні. Новий єпископ скасував заборону продажу арештованих українських книжок, які вивезли з Кракова на Україну, де вони розійшлися досить швидко. Острозький все ж таки умовив Фіоля додрукувати Тріоди, як пісної, так і цвітної.

Закінчивши ці дві книжки, він ще видрукував Псалтир з возслідуванням, і на тому термін угоди з Острозьким закінчився. Як не просив його князь, друкар не згоджувався продовжувати працювати в друкарні, не захотів він перебратися до Острога і посісти в маєтку князівському посаду, яку вподобав. Він мав нові задумки щодо механіки і на запрошення барона Турзо поїхав до містечка Левоч, де продовжив свої дослідження по вдосконаленню гірничої техніки.

Кілька років по тому він перейшов на службу до князів Зембицьких і закладав нові рудні в Майферсдорфі. 1519 року повернувся до Кракова, де і жив на ренту, яку виплачувала йому родина баронів Турзо аж до смерті, яка сталася 1527 року.

Щороку влітку, коли Місяць входить у протистояння з Марсом у сузір'ї Риб, мене починає мучити безсоння. Довго кручуся у м'яких перинах, та сон все не йде, а ніч стає сірою й вицвілою. Тоді, кречтячи, підводжусь і одягаю капці. Безкінечним коридором човгаю у дальню башту мого величного Лідзбарського замку. Там є висока напівтемна кімната з вузькими, схожими на бійниці вікнами. *Канонік* Бедржицький каже, що в ній гніздяться кажани і що одного разу вони на нього навіть напали. Не вірю цьому дивакові, а втім, не хочу турбувати навіть кажанів через своє безсоння. Відтак запалюю лише одну свічку і сідаю у високе незручне крісло. Його виготовили краківські майстри вісімдесят років тому для єпископа Луки Ваценроде. Кажуть, це крісло дуже любив небіж єпископа Луки і канонік нашої єпархії *Миколай Коперник* — той, що захоплювався астрономією. Потім крісло опинилося на смітнику. Там я його і знайшов, блукаючи якось у задумі двором замку.

Тож сідаю у високе крісло, дістаю з шухляди папір і каламар. Я позбавляюсь безсоння у дивний спосіб. Беру перо і починаю описувати життя одного зі своїх друзів, яких мав багато, але пережив усіх. Пишу без передиху цілу ніч і закінчую лише під ранок, коли порожевіє вузьке вікно-бійниця, а моє спітніле чоло обвіє прохолодний вітерець. Тоді приходить до мене розрада і з душі зникає смуток.

...Ще зі студентської лави я звав його тільки так — Роксолан. Звичайно, він мав ім'я та прізвище, як і годиться: Станіслав Оріховський, до якого додавав скрізь і завжди: Роксолан або Русин. Взагалі, про свою батьківщину він говорив із незрозумілою нікому гордістю.

Про дитинство Роксолана я знаю дуже мало, і то тільки з його скупих розповідей. Оріховський був на рік молодший від мене. Він народився на Русі, або, як тепер все частіше кажуть, на Україні, в сім'ї впливового і заможного чиновника. Батько його був земським писарем у Перемишлі

й ревним католиком. Натомість мати мого друга була дочкою православного священика, як вони кажуть, попівною (подібні шлюби і зараз не рідкість у тих місцях). Від таких батьків і з'явився Роксолан на цей світ, сповнений всіляких злигоднів, за короля польського *Сигізмунда Старого*, в день святого Мартіна року Божого 1513. Хрещений він був, природно, у католицькій вірі.

На 14-му році життя батько послав його до Відня, в університет. Але не встиг Роксолан пробути там навіть повні два роки, як стало відомо, що на столицю *цисаря Фердинанда* суне величезне турецьке військо. Негайно ударили на сполох. Жителі Відня повтікали, забравши свій скарб,— хто скільки міг понести чи повезти підводою. Розбіглися і студенти в коротких за тодішньою модою плащах, із невеличкими клунками за плечима. Оріховського останнім, ледь не силоміць, вивезли купці — його опікуни, коли посланий султаном Ібрагім-паша вже займав старовинну фортецю на горі.

Купці забрали Оріховського з собою до Саксонії. Посилаючись на волю батька, вони віддали його до Віттенберзького університету. Але, не обтяжені вченістю, вони не знали, що у Віттенберзі вчать дещо інакше, ніж у Відні.

Так добродішній католик Оріховський, худорлявий юнак з великими ясними очима, потрапив до рук тамтешнього професора *Мартіна Лютера* — еретика, чиє ім'я прокляте святою церквою. Лютер помітив його («великий Лютер», — говорив він мені потім), хвалив його здібності («вельми скромні») і навіть оселив був у своєму будинку. Незабаром Роксолан прийняв лютеранську еретичну доктрину, яка досягла тоді серед народу найбільшого поширення і сили. Цілими днями вештався він разом з іншими студентами вулицями Віттенберга, безкарно і вільно розмірковуючи про святі істини. Одного разу його бачили навіть серед тих, хто палив на площі папське послання проти лютеран.

Але тут одержав він листа від батька, страшенно занепокоєного чутками про синову поведінку. На його вимогу Роксолан вимушений був негайно ж від'їхати до Італії, щоб продовжити навчання там.

Він прибув до Падуї, коли міським головою там був Джованні Бадеріо, старостою — Джованні Морі, а дожем у Венеції — Андреа Грітті. Що ж до мене, то я був на той час студентом у Болоньї. То був рік Господній 1532-й, а Роксоланового життя — 19-й. В Італії він провів вісім років, спочатку в Падуанському університеті, а потім — разом

зі мною — в Болонському, переслухавши там всі можливі курси. Час від часу одержував він з далекого Перемишля листи з вимогами повертатися вже додому. Тоді Роксолан зачинявся на цілий день у своїй кімнаті й виходив надвечір з довжелезним посланням, де розписував, як він не може відірватись від лекцій філософа Лодовіко Боккадіфери та ритора Ромуло Амазеа, що випромінюють доброчинство і знання. Звичайно, я знав, чому він не поспішає додому. Адже там на лютеранина Оріховського, згідно з волею неблаганного батька, чекала сутана ксьондза.

Нарешті після погрози позбавити його засобів до існування Роксолан написав додому, що вирушає у путь. Тим часом він поки що поїхав зі мною до Рима. В цьому вічному місті й сталась одна подія, про яку маю розповісти докладніше.

В Римі я одразу занурився у вивчення старожитностей. Роксолан же заявив, що хоче познайомитись зі звичаями міста, яке великий Лютер прокляв у Віттенберзі. Тому я не дуже здивувався, коли за два місяці випадково побачив його на сонячній римській вулиці: Роксолан стояв, нахилившись до розкішних нош. Через природжену цікавість (то — мій найбільший гріх) я затримався, щоб підглядіти за завісою хоча б ручку шляхетної римлянки. Але замість неї побачив... червоного кардинальського капелюха! Вкрай здивований, я підійшов ближче і, коли кардинальські ноші віддалилися, схопив Роксолана за рукав.

Насамперед він заявив, що зрікся будь-яких симпатій до лютерівської єреси. При цьому мій дорогий Роксолан своїм звичаєм так розмахував руками, що на нас оберталися перехожі. Як з'ясувалося, він взяв участь у вченому диспуті про Арістотеля в палаці кардинала Фарнезе, де звернув на себе увагу кардинала Контаріні. Цей достойний князь церкви запросив Роксолана завітати до нього. Його високопреосвященство був такий ласкавий, що дозволив користуватися своєю бібліотекою... Потім Роксолан почав щось плести ще й про надзвичайну вченість кардинала Гінуччі, але я вже не слухав його. Ми йшли вузькою вуличкою вздовж Тибру. Ріка, каламутна і досить брудна, як завжди навесні, одноманітно шуміла, я ж міркував про те, що воістину несповідимі шляхи Господні. Ще думав я собі таке: здається, ми, люди, інколи віримо не в Бога й святі істини, а просто в інших людей, що стоять між нами і небом.

Не буду хвалитися своїми здібностями і вдачею, але невдовзі після повернення до Польщі мене, міщанського сина, було запрошено посісти місце королівського бібліоте-

каря. Мені було тоді 30 років — рівно південь віку, а Роксоланові — 29. Він повернувся на Україну майже водночас зі мною, заставши у добрім здоров'ї батьків, п'яťох братів, п'яťох сестер і всю численну челядь. Але з його приїздом цей тихий сімейний рай перетворився на пекло. Властолюбний батько щодня напосідався на сина, бажаючи зробити з нього ксьондза. Роксолан же, хоч і відкрісся від лютеранства, зовсім не палав бажанням присвятити все своє життя служінню вірі. Батько загрожував позбавити його спадку, мати умовляла: «Ти маєш в науках успіхи, яких ніхто на Русі досі не мав, про які серед польської шляхти мало хто чув. Стань ксьондзом — і ти вийдеш у єпископи, забезпечивши всю родину, виведеш в люди братів».

Роксолан вагався. Він страшенно не хотів приймати сан і скаржився мені в листах, що його силоміць примушують до цього. Не писав тільки, ким він сам хоче бути. Щоправда, я й не питав, а дарма.

У Львові архієпископом був тоді Петро Стажеховський, муж добродішній, але простий і грубий, до того ж — добрий знайомий Роксоланового батька. Саме він одного чудового дня і висвятив мого друга на ксьондза після добрячого частування вином.

Тепер я стежив за примхливою лінією долі Роксолана здалеку, із Кракова. Сюди, в замок Вавель, в королівську бібліотеку, злітали до мене листи і чутки з усієї країни. Так я дізнався, що Роксолан став перемишльським каноніком і, крім того, одержав ще дві парафії — одну в Журовицях, другу в Победніках (Краківської єпархії). Скидалося на те, що характер мого друга змінювався. Перемишльський єпископ Тарло хотів було усунути його з Журовиць (дві парафії — чи не забагато для русина!). Але Роксолан зіп'їв зуби і відправився у Краків. Через мене він одержав аудієнції в короля і кардинала Гамрата — і зберіг за собою журовицьку парафію!

Тоді я не знав, що в його вікні до ранку не гасне світло, що досягає на кінчику його пера. Навіть почав забувати про Роксолана. «Подібно до всіх ксьондзів там, на Україні, він почне стягати зі своїх парафіян прибутки і зводити їхніх жінок», — так міркував я тоді.

Але раптом (було це восени 1543 року, як зазначено в неодмінному бібліотечному журналі) до рук мені потрапила невеличка брошура «Про турецьку загрозу». Я аж підскочив на стільці, побачивши ім'я автора — Станіслав Оріховський-Роксолан. Саме так, на брошурі стояли поруч

ім'я і його студентське прізвисько. А за рік з'явилося продовження — друга книжечка з такою ж назвою.

Про нього заговорили повсюди. Нікому не відомого ксьондза з України порівнювали з Цицероном і Демосфеном. Його заклики рішуче піднести меч проти турок з татарами цитували навіть у церковних казаннях. Брошури Роксолана перевидали у нас і в Римі, потім *переклали на польську* та знову видали — і їх розкупували. Та ще б пак! Адже ледь не щороку султан Сулейман II, званий *Пишним*, вирушав зі своїм незчисленим військом у саме серце Європи. А піддані його, кримські татари, палили та грабували Польщу і Русь, захоплювали полонених, яких продавали в Кафі, мов худобу. Говорили, між іншим, начебто перша і улюблена дружина цього кровожерного султана — землячка Оріховського, причому *звуть її також Роксоланою*. Не знаю, чи це так і чи легше було від цього там, на Україні. Зрештою, при дворі твори мого друга були зустрінуті схвально (признатись, я усіма силами сприяв цьому).

Але він, підбадьорений успіхом, видав одразу ще дві книжечки — про хрещення у православних і про лютеран. Причому говорив про ці дві віри (а надто про першу) з очевидним співчуттям. Після цього навіть його постійний захисник перемишльський староста Петро Кміта почав дивитися на Роксолана скоса. Жартувати з вогнем було не слід.

Все це, однак, йому не зашкодило. Наш государ Сигізмунд I, як відомо, був досить байдужий до справ церкви, а в останні роки навіть симпатизував лютеранам. Одного вечора я поволі йшов довгим коридором, щоб передати королівському читцю щойно одержану третю книгу нового французького роману «Гаргантюа і Пантагрюель». У палаці всі вже спали, і тільки трохи потріскували світильники. Тому я здалеку почув за дверима покоїв його величності суперечку. Дуже знайомий верескливий голос у чомусь переконував, а Сигізмунд Старий гудів, як завжди, лінивим басом: «Не хочу про це і чути, дайте мені спокій!» Коли я підійшов, двері поштовхом розчинилися і з покоїв вилетів розчервонілий кардинал Гамрат. Не помітивши мене, він пошепки вилаявся і жбурнув на підлогу якусь книжку. Коли кроки розгніваного проводиря польських католиків затихли, я підняв її. Звичайно, це була брошура Роксолана «Про хрещення у православних».

«Усе обійшлося, але будь обережний», — так написав я йому, ще не знаючи, що вже набирається його новий трактат.

тат «Про безшлюбність духовенства». До того часу Роксолан вдосталь надивився на розпусне життя своїх сусідів-ксьондзів. Вихований у православних традиціях, він вважав природним для священика мати жінку — попадю, паніматку, як вони її називали. Але це забороняла ксьондзам обітниця цілібату, або безшлюбності, проти якої Роксолан і заповзявся.

Ця справа одразу повернула на зле. Влітку 1547 р. Роксолана було викликано на суд у перемишльську консисторію. За моєю порадою він тримався скромно і визнавав усі свої провини. Перемишльський єпископ Ян Дзядуський, чоловік м'якого характеру, призначив йому легке покарання: наклав церковне каяття та заборонив проповідувати, але невдовзі зняв і це. Однак брошуру було приречено на спалення.

Тепер маю розповісти про дальші події, в яких почувую себе почасти винним. Тоді саме помер король Сигізмунд I Старий, котрий і справді був дуже старий (йому йшов 81-й рік), і на престол зійшов *Сигізмунд II Август*. У цій метушні з похороном, коронацією, а надто через два дипломатичні доручення, що їх дав мені молодий король, я не мав часу навіть черкнути Роксоланові кілька рядків. А саме тоді одержав кілька нових його книжок. По-перше, це був панеґірик великому коронному гетьманові Яну Тарновському, який кілька разів розбивав татар на підступах до Русі. Потім ще пригадую «Промову на смерть Сигізмунда I» і досить велике напучення «Про дбайливість і добре управління державою» з присвятою новому королю. В останній книжці Оріховський вельми своєрідно трактував обов'язки монарха — як першого оборонця простолюду своєї країни від татарських наїздів. Не знаю, чого тут було більше — наївності чи його власного благородства. Продивившись цей твір, Сигізмунд Август (відомий любитель балів й розкішних бенкетів) посміхнувся собі у вуса, але вголос мовив: «Я зворушений. Перекажіть Оріховському, що він заслужив королівську ласку».

Навіть про це я не написав йому, а тим більше не мав часу знову і знову застерігати від безрозсудств. Коли ж після року закордонних мандрів повернувся до Польщі, то одразу почув тривожні новини про мого друга. Спочатку він просто схвально відгукнувся про одруження одного ксьондза з Кржчонова під Краковом. Потім, коли ксьондз із Вишні Мартін Кровицький — його сусід — узяв шлюб з якоюсь панночкою, то це весілля справляли в домі Роксолана. Нарешті навесні 1550 р. на місцевому сеймику

Роксолан заявив, що безшлюбність духовенства є диявольське вчення і він не буде його додержуватись, навіть якщо б ангел з небес умовляв його. Зчинився страшенний гамір. Роксолана зусібіч обступили українські шляхтичі. Вони тримали руки на шаблях, не дозволяючи нікому навіть наблизитись до нього. Єпископ Дзядуський лише здалеку, зі свого місця, слабким голосом спитав, чи не має на думці Оріховський справді одружитись. Мій друг відповідав ствердно, причому старенький єпископ, почувши це, зомлів.

Тепер пізно вже було щось змінювати, та й що я міг вдіяти? Наступного року Роксолан самовільно склав із себе духовне звання й одружився на Магдаліні з Хелма. Я був запрошений на весілля, але приїхати не наважився. Тим часом він надіслав листа папі римському Юлію III з вимогою визнати цей шлюб законним. В листі Роксолан своє українське походження приводив як найвагоміший аргумент. «Подумай, Юлію, і багато разів подумай,— писав він,— з ким тобі доводиться мати справу, не з італійцем, а з русином, не зі слугою твоїм...».

Рим дипломатично відмовчувався, а перемишльський єпископ визнав його єретиком, одлучив від церкви і засудив на вигнання з єпархії. Однак зробити це було не дуже просто: Роксолана повсюди супроводжували, брязкаючи зброєю, українські шляхтичі. Виконання вироку затягнулося на цілий рік. Потім на місцевому сеймі перемишльський староста Петро Кміта, спритний і далекоглядний царедворець, заявив, що одруження пана Оріховського не повинно спричиняти суперечки та заворушення в усій Польщі. Краківський єпископ Жебридовський, перебираючи чотки, неохоче пробурмотів щось про високу освіченість й літературний хист Роксолана. Скінчилося тим, що з Оріховського зняли відлучення, але зобов'язали просити пробачення у папи (чого він так і не зробив).

На той час я вже став королівським секретарем і особисто складав листа від Сигізмунда Августа до Юлія III. «Якщо відторгнений Святим престолом Оріховський перейде у православ'я,— говорилося там,— про поширення католицизму на схід годі буде й мріяти». Зрештою, у Римі це добре розуміли і без послань його величності. Саме тоді у Венеції вийшла збірка «Листи славетних мужів», за якою студенти вивчали мистецтво досконало висловлювати свої думки латиною. В ній був і лист Оріховського до кардинала Коммендоні. Книжки і брошури Роксолана перекладались і перевидавались ледь не щороку, все ширше розходячись по Європі.

Час линув неблаганно. Шляхтичі, закинувши на горішче зброю предків, бралися за торгівлю худобою й хлібом. Люди дрібнішали: померли великий гетьман Ян Тарновський і Петро Кміта, тоді вже краківський воєвода. Я залишив свою посаду при дворі, щоби віддатись праці історика. Після виходу моєї книги «Про походження і діяння поляків» узявся за нову працю з географії краю. Згодом спало мені на думку прийняти чернецтво, щоб позбутися світської суєти та спокус. Навіть не міг уявити тоді, що колись посаду єпископську кафедру.

Роксолан постарів і втратив своїх друзів при дворі. Великий сім'ї, в якій було вже п'ятеро дітей, загрожувала бідність. До того ж вороги його знову згадали історію з одруженням і 1561 року викликали Оріховського на суд. Як переказували, він тримався скромно і навіть просив про помилування. В ці роки він майже нічого не писав, тільки у приватних розмовах і листах доводив, що «слав'яни походять від давніх греків» та що вже сама назва свідчить про їхню давню «славу».

Я думав уже, що ніколи більше не почую про Оріховського. Коли раптом одна за одною почали з'являтися книжки, писані, без сумніву, знайомим блискучим пером Роксолана. В них, однак, не відчував я його щирого серця, відомої всім шляхетності, що інколи здавалась наївною. У тих книжках діяли блаженні католики і зухвалі лютерани та православні, король у них іменувався не інакше як «підніжкою папського престолу», а єретикам проголошувано було анафему. Анджей Тржецький, поет вельми посередній, як на мене, навіть видав поему «Наш Оріховський», де оспівував нововіднайденого стовпа католицизму в Польщі.

Що з ним сталося? Я чув різне. Казали, що в нього тяжко захворіла дружина і Роксолан сприйняв це як небесну кару. Чув я також, що тривожився він про долю дітей, передчуваючи близький кінець свого життя.

1566-го року, невдовзі після смерті його жінки, я побачив Роксолана востаннє. Він приїхав у Краків клопотатись про дітей і на годину завітав до мене. Він посивів, риси обличчя загострилися. Колись стрункий, Роксолан горбився на лаві, й у голосі його не було колишньої запальності. «Багато лихоліть пронеслося наді мною, багато чим я захоплювався, але тепер минув для мене час боротьби», — сумно говорив він. Ми сиділи в моєму кабінетику, в каміні потріскували дрова, і сухе тепло хвилями котилося по кімнаті. Мені й досі лунає зажурений голос Роксолана: «Сиве

волосся вкриває мою голову, спливає вже п'ятдесят третій рік життя. Час збиратися у шлях вічності, час повернути борги, замолюти гріхи й думати лише про душу».

Я провів його, а потім довго стояв біля вікна і дивився на монастирський сад — весь у пожовклому листі. Роксолан був дивною людиною. Не раз я казав йому, що своєю нерозумною поведінкою він зариває у землю величезний талант, даний Богом. На те він завжди відповідав із дивною посмішкою, що та земля йому рідна. Не знаю — що знайшов він у малоосвічених, важких на підйом українцях? Що хотів Роксолан дати людям, для яких він був лише ляхом і католиком, чого чекав од них? Невдовзі він помер, і смерть його лишилась непоміченою як поляками, так і русинами.

А втім, не знаю, може, колись ім'я Оріховського ще вирине із забуття. Інколи я думаю (хоч це напевно єресь), що суд нащадків має бути подібним до Божого суду. Тоді — якщо вони будуть зважати не тільки на написане і зроблене Роксоланом, а й на мрії і сподівання цієї дивної людини, то ще згадають його добрим словом. А мене? Не знаю... Тож хай щастить нам на вдячних нащадків. Амінь.

* * *

Сходить сонце. Я закінчив писати і тепер спатиму вночі міцно і спокійно цілий рік — до наступного проти-стояння Місяця і Марса в цьому проклятому сузір'ї Риб. Ніщо не перешкоджатиме мені сидіти вдень у парадній шовковій сутані за величезним столом у кабінеті і прославляти пером діяння нашого нового короля *Сигізмунда III*.

На душі мені стає легко і лагідно. Коли відчуваю це, коли той тривожний нічний смуток розчиняється в ранковому тумані, тоді я тихенько позіхаю, залишаю на столі кілька хлібних скоринок для кажанів (до речі, я маю сумнів — чи їдять взагалі кажани хліб, може, він дістається пацюкам?) — і повертаюсь до єпископської спочивальні.

I

права діялась у травні 1575 року.

Тепла весняна ніч спустилась завісою над містом Луцьком, закликаючи його невгамовних жильців до покою й відпочинку.

Незважаючи на славетний титул «столичного міста землі Волинської», тодішній Луцьк провадив досить патріархальне життя. Через якусь годину по заході сонця замикалась міська брама, і місто помалу замирало, щоб із ранком знову розпочати звичайну шамотню. Клекіт та гармидер найдовше не вгавав на Торговій вулиці, де невсипущі гендлярі раді були б і до півночі провадити свої гандлі та рахуби. Аж ось із-за кутка сусідньої Троїцької вулиці виступило кілька людей з довгими ціпками і з «походнями» (ліхтарями) в руках: то були панове буймистри, що в супроводі міської сторожі звичайно щовечора обходили місто, доглядаючи, чи всі виконують магістратську постанову — гасити світло нічної доби. І де тільки блимав у хаті хоч невеликий вогник, туди підходив буймистр, мовчки стукав ціпком у вікно — і там зараз же темніло, й у хаті все нишкло. Тільки в деяких домах не зразу гасили світло: то були корчми, де підпили шляхтичі довго прощались з моторними шинкарками і, не хапаючись, допивали останні коновочки пива чи меду. Однак сьогодні, певно, через те, що був передодень великого свята, найзавзятіші гуляки вчасно скінчили свої бесіди і тихомирно, без звичайних галасів порозходились по домівках. Незабаром ціле місто потонуло в темряві, і тільки темні силуети замкових башт та церков ледве примітно бовваніли на зоряному небі.

На головній башті «вишнього» замку продзвонило двадцять чотири рази, що по тодішній сутковій лічбі визначало північ. Дзвінкий сріблястий згук голосно залунав серед мертвої тиші та й замер в м'яких вібруючих відгуках, немов соромлячись, що так необачно порушив нічний спокій. І знову все опанувала мертва тиша: тільки й чутно було, що десь на передмісті гавкали собаки та в садках тьохкали соловейки.

— Варту-у-уй! — раптом залунав чийсь протяжний оклик з «вишнього» замку.

— Варту-у-уй, варту-у-уй! — відгукнувся такий же оклик з «окольного» замку, від Глушецької брами.

— Вартуй!.. — ледве чутно донеслось з далекого міського кутка.

То міська сторожа «кличеть» на баштах, на стінах замкових, сповіщаючи міщан, що вони спокійно можуть спати, бо є на замку недрімливі очі, що не допустять лихого татарина чи якого іншого ворога, користуючись нічною добою, крадькома впасти в сонне місто. Проте, коли б у сю годину пан городничий луцький⁶ Олександр Жоравницький схотів хоч на хвилину вийти з хати подивитись на ясні зорі, то він зараз би постеріг, що сю ніч його вартові занадто вже ліниво «кличуть», немов знають, що нікому тепер за ними назирати, бо пан городничий допізна бенкетував на храму у свого тестя луцького владика Іони Борзобагатого, ще й посварився там з братом своїм паном Яном, то тепер він, певно, спить як убитий; та й самі ж вартові, як путні християни, таки добре шанували храмове свято замкової церкви св. Івана Богослова, були й на братським обіді, пили «канунний» мед, то тепер по трудах не гріх би їм і одпочити, поклавши *надію на св. Миколая*, а чей же він в переддень свого свята не допустить ніякому ворогові зненацька напасти на християнське місто. І скоро звернуло з півночі, перекликання почувались усе рідше, а далі й зовсім замовкли, і коли б сієї доби підкрався під замок справжній ворог, то він хіба б тільки по голосному хропінню, що розляглося по замкових мурах, зміг би постерегти, що цей замок таки не без варти і що вартові коли не стоять, то принаймні лежать на своїх місцях.

Але весняна нічка коротенька. Он уже на сході зійшла світова зірниця, а незабаром почало й на світ благословлятися. Під цю добу через базарний майдан промайнули дві постаті, та й зникли. Ось вони знову виринули з темряви коло Глушецької брами і, криючись під стіною, стали прислухатись, чи спить тутешній вартовий. Видимо, заспокоєні його мірним сопінням, вони обережно підійшли до самої брами і приліпили до неї якусь картку. Так само обійшли вони й інші міські брами, побували й коло ратуша і скрізь поналіплювали картки. Коло Жидичинської брами їх трохи не спіткала халепа: в темряві хтось із них ненароком наступив на ногу сонному вартовому. Той прожогом схопився, та, думаючи, що це пан городничий перевіряє варту,

⁶ Уряд «городничого» був подібний до уряду коменданта в фортеці. (Тут і далі в оповіданні приміт. авт.).

спросоння гукнув: «Варту-уй!» Але очунявши гаразд і впевнившись, що городничого немає й духу, вартовий перехрестився, вилаяв добре нечистого за його поганий звичай рушати сон добрим людям, примостився другим боком та й знову заснув. А над його головою, на темнім фоні замкового муру, при світлі зірниці ледве миготів якийсь паперовий листок.

II

Був чудовий весняний ранок. Сонце тільки що підбилося на небі, а в місті вже все ожило, все заметушилось. У церквах почався святковий передзвін, і на вулиці стало повно людей.

Вийшов зі свого дому старенький владика луцький Іона Борзобагатий і в супроводі своїх служебників рушив помалу до катедральної замкової церкви. Був це товстий, кремезний дідуган, добре вже підтоптаний, але як на свої 80 років, то ще доволі кріпкий і бадьорий. На ньому була зелена «чемлетова референда»⁷, на голові кругла облямована дорогим хутром оксамитна шапка, яку тоді звичайно носили старі люди світського й духовного стану, і тільки золотий на персах хрест, оздоблений коштовними самоцвітами, свідчив про те, що це не простий «презвитер», або протопоп, а сам його милість отець владика. Клубука чернечого Іона не любив уживати, і коли йому нагадували про те, то він звичайно одмовлявся:

— Я не чернець і не повинен мати на голові теє страшило — каптур.

Спираючись на високу патерицю в срібній оправі, повагом виступав владика, щораз спиняючись, щоб поблагословити стрічних і хоч трохи побалакати з ними. Владика дуже просто поводився з усіма і був занадто балакучий. Хто б не йшов йому назустріч — шляхтич, міщанин, навіть єврей, — він кожного окликав на ймення і знаходив, що кому сказати, бо знав у вічі трохи не всіх мешканців луцьких та й цілої округи, що було цілком натурально, бо він трохи не зріс тут і вештався колись по всіх усядах, то цим, то тим промишляючи. Ще замолоду, як був він красноставським міщанином, Борзобагатий часто наїжджав сюди,

⁷ Референда — ряса. Чемлет — з італійського *comelotto* (камлот) — вовняна матерія, дуже міцна і в ті часи дуже дорога, бо вироблялася з вовни осібної породи азійської кози.

гендлюючи всяким товаром; потім він був «цельником» волинським, тобто орендував королівське мито; далі довгий час був войтом у Луцьку, а тепер при старості довелося йому тут же й архієрействувати. Добре потрусив він грішми, поки добув цю почесну посаду, зате ж тепер він пан на всю губу, справжній «можновладець». Окрім кількох маєтностей, набутих власною працею, має не багато й не мало, як чотири містечка та тридцять чотири села Луцької єпископії, що надарували їй колишні луцькі князі, а по них литовські князі *Любарт*, *Свидригайло* й інші побожні можновладці; а опріч того, дав йому король «за вірні, гідні й учтиві служби в доживотье» багатий Жидичинський монастир з цілим десятком сіл та фільварків. Єсть, хвала Богові, з чого хліб їсти, і дітей, і зятів, і ввесь рід наділяти! А що він витратив, добуваючи владичтва, то вже давно повернув, накладаючи щороку грошові подачки на попів цілої єпархії.

Порівнявшись з мурованою церквою св. Дмитра, либонь, фундовою ще за часів князя *Мстислава Мономаховича*, владика зупинився і, спершись на патерицю, гнівно оглянув чималий гурт міщан, що з похмурим і засмученим видом стояли перед замкненою церквою. Примітивши владика, деякі вагаючись стали здіймати шапки й підходити за благословенням.

— А для котрої то причини, панове паракліти, піп ваш не править служби Божої в таке велике свято християнське? — якось загадково спитав Борзобагатий.

— Для того, отче владико, іж ваша милість невідомо для якої потреби казали-сте церкву нашу запечатати, — незадоволено одповіли міщани.

— Правда єсть, іж я казав запечатати, і не тільки вашу, але й інші усі церкви луцькі, як-то: Троїцьку, Миколинську, Покровську, Опанасівську, Рождественську, Михайлівську і П'ятницьку, але інші всі попове давно упокорилися й учинили мені досить, і я зараз їм позволив службу Божу служити, а ваш піп і до сього часу сміє і важиться противен бути владі моїй пастирській.

— Наш презвитер єсть чоловік вельми вбогий і не може такої подачки знести, яку ваша милість на ньому витягти хочете, аж десять кіп грошей.

— Ну, то ви, паракліти, зложіться і тоє за нього знесіте.

— Ми теж, отче владико, люди убогії і такого тягару невинного знести не можемо.

— То зоставайтеся же і наперед без хвали Божої, як тії поганці! — сердито замкнув розмову владика.

Потім він підійшов до дверей церковних, пильно оглянув замок, перемотаний шнурком з його гербовою печаткою, і, досвідчившись, що все було ціле й непорушене, спокійно подався далі до замку.

Ступивши на звідний міст перед ворітною баштою, владика запримітив приліплений до стіни якийсь паперовий листок.

«Що за okazія! Чи не знову, бува, інфамія?» — подумав з тривогою Борзобагатий, згадавши, що недавно на цім самім місці висів прибитий возним королівський універсал з оповіщенням про те, що луцького владика декретовано на інфамію (*infamia*) за розбійний напад на чужу маєтність і за нестання до суду. Підійшовши ближче, владика підняв голову, силкуючись старими очима прочитати, що там на тій картці було написано.

— То суть якісь вірші, отче владико! — доложив архієрейський слуга.

У владики від серця одлягло.

— Вірші? Ану, подай-но мені тії вірші,— звелів він, заспокоєний.

Картка була зірвана і подана йому до рук. Ледве встиг він прочитати перші рядки того, що було там написано, як лице його враз зчервоніло, очі вирячились і затряслися руки.

— То якийсь нецнота, кламця й потварник написав той пашквіль!.. Урвет йому кат язик шкаредний з горла! — гримів старий владика, стукаючи патерицею об кам'яні плити.— Добре наложу на тее і або збудусь владництва, або позбавлю горла того потварника, що сміє і важиться наступувати на добрую славу і почтивість дому мого!

Страшні прокльони й люті похвалки градом сипались з уст розлютованого діда на голову невідомого лиходія. Народ стіною обступив навколо і здивовано слухав несамовитий галас владики, не розуміючи, що з ним сталось, але Іона не звертав ні на що уваги. Здавалось, він забув навіть і про те, куди і задля чого вийшов з дому. Аж ось з дзвіниці замкової церкви запримітили, що йде владика, і зняли такий передзвін, що вже не чути стало його галасу, і він, посварившись на когось рукою, подався до церкви, звідки назустріч йому вже вийшло в ризах духовенство; зірваний же листок звелів зараз однести зятеві й віддати йому до власних рук.

У ту ж годину коло ратуші і трохи не проти кожної

міської брами купчилися усякого стану люди, аби дізнатись, що то за картки поналіплювано якраз на тих місцях, де звичайно виставлялись для загальної відомості королівські універсали, соймові ухвали, магістратські оповістки і таке інше. І коли стало всім відомо, що то не була ухвала про нові податки або заклик до *посполитого рушення*, а пашквіль на жінку ключника Ганну Жоравницьку, дочку владики-здирщика, людину, про яку взагалі ходила в Луцьку недобра поговірка, то гурти цікавих почали ще збільшуватися. Хтось читав з листа вголос, а серед гурту розлягався регіт.

Ось що, власне, було там написано:

Хто йдеш мимо, стань годину,
Прочитай сюю новину.
Чи є в Луцьку білоглова ⁸,
Як та пані ключникова?
Хоча й вік подойшлий має,
А розпусти не встидає;
Убирається в форботи ⁹,
Леч не дбає про чесноти.
Нащо модли ¹⁰ їй, офіри?
Аби були каваліри!
Лиш малжонок з'їдець з двора,
Внет ¹¹ тут молодиків чвора;
З ними учти і беседи,
Не вертайся, мужу, теди!
Ой ти, мужу необачний!
Зроби жоні бенкет смачний!
Змаж ю лоем з дхлого хорта ¹²,
Ачей зженеш з шкури чорта;
Смаруй києм над статечность,
Нех забуде про вшетечность ¹³.

Через яку годину слуги городничого й Борзобагатого бігали по місту і зривали листки, але було вже запізно: сотні цікавих устигли не тільки прочитати, а навіть напам'ять затвердити вірші, а були й такі, що списали їх, щоб прочитати й іншим, і за кілька днів пашквіль розійшовся майже по цілій окрузі.

⁸ Білоглова — жінчина.

⁹ Форботи — мереживо, кружево.

¹⁰ Модли — молитви.

¹¹ Внет — зараз.

¹² Дхлого хорта — дохлої собаки.

¹³ Вшетечность — розпуста.

Смутний та невеселий сидів ранком того ж дня у своїй світлиці пан ключник та городничий луцький Олександр Маркович Жоравницький. Живе він на світі шостий десяток років, а ніколи ще не траплялось йому зустрічати рокове свято в такому сумнім настрої, як сьогодні. Ніщо йому не було миле: ні чудовий весняний ранок, ні отой квітучий садок, що барвистими пахучими гілками зазирає у вікна; не дивились би його очі й на світ Божий. Перш над усе досадував він на себе, що пізно встав після вчорашнього храмування й проспав утренью, а такий гріх з ним рідко траплявся. Усі в Луцьку знали пана городничого за чоловіка побожного, який ніколи не пропускав жодної церковної служби, недарма ж він і сам був архієрейським сином і одружився з архієрейською дочкою. Далі пригадалась йому вчорашня сварка з братом Яном на обіді в тестя... Ох, краще б і не згадувати! Хоч і був він учора таки добре підпилий, а пам'ятає до найменшої дрібниці оце стидке видовище, коли він, перед очима архієрея, чесних ігуменів та інших духовних панотців, в присутності високоповажного князя Богуша Корецького, воєводи волинського, ганьбив бридкими, соромітними словами рідного брата й навіть кидався до нього з добутою шаблею. Гаразд, що князь-воєвода взяв його за руку і, лагідно вговорюючи, одвів до другого покою, а то несподівано стався б, мабуть, страшний смертельний гріх. І через кого сталася ота гидотна звада? Через жінок. Кілька разів зарікався він не потурати жінці: хай собі досхочу гризеться з ятрівкою, а йому з братом не слід встрявати в жіночі чварки, а жити б мирно та любовно, пам'ятаючи розумне слово, яке часто й густо твердив небіжчик отець їх *владика Марко*:

Тому роду не буде переводу,
В яким брати милують добру згоду.

Небіжчик панотець хоч і не був справжнім владикою, а тільки «нареченим», бо сам не схотів посвящатись, щоб не розводитися з жінкою, а проте до смерті правив єпархією як дійсний архієрей, добре знався на Письмі Святому і завжди напучував синів своїх на все добре. Свого старшого брата, що служив писарем у короля Жигмонта Старого, шанував він як батька. Той йому і владичтво виправив, і в різних пригодах захищав, а вмираючи, й маєтностями наділив. Он як поводитись брати задовна! А в них з Яном безперестанні сварки та заколоти, а особливо з того часу,

як оженився Ян та взяв собі жінку-красуню Олену Коптівну аж відкілясь з Литви. Правда, у його ще змалку була занадто палка та несамовита вдача; було як запалиться чим, то й світу не бачить. Ще як був Ян хлопцем та вчився письма у небіжчика архімандрита Жидичинського, а той за якусь провину звелів його добре одшмагати лозиною, то забісований хлопець цілий день ховався у монастирським лісі, а вночі підпалив келію отця архімандрита, і вже, мабуть, завдяки святому Миколаю трапилося так, що увесь монастир не пішов димом. А вдруге,— це вже було, коли Ян молодиком служив у гродській канцелярії,— розсердившись за щось на свого товариша, він пирнув його ножом у живіт, та так, що той на другий день і дуба дав. Скільки дізнав клопоту та скільки й грішми наложив небіжчик панотець, поки вгамував справу про цей нещасливий випадок.

Вже б таки, не було б у Яна лихої жінки, з ним можна б жити у добрій згоді. Там така гостра на язик та в'їдлива! Не любить її пані Ганна, духу її зносити не може. Де зійдуться, зараз і загризуться. Оце прийде часом до них Олена, немов добра, то пані Ганна спочатку вітає її як слід, а через хвилину дивись — уже сичать одна на одну. Тоді пані Ганна знає вже, чим їй найгірш допекти: починає морщитись і прискіпатись до челяді:

— Що то є за причина, що в нас у покоях копіттю смердить? Чи не з пекарні занесло? Що вже я не терплю отої копоті!

Олена зараз так і скипить, бо знає, що це — знущання над її родовим прізвищем Копоть. Вона швидше збирається додому, а пані Ганна ще й припрошує:

— Посидь ще, пані братова, за милого гостя будеш.

Прийде Олена додому, розплачеться перед мужем, нажаліється, настренчить його добре, то він і прибіжить, мов несамовитий, до брата, і тоді вже Ганні треба добре ховатись од нього. Як вони її вже банітують, «на добрій славі шкалюють», які про неї ганебні плітки розпускають!..

А ворогують вони не з чого більш, як із заздрості. Їм, бач, заздрісно, що старший брат, ставши зятем владики, зараз же добув уряд ключника луцького, а через два роки став ще й городничим, і якщо Бог прибавить віку владиці, то має надію добутись і староства чи каштелянства; а Ян хоч і вихваляється, що ось, мовляв, його швагер — писарем у королівській канцелярії, але той йому й досі не добув ніякого уряду. Ще й те їх дратує, що пані Ганна принесла великий посаг: опріч готових грошей на кілька тисяч кіп, отець владики дав ще за нею церковну маєтність, містечко

Жабче з замком і кілька фільварків, та, крім того, у Ганни було й своє багате віно, що записав їй небіжчик перший муж її Януш Гулевич, син попереднього луцького владика Феодосія Гулевича, тоді як Ян узяв за Оленою тільки 700 кіп грошей. Так хто ж тому винен? Було б йому не квапитись на красу молододі Коптівни, а оженитися з багатою вдовою, як зробив старший брат.

Ще пак Ян претендує: либонь, йому не додано якоїсь там частки з батьківщини. Нехай і так; але ж чи варто їм, братам рідним, заводитись про таку дрібницю, коли можна уладнати цю справу лагідним звичаєм, по-рідному? Хвала Богові, у тестя-владика є чим наділити не тільки рідних дітей, але й своякам дещо може перепастися. Хай би Ян уклонився йому та не ображав його дочки, то певне отець владика згодився б записати йому на кілька років якусь церковну маєтність начебто в заставу чи оренду. Хіба ж він і раніш не заживав ласки отця владика, поки добре шанувався і не заводився з невісткою? Як женився Ян і ранком по весіллі, «по добрій ночі» схотів пристойно обдарувати молоду «княгиню», то хто ж, як не владика, дав йому задля того золотий крижик коштовної роботи — дарунок якогось стародавнього князя до чудовного образу Пречистої, що в соборній церкві? Он же й на вчорашньому храмуванні пані Олена красувалася з тим крижиком на шиї, та, правду кажучи, через його й сварка почалась.

Прийшли вони з Яном некликані до отця владика, а там уже було повно гостей. Олена сухо поздоровила владика з «храмом» і святом та й каже:

— Бенкетуєте, отче, з чужими, а про своїх, кривних, і забули-сте!

Владика, забавлений розмовою з князем-воєводою, не звернув уваги на цю ущипливість, а пані Ганни не було тоді в світлиці, то так воно й минулось. Сіли обідати. Все йшло як слід, тільки пані Олена була чимось незадоволена і мало їла, немов ждала, щоб її припрошувано, та господині було не до неї. Наприкінці обіду, коли вже гості добре випили і рейнського, й мальвазії й заїдали марципанами, у світлиці знялась голосна говірка: одні гомоніли про те, другі про інше, а пані, звичайно, про домове господарство та про убори. Якось пані звернула увагу на той крижик, що був на шиї в Олені, що яка ж то, мовляв, чудова й коштовна річ. Пані Ганна зараз же й розказала про той крижик, де він узявся й як дістався Олені, та ще й примовила:

— Я так гадаю, ласкаве панство, що хто не має статків ходити в дорогих шатах, тому й не личить заживати такого

коштовного клейноду, а ліпше би офірувати його на хвалу Божу, до образу Пречистої, звідки його й взято на якийсь тільки час, але не довічно.

Олені, як молодшій, годилось би змовчати на те, що сказала старша, та ще й господиня в отцівськім домі, а вона з запалом одрізала:

— Правда є, пані братова, моїх статків не вистачить на теє, щоб я могла вбиратись у тії саяни коштовні, злоголави, брамки перловії, форботи венацькії, манелі¹⁴, як твоя милість чиниш, не пам'ятаючи про свої літа підойшлії, бо мені золотарі не кують фальшованих талерів, як тобі! Певно, пам'ятаєш добре Яна-золотаря, которого ти час немалий у себе ховала в Блудові, в світлиці малій, у саду, а він тобі гроші кував, про що була справа в суду. Тая справа ще не є скінчена, і не відаєш, може, й тебе кат потягнуть на драбину!¹⁵

Чи змогла ж пані Ганна знести таку нечувану бридку обмову, та ще й при таких свідках? Вона прожогом схопилась і вмить дала Олені ляпаса. Та, мов кішка, вчепилась їй в коси. У бійку вмішався Ян... Тут, власне, й скоїлася та мерзенна бурда, про яку так прикро й соромно навіть згадати панові городничому. Певне, про неї вже відає ціле місто. Як тепер показатись і в храм Божий!

Серед цих прикрих спогадів, що так уразливо хвилювали пана городничого, в світлицю зайшла його пані. Ганна Іванівна була вже немолода, високого зросту, сухорлява жінка. Її сухе, смугляве лице з суворим виглядом, видимо, було чимось побілено, але й крізь побіл зрадливо проступали якісь багрові плями — мабуть, сліди вчорашньої баталії. Вона злагодилась іти до церкви й через те прибралась, як княгиня. Поверх довгої оксамитної сукні гранатового кольору з срібним гаптуванням одягла вона саятовий саян, поділ якого облямований був брамами злоголавовими, а комір і рукави гаптовані золотом. На персах, з-під широкого вирізу сукні було видно кошульку перловую, оздоблену золотими бляшками, а з шиї спадало коштовне завішення¹⁶, що

¹⁴ Саян — поверхня жіноча шата; злоголав — коштовна матерія з шовку й золота; брамка перловая — стьожка або тасьма, гаптована перлами; форботи венацькі — кружево венеціанське; манелі — браслети.

¹⁵ Про цю справу дивись актову книгу Київського центрального архіву, № 2042.— Л. 211.

¹⁶ Завішення — рід наміста.

так і мигтіло діамантами та самоцвітами. На голові — «чепець з фюрбют венацьких», пронизаний червоною стьожекою і прикритий не наміткою (пані городнича нехтувала старосвітщиною), а модним тоді беретом з фіалкового оксамиту з білим струсовим пером, прип'ятим діамантовою шпилькою. То вже правда, що на увесь Луцьк ніхто так розкішно не вбирався, як пані городнича. Заздрісні пані на всю губу судили її, що вона в таких літах, маючи вже дорослих дітей, не кидає марної пристрасті до уборів, немов та панна, що приваблює до себе женихів; але Ганна не звертала ніякої уваги на такі пересуди і, мов наперекір, вдягалась у барвисті шати й начіплювала на себе коштовні оздобы.

Пан городничий із жінкою виходили вже з двору, коли в воротах зустрів їх служебник владики з якимсь листком у руках. Уздрівши паню Ганну, він немов замішався і хотів сховати листок за пазуху, але пані постерегла це і звеліла подати їй, що він приніс.

— Отець владики казали оддати тую цидулу панові городничому до власних рук, — одмовлявся оторопілий служебник.

Жоравницький простяг руку, щоб узяти цидулку, але Ганна прожогом вирвала її з рук служебника й почала читати... Але ж як тяжко вона була покарана за свою цікавість! В одну мить лице її з білого стало буряковим, очі запалились вогнем, і вона тут же, серед двору, в присутності челяді, що збіглася, мов на дивовижу, з навіженим галасом почала клясти та лаяти всіх і кожного, а найпаче збентеженого мужа, який ніяк не міг второпати, звідки ця напасть його спіткала.

IV

У домі Борзобогатих щодня відбувалися наради. Збиралась уся родина: сам владика, його син Василь з невісткою, молодша дочка Марухна Рогозенська з мужем і пан городничий Олександр Жоравницький. Судили-радилися, а нічого не ухвалили про те, яким способом помститись за честь родини, так образливо знеславленої зухвалим пашквілянтом. Пані городнича з досади залягла в ліжко й заприсяглась не вживати їжі, аж поки заподіяна їй тяжка образа не буде змита кров'ю напасника. Слабодухий малжонок її цілком заморочив собі голову: чи ж йому виступати лицарем-месником? Та ще нехай проти чужого, а то зняти руку

на рідного брата! Так, уся родина Борзобагатих твердо переконалась у тім, що пашквіль — діло рук Яна й Олени Жоравницьких. Вони трохи не перші познайомили волинців з цією пакосною літературою. За кілька років перед тим, коли Борзобагаті люто ворогували з волинським каштеляном Мишкою і щодня морочили голову над тим, яку ще нову прикрість учинити йому, молода невістка їх Олена пригадала, що як жила вона ще дівкою у Вільні, то її дядько Василь Копоть, ворогуючи з якимсь паном, зложив про його «пашквілю», цебто образливі вірші, та так же влучно та дотепно, що всі, читаючи, аж за животи брались, а тому панові прийшлося хоч і з міста тікати. Олена навіть пам'ятала ті вірші, і коли проказала їх, то Борзобагаті в один голос стали шкодувати, що нікому скласти такого ж «пашквілюса» й про їх ворога. До цього діла взявся Ян і за поміччю Олени склав вірші остільки кусливі й уразливі, що коли Борзобагаті нишком розсіяли їх по цілому місту, то пані Мишка аж захоріла з досади й прикрості. І з того часу з ким тільки посвариться Ян, то дивись — де й вродився пашквіль. Нарешті Борзобагаті мали й більш певний довід на те, що авторами пашквілю були власне Ян і Олена Жоравницькі: піймано було двох їх челядників, які під киями й видали своїх панів.

Але цього було ще замало, щоб розпочати проти Жоравницьких судову справу, і Борзобагаті добре це розуміли, незгріше справжнього юристи, бо тільки те й робили, що позивались. Суд потребує певних доказів, а їх то й дасть Біг. Не можна ж Борзобагатим признатись на суді, що з їх доручення Ян з Оленою скомпонували пашквіль на пана Мишку, а признання челядників не матиме на суді ніякої вартості, бо *по Статуту* слуги й челядники не могли бути свідками проти своїх панів.

Але так чи інак, а конче треба було щось починати, бо не можна ж без кари залишити такий ганебний учинок, як бридка образа поважної шляхтянки та й цілої родини Борзобагатих. Помсти, лютої помсти вимагали й самі покривджені, і їх порадики, і кожний вигадував, яким, власне, робом можна б помститися над пашквілянтами.

— Я ось що вчиню, — надумав сам отець владика. — Видам їм позви до свого духовного суду і потім в клятву їх подам і в неблагословенство вічне вложу, од сполку й обцовання людей виклянущу їх вічною клятвою і од церкви Божої вилучу.

У першу хвилину ця думка всім припала до мислі, але як стали спокійно розважати, до чого ж воно дійдеться, як

так зробити, то й виявилося, що нічого путнього з того не вийде. Були часи, коли клятва й вилучення од церкви служили в руках католицького духовенства страшним знаряддям проти непокірної шляхти, бо тоді маєтності вилученого, якщо він до певного часу не корився і не зносив з себе клятви, підлягали конфіскації й сам він збувався політичних і громадянських прав, але ті часи давно минули. Як прокинувся і в Польщі в половині XVI століття реформаційний рух, то зачеплена ним шляхта перш усього подбала про те, щоб скинути з себе клерикальні тягарі, і з часів Петриківського сойму 1562—1563 рр. церковна клятва не тягла вже за собою жодних юридичних наслідків і зосталася страхіттям тільки задля тих побожних людей, що лякались самого слова «анатема!». Ну, а про пана Яна Жоравницького добре було відомо, що його цим не дуже залякаєш. Та й трудно було до його за щось причепитись, щоб звести на його анатему, бо хоч був він взагалі байдужий до релігії, але ніколи одверто не спротивлявся церковним установам і звичаям.

Більш слушною здалась усім порада, яку подала молодда невістка владики, княжна *Ганна Сокільська*, що потім так гучно вславилася на цілу Волинь, як хоробрий вояка, бо, стоячи на чолі чималого війська, кінного й пішого, з гарматами й гаківницями, дала добру одсіч «посполитому рушенню», зібраному з королівського наказу аж з трьох повітів, щоб відобрати у Борзобагатих маєтності за довги князеві Андрієві Курбському¹⁷. Оця-то завзята молодиця нараяла таке: зібрати якнайбільше озброєних людей, напасти вночі на пана Яна, вхопити його разом із жінкою, закувати в кайдани й морити у в'язенні, аж поки вони згодяться прилюдно перепросити паню городничу за свій лихий учинок. Але цій занадто сміливій порадиці чоловік її, королівський секретар і справжній юриста, зараз же вияснив, що за такий учинок, справлений у столичному місті та ще й під час *interregnum*-а (безкоролів'я), коли має силу надзвичайне право і судять «*каптурові суди*», можна накласти головою, а найменше — заробити «баніцію», і що, навпаки, дуже корисно було б підбити на такий учинок самого Яна, щоб затим підвести його під «баніцію» і примусити, до чого їм буде треба. Ця практично-мудра порада зовсім не подобалась пані городничій, бо це їй прийшлося би бути головним об'єктом розбійничого нападу зі сторони

¹⁷ Дивись про це «Жизнь князя А. Курбского в Литве и на Волыни». — II. — 79.

Яна, і через це вона притьмом налягала на чоловіка, щоб він за її честь розправився з братом, «як то люди шляхетського стану звичаєм рицарським чинити звикли», цебто щоб він закликав Яна до бою, як тоді це звалось: «На руку його повабив». Але пан городничий і слухати про це не хотів: чи пристало ж йому, старому, богобійному чоловікові, виходити з добутою шаблею проти рідного брата? Довго змагались, галасували, а нічого певного не вирішили.

Зате противна сторона не мудрувала над тим, що дали чинити. Через кілька днів прибув до городничого возний із шляхтою і ознайомив, що має доручити його пані якогось «листа». Коли вийшла до його пані Ганна, возний подав їй лист, кажучи:

— То єсть «цидула відповідная» вашій милості од пана Яна Жоравницького.

Уся родина Борзобагатих трохи не втямилася з дивування: чи чував хто про таку нахабу, щоб можна було ганебно образити поважну шляхтянку — і їй же присилати через возного листи з похвалками на її здоров'я!

Ось що було в тій «цидулі»:

«Пані Жоравницька! Добре наслухалися вуха мої од многих зацних людей, іж (що) ти, не пам'ятаючи боязні Божої і повинності християнської, з природної злості своєї, мене на учтивості моїй кривдиш і тоє задаєш, чого на мене, чоловіка учтвого, ніколи довести не можеш; а не маючи на тому досить, служебників моїх ловити кажеш, биттям і в'язенням їх мордуєш, на здоров'я моє стоїш і мужа свого до того примушаєш, хочачи мене позбавити горла, чого вам Бог справедливий ніколи не допоможе. Проте відповідаю тобі, іж (що) я за твою кривду і зелживість ні на чому іншому, одно на горлі твоїм шукати і мститися буду. Відай о тім і не безпечайся ні в дому, ні в дорозі, ні в церкві, ні на бесіді; зорі не досипай, бо не відаєш, відкіль тебе лихо спіткає. За тим ся Пану Богу поручаю.

Ян Жоравницький, рука власна».

Це була звичайна тоді форма оголошення ворогування. Коли хто вважав себе окривдженим від когось і не хотів або не міг доходити своєї кривди судом, то посилав напасникові «цидулу відповідную», оголошуючи свій намір мститись над ним усяким способом, наступаючи навіть на горло. Це була риса стародавнього слов'янського права, пережиток колишньої кривавої помсти, що якимсь дивом задержався на Україні аж до XVII ст., незважаючи на свою рішучу противність тодішньому державному праву. Литов-

ський Статут суворо забороняв усякого роду «похвалки» й «одповіді» (погрози), а хто «чинив одповідь на горлю», цебто нахвалявся позбавити когось життя, той, по Статуту, зараз же мав шукати статечних людей, які б згодились ручитись за його, що він не здійснить своїх похвалок, а не знайшовши таких поручників, мусив сідати до замкового в'язення, де його тримали, аж поки він не помириться з тим, на кого похвалявся, і не одержить від його формального прощення¹⁸. Але цей артикул не завжди додержувався в життю. Навпаки, частіш траплялося так, що сам нахвальщик приходив до гродського уряду, одверто заявляв про свій намір мститися над такою-то особою і просив дати возного, щоб той формальним порядком доручив тій особі «цидулу одповідную». І уряд, наперекір Статуту, спокійно приймав до відомості таку заяву і посилав возного. Так багато ще важив тоді стародавній звичай! Той, хто діставав таку «цидулу», зараз же одсилав її, разом з власною скаргою на нахвальщика, до уряду, а сам звичайно запирався в своїй домівці і не важився виходити з двору, ні виїздити куди — аж доти, поки його родичі чи приятелі не погодять його з напасником або ж добудуть задля нього у короля (а то й місцевого воєводи чи старости) так званий «заручний лист», який зараз же формальним порядком через возного вручався напасникові. У таких «листах» звичайно нахвальщикові суворо наказувалось здійснити свій лихий намір і вперед на його накладалась «грошова зарука» (від 500 до 2000 кіп грошей), яку він мусив платити до скарбу королівського, коли важився чим-небудь переступити заказ, окремо підлягаючи ще й правній карності за лихий учинок. А що між братами Жоравницькими й раніш траплялися сварки, які не обходились без «похвалок» і «одповідей», то в пана городничого мався вже наготові «заручний лист» супроти брата. Правда, той лист був виданий ще королем Жигмонтом-Августом, який помер незадовго перед тим, але через те він не стратив своєї сили. Та під той час і ні в кого було добувати свіжих листів, бо *король Гайнрих утік із королівства*, а нового короля ще не вибрали.

Другого дня возний, в супроводі свідків, поніс того «листа» до Яна Жоравницького і застав його серед двору, коло теслярів, що стругали якесь дерево. Возний по формі пояснив, з чим його прислано, і подав «заручного листа». Пан Ян мовчки прочитав його, подивився насмішкувато на возного і його свідків і, піднявши з долуг тріску, промовив:

¹⁸ Литовський Статут 1566 р.— Розділ XI.— Артикул 11.

— Пане возний! Повідай од мене панові городничому: пожиточніша мені є тая тріска, аніж той лист королівський. Уже той король помер, що лист дав, а з ним і його право вмерло. А тая вшетечниця¹⁹ нехай ся мене добре стережить, бо мовлю їй певне, іж моїх рук не втечеть!

Звернувшись, возний так достотно й переказав, що чув від пана Яна, і пані городнича, добре знаючи натуру свого дівера, прирозуміла, що найбезпечніш їй буде засісти до якогось часу в своїй домівці й не виходити навіть до Божого дому інакше, як під охороною цілої юрби служebníків.

V

Так минуло кілька тижнів.

Настав червень. Почалася косовиця; час був збирати вже й червець²⁰. У таку годину яка ж добра «господарка» змогла б всидіти в місті! Не витримала домового в'язнення й пані Жоравницька і перевезлась з усім домом в Жоравники²¹, батьківщину мужа, ту саму маєтність, за яку Ян позивався з братом. Незабаром прийшла туди звістка про банкрутство гданського купця Гануса Копфа, якому Олександр Жоравницький і владика Борзобагатий щороку поставляли набіт чимало хліба й лісових виробів, сплавляючи їх під весняну повідь на власних «ком'ягах» Бугом та Віслою. А що Копф обом їм заборгував чималу суму, то щоб її виправити, Олександр Жоравницький, порадившись із тестем, зважився поїхати зараз же до Гданська²², а жінці наказав не засиджуватись в Жоравниках та швидше вертатись до Луцька. Хоч як поспішалася пані Ганна, та не встигла за часу виїхати, і тут її таки застукав Ян з чималою юрбою озброєних слуг і найнятою ротою польських жовнірів, а у Ганни навряд чи й було з десятка слуг та двірної челяді. З такою жменею людей нічого було й силкуватись

¹⁹ Мова йде про Ганну Жоравницьку.

²⁰ Червець — *соссит роіонісум*, особливої породи комашня, з якої добували фарбу кармазинового кольору і фарбували нею сукна й інші матерії. В XVI ст. червець дуже вживався на Волині і навіть ішов на продаж в інші краї. Пізніш його виперла з мануфактурного вжитку американська кошеніль.

²¹ Тепер таке село не існує. Лежало воно десь коло м. Дружкополя Володимир-Волинського повіту.

²² Гданськ — Данціг.

ставати на одсіч проти потужного ворога, тим паче, що панський двір у Жоравниках був обнесений не острогом, а простим дилуванням. Через годину пані Ганна і її дочка від першого мужа Настя Гулевичівна, збиті й закривавлені, сиділи вже в «коморі» за сторожею, а в домі і в господі пан Ян порався як у своїм добрі. Правду кажучи, на цей раз він обійшовся з невісткою доволі милосердно, бо другого дня звелів вивести її з дочкою і з челядницею за село й пустити на волю.

Як почув про те, що сталося в Жоравниках, владика Борзобагатий, то спересердя звелів збирати трохи не ціле військо і навіть зняти з єпископської башти в Луцькому замку гармати, щоб іти збройно в Жоравники й покарати зухвалого «гвалтовника». Син його Василь на превелику силу відрадив батька від цього заміру, з'ясувавши йому, що тепер Ян в їх руках і що легко буде зробити так, що він мусить не тільки вернути все, що пограбував, але ще й відбути, яку тільки вони загадають, покуту за пашквіль і за інші «деспекти», аби тільки з розумом і без запалу взятись за діло. Не ждучи, поки вернеться з Гданська зять, молодий Борзобагатий швидко справив усякі формальності, необхідні задля того, щоб розпочати судову справу: подав до суду скаргу, виправив возних, запросив свідків і т. ін.

Настав день суду. Коли возний, як звичайно, тричі став «кликати сторону odporную», то замість Яна виступив його служебник з листом, в якому Ян писав, що маєтність Жоравники він відібрав як свою батьківщину, неправно загарбану братом, і що він почитує себе в праві не ставати до суду, бо в порученому йому позві хибно приписано титул старости: замість «князь Богуш Корецький, староста луцький і в'ницький (вінницький)» написано «венацький». Суд не прийняв за слушну цю пусту казуїстичну вимовку і видав такий декрет: пан Ян повинен негайно вернути братові загарбані маєтності, заплатити його жінці 2800 кіп грошей «за гвалт, бої і рани» й нагородити за всі шкоди і втрати; а за те, що Ян насмілювався не стати на позви і «учинився праву посполитому непослушним», суд, згідно зі Статутом, постановив донести про те королеві задля «виволання» зухвалого неслухнянця «з панств», цебто вигнання його з границь держави. На лихо, останній пункт декрету не можна було швидко здійснити, бо на той час у Польщі не було короля, який тільки й міг засудити винного на «виволання», через що Ян і йому подібні своєвільці під час безкоролів'я робили, що хотіли, користуючись хоч дочасною безкарністю. Уважаючи на те, суд додав до свого декрету

ще й такий артикул: «А бачучи тоє, іж на сесь час в себе короля не маємо, і відаєт те один Пан Бог, як скоро його міти будемо, а уважаючи, іж в таких справах великеє в справедливості людській омешкання діється: укривджений плачеть, а кривду чинячий веселиться,— проте, запобігаючи тому, аби ся вперед так не діяло, а справедливість святая скоро укривджених доходила, так собі всі одностайно, одномисленно і згодливо, которії справедливість святую милуємо, той артикул поправляємо, а прийшлий король, той артикул в Статут наш вписавши, підтвердити його нам будет повинен», щоб в карних справах про тяжкі, лихі вчинки самому громадському судові доручено було право засуджувати злочинців на «виволання». А поки що все-таки Яна Жоравницького подати пришлому королеві «до виволання, яко гвалтовника і розливця крови»²³.

Одначе на цей раз недовго «веселився кривду чинячий». У грудні того ж таки 1575 року нарешті скінчилось усім обридле в Польщі *interregnum*, і королем став вибраний славетний *Стефан Баторій*. Ще новий король не встиг коронуватись, а вже Олександр Жоравницький поїхав до Варшави клопотатись про те, щоб стверджений був судовий вирік над його братом.

А ще через кілька тижнів у Луцьку, під час базару, старостинські слуги прибивали до дверей соборної церкви, до замкових брам, до стін ратуша копії королівського універсалу, а возний виїздив верхи по місту і, спиняючись, де був більший натовп народу, голосно вигукував:

— Панове! То є лист його королівської милості, пана нашого милостивого, до відомості усіх належачий і вельми потрібний.

Усі затихали і з пошаною та цікавістю слухали, що голосно читав возний.

«Стефан, з Божої ласки король польський, великий князь литовський, пруський, мазовецький, жомоїтський, київський, волинський, підляський, інфлянський, пан і князь Седмотородський.

Всім вобец (взагалі) і кожному зособно, всякого вряду, достоїнства і стану людям, обивателям панств наших, ознаймуєм, іж ми, господар, виконуючи далыший поступок строгости права посполитого і запобігаючи тому, аби ся жадная своєвольність і непослушенство вряду в панствах наших не діяла, шляхетного Яна Жоравницького, яко гвал-

²³ Актова книга Київського центрального архіву.— № 2050.— Л. 78—81.

тника й розливиці крови, а вряду нашого непослушного, зо всіх земель і панств наших виволати єсмо веліли, яко ж і сим листом нашим його виволання чиним, од сполук і обцвання людей учтивих вилучаєм, про що, до відомості всіх приводячи, розказуєм, аби вже од того часу ніхто помененого Яна Жоравницького у себе в домах не переховував, товариства з ним нікоторого вести не важився, поміччу, радою, ані хуттю йому помочен ні в чому не був і во всем з ним, яко з виволанцем, ся заховав для ласки нашої королівської і під винами, в праві посполитому описаними, інакше не чинячи.

Stephanus Rex».

Отака сама публікація чинилась і по інших окольних містах і містечках і, крім того, повинна була чинитись усюди, де вимагав цього той, в чиїх інтересах універсал був виданий. Після того «виволанцеві» (або ж «баніті») давався вільготний 12-ти тижневий термін, на протязі якого він мусив або помиритись з покривдженою стороною, або ж апелювати до суду королівського і там довести, що його неслухно декретовано на виволання; а коли він не робив ні того, ні іншого і дочасно не виряджався до чужого краю, то його спотикала гірка доля. Усе його добро або конфіскувалось, або ж, як відумерла спадщина, переходило до рук його кривних. Сам же він начебто вилучався з гурту живих людей, мусив покинути дім, родину і туляться там, де його люди не знали, завжди ховаючись від свого месника, який невтомно стежив за кожним його ступенем. Усі оббігали його, мов зачумленого, бо знали, що за найменшу послугу виволанцеві легко було ускочити в велику халепу: тим, хто переховував виволанця або давав йому якийсь порятунок, Статут погрожував теж виволанням, а в деяких випадках навіть горлом²⁴. Ця погроза однаково стосувалась до чужих, як і до своїх для виволанця, до його родичів та приятелів і навіть до його жінки й дітей. За виволанцем не признавалось ніяких громадянських або хоч би людських прав, усякий, хто хотів, міг на нього напасти, віддати до арешту і взагалі вчинити над ним, що в голову збреше, не обавляючись за те ніякої карності; навіть коли хто вбивав виволанця, родичі не мали права позивати вбивника і правити з його «головщину»²⁵. Розуміється, життя багато де в чому зменшало оту «строгість права посполитого», і, на-

²⁴ Литовський Статут 1566 р.— Розділ II.— Артикул 5.

²⁵ Ibid.— Розділ II.— Артикул 4. Головищина — плата за голову вбитого.

приклад, дуки та магнати, заробивши не одну, а кілька «баницій», звичайно жили й не журились. Але Ян Жоравницький не належав до гурту магнатів, і йому пробі треба було подбати про те, щоб знести з себе цю халепу. Давніш, особливо за короля Гайнриха, можна було недорогим коштом добути з королівської канцелярії «піднесення виволання» (*sublevatio bannitionis*), цебто королівський лист про відстрочення баніції на довший час, по виході якого випрошувалася нова «сублевація». З таким наміром Ян Жоравницький поїхав до Варшави, поклавши велику надію на поміч свого родича *Станіслава Жолківського*²⁶, про якого знав, що він у добрих стосунках з коронним підканцлером *Яном Замојським*. Але Жолківський пояснив йому, що тепер у королівській канцелярії не ті вже порядки, як були за Гайнриха, що новий король завзято приймається, аби приборкати шляхетське своєвілля, що він особливо невблаганний у справах про неслухняність праву посполитому і через те Янові нічого й гадати про «сублевацію», а треба якнайшвидше миритися з братом. Нічого було казати: поклонився Ян Жолківському і став його прохати за посередника в цій справі. Той не відмовився і через короткий час прибув до Луцька мирити родичів.

Треба знати, що за Литовським Статутом порядок судового переслідування був однаковий для справ цивільних, як і для справ карних; ті й другі вважалися за приватні правопорушення. Через це всяка карна справа могла бути в кожную хвилину припинена і навіть зовсім уморена, як тільки сторона позвана єдналась із стороною покривдженою. Тоді всі декрети, навіть королівські, хоч би в них містився смертельний вирок злочинцеві, зараз втрачали силу, і сам уряд їх касував, навіть викреслював з актових книг. Так-от і в даному разі судьба Яна цілком залежала від ласки брата й невістки.

Жолківський навіть не сподівався, щоб Борзобогаті так лагідно прийняли його освідчення, що Ян Жоравницький хоче миритись із ними. Вони просили переказати йому, що не одмовляються від єднання, якщо він «учинить покору». Осмілений цим і здавшись цілком на посередництво такого поважного чоловіка, як Жолківський, Ян відважився сам піти з ним у дім владики Борзобогатого і, низько вклонившись братові й невістці, з покорою каючогося гріш-

²⁶ Молодший брат Яна Михайло Маркович Жоравницький мав за собою рідну сестру славетного пізніш гетьмана п. Ганну. — Актова книга Київського центрального архіву. — № 963. — Л. 863.

ника став просити опрощення за наїзд на Жоравники, бійку і в'язення.

— Хто щиро кається, той і опрощення приємлеть,— промовив Іона.— Але кайся вже у всьому; нам добре єсть відомо, іж то ти з жоною своєю написав і в Луцьку на розних місцях прибити велів пашквілюс, або цидулу образливу добрій славі пані ключникової і дому нашому почитивому. Не гаразд тоє учинили-сте!

— Так єсть, отче владико,— признався Ян, розчулений лагідними речами Іони,— але тепер сердешне того жалуємо і покорно просимо о пробачення.

Того тільки й треба було Борзобагатим, аби Ян при свідках признався, що то він з Оленою випустив пашквіль. Тепер вони зразу змінили лагідну розмову на суху й гостру і нарешті вирекли категоричний рішення, що вони згодні скасувати справу тільки тоді, коли Ян із жінкою «слухне погодять» їх не тільки за наїзд, бійку і в'язення, але й за «деспект і образу», цебто за пашквіль, а в якій формі повинно статись це «погодження», про те нехай розміркують полюбовні судді, вибрані з приятелів однієї і другої сторони. Тепер тільки Ян розважив, що попався в лабеті, та вже годі було зрікатися свого слова. Поневолі він мусив згодитись на вимагання Борзобогатих, кладучи надію на те, що, може-таки, полюбовні судді хоч трохи осолодять гірку чашу, яку — він це передчував — прийдеться йому випити, щоб задовольнити жагу помсти його ворогів.

У визначений термін в с. Милятині, в домі луцького земського судді Гаврила Бокія зібрались аж вісім чоловік полюбовних суддів, по чотири з кожної сторони. То були все значні люди: брацлавський каштелян *Василь Загоровський*, королівський писар *Василь Древинський*, володимирський підкоморій *Олександр Семашко*, *Станіслав Жолківський*, пан *Бокій* та інші. Тут же знаходились і заінтересовані сторони з родичами, але вони, відповідно звичаю, самі не брали участі в нарадах, а свої заяви передавали через суддів, своїх приятелів. Перший артикул «єднання» був швидко зложений і прийнятий одноголосно: Ян Жоравницький повинен зараз же вернути братові загарбані маєтності і заплатити йому за всі шкоди «на голос речення слова», цебто скільки він сам визначить. Зате не мало було сперечання, коли зайшла річ про те, щоб Яна за наїзд, бійку й «розлиття крови» покарати в'язенням у замку. Властиво кажучи, й самі судді з сторони Янової не змагались проти того, що його слід покарати, а суперечка йшла тільки про те, чи засісти Янові «у вежі на ганку», цебто у верхнім

помешканні замкової башти, куди звичайно засаджували шляхтичів, чи «in profundo» (в погребі), де терпіли в'язення злочинці «простого стану», а з шляхти хіба особливі лиходії, і як довго йому там сидіти, Після тривалих суперечок і цей артикул був зложений так: Ян Жоравницький повинен «сидіти на місці звиклому — на ганку» всього тільки «три години, а по тих трьох годинах пан городничий і його малжонка, за проханням приятелів Янових, мусять його з того в'язення визволити». А потім Ян з жоною, «не сходячи з замку, мають їх перепросити» за пашквіль. Але як перепросити? «З карти», цебто по формі, яку повинні зложити полюбовні судді. Як стали складати текст отієї «карти», то тут і почались найпалкіші суперечки. Ганна Жоравницька уперто встоювала за тим, щоб Ян не тільки прилюдно «одмовив» (взяв назад) те, що написав про неї в пашквілі, але щоб ця «одмова» була учинена по формі, яка встановлена на такий випадок у Статуті: «Што, есми менил на тебе» *оте та оте, «в том на тебе б р е х а л я к п е с»*²⁷, і щоб усе те — і сидіння в вежі, і прилюдне «перепрошення» — відбулось у Луцьку під час судової сесії, як з'їдеться шляхта з цілого повіту.

Два дні йшли палкі суперечки із-за цього вимагання. Сам пан городничий признавав його занадто суворим і непотрібним. Даремно судді, приятелі Яна, усиловно впрошували Ганну не наражати брата свого чоловіка на таку жорстоку зневагу; вона була невблаганна і, тільки уступаючи настирливим вимаганням Жолківського, нарешті згодилась на те, щоб вираз «брехав як пес» був замінений іншим, не таким прикрим.

Що zostавалось чинити Янові? Вільготний термін баніції був наприкінці; на її «піднесення» не було й надії; так він, тяжко зітхаючи, й підписав акт «єднання», зложений полюбовними суддями, прирекши шляхетським словом за себе й за жінку, що достотно його виконають.

²⁷ Пізніш у судовій практиці на Литві і в Україні обряд перепрошення за лихий наклеп прибрав ще ганебнішу для винного форму. В XVII—XVIII ст. звичай вимагав, щоб винний в присутності суду рачки підліз під лавку і, лежачи там, «перепросив» по Статутівій формі, а промовивши: «Брехав як пес», — він ще повинен був з-під лавки тричі прогавкати по-собачи. Це називалось тоді на юридичній мові: «*Odma-wiać i szczekać*». Про це, наприклад, дивись: «Акты Виленской Комиссии для разбора древних актов». — Т. XV. — № 83.

Через два тижні припали «рочки» (сесія) Луцького гродського суду і разом з ними настали засідання соймика, в яких повинні були прийняти участь шляхтичі з усіх повітів Волинського воєводства: Луцького, Кременецького і Володимирського. По цій причині до Луцька наїхало такого народу, який збирався тут тільки під час головного ярмарку на святого Семена або ж у лиху годину татарського спо-лоху.

Звичайно сеймикові засідання відбувались у катедральному костьолі, бо це була найпросторіша будівля на ціле місто. Але що під час попереднього соймика соймові дискусії мали остільки палкий характер, що збори закінчились загальною баталією, під час якої лави костьольні були потрощені і дім Божий спрофанований розливом крові, то луцький біскуп Ян Андрушевич ознаймив шляхту, що вже більш не дозволить їй збиратись у костьолі, і через те соймикові збори на цей раз відбувались у «судовім» домі, в замку, а гродський суд переніс свої засідання до притвору замкової церкви св. Івана Богослова, як те звичайно робилося літньої пори. З цього приводу на замку з ранку до вечора товпилась шляхта, перебігаючи з соймикових зборів у засідання суду й навпаки, з огляду на те, де кого більш цікавило. У ту сесію, як на те, не трапилось ні однієї гучної справи, і через те усі з великою цікавістю хотіли бачити, як будуть миритись пани Жоравницькі. Хоч подібні сцени траплялись тоді доволі часто, вони завжди принаджували глядачів, як потішна вистава, а на цей раз цікавість збільшувалась тим, що справа йшла про родину Борзобогатих, про яку ходила недобра слава, та й сама справа мала в собі стільки комічного елементу! Пашквіль про Ганну все ще ходив по руках; дехто з приїжджих тільки тепер чули про його, з зацікавленням слухали лихі поговори про горду та пишну паню городничу, і всім хотілося бачити, як то вона виступатиме в фінальній акті пашквільної інтермедії. Між тим і «рочки» вже кінчились, а сподівана вистава все чомусь зволікалася. Ходила поголоска, либонь, Ян ніяк не здолає перемогти впертість жінки: Олена пробі забрала собі в голову, що нехай уже краще чоловік іде на виволання, аніж вона буде прилюдно «чинити покору» перед ятрівкою.

Настав останній день «рочків». Судді закінчили вже всі справи, і возний був наготові, аби проголосити, що судові засідання закриваються до нових рочків; аж тут надійшов

владика Іона Борзобагатий в супроводі чималого гурту родичів, приятелів і слуг. Йому дали почесне місце за столом. Рядом з ним сіла пані городнича, вся в шовках та оксамитах, обвішана перлами та самоцвітами, з виразом гордої поваги на підмальшованому лиці. За нею помістився пан городничий, пригноблений вид якого так мало підходив до величної постави його малжонки. Владика був у веселому настрої і зараз же затіяв жартівливу розмову з присутніми, і його гучний регіт голосно розлягався в критій колонаді церковного притвору.

Через кілька хвилин сюди ж підійшов Ян Жоравницький із жінкою та з приятелями, що були з його руки полюбовними суддями. Він удавав із себе спокійного і, ступивши на ганок до притвору, сміливо привітався з знайомими і навіть жартом відповів на жарт владики. Зате пані Олена мала справжній вигляд жертви, приведеної на заклання; вона ледве кивнула головою на привітання знайомих і мовчки сіла рядом з мужем, не глянувши навіть у той бік, де гордовито засідала пані городнича.

Пора було розпочинати справу.

Пан Жолківський, як близький родич обох сторін і головний посередник поміж ними, знявся зі свого місця і звернувся до уряду з таким словом:

— Милостивий пане вряде! Сталася угода і постановлення між його милостю паном Олександром Жоравницьким, ключником і городничим луцьким, і малжонкою його милості панею Ганною Борзобагатівною з паном Яном Жоравницьким за їх добровольним дозволенням через нас, приятелів їх обопольних.

Коротко розказавши про головну річ справи і прочитавши єднальний акт, який зложили полюбовні судді, Жолківський ознаймив, що Ян Жоравницький і його жінка готові зараз же «во всем досить учинити постановленню приятельському», і за цим словом він подав Янові «карту», по якій той повинен був «перепрошення учинити» за наїзд і бійку. Ян знявся з місця і, ставши перед братом і невісткою, прочитав уголос:

— Милостивий пане ключнику, пане а брате мій милий і милостивая ключникова! Знаю, іж я, наїхавши на дом вашої милості, панію малжонку вашої милості і дочку її, так же і слуг ваших збив і поранив, в чом протів ваших милостей глупо, спросно, нікчемно і небачно поступив, і на тоє, водлуг права (по закону), значное а великое карання заслужив. Але, бачачи вашу милость бути християнськими, цнотливими а милосердными людьми, во всем том плохом

а нікчемном поступку моєм винним ся даю под карання ваших милостей у в'язення, яке похочете, тільки з милосердям поддаваючи; а з великою покорою до ног упадаючи, вашим милостей обудву о милосердя і одпущення того виступку моєго прошу, абисте ваша милость теє пробачивши і оний виступок мій із серця свого опустивши, в першу ласку і милость прийняти мене рачили. А вас, панове приятелі (тут Ян звернувся до своїх полюбовних суддів), о ласкавую в том ку їх милостям причину покорно прошу.

Знову виступив Жолківський і від себе й своїх товаришів став просити пана городничого й його жінку, щоб вони, бачачи покору й каяття Янове, увільнили його від в'язення. Олександр Жоравницький видимо був згоден вдовольнити це прохання, але Ганна лихим поглядом заціпила йому уста і промовила рішуче:

— Пан Ян повинен во всему учинити досить угоди і постановленню приятельському.

— Так, так! — піддержав її отець владика. — Бо і Письмо Святе навчає, іж тільки той, хто до кінця утерпить, спасенний буде. — І владика за цим словом голосно розсміявся.

Це значило, що Янові конче треба було рушати до вежі.

По тодішньому звичаю, коли хто засаджував кого до в'язення не по декрету коронного суду, а по добровільній згоді, то він сам, власними руками, повинен був «всадити» в'язня до вежі і потім сам же й визволити його, не доручаючи цього діла сторонній особі. На цей раз виникло хвилеве вагання: кому власне з малжонків Жоравницьких належить ця функція, бо вони ж обоє виступали в справі, як сторона окривджена? Пані городнича і тут не поступилась своїм, як їй здавалося, правом і загадала, щоб конче їй було доручено «всадити» Яна в вежу, бо то ж вона, а не пан городничий, терпіла од його «бої і деспекти». З цим доводом згодились і судді.

І зараз же від соборної церкви до наріжної башти, через увесь замок, простягся кумедний похід. Попереду йшов старостинський слуга і брязкав ключами від замкових в'язниць, далі з виглядом тріумфуючої *Немезиди* гордо виступала пані городнича, ведучи за руку засоромленого Яна, а за ними посунулась ціла юрба люду, що увесь час тісною стіною оточав церковний ганок, з цікавістю прислухаючись до потішної справи. Слуга відомкнув двері до «вежі» і впустив туди пані Ганну з її в'язнем. Через хвилину

вона вийшла звідтіль сама і вернулась назад до церкви, а в вікні другого поверху башти титкнулась голова в'язня, якого публіка внизу радісно привітала гучним сміхом і веселими жартами.

Минуло з добру годину. Суд ще не закривав засідання, хоч писар зложив уже протокол про «лімітацію рочків»²⁸ і возний проголосив його для загального відома. Публіка, однак, не розходилася, ждучи кінця потішного акту.

Пан Жолківський і його товариші нагадали Жоравницьким, що пора б уже визволити в'язня. Пані Ганна так і скипіла:

— Як то? Він мусить сидіти три години, а ще не вийшло й двох!..

Але тут публіка, якій уже надокучило довге ждання, так грізно загомоніла, що Ганна не посміла перечити і з досади відмовилась сама йти визволяти Яна; хай, мовила, його, хто хоче, той і визволяє. Пан городничий з охотою взявся за це діло і через кілька хвилин вивів на світ божий в'язня, який усміхався, видимо, вже при звичаївся до своєї потішної ролі, та поставив його перед урядом.

Зоставалось виконати останній акт «покори»: Ян з жінкою повинні були перепросити пані Ганну за пашквіль.

Збурена гірким почуттям образи й зневаги, з палаючим лицем і спущеними очима виступила пані Олена Жоравницька і, взявши тремтячими руками подану їй «карту», одними губами, а не голосом, почала повторяти за мужем ось таке «прошеніє»:

— «Милостивий пане ключнику і милостивая пані ключникова! Що єсмо написали і в Луцьку на різних місцях прибити веліли пашквілюс, або цидулу, образливу добрій славі вашої милості, милостивая пані ключникова, і дому вашої милості почитивому, милостивий пане ключнику, іно іж єсмо тую цидулу, або пашквілюс, непристойно, зі злого свого умислу против вашої милості, в невинності вашої милості написали, в чом во всем, як в том пашквілюсі єсть написано, ваша милость, милостивая пані ключникова, не єсть винна, бо ніколи ваша милость того нічого, що в том пашквілюсі написано, не чинила, одно так ся завжди заховала, як цнотливій панєї належить; а так іж єсмо в том против вашої милості виступили, сердешно того жалуємо і покорно просимо, аби то ваша милость християнським обичаєм одпустити рачила, а ми о вашій милості

²⁸ Закінчення судової сесії.

яко о почтивій і статечній пані розумієм і за такую вашу милость маєм»²⁹.

При останніх словах серед публіки почувся спинений сміх, але пані городнича не звернула на те уваги. Вся її гордовита постать зоріла тріумфом звитяги: вона заціпила роти своїм лихословам і примусила їх прилюдно признати її за «почтиву і статечну паню». Ради цього варт було утерпіти навіть биття й рани! Але коли б Ганна бачила, яким поглядом оглянула її в цю хвилину пані Олена! Яка палка невимовна злість й непримиренна ненависть горіла в тім погляді, зизо кинутім на тріумфуючу супротивницю!

Нарешті одна сторона достотно виконала свій обов'язок; прийшла черга на другу.

Олександр Жоравницький став перед урядом і просив вписати до судових книг його заяву, що він і жона його «випускають і визволяють» брата з невісткою «зо всего переводу (процесу) правного і вольними чинять на вічні часи, і всі листи і декрети правні уморають і касують», — щоб ствердити своє слово, пан городничий тут же, перед урядом, передав Янові всі оті листи й декрети, а між ними й королівський універсал про виволання.

Після цього брати подали один одному руки й тричі поцілувались. Відтепер вони вже — не вороги, і заповіт їх панотця владики Марка про братерську згоду відновлявся для них в попередній силі.

— Се что добро или что красно, еже жити братії в згоді! — завершив владику Іона, знімаючись з місця, і, ласкаво звертаючись до суддів, урядових і полюбовних, додав: — Тепер прошу, милостиві панове, до мене хліба їсти...

Ян і Олена Жоравницькі теж були запрохані до владики на обід.

Так скінчилась пашквільна турбація. Додамо ще кілька слів про останню долю її учасників.

Олександр Жоравницький того ж року був настановлений на уряд старости луцького, але його гордовитий малжонці недовго випало тішитись у стані вельможної панії: в 1581 р. його вже не стало, а в швидкому часі пішла за ним на той світ і пані Ганна. Владика Іона на п'ять років пережив вельможного зятя і наприкінці довгого віку утерпів

²⁹ Актова книга Київського центрального архіву. — № 2050. — Л. 311—313.

багато утисків від нового старости князя Пронського і вмер виволанцем. А ще гірша доля спіткала Яна Жоравницького. Королівський секретар Балтазар Гнівош, лядський прихідько, якимсь фортеlem відтягав у його великі маєтності, містечко Свинюхи з волостю. Довго Ян з ним позивався й воювався, нарешті надокучила йому тяганина, і надумав він разом здихатись лютого ворога: взяв штурмом замок у Свинюхах, захопив самого Гнівоша, натішився його муками і нарешті втопив його в ставку. За такий юнацький учинок була йому належна й віддяка: в 1589 р. Яна покликано до Варшави і там, по декрету королівського суду, покарано горлом.

Передчуваючи цю страшну кару, Жоравницький за тиждень до смерті зложив ось який «тестамент»: «Во ім'я Боже станься тая річ, ку вічній хвалі Пана Бога всемогущого, а ку пам'яті і відомості кождому, кому те належати будеть. Я, Ян Маркович Жоравницький, ознаймую сим моїм тестаментом остотньої волі моєї, іж я, уважаючи те, що кождому нічого на сім світі не єсть вонпливішого над життя сьогосвітнє, а певнішого над смерть дочасную, на которую не одно в хоробі, але і в найспосібнішому здоров'ї будучи, годиться пам'ятати, а прото, постерігаючи я вперед всяких припалих причин, як чоловік в літа подойшлий, душу мою Пану Богу в Тройці Єдиному поручивши, тілу моєму погреб ознаймую, іж маєт бути поховано в маєтності моїй Теслугові, при церкві святого Михайла, водлуг закону гречеського, а дом і маєтність мою всю, так лежачую, як і рухомую, записую малжонці моїй милій панєї Олені Федоровні Коптівні до її живота, дознавши по ній ку собі через увесь час мешкання з нею на всем повольное услугуванне і в стані малжонським вірную милость». Опікунами їй Жоравницький назначив князя Костянтина Острозького, князя Януша Збаразького і отця Кирила Семеновича Терлецького, владику луцького і острозького³⁰. Цікаво, що разом з іншими свідками тестамент цей підписав і духовник Жоравницького «отець Уласий, презвитер Жидичинський церкви Воскресення Христова». Як він опинився на той час у Варшаві — випадково чи навмисне його закликало сюди, щоб напутив бідолашного Яна на Божу дорогу, — невідомо.

³⁰ Актова книга Київського центрального архіву.— № 2101.— Л. 123.

І що б було вам приїхати трошечки раніш! — бідкалась стара Радченкова, безпомічно розводячи руками. — Оце тільки недавно Сергій і виїхав з двору. Хто його знає, куди він поїхав і коли повернеться. Зайдіть, будьте ласкаві, поки що в хату, відпочнете трохи.

Вона говорила швидко, не зводячи погляду з обличчя козака, намагаючись з виразу очей відгадати, навіщо це *гетьманові* так притьмом треба її Сергія, що аж погнав спеціального післанця по нього.

Радченкова ще раз глянула на післанця і подумала: «Від цього з обличчя багато не дізнаєшся».

І справді, гарне обличчя козака, з горбатим носом і рівними, дівочими бровами, хоч і усміхалось їй чемно, але було якесь замкнуте зсередини, неначе неживе, неначе запечатане раз і назавжди якоюсь твердою печаткою горя.

«Немов восковий», — думала Радченкова, виконуючи в той же час весь порядок припрохувань і вибачень.

— Не погнівайтесь, що хата наша, може, неприбрана, — оце ж чоловік весь час на полі, та й я виїздила туди до нього, то трохи воно порохом, може, припало, — примовляла вона, хоч добре знала, що ще сьогодні вранці вичистила кімнату, бо тепер ця кімната не була порожнім простором, а стала дорогим, найдорожчим для неї місцем, бо в ній тепер жив її Сергій.

— Я чув, що ваш син недавно повернувся з німців? — спитав чемно післанець, як видно, не цікавлячись ні нею, ні її сином, а тільки підтримуючи якусь розмову для годиться.

— А так. Приїхав. Чотири роки там пробув. То тепер і їздить скрізь: обдивляється на свої місця. Гетьман же його і посилав.

— Чудно, мабуть, йому тут, — так само байдуже сказав післанець.

— Та, може, трохи й чудно, — погодилась Радченкова. — Воно стільки ж чужого світу побачило... Звісно, тепер, може, трохи й дивно на своє...

— А що у нас своє? — раптом спитав післанець, і в очах його вперше за весь час мигнув якийсь вогник. — Що ви, пані, вважаєте тут за своє?

— Як то? — розгубилась Радченкова. — Ми тут, слава Богу, не приходні якісь, ми тут за своїм правом, ще дід

мого батька був полковим козаком, а мого чоловіка так усі підряд до полку приписані і від полку землю мають.

— Отож-бо воно й є! — вигукнув післанець. — Маєте землю від полку, а як полків не стане, то чия тоді земля?

— Таке й скажете, — відмахнулась Радченкова від неможливої думки. — Де ж таки видано, щоб полків не було? Хто ж тоді нас оборонятиме і чия ж буде земля?

— А панська, — уїдливо говорив післанець, свердлячи Радченкову очима. — Панська. Як в Росії, так і в нас! Полків не стане, земля — панам, і вас усіх — їм разом з землею.

— Щось ви таке говорите, — вже зовсім розгубилась Радченкова. — Як-таки можна нас у кріпаки? Ми ж — вільне козацтво! Ми самі собі пани! Над нами ще ніхто не командував.

— А тепер почне командувати, — говорив післанець, наче й не до неї, а до своїх давніх думок.

— Почне! Он уже скільки нашого козацтва полягло у боях за Росію, а скільки їх шле гетьман будувати отой проклятий Петербург! Цар своє військо береже, а все нашими козаками обороняється.

— А чому ж гетьман не противиться? Навіщо царя слухається? У нас всі кажуть, щоб Україна цареві у робітники не йшла. У пунктах такого не сказано!

— У пунктах? — уже зовсім загорівся післанець. — У пунктах? А ви ті пункти бачили? Чи там було сказано, щоб *цар мав право присилати своїх солдатів до нас*? Щоб він міг ставити своїх воєвод у нас? Щоб він міг брати мито з нас?

— Пунктів я не бачила, — резонно відповіла Радченкова. — Але ж усі люди знають, що в тих пунктах було. Тому так проти воєвод та солдатів і опираються. А щодо мита, так вони нам повинні мито платити за все, що від нас везуть.

— А платять? — аж перехилився через крісло молодик, допитуючись правди. — А платять?

— Та тепер уже не платять, здається... Ось казали, що вже й сіль везуть від нас, а мита не платили... Трохи на митниці до бійки не дійшло.

— Але не дійшло, — раптом потух післанець. — Не дійшло і не дійде. Отак і будемо їм попускати. А москалеві попусти пальця, так він і руку відкусить... То народ такий!..

— Та Господь з ними, — змінила розмову Радченкова. — У нас їх, слава Богу, і близько нема. Тільки у Переяславі їхній загін стоїть... Ну, як коли хто повезе до міста продавати, то, звичайно, вони трохи обберуть з воза,

а так — то до нас ще не заходили... А чого це гетьманові Сергія треба бачити? — спитала вона нарешті про те, що весь час муляло їй на душі.— Він же з козаків звільнений, щоб у науку йшов.

— Ну, от тепер гетьманові, мабуть, його науки й треба,— зовсім уже байдуже відповів гість і на хвилину прикрив очі.

— Та ви стомлені, а я тут розбалакалась,— засоромлено вибачилась Радченкова й припросила: — Ось лягайте на цій лаві та відпочиніть. Я думаю, що Сергій швидко повернеться, а я тим часом обід приладжу, поїсте, а тоді вже — з Богом і на Батурин.

— Дякую, але я хочу ще до батька заїхати,— відмовився молодий козак,— тут недалеко. Ви мене не пізнали хіба? Антона-різьбара син.

— То ви — Івась? — радісно охнула Радченкова.— А я й не пізнала. Так ви їдьте до батька, а я Сергія до вас пришлю, як тільки повернеться. Їдьте, їдьте, батько ж, мабуть, і не чекають?

— Ні, я так скоро виїхав, що не було через кого й переказати,— сказав Івась, виходячи з хати й сідаючи на коня.

Радченкова дивилась йому вслід, і серце їй наповнювалося жалем. Цього ж Івася вона знала змалку. Був веселий і задерикуватий хлопець. А тоді гетьман узяв його до себе і вислав з козаками до царя. І тепер оце він повернувся блідий і, видно, хворий, без сліду веселощів, а замість задерикуватості — он яка жовч у ньому сидить.

— О Господи! — зітхнула Радченкова.— Хоч би мого Сергія до того Петербурга не посилали!

Сергій їхав понад річкою, з насолодою вдихаючи весняне повітря і милуючись краєвидом, який тепер виринав перед ним, ніби спогад давно баченого сну... Скільки разів у далекій Німеччині згадував він з тоскою ці пагорби, зарослі молодим ліском; ці видолінки, де розкинулись молоді ніжно-зелені луки або де стояли старезні дуби, на яких щойно-щойно почали зеленіти бруньки; цю примхливу річку, що вередливо вибирала собі береги, закручуючись, ніби змійка, навколо невеличких горбів і розливаючись спокійним плесом у долині. За кордоном краєвиди були кращі й величніші. Високі скелясті гори *Шварцвальду*, вкриті шпильастими лісами; величні снігові шапки Альп; чисті прозорі гірські озера, зимні й суворі замки, що немов хижі

шуліки нависли над мирними долинами з веселими селами та містами,— все мало свою красу. Але ніщо не промовляло так до серця, не заливало його радістю так повно, як оці ледь-ледь зелені дуби і заокруглені пагорби його батьківщини.

Сергій в кінь, що повільно ступав дорогою, раптом спинився; впоперек дороги, цілком її перегороджуючи, стояв невеличкий візок, на якому стояли кошики з білизною. Сергій ще не встиг навіть роздивитись, що біля кошиків сидить молода дівчина, як та вже щebetала до нього:

— Ох же ви й їздите повільно. Я вже сиджу та й сиджу, а ви ніяк не доїдете! Я боялася, що й посторонки порвуться, і віз у річку зсунеться, а вас нема та й нема.

— А звідки ж ти знала, що я тут буду? — здивувався Сергій, злазячи з коня й обдивляючись воза.

— Та я вас ще здалека побачила, ще тільки ви з-за Осаулового лісу виїхали, то й вирішила чекати, поки ви під'їдете та воза мені завернете, бо сама я тут не пораджу.

— Як же ти того коня повертала, що він до воза трохи не простокутно стоїть? — дивувався весело Сергій.— Це коли б мені наказано отаке зробити, так я не втнув би!

— А я от утнула,— сміялася дівчина.— Ви тепер візок підопріть, а я потроху коня заверну...

— Підожди, я спершу каменя під колесо підкладу, а то ти й справді у воду шубовснеш, а я не хочу у річку лізти тебе рятувати,— сміявся Сергій.— Хто це тебе таку малу саму до річки пустив?

— Я не мала,— образилася дівчина.— Мені вже п'ятнадцять років після Великодня скінчилося! Тітка Марія захворіла, так довелось самій на річку їхати. А татко за своєю різьбою нічого не бачать і не чують!

— Стривай! — гукнув Сергій.— Та це ти Антона-різьбара донька?

— А так же,— радісно потвердила дівчина.— Настуся мене звати. А ви — молодий Радченко. Я вас у неділю у церкві бачила...

— То ти, Настусю, потрохи повертай коня,— сказав Сергій, підпираючи воза плечем.— Повертай обережно, а тоді я воза занесу... Та так потрохи і виїдемо... Тут же до вас недалеко?

— Та ось тільки на горбок виїхати, там і наше подвір'я,— щebetала Настуся, туго натягаючи віжки і напружуючись усім тілом, щоб утримати коня.

— А що твій тато зараз робить?

— Іконостас різьблять,— з гордістю сказала Настуся.

— Для якої церкви?

— Та ще ні для якої. Їздили до Переяслава і там в одного чоловіка такі гарні малюнки побачили, що тепер і різьблять. Просто не можуть витерпіти, щоб не різьбити, бо вже дуже гарні. Такі грона виноградні висять, а між ними лоза в'ється... Татко до вас хотіли йти, може, ви з німців які малюнки на різьбу привезли. Привезли? — перепитала вона, повертаючись усім обличчям до Сергія.

— Ти ось їдь потихеньку, тепер вже віз рівно стоїть, я коня заберу та й розповім тобі, які я малюнки привіз.

Сергій їхав праворуч воза і розповідав Настусі про те, що бачив у чужих землях. Про церкви, які рвалися у небо своїми стрілчастими вежами, про будівлі, що уперто будувалися десятки років, щоб тільки втілити в камінь людське стремління вгору, до Бога; про викривлені обличчя химер, що прикрашають французькі собори, про маски горя, страху і сміху, що їх можна знайти поміж колонами монастирів. Настуся слухала, не зводячи з нього очей, так що, коли кінь спинився перед ворітьми, вона здригнулась, ніби прокидаючись від сну.

— От би я хотіла, щоб у нас були такі церкви,— сказала вона замріяно, чекаючи, поки Сергій одчиняв ворота.

— Та в нас є негірші,— засміявся Сергій.— От, повертаючись назад, я проїздив через Київ. Коли б ти бачила Софію або Лавру, ти б знала, що нам нема чого соромитись перед німцями чи французами.

— Та я все прошу татка, щоб поїхати у Київ, так їм усе ніколи,— поскаржилася Настуся, заводячи коня на подвір'я і гукаючи голосно: — Тату! Агов, тату! Ось вийдіть сюди, до нас гість приїхав. Тату-у-у!

На її гукання з бічних дверей хати вийшов високий, але тепер вже зігнутий чоловік, з шапкою сивого волосся на голові.

— Оце й тато,— сказала Настуся, ведучи коня до дверей.— Тату, це Радченків Сергій, що приїхав з німців. Він вам розкаже про їхні церкви... і в нього є малюнки, тільки не тут, а вдома... А вони церкви прикрашають людськими обличчями і масками,— торохтіла вона, намагаючись за один раз викласти все, що почула від Сергія.

— Добре, добре,— сказав усміхаючись Антон.— Пожди, ось ми тобі поможемо білизну зняти з воза; тоді вже будемо про церкви слухати.

А пізніше, вже сидючи в хатині за застеленим тканюю скатертиною столом, він пояснював Сергієві, ніби виправдовуючись перед ним:

— Отак-о, росте сама Настуся. Дівчина жвава, розумна,— хоч й нудно їй зі мною, старим, отут на віддалі... Все до людей тягне, все їй знати хочеться... Так ніби не дівчина, а хлопець.

— А сина у вас не було? — спитав Сергій більше з чемності, ніж із справжньої цікавості. Спитав і зараз же пошкодував, бо обличчя Антонові раптом посмутніло, і він сказав тихо:

— Є в мене і син, Івась. Я думав, що він також різьбити буде, а він ні до різьби, ні до господарства — все його у військо тягло. Записався у полк і у гетьмана при дворі служив. А як цар набирав козаків той клятий Санкт-Петербург будувати, так Івась теж заохотився їхати — думав світу побачити. Світу на тих болотах не побачив, а серце собі з'їв, дивлячись, як наші козаки поневіряються, як їх сотні гинуть від зогнилої риби, якою їх цар казав годувати... як вони від туманів та лихоманок болотяних тануть, як свічки запалені... А там і сам захворів. Ще дякувати гетьманові, що його назад відкликав, а то був би пропав... Та й так ніби напівживий лишився: нічого його не цікавить, нічого йому не хочеться...

Антон замовк на хвилину і тяжко зітхнув.

— Так оце і живу... Ще поки жінка жива була, вона тут про все дбала, а мені ще замолоду нічого не хотілося, тільки різьби... Жінка було мені дорікає, що я родину занехаяв, та, мабуть, і мала рацію... Не маю серця до господарювання... Тепер віддав усе в оренду, а сам оце живу з Настусею та старою сестрою та й бавлюся далі різцем...

— А можна подивитись ваші різьби? — спитав Сергій.

— Так у мене ж мармуру нема... Разів два всього тільки я й різьбив на камені — надгробок тут для одного полковника, а тоді й для його жінки... А так усе дерево... Вам, мабуть же, дерево й не цікаве.

— Та чому ні? — весело озвався Сергій. — Усе, що прикрашає Божий храм, мені цікаве. Бо що з того, що ми виведем рівні стіни і гарні куполи, коли всередині не буде потрібної окраси для храму?

— Ну, ходімо, — сказав знехотя Антон і повів гостя через сусідню кімнату у свою майстерню.

В майстерні було порожньо, чисто й пахло смолою та тим солодким запахом тління, який стоїть там, де часто і довго лежать дошки. Ними було заставлено половину однієї стіни, а біля вікна у протилежній стіні лежала вкручена на верстаті липова дошка.

— Оце я тут пробую трохи за тими малюнками, що

бачив у Переяславі,— сказав Антон.— Ще тільки намітив їх... Особливо мені виноград сподобався... Так і проситься на різьбу.

Сергій глянув на дошку. Виноградні лози примхливо обвивались навколо колони по одній стороні її, звисаючи покрученим листям в кутку і перекидаючись повними гронами на другу сторону.

— Оце дістав грушу, грушеві дошки та й не знаю, до чого цей малюнок найбільше надавався би: чи його збити дошки докупити та зробити двері... чи вирізати все навколо і зробити як дерев'яні колони, а поміж них узори? Тоді міг би я насадити і райських птиць навколо лози — і стало б усе прозоре, і видне, як у мереживі... Оце через те далі й не роблю, що ще сам не вирішив, до чого це найбільше надається.

Сергій дивився на ледь видний рельєф виноградного грона, що лежало ніби недбало кинуте впоперек дошки, на старанно обточені виноградинки, на всю вишукану композицію і мимоволі спитав:

— Де ж той чоловік узяв ці малюнки? Це ж композиція доброго майстра.

Сухі і бліді щоки Антонові трохи зачервонілись, і він сказав знехотя:

— Та це я сам узор розкидав... Я у Переяславі тільки оці грона побачив, а вже узора сам вигадав... Що ж дивного? У нас жінки і то самі взори на вишивки укладають, а я-таки хоч і поганенький, а різьбар!

— Коли це малюнок вашого укладу,— сказав повільно Сергій, вдивляючись у візерунок,— то ви один з найкращих різьбарів, що я коли-небудь бачив. Дивіться, як вільно в'ється ваша лоза і як важко спадають ці грона, повні соку. Я рідко бачив, щоб у дерев'яній різьбі хтось показав вагу і легкість так, як це показано у вас...

— То ви це помітили? — зрадів Антон.— Я все думав, чому це на картинах видно, що важке, а що легке, а в нас у різьбі — ні. І оце спробував показати... Значить, видно? — радісно зазирнув він в очі Сергієві.

— Видно,— засміявся той, відчувши себе вперше після приїзду додому легко і радісно з людиною, яку цікавили ті ж питання, що і його.— Я думаю, що навіть і в будівлі треба показувати, що легке, а що важке, що рветься вгору, а що стримить униз... Я не можу погодитися із німцями, що хочуть змусити камінь стриміти вгору... Дерев'яна церковця може мати гострі шпилі — дерево росте вгору гостро, ялинка кінчається вгорі шпилем... Але камінь, камінь лежить на землі кругло, верх його завжди обточений вітром

і водою,— так мусить виглядати і будівля з каменю... Її круглі бані з хрестами нагорі показують, що Бог прийшов до нас з неба, а не те, що ми рвемося у небо, ніби хочемо скинути Його... Бог прийшов до нас і освятив нашу прекрасну землю,— і за це ми ставимо Йому стрункі, веселі храми на честь і звеличення для Нього і на радість для нас... Знати Бога, славити його піснями чи будовами — це найбільша радість, яку знає наш нарід.

— Може, й так,— роздумливо сказав Антон.— Для мене також нема більшої радості, як коли я знаю, що різьблю щось для Бога, для Божої справи, до Божого дому... Я, мабуть, через те і оце гроно перестав різьбити, бо нема для нього ще місця ніде, а так, без мети, різьбити я не звик...

Він хотів ще щось сказати, та в цей час у майстерню радісно увірвалась Настуся.

— Тату! Івась приїхав! — гукнула вона, розчервоніла і сяюча.— Кудись його гетьман посилав, так він до нас заїхав... Ось він!

У дверях за її розчервонілим обличчям показалось бліде, як віск, гарне обличчя молодого козака, що ледь-ледь усміхався на її радість:

— Не кудись мене гетьман посилав, а таки сюди до вас, до Радченків.

— До нас? — випростався Сергій.— То ж чого?

— А ви, може, молодий Радченко?

— Так.

— То власне по вас гетьман Іван Степанович Мазепа мене і посилав. Хоче вас бачити, і щоб ви негайно їхали в Батурин.

— У Батурин? Чого?

— А цього вже я не знаю, та питати, звісно, і не думав... Я вже досить гетьмана Івана Степановича знаю, щоб не питати його, коли не слід.

— Щось трапилося?

— Ні, думаю, що нічого для вас поганого не сталося. Але чим швидше виїдемо, тим швидше ви знатимете, що гетьман від вас хоче.

— Та вже сьогодні не поїдете,— рішуче сказала Настуся.— Поки пан Сергій поїде додому, поки збереться, то вже пізно буде й виїздити. Ви, братику, лишітесь у нас, переночуйте, а тим часом Хівря вам зварить меду з ведмежим смальцем та золототисячником, візьмете з собою.

— А навіщо він мені?

— Будете їсти тричі на день перед їжею, то вилікуєтесь від вашої хвороби. Хівря знає. Вона казала, що не од-

ного вже вилікувала... А тепер ходімо, бодай трохи перекусите, щоб не казала пані Радченкова, що я її сина голодного з хати випустила,— сказала Настуся, повертаючись виходити.

— Дуже ви, тату, багато волі Настусі дали,— озвався Івась до батька.— Дивіться, вона тут усім нам закомандувала, що робити! Несогірше від гетьмана!

— Командує вона, це правда, командує,— погодився зітхаючи Антон.— Але ж комусь треба командувати... А я вже старий, і не є цікаве мені командувати...

— Я думаю, що вона незле й закомандувала,— засміявся Сергій.— Я під'їду завтра зранку, та й рушимо на Батурин.

— А тепер ходімо, покуштуємо, що це Настуся нам наготувала,— зрадів старий Антон, ведучи гостя й сина назад у кімнату.

— Всі одягнуті як люди, а я буду виглядати чудернацьки у німецькій одежі,— сердився Сергій вранці того дня, коли мав піти до гетьмана у палац.— Пробирав я свій козацький одяг, що лишив, коли виїздив з дому, так все на мене тісне. А батькове завелике. Тепер піду в цьому, і всі будуть дивитись, що це за німець явився тут.

— Ніхто й не гляне,— заспокоював його Івась, у кімнаті якого Сергій ночував.— При гетьмановому дворі стільки людей буває, з таких різних сторін приїздить, що вже тут на одяг ніхто й не дивиться. А цей кунтуш на вас добре сидить, ідіть швидше в палац, щоб не перечікувати всіх, хто хоче гетьмана бачити... Побачите, які різні люди там будуть.

Та коли Сергій увійшов у гетьманову почекальню, то там було тільки дві особи. Посередині покою стояв невисокого росту боярин, що, як видно, вирішив, що, перебуваючи далеко від царського ока, може забути про царські нововведення та явитись перед «черкаським» гетьманом у всій пишноті родовитого боярина. На ньому була висока боброва шапка; високий комір твердої парчі підпірав йому шию так, що потилиця нависала і червоніла під коміром, як шматок сирого м'яса. Така сама парчова шуба з довгими рукавами, заткана золотом і сріблом, здавалось, сама тримала боярина навстоячки, така тверда й непорушна виглядала вона назверх. Поруч боярина стояв його холоп,

тримаючи на витягнутих руках довге, м'яке на вигляд, хутро.

Другий гість до гетьмана був старий чорноволосий чоловік в оксамитовому кунтуші, щедро розшитому золотими візерунками, в які вплетені були тут і там перлини. Він сидів у кріслі, а поруч нього також стояв молодий хлопець, убраний у все чорне. Хлопець тримав на витягнутих руках тацю з виноградом. Сергій спочатку не повірив своїм очам, але, приглянувшись, не мав уже сумніву: на таці лежали грона важкого соковитого чорного винограду.

— Прости мою цікавість, мосьпане,— звернувся він чемно до гостя,— але звідки ж це ти привіз винограду?

Той глянув на нього, усміхнувся, розвів руками і відповів якоюсь мовою, що її Сергій не міг зрозуміти. Сергій спробував говорити німецькою мовою, а тоді французькою і на цю дістав уже ясну і приємну відповідь:

— Приїхав я з Молдови. Думаю поселитись у землях його гетьманської світлості та й прийшов просити на це дозволу.

— А виноград же для чого?

— Думаю, що тут, на просторах коло впадіння Дніпра, можуть бути добрі землі і досить сонця, щоб розводити виноград... Оце привіз його світлості гостинець — на спробу і на апробату...

Сергій глянув на тацю з виноградом і пригадав благальний голос Настусі: «Дивіться, як будете в Батурині, знайдіть там винограду і привезіть мені, щоб я хоч подивилась, який він...»

Та тут через почекальню твердим кроком пройшло двоє з дворових гетьманових козаків. Вони військовим кроком пройшли до дверей у приймальню, повернулись один до одного обличчям, одсалютували витягнутими з піхов шаблями — і так з ними наголо застигли коло дверей. Гетьман був у приймальні і мав почати прийом гостей. Сергій знову задумався над тим, чого його кличе гетьман, так що майже не бачив, як одчинилися двері і звідти вийшов високий і ставний небіж гетьмана *Войнаровський* і сказав, вклоняючись злегка бояринові:

— Ясновельможний гетьман може прийняти тебе, боярине.

Боярин сидів у гетьмана досить довго, а після нього пішов туди і молдовський виноградар, за яким слуга поніс тацю з плодами.

«Привезіть мені винограду, нехай я хоч побачу, який він»,— згадав Сергій прохання Настусі і усміхнувся. Не

буде ж він просити у гетьмана винограду для дівчинки!.. Може, треба було попитати у молдованина, чи не продав би бодай одного грона, якщо має ще більше винограду...

Сергієві стало прикро на себе, що він не подумав про це раніш і не запитав молдованина. Але довго роздумувати йому не довелось, бо той уже виходив з гетьманського покою, усміхаючись блискучими устами, а за ним — слуга, вже не маючи нічого в руках.

— Чи ти, добродію, також до гетьмана? — спитав Войнаровський Сергія.

— Так. Я Сергій-будівничий, син козака Радченка. Повернувся недавно з німецьких земель. Його світлість ясно-вельможний гетьман зволили послати по мене.

— Добре, то заходь, — сказав Войнаровський і пропустив Сергія в гетьманову приймальню.

Гетьман, високий і рівний, пронизав Сергія *ще молодими вогненними очима* і спитав:

— Отже, вивчив усе, що німці могли навчити?

— Та старався вивчити, — ніяково знизав плечима Сергій. — У них багато назбиралося, всього за чотири роки не вивчиш.

— Всього нам і не треба, — відмахнувся нетерпляче гетьман. — У нас своєї науки досить, тільки аби не розгубити її. Церкви їхні бачив?

— Бачив. Тільки їхні церкви для нас негодящі, — твердо сказав Сергій.

— А то чому? — перехилився до нього гетьман.

— У них землі мало, земля на шматки порізана, — кожному князеві по шматку, от вони церкви вгору виводять. А у нас землі багато, ми можемо будувати вище, наші церкви до Бога простягнуті, як вдячні руки з подарунками, як серце, повне благості і шани... Нам гострих шпилів не треба. Наші бані мають бути круглі, як добро.

— А добро хіба кругле? — засміявся гетьман. — Подумати, так, може, й справді кругле... Мені твої думки подобаються... Справді поставити Божі церкви по Україні, як руки, що приносять йому дари... Щоб кожна церква була, як грона в його винограднику...

— А дозволь, твоя світлість, і мені допомогти у будівні, — попросив Сергій. — Я для того учився, для того готувався, щоб тепер зі смиренням у серці і радістю приступити до Божої праці.

— Для того я тебе й покликав, — сказав поважно гетьман. — Хочу поставити церкву у Переяславі. Церкву Божої Матері, козацької Покрови. Хочу, щоб ти збудував її і щоб

радість нашої віри і добро нашої душі видно було кожному, хто тільки гляне на церкву.

— І щедрість,— сказав Сергій.— Щедрість душі нашої, як і щедрість землі... І вже знаю, який іконостас поставимо ми в цій церкві — лози виноградні, і грона, і колони, прикрашені золотом, щоб сяяв дім Божий, як сяє слава його...

Гетьман подивився усміхнено на зворушеного Сергія, та одразу ж спохмурнів і сказав діловито:

— Склади рисунки і покажи мені. Жити будеш при моєму дворі, і буде тобі положений харч, одяг і платня... Берись одразу ж за роботу.

— Я тільки поїду додому, візьму свої рисунки і записки та й повернусь,— сказав Сергій і зам'явся нерішуче.

— А ще що? — блиснув на нього очима гетьман.

— А ще дозволь, пане гетьмане, взяти одне гроно винограду... Різьбар різьбить уже іконостас, не знаючи, чи він придасться для чогось... Хочу показати йому, як виглядає справжнє гроно винограду.

— Візьми,— засміявся гетьман.— Вези йому, а то тут у мене його за один вечір з'їдять і спомину не буде. Бери яке найкраще.

І так сталося, що, коли Івась підійшов до гетьманових покоїв довідатись, чого це Сергія так довго нема, той саме виходив з дверей, тримаючи в обох долонях сизе від роси, темне і повне гроно винограду.

Анонім
XVIII століття

ЖИТІЄ
СВЯТОГО ОТЦЯ НАШОГО
ДИМИТРІЯ РОСТОВСЬКОГО,
НОВОГО ЧУДОТВОРЦЯ

Цей святий Христовий Димитрій, новоявлений чудотворець, хоч у *недавні часи ще живий пробував*, але докладне сказання про його життя у нас частково виявилось неможливе, оскільки ті, що знали його життя від значних і достовірних персон, переселилися вже на той світ. Я ж бо за дорученням мені щодо того ділом, виконуючи повеління, зібрав, скільки міг про нього почути достовірно і скільки можна було мені від писемного про нього викладу прочитати, тобто одне з його Духівниці, а друге — від похвальних йому надгробних віршів, також і від виводів од похвал, засвідчених про нього в *«Мінеях Четях»*,

складених його ж працею, для знання сином церкви святої викладаю.

Народився цей святий у богоспасенному місті Києві від благочестивих і сановитих батьків. Батько бо його Сава, прозваний Тупталенко, був сотником київським. Від хрещення в Більцях ім'я цьому святому було Даниїл, від юності він у страху Божому вихований. Відданий був у зовнішнє вчення латинського діалекту, що є в Києві. Однак від того, що сам про себе засвідчив, зневажив світ цей та й узяв іноцтво вісімнадцятилітнім; належить признати йому, що він у тому точно наслідував преподобному Венедикту, котрий так само був відданий у Римі в науку зовнішньої любомудрості. Той, бачачи в училищах багатьох, що захотіли ходити при своїх пристрастях розпутним шляхом, відвернув ходу свою з нього, побоюючись, щоб заради малого книжного вчення не погубити великого розуму душі своєї, не поєднатися зі злим і не впасти цілковито у гріховну прірву. Відійшов ото ж від училищ ненавчений мудрець і розумний невіглас, зневаживши зовнішнє любомудря, щоб зберегти внутрішню цноту. І не лише училище він залишив, але й численні багатства своїх батьків, які вже відійшли від життя цього, й забажав іночого чину та пустельного пробуття. Оцьому тож угоднику Божому, преподобному Венедикту наслідуючи, святий Димитрій також покинув батьків і всю світу цього марноту й більше зовнішнє вчення у вельми юнім віці, постригся в київському Кирилівському монастирі, перейменований був замість Данила Димитрієм. І на промисел Божий усього себе кладучи, до кончини своєї дотримувався найпершого чернечого правила: некористивості й убогості. Не дбав зовсім про тимчасове багатство та маєтки, аби тільки Богові догодити і, за знанням своїм, вірно йому служити й трудитися — мав щодо цього невсипуще й постійне дбання. Міцно дотримувався науки першого псалму і в законі Господньому день і ніч навчався. Віддавав книги божественним не тільки для своєї душевної користі, але й для інших; мав-бо найбільше старання трудитись у проповіді слова Божого й дістав для того особне Боже дарування, що видно з багатьох його проповідей рукописних, які й досі багатьма вельми охоче переписуються. Не тільки в Малоросії, але й за рубежем, у князівстві Литовському, достатньо слово Боже проповідував, а найбільше в благочестивому ще й досі місті *Слуцьку* два роки трудився і невсипуще вправлявся у такому ділі в тамтешньому братському Преображенському монастирі. І, за розповідями тамтешніх жителів, мав собі патрона й захисника одного

добродічного громадянина Івана Скоцкевича, фундатора того монастиря, а коли той помер, то святий Димитрій сказав над ним погребальне повчання на тему діянь апостольських, як кінчав життя Іван. А після поховання згаданого громадянина повернувся й щасливо прибув знову до Києва. Від архієреїв же київських, які заступали один за одним по смерті, за такий його боговгодний труд (був у ті часи святий церкві вельми потрібний і доброкорисний) його виводили на всілякі ігуменства: був він ігуменом у Києво-Кирилівському монастирі, в Петропавлівському Глухівському, в Святоспаському Максаківському. Потім — у Обмочевському, тобто Батуринському, де за його ігуменства помер паризький учитель *Адам Зернікав*, про якого в «Апології» проти лютеран преосвященний *Феофан Прокопович*, котрий був тоді києво-братським ректором, так писав:

«Блаженної пам'яті Адам Зернікав, коли здобув вельми дбале старання до пізнання того діла, тобто про вихід Святого Духа, і всі докази, якими латинники величаються, і від писання та свідчень святих отців чітко роздивився у самій суті істини, переможений тим, покоровся і, щоб знайти засіб для безпечного спасіння свого, *залишив власну вітчизну*, як самовільний вигнанець; і поза вітчизною шукав небесної вітчизни (до неї-бо від Бога був вибраний) у нас, в Малій Росії, і створив за майже двадцять років, які минули, вельми велику рукописну книгу, повну безмірного й твердого вчення. У тій книзі показав щасливо, краще за інших усіх, про Дух Святий, що виходить од самого Отця, оскільки ви, каже, лютерани, в посланні своєму до отця Михаїла Схімонаха, від вашого сповідання до нас звертаєтеся. Це, як гадаєте, і від Августина слово приводите: без усякого, кажете, сумніву твердо належить визнавати, що той-таки Дух Святий є один від Отця і Сина, — дух від Отця і Сина виходить. Замість відповіді на це начебто *Августинове слово* посилаю вам два трактати вищепохваленого автора Адама Зернікава, в яких він нечуваним ученням багато з'являє про псуття і розтління від латинників у писаннях східних та західних отців про вихід Святого Духа — діло давно бажане, але досі, наскільки я можу знати, ніхто на викриття такого від латини діла не спокусився; хіба хто із наших примітив був одне чи друге зіпсоване слово якогось святого отця. Прочитайте, прошу, ці два трактати, і що ви про них думаєте, як вам догідно, нам сповістіть; я ж аніскільки не маю в тому сумніву, що проти того писання жодного не може бути заперечення; навіть не можу збагнути і зрозуміти, який би міг бути доказ до заперечення.

Такий ото муж Адам Зернікав, славетний досить і шанований у Парижі поміж учителями, помер, як один із останніх ченців, у Батуринському монастирі в час ігуменства преосвященного Димитрія. Після його смерті згадана книга того вчителя, його працею складена й написана, віднайшлася і вельми потрібна стала для викриття відступництва й помилок як папського, так і лютеранського й кальвінського». До цього місця з «Апології».

З передмови до вересневої «Мінеї Четї» можна побачити і визнати, що святий Димитрій, маючи ревність безмовно трудитись у проповіді Божого слова, залишив батуринське ігуменство й переселився у Києво-Печерську лавру в часи архімандритства Варлаама Ясинського, який став потім Київським митрополитом і який, за порадою соборних отців та братії святої, доручив йому діло зібрати й написати житія святих. І він після довгого й смиренномудрого відмовляння поклав надію на Божу поміч і на молитви Пречистої матері і всіх святих життя, почав вершити з великою старанністю вручене йому діло. І, створивши першу книгу трьох місяців і *видавши друкарським відтиском*, дістав грамоту з благословенням од святійшого патріарха всеросійського Адріана, і цю грамоту видруковано в грудневій «Четї Мінеї»; у ній святому Димитрію достатня похвала й подяка за першу книгу житій святих, щоб надалі від того діла не відходив, але дбав би довести до кінця, архіпастирське умовляння й благословення подавалися.

Такий ото трудолюбець, тож хай світильник не ховається під спудом. За згодою від тодішніх малоросійських архієреїв, тобто преосвященного Варлаама, митрополита Київського, і преосвященного Івана Максимовича, архієпископа чернігівського, був виведений архімандритом у монастир всемилостивого Спасу Новгород-Сіверського монастиря, а звідти за іменним великомонаршим указом блаженної і вічнодостойної пам'яті государя імператора Петра Великого, посвячений був у Москві в митрополита тобольського та сибірського. Але після посвячення став пойнятий тяжкою хворобою, в якій благоволив його відвідати сам монарх і зрозумів, що така хвороба йому випала від певної печалі, яку він йому і зголосив таким чи подібним чином:

— Від того,— сказав,— моя печаль, що мене у важку і жорстоку сторону посилають, здоров'ю моєму невиносну та шкідливу. А на мені лежить обов'язок кінчати житія святих для загальної користі церкви.

Почувши від нього такий благословенний резон, богомудрий і благочестивий монарх звелів перевести його ми-

трополитом у Ростов замість померлого тоді преосвященного Іосафа, митрополита ростовського, і переведений він між патріаршеством у літо 1702, січня в 4 день, була тоді неділя перед просвіченням. А на престол у Ростов прийшов березня у перший день, тоді була друга неділя Великого посту. А прибувши, віддав звичайному похованню того преосвященного митрополита Іосафа, котрий викопав ще за життя свого в соборній церкві собі могилу і поставив собі в ній привезений із Москви кам'яний гріб, в який тіло його при похованні поставлено у дерев'яному гробі святим Димитрієм.

Вступивши на престол, святий Димитрій говорив у церкві таке перше слово:

— Бога, що все на користь буде, зволенням, повелінням пресвітлого монарха, благовірного великого государя, нашого царя і великого князя Петра Олексійовича, Великої і Малої Росії самодержця, і зволенням та благословенням усього освяченого собору, прийшла моя недостойність сюди, на престол пречесної Ростовської та Ярославської митрополії. О возлюблені вівці словесного Христового стада! Мир вам віщаю, мир цьому пречесному Матері Божої храму, мир богоспасенному місту Угличу і всім богоспасенним цієї єпархії церквам та містам, мир і благословення! Мир жителям і співжиттю вашому, мир домам вашим, мир серцям вашим, як і апостол каже: «І мир Божий хай оселиться в серцях ваших, *тоді й призовані будете*». Хай не сумніється серце ваше від мого до вас приходу, дверима бо я ввійшов, а не вліз інакше; не шукав, але мене знайдено, і не видав я вас, і ви мене не знаєте, а послали мене до вас судьби Господні, ті, яких бездна велика. Я прийшов не для того, щоб служили мені, а щоб послужив я вам за словом Господнім: хто хоче бути з вас перший, *хай буде всім слуга*. Прийшов я до вас з любов'ю, сказав би, що прийшов, як батько до дітей, але інакше скажу: прийшов, як брат до братії, як друг до люб'язних друзів, адже і Христос-Господь не соромиться нас братією називати: «*Ви друзі мої*», — каже. Тому не називаю вас раби, але друзі, а ще честніше і дивніше, що отцями собі називає улюблених своїх, кажучи: «Цей мені отець і мати, хто творить волю Отця мого небесного», тож і ваша любов — мені, і отці, і брати, і друзі. А коли і отцем мене назвете, то я по-апостольському до вас віщаю: «Чада мої, доти хворію, доки не ввійде у вас Христос». Прийшов до вас шляхом тим, яким колись приходив з Києва сюди святий *отець наш Ісаї*, тутешній ростовський чудотворець, той на це місто приніс

благословення від благодаті, вилитої з виші на новий Афон, або ліпше кажучи на *новий Єрусалим*, на Києво-Печерські гори. Тими-то святого Ісаї слідами і я грішний із Києва прийшов, кажу: хай буде на місці цім благословенство Боже, Богородичне, преподобних отців наших Антонія та Феодосія та інших печерських чудотворців, які спочивають нетлінно, а весь усесвіт чудесами освітлюють. Радію духом, прийшовши в це місто, в цей дім, його-бо освятили тутешні чудотворці стопами своїх святих ніг, молитвами огородили, боговгодним життям прикрасили, подвигами і трудами возвеличили і превеликою святинею прославили. Радію духом, бачучи таке зібрання вибране, словесних овець Христових стадо, яке пасе сам начальник пастирів Христос, яке береже пречиста й преблагословенна діва Марія, мати Христа, Бога нашого, яке тримають у нагляді давні тутешні пастирі архіереї, Божі великі світильники Леонтії, Ісаї, Ігнатії, Яків та інші, ті, що в тутешній єпархії угодники Божі, котрі стоять перед Божим престолом і за наші гріхи моляться. Радію духом, бачачи такий виноград, його-бо насадила правиця вишнього, його ж напоїла благодать Духа Святого, його-бо виростили труди архіереїв, що були раніше, його ж бо відвідує сам Христос з пречистою своєю Богоматір'ю і виточує веселощів духовних вино. Молю й молити маю повинність пастирів начальника, владику Христа: хай збереже це своє стадо ціле й неушкоджене від вовків видимих і невидимих, хай жодна вівця цієї Христової і Богородичної огорожі не піде блукати і в погибель, хай жодна вівця не буде вкрадена пекельним звіром, хай жодна вівця не перетвориться в козлище, але таки хай козлища перетворюються у вівці, і всі з благословенними вівцями хай сподобляться в час Господнього пришествя стояння *на правому боці*. А оскільки великий архіерей, котрий небеса пройшов, мене, хоч і недостойного, поставив до вас пастирем і довірив мені спасіння ваше, маю я зі страхом та трепетом звіт віддати про вас. Тож приймаю я свою повинність, те, що для вас знати й берегти маю, ви ж маєте знати й берегти і до мене свою повинність. Повинен я з поміччю Божою за настановою апостольською немочі немічним цілити, і не собі пригджати, але кожному з вас на добро до творення, бо і Христос не собі пригджував. Повинен я врозумляти безумних, утішати малодушних, заступатися за безсилих, довготерпеливим бути до всіх. Повинен я добрих любити, злих же з милуванням карати, про загальну користь пектися, всім спасіння ретельно шукати, про всіх молитися. Повинні і ви, о возлюблені, після Христа-Господа мене, хоч і грішного

пастиря свого знати, являти і з ретельністю творити любов нелицемірну, пошановання невлесне і повинування належне. Коли повелів Бог, хай буду вам отець, а ви будете мені тож завжди діти, і коли зволив Христос, хай же буду у вас первенствувати. Ви ж бо покірливі й смиренні будьте під управлінням первенственного. Коли поставив мене Дух Святий вам за пастиря, будьте ж ви мені правдешніми вівцями, вівцями, котрі слухають голосу пастиря свого. Коли за вчителя поставив вам Бог мене, то прийдіте, діти, послухайте мене, навчу вас страху Господнього. Коли за наставника дали вам мене, то повинуйтеся наставнику вашому і впокорюйтеся, мені-бо ввірено невсипуще піклування про ваші душі, і коли воздаватиму тому, хто хоче, слово, хай сотворю це з радістю без зітхань. Коли уздрю у вас, що маєте добре сумління, у всьому почну радіти. Коли ж уздрю у вас, що маєте лихе сумління, в усьому почну зітхати. Коли побачу, що ви правдешні вівці Христові, які йдуть на правий бік, радітиму; коли ж побачу, що ви відхиляєтеся до козлиськ, зітхатиму. Коли знайду у вас по Бозі сущу любов, смирення, покірність, вельми зрадію, коли ж знайду не любов, а гордість, непокору, вельми зітхатиму. Від обичайності й боговгодного вашого життя порадію, а про розпутних із зітханням пектимуся,— хай же із радістю пастиму вас, а не із зітханням. Коли побачите мене зітхаючого, не на користь буде це вам. Бог же предобрий хоче всіх людей спасти, він хай наставить вас на шлях свій, щоб творили волю його добру й довершену і щоб у всьому йому догоджали, хай би постали ви перед страшним судом непосоромлені і непостиджені, хай порадію і я, недостойний пастир, і скажу до владики Христа: це я і діти, котрих дав мені ти! Нині ж подбаймо всі купно, щоб ухилитися від зла і створити благодистину, хай ми очам Господнім достойні з'явимося, Благодать Господа нашого Ісуса Христа з вами і любов моя з усіма вами. Амінь.

На ростовському архієпископському престолі святий Димитрій, перебуваючи вісім років без двох місяців, довершив з Божою поміччю вищезазначені книги «Четї Мінеї» і закінчив. За розповіддю літописної книги про ростовських архієреїв, в літо від утілення Бога Слова 1705, лютого місяця в 9 день, на святого мученика Никифора, названого Побідоносцем, при віддані свята Стрітєння Господнього, проказав святому Симеону Богоприїмцю своє останнє моління:

«Нині відпускаєш раба свого, владико! В день страждань Господніх п'ятничий, тоді ж, вістять, Христос на

хресті звершився, перед суботою поминальною померлих, в неділю страшного суду з допомогою Божою і пресвятої Богоматері і молитвами всіх святих, місяцем серпнем написано. Амінь».

І так книга житій святих четверта у Божу славу і Божої Матері, у честь усіх святих Божих угодників і на користь правовірних християн була закінчена в місті Ростові.

В Ростові також написав книгу супроти розкольників, названу «Розшук», в якій він перший точно викрив їхні таємні помилки та беззаконня, які навіть у мові Бога не відають і ледве щось про те чули.

А перед Ростовом, у Малоросії, створив книгу «Алфавіт духовний», яка й нині в Києво-Печерській лаврі друкується.

Створив також книгу в похвалу пречистої діви Богоматері, названу «Руно орошене» — про чуда, які були від богородичної чудотворної ікони Іллінської чернігівської, з богонатхненними бесідами та повчаннями: цю книгу надруковано за його віку в Чернігові.

Видруковано також у Чернігові його ж працею створену книжицю «Апологія», в якій достатня його богонатхненна бесіда і розмова втішника із скорбним.

До друку готував також ним створений літописець од створення світу, але не докінчив, тільки зібрав до чотири тисячі шістсотого року.

Належало б надрукувати і всі його повчання, коли б їх можна було розшукати і зібрати, які він не покидав творити й проповідувати, будучи на різних посадах і в працях, і в послушенстві, і коли складав книги житій святих.

Мав також доброхітство не лише до архієрейства, але й у часи архієрейства: через співчутливу любов до ближнього читав над біснுவатими заклинали молитви, подані в київському «Требнику», і постом та молитвою супроти бісів особливо тоді озброювався. І про те свідчить розповідь священника, який був при ньому в Ростові при домовій архієрейській церкві святого Григорія Богослова, Максима Парфеньєва, який нині живе за старістю при дітях своїх у місті Ярославі. І самою сушою своєю священничою совістю точно сказав, що колишня його, попава, жінка Татьяна, Романова дочка, мала в собі під час вступу з ним, Максимом, у шлюбне подружжя нудьгу немалий час. І до смерті його преосвященства років за два (коли саме, сказати не припадає, весною після свята святого Великодня, в які дні, сказав, не пригадає, а здається, що в середу преполовіння), стала вельми одержима нечистим духом і від того почала

вельми кричати. І тоді він, піп Максим, прийшов до його преосвященства до келії й оголосив про те, просячи, щоб його преосвященство учинив до Господа Бога щодо неї моління. Після того прохання його преосвященство наказав попові привести її, Татьяну, на ранок того дня до церкви на божественну літургію, її було приведено до названої церкви Григорія Богослова, котра при домі архієрейському. І в час достойного співу вона, Татьяна, вельми кричала, а після відспівання літургії він, піп, її, Татьяну, за наказом його преосвященства, кропив святою водою. І тоді нечистий дух через неї казав отак:

— Ти-бо, мій мучитель, удруге ти мене мучиш, архієрей-бо мене мучив, а тепер ти став мучити.

І того ж дня в полудень його преосвященство зволив прийти в ту церкву Григорія Богослова із ієромонахом Єфремом і зі служителем Матвієм Павловим і наказав її, Татьяну, привести до церкви й читав над нею по великому «Требнику» заклинальні молитви та інше чиноположення, і в час читання молитов закликав він дуже іменем Божим і вдаряв рукою своєю її, Татьяну, по обличчі, а вона стояла тоді перед його преосвященством (її тримали тоді люди), і сказав:

— Вийди, душе нечистий, із сотворіння Божого!

Тоді він, нечистий дух, казав у відповідь:

— Вийду, боюся тебе, архієрея!

А преосвященний, закликаючи знову і кроплячи святою водою, казав:

— Побійся Бога, а мене не бійся, тільки вийди!

І тоді всім, що дивилися, стало видно: він, нечистий дух, із вуст із сморідним димом, так наче з пічної труби, вийшов. А після прочитань молитов і після виходу духу його преосвященство її, Татьяну, запитував, чи вона в собі того духа не чує, а коли оголосила, що вона не чує, тоді його преосвященство зволив наказати, щоб вона від пиття гарячого вина зовсім утрималася, і відпустив її додому. І була вона, попада, опісля від того духа звільнена. Коли ж вип'є вина вона, Татьяна, тоді була одержима тією ж хворобою, тільки не вельми тяжкою. А коли перестане пити вино, тоді була завжди здорова. Та попада Татьяна померла в 1751 році, лютого першого числа. Жили в подружжі п'ятдесят один рік. Тому попу Максиму нині, в 1757 році, сповнилося від роду 83 роки.

Перед кончиною святого Димитрія була добра воля государині цариці Парасковії Федорівни приїхати до Ростова, щоб поклонитися іконі пресвятої Богородиці Тольської.

Оскільки за весняним розпуттям до Ярослава їхати було важко, тому звелено було ту чудотворну ікону з обителі принести в Ростов. Тоді святий Димитрій, котрий був тоді в останніх днях, а саме за одну лише добу до кінця свого життя, коли донесено його преосвященству про прибуття государині цариці Парасковії Федорівни з царівнами і про принесення образу пресвятої Богородиці Тольської, зволив у розмові наказати казначею, тодішньому ієромонаху Філарету, що це йдуть до Ростова дві гості: цариця небесна і цариця земна, тільки я цього побачити не сподіваюся, тож належить бути готовим до прийняття тих гостей тобі, казначею.

Ходить у Ростові від тих, що пам'ятають і були при тому святителі в училищі і котрі служили при келії, а тепер уже постаріли, а інші й померли, людей достовірних священничого й чернечого чину отака повість, що святий Димитрій, митрополит, коли прибув у Ростовську єпархію, то учинив три школи, а учнів зібрав двісті й більше і визначив трьох учителів, і те шкільне навчання було п'ятирічним. І в ті школи сам преосвящений приходив і учнів слухав, а у недільні дні велів семінаристам приходити у соборну церкву на всенощну, а потім повелів, щоб приходили після другої кафісми на благословення до себе. Після розгляду на слово псаломне: «Початок премудрості — страх Господній», і на слово *Ісуса Сіраха*: «Великий той, хто здобуде премудрість, але не буде більшого від того, хто боїться Господа», — учив семінаристів при відсутності вчителів сам, відібрав догідних і тлумачив у книзі Біблії *Буття*. А в літній час зволив від'їжджати в село архієрейське Дем'яни і там, поміж інших боговгодних своїх трудів, тлумачив семінаристам святе Євангеліє та Апостола. Також у Святий піст учнів своїх сам сповідував, і святих Христових тайн причащав, і, навчивши їх, на місця постановляв, викорінюючи темноту й крайнє невігластво, яке вкоренилося тоді у священниках, що достатньо викрив у повчаннях своїх до ієреїв. Там-таки поміж іншого написав таке:

«Бачу, — каже, — в багатьох церквах творене непошанування пречистим і животворящим тайнам Христовим. Тримаять-бо ту таку велику святиню на неналежному місці, деś у кутку, а іноді в домі без будь-якого пошанування і в посуді нечистому й почорненому. А що гірше, то не тільки не знають назви їхньої чесної, не називають пречистими тайнами, тобто тілом Христовим, а чимось простим, більше того, називають безчесною назвою, тобто іменують словом «запас». Трапилось нам у цьому 1702 році,

в місті Прославлі, по дорозі зайти в одному селі в церкву і там, за звичайним молінням я, смиренний, хотів за звичаєм пошанувати і віддати поклін пречесним Христовим тайнам. Коли ж спитав тамтешнього попа, де вони, животворящі Христові тайни, піп не зрозумів мого слова, а мовчав, як немислений. Коли я сказав: «Де тіло Христове?» — піп і цього слова не міг збагнути. Коли ж один із досвідчених ієреїв, котрі зі мною були, сказав йому: «Де запас?» — тоді він узяв з кутка посудину вельми бридку і показав бережену оту в нехлюйстві таку велику святиню, — на неї-бо ангели дивляться зі страхом. І я попечалився про те серцем немало: ось у якому непошануванні бережеться тіло Христове, ось як навіть ієреї не видають чесного, належного пречистим тайнам. Подивуйтеся на те небо і кінці землі жахніться! О, прокляті ієреї, що самі Христа-Бога в пречесних і животворящих його тайнах сущого не знаєте, віри ж і любові до нього не маєте і належного йому не воздаєте пошанування! Та як же простих людей істинному богознанню навчите? Горе вам, вожді сліпі, що сліпців водите! Через це владою, від Бога нам даною, повеліваємо і страшним судом Божим забороняємо, щоб ієреї конечно найретельнішим божественним почитанням і поклонінням ушановували пречесні Христові тайни, коли є тіло Христове, простіше сказати: святий агнець сушений, на весь рік заради хворих березений».

До цього місця з Дмитрового «Повчання до ієреїв».

Часто він ходив у Ростові в соборну церкву і в інші святі церкви і часто служив сам і ставлеників на попа й диякона святив, дячків же й пономарів, призначених до церков, за його благословенством всіх у стихирі посвящав, а такого звичаю раніше в Ростові не бувало. У Святий піст великий у перший тиждень раз на день їв. Так само раз у страсну неділю й у великий четвер, і перебував тоді в пості та молитві. І мав він такий звичай, що коли знеможе, то пришле в школу і велить школярам напам'ять п'яти ран Христових: в руках, і ногах, і в пробитому ребрі аж до серця — читати п'ятикратно молитву «Отче наш», і йому відрадніше ставало, оскільки слабував часто. А при келії його були келейники без плати і служили йому Бога ради. Про це і в Духовній його свідчиться. Учив наявних при ньому й такому: коли б'є годинник, то на кожен удар годинника перехреститися, тобто знаменуватися охороною чесного хреста і тихо прочитати подумки молитву «Богородице-Діво, радуйся!». І часто приїжджали до нього царські особи для благословення: цариця Параскева Федорівна з

дітьми своїми і благовірні царівни Феодосія, Марія і Наталя Олексіївни, обдаровували його рясами й іншим, і з їхньої ж бо ряс і сакос собі на смертний час пошив, і нині він на ньому є. Був він вельми старцелюбний, не раз закликав у палату хрестову старців, сліпих, кривих, глухих, і годував їх, і поїв, і гроші їм давав, і одяг — в чому у кого яка потреба була. І чимало людей, кому яка потреба випаде, з боргів викупляв, а не відмовлявся, а хто іменинник із домових служителів прийде до нього з якою почесною, то він його благословить образом святителя Христового Леонтія. А коли образу не було під рукою, то обдаровував грішми по десять копійок чи по п'ятнадцять копійок.

Також написав перед смертю своєю власну Духовну й оголосив преосвященному рязанському Стефану, і поклали вони поміж себе таку обітницю: коли рязанський преосвящений раніше помре, то поховати його ростовському митрополитові Димитрію, а коли ростовський митрополит Димитрій раніше помре, то поховати його рязанському. І так учинилося — рязанський і поховав його (а між собою й братами звалися), а поховавши його, преосвящений рязанський всіх його келейників забрав із собою в Москву, а книг святих багато залишилося.

Приходячи до семінарії, святий Димитрій, митрополит, зволяв казати учням:

— Коли,— мовляв,— я маю дерзновення дістати від Бога милість, то і про вас буду молити, щоб і ви також її дістали. Писано-бо: «Куди я прийшов, тут і слуга мій буде».

А перед кончиною своєю днів за три чи за два вельми засумував і почав кашляти. Однак у день свого тезоіменинства, тобто в пам'ять святого великомученика Димитрія, жовтня 26, літургію сам служив у ростовській Соборній церкві, й був зовсім хворий, аж на лиці одмінився, і повчання в той день говорити сам не зміг, а сидючи при царських дверях, слухав. Читав те повчання, ним самим приготоване, по зошиті один із півчих.

За столом-бо в той день із гістьми, за звичаєм минулих літ, хоч і нездоровий був, сидів із крайньою нуждою, а на ранок, тобто 27 жовтня, приїхав до нього Переяслав-Залеського Данилового монастиря архімандрит Варлаам (котрий був згодом архімандритом у *Троєцькій лаврі*) в гості, щоб відвідати. І того ж таки числа до преосвященного прислала свого дворецького (жила вона в Ростові біля самого архієрейського дому і часто до святого Димитрія зверталася для користі душевної) черниця Варсонофія Єфимівна Козинських, колишня годувальниця блаженної пам'яті госуда-

ря царевича Олексія Петровича, щоб прийшов преосвященний до неї відвідати її, оскільки, живучи в Ростові, вона часто мала потребу в його преосвященстві для користі душевної втіхи, до якої від нього й писання було запропоновано в такий спосіб, як це й досі переписуване в Ростові можна знайти:

**«СМИРЕННИЙ АРХІЄРЕЙ ДИМИТРІЙ ЧЕСНИЙ
ЧЕРНИЦІ ВАРСОНОФІЇ ЄФИМІВНІ БОЖЕ
БЛАГОСЛОВЕННЯ**

Один отець для нас усіх спільний є живий на небесах і скрізь є Бог. І один архіпастир великий, що небеса пройшов, Христос, і один усіх утішитель — Дух Святий. Отець ото ж небесний буде тобі отець, і дбалець, і хранитель, і архіпастир Христос, син Божий; хай спасе тебе, вівцю свою, котра гине, і яку віднайде чесною своєю кров'ю. І утішитель Дух Святий хай утішає тебе в твоїй печалі, і хай наставить тебе на шлях спасіння.

Коли ти і від нашого смирення потребуєш якоїсь душевної втіхи, то ми, смиренний, таку тобі корисну раду пропонуємо: відкинь усякий у світі цім промисел і залиши гадку свого опечалення, прихилися до любові Христової всією душею, і всім серцем, і всім помислом, і на того ж Христа, сина Божого, поклади всю свою надію і поглиб у пречистих його ранах розум свій, і йди у слід його зі старанням — тоді будеш його улюблена наречена і палацу його наслідниця. Поскілки ти його полюбиш, постільки він тебе буде в майбутньому житті любити навіки, і поскілки на нього попрацюєш, постільки він там воздасть тобі — занехай ото ж тимчасове, марнотне і про печаль, тобі принесену, не дбай; поглянь на Христа, Господа свого, розіп'ятого на хресті, яке він перетерпів безчестя, люблячи нас! Тож чи не перенесемо ми, грішні, малої печалі заради його любові?»

Насамкінець, як вище згадано, будши покликаний до названої черниці Варсонофії через її дворецького, преосвященний Димитрій відмовився, бо: «Мені, — мовляв, — не можна йти — вельми знеможений». І той дворецький повернувся, зголосив їй, що, мовляв, занемігши, архієрей не відвідає її. Тоді вона повторно послала, щоб зволив її відвідати. І вдруге прийшов дворецький і став просити його преосвященство, аби зволив відвідати її. І він багато разів відмовлявся через неміч, а згаданий архімандрит став

його умовляти, щоб ішов і в проходці дістав собі хоч малу полегшу. І він, преосвященний Димитрій, послухав і звелів себе вести до неї вже після вечері. А прийшовши, з нею нічого не їв, але побесідував про користь її душевну від божественного Писання. Ледве назад дійшов од неї увечері в нічному часі до своєї келії. А згаданого архімандрита Варлаама, що був у хрестовій, наказав прийняти казначею, ієромонаху Філарету, в своїй казначейській келії; а сам, прийшовши в свою келію, вельми став кашляти і ходив по келії немалий час — служителі тримали при цьому його попід руки.

В останній той вечір, проти 28 числа жовтня, захотів зібрати до себе в келію півчих (тих, що служили йому при переписуванні праць його, книг), щоб співали псалми, які створені самим його преосвященством, а саме: «Ісусе прелюбезний», «Надежду мою в Бозі полагаю», «Ти єси, Ісусе, моя радосте». І ті півчі співанням отих псалм його забавляли, а сам він зволив слухати, притисшись серцем до печі. А після відспівання зволив усіх відпустити, одного лише найулюбленішого з них, свого найближчого писця-півчого у себе затримав. І коли той залишився, то його преосвященство зволив йому оповісти про своє життя, як його проводив у юності своїй, і молився Господу Богу і пречистій Богоматері та угодникам Божим і так йому казав:

— І ви, діти, також молітеся!

А потім ще сказав:

— Час і тобі, чадо, в дім свій іти!

А коли той, узявши благословення, пішов, то сам святий Димитрій провів його зі своєї келії і поклонився ледве не до землі, дякуючи йому, що біля нього потрудився. Бачачи ці надзвичайні проводи і поклін собі архієрея, той здригнувся й промовив:

— Чи мені, останньому рабу, владико, кланяєшся?

Він же йому на те знову:

— Дякую тобі, чадо! — сказав, повернувся сам у келію, а півчий, заплакавши, повернувся у дім свій.

А потім, буди вдома, вранці, почув, як при архієропрестольній ростовській Соборній церкві на дзвіниці ударили на знак святительської смерті тричі у великий дзвін. Відразу ж прибіг до архієрейської келії і застав цього святого Христового Димитрія навколішках, як молився, померлого. Після вбрання його в архієрейські одяжі винесено його святе тіло в ранній час того ж 28 дня в церкву всемілостивого Спаси, що була в архієрейському домі поблизу архієрейських сіней.

А вищепом'янута государиня цариця Параскева Федорівна прибула в Ростов зі своїми дочками, царівнами Катериною Іоанівною, Анною Іоанівною, Параскевою Іоанівною того ж 28 дня жовтня після обіду і вже преосвященного Дмитрія живого не застала. І чимало над ним плакала, бо не дістала від нього благословення, й наказала панахиду над ним відслужити, а після відслуження панахиди зволила поїхати дорогою до Ярославля назустріч Тольській іконі і зупинилась у Богоявленському монастирі. Ікона ж Тольська, оскільки самій цариці через велике осіннє розпуття їхати до Ярославля було важко, принесена була в Ростов жовтня 29 дня вранці. А ті, що прийшли до Богоявленського монастиря на пам'ять святого Авраамія, архімандрита ростовського, богоявленського чудотворця давнього російського, священнослужителі із ростовської Соборної церкви, з хрестами ходили від того Богоявленського монастиря зустрічати чудотворну ікону Тольську Богородичну до Петровського монастиря, який стояв по дорозі від Ярославля; з ними і всі три царівни зволили йти, а зустрівши ікону оту, принесли її до Богоявленського монастиря у монастирських воротах, і тут сама та ікону зустріла. А коли занесли її до церкви, стояла та ікона літургію в тому монастирі, а після літургії відправлений був пресвятій Богородиці молебень і віднесено ту ікону Тольську у ростовську Соборну церкву із хресним ходом тих, котрі верталися з Богоявленського монастиря. А того ж жовтня 30 дня, за зволенням государині цариці Параскеви Федорівни, тіло святого Дмитрія із Спаської церкви перенесено в Соборну церкву і за її повелінням відправлено над тілом преосвященного в Соборній церкві панахиду, після якої зволила її величність, нітрохи не затримуючись, від'їхати до Москви.

А коли Духовна цього святителя, його рукою писана, яка залишилася після його смерті, була відіслана із Ростова від казначея ієромонаха Філарета до Москви в Монастирський приказ, то за написаним у ній його заповітом, щоб по смерті тіло його віддати похованню в монастирі святого Якова, єпископа ростовського, чудотворця, в церковному кутку, де призначено, прислано із того Монастирського приказу в Ростов до нього, казначея, указ: звелено було влаштувати за його заповітом у церкві Якова, єпископа ростовського, чудотворця, гробницю й могилу викласти каменем у церковному кутку, як у Духовній призначено. Однак той указ не виконано і могилу каменем не викладено, а зроблено було тільки дерев'яний зруб, котрий з часом і погнив,

як про те докладно в *рапорті* святійшому Синоду повідомляється після відкриття мощів цього святого.

Коли ж прибув до Ростова для поховання святого Димитрія в листопаді місяці преосвященний Стефан, митрополит рязанський, то просто в собор увійшов і багато над тілом святого Димитрія плакав. Вранці за звичаєм святе тіло піднято в Яковлевський монастир і поховано преосвященним Стефаном із освяченим собором і при множності людей того ж листопада місяця в 25 день. А перед цим похованням, як влада ростовських монастирів, так і соборні священники і всі громадяни, просили преосвященного Стефана, щоб поховати тіло святого Димитрія в ростовській Соборній церкві, але преосвященний Стефан не зволив задовольнити те прохання, а прохачам сказав:

— Оскільки,— мовляв,— при самому ще вступі в Ростов на престолоправління, бувши спершу в Яковлевському монастирі, сам вибрав преосвященний Димитрій для поховання собі місце в Яковлевському монастирі, духом святим промовляючи: «Се покій мій, навік-віки сюди вселюся!» — так він зволив, тож як,— мовляв,— мені це міняти?

Отож за заповітом поховав його в Яковлевському монастирі зі звичайним при похороні благочинням, з просторим повчанням, а на тому повчанні не раз проголошував таке слово:

— Святий Димитрій, святий! — а після погребу написав про нього надгробні вірші.

ВІРШІ ПАМ'ЯТІ СМЕРТІ, НІКОМУ НЕ МИЛОЇ

Читальнику, добромисельний розум май нетемний,
Принижено й смиренно серце в Бозі покладай,
І покаяння день од дня ти не одкладай.
Приходить смерть раптово і тебе знайде,
Всі помисли серця й діло твоє всевідцю покладе.

Поглянь-но із смиренням, тлінний чоловіче,
Як вік твій проминає, смерть тебе покличе —
Готуйся повсякчасно, плач-но зі сльозами,
Бо смерть тебе захопить разом із ділами.
Твій ангел-охоронець певно сповіщає,
Життя твоє коротке перстом відзначає,
Течуть часи і літа, в ока миг проходять,
І сонце похиляє — в захід йде зі сходу.
Від помсти меч утримуй у своїй правиці,
В гріхах усвідчайся і з'яви думки ці:

Меча того побійся, а відтак покаяся.
Щоб не посік тебе він — ось чого жахайся.
Прийдіте отожд, люди в вірі просвіщенні,
Ідіть у храм покірні, йдіть у смиренні,
Належно ви молитву Богу возсилайте,
І на оце писання ніжно поглядайте.
Ретельно прочитавши, вельми прослізіся.
Од ревності такої серцем всолодися.
Як смерть, бува, прелюта схопить чоловіка,
Од світу відселяє аж на вічні віка.
Ось зараз одселила пастиря благого,
Такого архірея і вождя міцного!
Всі люди у Ростові, в місті, заридайте,
І пастиря свого вмерлого згадайте.
Димитрія-владику, — був преосвященний, —
Свого митрополиту — тихий був, смиренний.
Його митрополита з псальмами-співанням
Стефан ховав Рязанський із пошануванням.
З освяченим собором схоронив всесечно,
Із множністю народу — їм звістив почесно.
У храмові святому мирно той поклався.
В землі, у темнім гробі, твердо заховався.
Хай Бог йому дарує в царстві проживати.
Де янголи святії, вічно пробувати.
Йому ж від нас буде
Вічна пам'ять.

Василь | **АПОЛЛОНОВІ**
Горленко | **ЖИТНИЦІ**

ень 8 травня 1708 року завершувався. На горах верхнього Києва ще палало сонячне проміння. Над Подолом від гір простяглися тіні. Вулична метушня перед настанням ночі ставала хуткіша. Козаки в жупанах, у кармазинах їхали вгору невеличким загоном. Крамарі й мешканці долишнього міста прибирали товар на базарах, складали його в рундуки чи на ручні тачки, купці лаштувалися зачиняти лавки. Дзигар на будинковій магістрату пробив шосту, і в ніші, де він стояв, з'явилася й пройшла процесія дванадцяти дерев'яних апостолів.

На валу, що тягся по гребені горішнього міста, перегукувалися чатові. На легкому, ледь рожевому небі вирізьблювалися бані церков і гармати укріплень. Стара дерев'яна

церква на Андріївському горбі віддаля блищала хрестом. По теплому дні надійшла та охолода травневого вечора, коли квіти пахтють дужче і від молодії трави та чагарів, від тополь та їхнього ніжного, клейкого листа, від квітучих яблунь та вишень ллється упивний дух. Вулиці старого Подолу, що стояли навкосину до Дніпра, були повні садів та присадків. Дбайливі господині поливали під вечір грядки і квітники, де цвіли нарциси й розложисті півонії і починала стелитися городина.

На майдані перед братством чулося пожвавлення: улюблене дітище старого Києва — колегіум, що *нещодавно був названий академією*, того дня справляв свої річні урочистості. Перед тим, як студенти роз'їдуться після іспитів, виставляли театральне дійство. Грали п'єсу професора піїтики *Лаврентія Горки*.

Бурсаки та прийшли студенти снували і юрмилися на академічному дворі. Довгі китайкові й шовкові студентські киреї, каптани, застебнуті до горла на металеві гудзики, змішувалися з жупанами міщан, з чорними, що совгалися в юрбі, тінями ченців. Постаті академістів, що мигали там і тут, їхні молоді обличчя, яскраві барви чобіт і одежі, дзвінкі голоси, що оживлювали цю метушню, — все вкупі малювало сповнену життя картину.

На небі запалилася перша зірка, вплив серпастий місяць. Замиготіли в будинках Подолу вогники. Біля застав, біля чотирьох пливких мостів на Дніпрі скупчилися вози, що їхали до міста чи виїжджали з нього. За річкою, на луках, ще напівзатоплених повинню, розпалювалося полум'ям вогнище... Але ось припинено й переправу через Дніпро на цілу ніч. Останні вершники в'їхали до Києва, останній віз з волами потягся до броварських лісів. Спить господар на возі, воли ледачо плентають біля узлісся, витоптуючи ратицями траву, між якої де-не-де поблискує свіжа росяниста конвалія.

До братської огорожі народ прибував у повозах і пішки. Великий кам'яний корпус, що його *вибудував Мазепа*, вже світився вогнями, поміж арок його колони вибивалося проміння світла. Там, «*на конгрегації*», в залі урочистих зібрань було влаштовано сцену. Далеко не всі студенти мали змогу потрапити до самої зали; було їх понад тисячу. Глядачами на виставу пускалися тільки старші, а з молодших лише ті, що брали участь у самій п'єсі, де були хори і «воїнства». Хто не потрапив до зали, юрмився надворі, проти вікон, розглядаючи публіку, що натислася до зали, і читаючи розмальовану афішу. Сповіщала вона, що «на позір

христолюбивому людові шляхетними синами руськими буде показана сьогодні трагедо-комедія «Іосиф Патріарха».

Воскові свічки рампи, вправлені у гнуті металеві канделябри, мигають, бо салою проноситься продув. Щоб не було парко, повідчиняли всі вікна. За вогниками Подолу проглядаються з вікон забережна далина, неясний обрис Вишгорода... За лаштунками метушня приготувань, нервова нетерплячка, комічні сцени. Жаско загримована Заздрість розмовляє з Фараоном у паперовій тиарі, неприступний Іосиф обіймає гарненьку «дружину Пентефрієву», що її зображає його товариш, син полковника з Лівобережжя. Як це водиться, актори крізь щілини завіси дивляться в залу на страшну для них публіку.

Вони бачать у першій ряді поруч із префектом київського полковника, війта, того полковника з Лівобережжя, син якого грає Пентефрієву дружину, сотників із сусідньої Чернігівщини, чимало городян і цілковитою стіною — з'юрмлене товписько смішливих, ожвавлених товаришів. Іосиф, зовсім убраний, підходить до завіси і також дивиться у юрбу. У стиснутих рядах публіки, біля матері, сидить юна подільська красуня. Він знає, задля кого вона з'явилася сюди.

Сам автор п'єси і вчитель керує за лаштунками останніми приготуваннями, нашвидку озирає гримування численних алегоричних осіб. На спектакль чекали самого гетьмана Мазепу. Але він поїхав днями з Батурина до Білої Церкви, зупинившись у Києві лише на кілька годин, заклопотаний, очевидно, найбільше *справою Кочубея*, що розбирається тепер у Вітебську.

Усі приготування завершено, підіймається завіса.

Невибаглива декорація домашнього живопису зображає фантастичну вулицю давньоєгипетського міста. Товариш Іосифовий, що приїхав у Єгипет, радіє з його щасливого талану і, виходячи зі сцени, коли закінчує довгий монолог, наштовхується на гидотну постать Заздрості, що несподівано вилізла з-за лаштунків. Це бридка сила, що переслідує Іосифа, проклинає його і присягається згубити. Вона кличе на допомогу — і сцена раптом заповнюється виродками, бісами і гарпіями, вони страхують Іосифа, горляють, що треба «розпиляти його пилюкою смерті», згубити його душу і тіло.

Свічки пригашено. На сцені під шипіння гаддя запанував морок. Раптом хвилі світла від виставлених снопів свічок заливають сцену. Видиво «Божого захистя» розганяє пекельне зборисько і передрікає щасливу долю Іосифові.

Акт перший «Протазис». Єгипетська кімната з ієрогліфічними написами та колонами. Пентефрієва дружина в шарлатовій, гаптованій золотом одежі «гідотними бажаннями біснується». Зображаючи такий дражливий стан та ще й перед начальством, молоденький актор-студент страшенно соромиться і, боячися бути природним, тримається дуже ніяково. Він підходить до рампи, і світло від вогню бігає по галунах його хиткого убору. На трапі, вся в білому, з'являється Совість з розважливими словами. Вельможна не слухає Совісті і наказує слугам вести її до в'язниці.

Сцена змінюється. Діятелі, що йдуть у дальнє поле, чекають Іосифового наказу. Він спускається до них із високого ганку: «Пишаються сади з гіллям, на полях стоїть ще не стогована пшениця. Йдіть і працюйте! Пан дасть кожному достойну винагороду. Ця частина людей піде до череди. Лишіть на луках охлялу худобу — хай нагулює тіло — і приженіть сюди крашу. Торгові кораблі і рибальські човни хай їдуть у своїх справах!»

Люди йдуть, а він молиться Богові, бажаючи зберегти його чесним і корисним у чужім краю. Під час молитви з'являється перед ним Ваба й улесливістю та обіцянками намагається прихилити його до себе. Але він жене її, сумуючи за своєю самотністю, за відсутністю душі, яка могла б підтримати його на правдивім шляху. Хор малих дітей співає про добродієства Іосифові...

Повільно спадає завіса, поставлена цього разу так, що між нею і рампою залишається простір на кілька сажнів. Дехто з поважних осіб виходить із зали. Юрба роздається, пропускаючи префекта й полковника, що йдуть поруч, але дуже різняться одежею. Виходять городяни, городянки в кунтушах і корабliках, подільські міщани. Один із них, присадкуватий, у синій чумарці, каже сипким басом іншому:

— Бісового батька, як чудно! Слухаєш, один сказав, що другому ніде дітсья... Гляди, другий так одріже, що й того повершить...

— Наслідування Рею, — каже високий поляк з типовим обличчям товаришу.

Кілька студентів змовляються завершити вечір п'ятикою, причому згадується ім'я Боруха, гостинного подільського шинкаря...

Але більша частина публіки лишається дивитися «інтермедію», яка розігрується поміж діями перед спущеною завісою на авансцені.

З бічного лаштунку стрімко викочується на сцену віз, на якому стоїть велика дерев'яна клітка. У клітці сидить чоловік, а біля воза крутяться, наче з землі повиростали, пан і жид. Купка люду в різноманітних строях зображують базарну юрбу. Жид носить за плечима коробку з мотлохом, який продає,— онучки, одна чорна і друга зелена, шматочки шкіри, хутра і відрізки різнобарвних сукон; у жида люлька, чубук, кисет з тютюном, у руці палиця. Пан у кунтуші, з довгими вусищами, тяжкий і ситий, добре уособлений здоровенним академістом. Між паном і жидом іде торг. Пан продає жидові селянина і завершує обладку за сто злотих. Жид боїться, щоб селянин не зламав клітки і не вбив його вночі. Він просить пана зв'язати селянина, але ось чується шепіт. З піснею вилітає на сцену Запорожець. Сяючи яскравим убранням, шумливий і голінний, він одним помахом солом'яної булави, яку тримав у руці, розбиває клітку і звільняє селянина, а пана і жида б'є булавою і запрягає разом у ярмо.

Поява Запорожця зустрічається дружнім захопленням, а звільнення селянина — цілою бурею радісних вигуків.

Короткий антракт — і драма продовжується. На сцену виходить Тайновидець і розповідає про спокусу Пентефрієвою дружиною Іосифа. В оповіданні різко проступає чернець-автор:

...Нѣсть в міръ лести

Большей, паче женская. Не может изнести

Горшаго лукавства весь мір, яко тос!..

Студентська публіка лукаво посміхається, а полковник з першого ряду облудно підморгує знайомій городянці.

Заперечена таким чином Пентефрієва дружина карається образою та злістю. Відрада її — в помсті, неблаганній, жорстокій. Монолог Пентефрієвий перед зв'язаним і закутим Іосифом пашисть гнівом. Хор Добродійників ридає над Іосифом, якого відводять до в'язниці.

Поділ старої драми: «Епітазис», «Катастазис», чергуючись одне за одним, ведуть п'єсу до завершальної «Катастрофи». Двір Фараонів, смертний вирок над Іосифом і чудесне спасіння його перед самісінькою стратою, щоб витлумачити похмурі Фараонові сни... Потім іде остання інтермедія.

Цього разу грають жарт одного з академістів. Професор

дав змогу скласти інтермедію своїм учням. Автором першої був *Довгалецький*, другу написав веселий *Танський*. Обидва автори були й виконавцями у своїх сценках.

* * *

Знову на сцені козак. Він виходить гуляти й зустрічає гарну дівку.

— Добридень, серце! — каже він їй.

Дівка замислилася і каже матері:

— Козак сказав «серце»! Певне ж, хоче сватать, а у мене ніщо не готове.

Козак почув та й каже:

— Гарна дівчина, та тільки яка ж дурна! Ну хай буде так: піду блукать по світу. Коли найду де дурнішу, вернуся сватать цю, а не найду, то не вернуся.

Зустрічає вдову. Їй майстри взимі зробили в хаті воза. Надійшла весна, вдова вибилася з мочі, але ніяк не витягне воза з хати надвір.

Козак бере розбирає воза, виносить з хати і складає знову у дворі.

— Голубчику козаче, останься, научай мене, що і як чинити!

«Ні,— гадає козак,— піду ще далі».

Іде... Дівка винесла на двір курку і так її за щось лупить!

— Що ти робиш?

— А ось бачиш, курка не дає цицьки курчатам, то я її за те і б'ю.

— Яка ж ти дурна! Візьми пшона та й дай їм, то вони самі будуть їсти!

Зачудований розміром і ряснотою жіночої глупоти, козак, супроводжений гомеричним реготом публіки, вирішує на весь вік лишитися бурлакою...

Драма закінчується. Фараон прочув про Іосифову мудрість. Даремно сановники, що оточують його, намагаються відхилити його від дивного юнака, який «не учився нігде, смиренний, простий, бездільний, убогий». Вони повторюють укоханий аргумент привілейованих класів усіх часів і всіх народів:

... нѣсть бо тоє прилично,

Даби рабскій постигав разум, что обично

Постигають мудрецы...

Але автор п'єси — сам козакий син із задніпровського села Стайок, і вустами Фараоновими він глумиться над хитрими розумуваннями двораків і викриває їхнє таємне лукаве самолюбство. «Убогий і бідний» може володіти великими духовними дарами, носити в собі «божественну благодать», яка й не снилася багатим та сильним. Слава й багатство, підтримує царя один із senatorів, лише заважають мудрості. Вони заплутують людину в сіті умовних понять, викохують егоїзм, затуляють від неї лице правди. Істинну, безсторонню правду і премудрість «звичайно, мають убогі»... Золоті ці слова навряд чи могли бути сказані в стародавньому Єгипті, але в суспільстві, що не знало суспільних станів і чужих духові каст, вони могли бути зустрінуті лише зі співчуттям.

Тлумачення снів і мудрість ведуть Іосифа до перемоги. Його зводять на високий урядовий трон посеред сцени, переповненої людом, який співає в його честь голосний гімн.

Притомлена довгим видовищем і спекою, юрба починає розходитися. Травнева ніч тепла і дише запахом квіток. Дніпро сріблиться під місячним сяйвом. На подільських вулицях і на околишніх горах згасли вогні. З гір та придолинків линуть пісні. «Іосиф» проводить молоду городянку до Глибочиці і вперше каже їй про те, що кохає її.

* * *

Ясний і безхмарний був ранок наступного дня. Багато хто з академістів роз'їжджаються по домівках. Товариші перед від'їздом прощалися з учителями. Ті, що завершили навчання, покидали академію назавжди. По містах і містечках лівого і правого берегів, по віддалених степових хуторах розтікалися вихованці «Аполлонових житниць», як звали школу її верховоди. Для багатьох з них минали роки безтурботної юності і починалося самостійне життя.

У префекта розмовляли про вчорашній вечір, хвалили п'єсу й акторів. Лівобережний полковник, що приїхав за сином, додавав належне в хорі цих похвальб. Але таємно, в практичній своїй голові, крив думку про *віддаленість цієї науки від життя*, його укладу й потреб. У гурті духовних говорили про нові вимоги царя Петра, про утиск, якого зазнав *митрополит Кроковський*. Горка вів бесіду з Прокоповичем про несталість великих почестей, згадуючи улюбленого собі Горація з його теорією простого й незалежного життя. Він наводив чотиривірша однієї з його од у влас-

ному перекладі, де мовилося, як удари долі падають на того, хто має сміливість випинатися на світі:

Частьє кедрі зиблет вѣтр суровый,
Тяжчає падут возвишенни кровы,
Обично біють на холми високи
*Громы жестоки!*³¹

Прокопович слухав з посмішкою, але в очах його, що світилися розумом, можна було прочитати, як мало він поділяє думку свого товариша.

Під вечір двоє з учорашніх акторів під'їжджали до дніпровської переправи. «Іосиф» їхав з Києва, товариш його, полковницький син, проводжав його. «Іосиф» розповідав приятелю, як розмовляв він із батьками своєї нареченої і одержав їхню згоду, а восени слатиме до неї старостів. Він повезе її у свій дальній хутір. «Пентефрієва дружина» стенив плечима й оголосив, що, перебалакавши з батьком, він теж залишає Київ і їде на Запорозжя.

Софія | по той бік Майданська | студеного плину

*Іваанні та Мар'яну Коць
присячую*

«Ми вкупочці колись росли...»
Т. Шевченко

лопчик співав на хорах. Білі крильця Святого Духа знялися з високого «сі» і, злетівши під заткане сонячним промінням склепіння собору, затріпотіли біля самої Божої десниці, яка благословляла юну шістнадцятирічну «княгиню» і сивіючого «князя», що стояли під вінцем.

В ту ж мить «княгиня» звела очі і зустрілася поглядом з розверзлими зіницями.

— Радуйся, благодатна, Господь із тобою...— сказали вони їй суворо і невблаганно.

І якби не Святий Дух, що сріблястою луною високого «сі» наче пірцем торкнувся її ледь розхилених, ще ніким

³¹ Horatii Carminum Liber, capm. X: Saepis vent is agitur ingens Pinus et celsae, graviore casu decidunt turres feruint que summos fulgura montes (приміт. авт.).

не цілованих уст, вона б розплакалася, як учора, коли була дитиною і загубила намисто з недозрілої калини. А так — лише одна сльоза скотилася по щоці, та цього ніхто не помітив, бо, піймавши її кінчиком дзвінкого, чистого крила, голос хлопчика знову злетів під зірчасту сферу.

Той дванадцятирічний хлопчик, що співав на хорах, ще вчора вранці нанизував це намисто на шовкову нитку, яку пряли сільські парки в серпанкових намітках. Він бачив, як снувалася тонка павутина з білих куколок, в яких поснули, ошпарені окропом, безкрилі метелики шовкопряда.

Хлопчик попросив шовкової нитки, щоб насилити намисто для Марії, і веселі парки, сміючись, відмотали від великого клубка два лікті, а потім піднесли свічу, і, лукаво підморгуючи йому, перепалили тонке прядиво, бо «Василечку, серденько, боронь Боже молодій напередодні весілля перетинати нитку ножицями чи ножем, ой, свят, свят... навіть найлютішому ворогові цього б не побажали, не те що...» — і вони знову засміялися, продовжуючи снувати безконечну нитку, щоб десь її перепалити, а десь і перетнути...

...І тому удосвіта він тихо, щоб не розбудити діда, вийде з хати і, зарощуючи білі портяниці, піде у глиб саду, де розрісся кущ калини (казали дідо, що його посадила покійна мати, ще як була дівкою, але він матері не пам'ятає, а кущ калини тут був завжди...).

Хлопець з головою пірне в широкий лист і, зриваючи тугі китиці недозрілої, ледь шаріючої калини, силятиме намисто — весільний дарунок Марії.

Здається, йому вже було тоді три роки. Дід вів його навправці, через вигін, до хрещеної. Він опирався і, розвозячи кулачком сльози, жалібно скімлив: «Діду-у, візьмі-іть до Ки-иева! Я хочу з ва-ами но-оти писа-ати...»

Дід був регент. Згодом, коли хлопець підріс і пішов до школи — не раз брав його з собою до помічі — переписувати нові *партесні концерти* для церковного хору.

Пригадує простору, дуже високу світлицю, здавалося, вона світилася перловим сяйвом. Усе було сліпучо-біле: стіни, білий обрус на довгому дубовому столі, тонкий мережаний рушник над образом Матері Божої. Вона лагідно посміхалася йому, і раптом... ні, він не міг помилитися, він ясно бачив (бачить це і тепер, коли темрява назавжди відгородила його від світу, бачить виразно, до благодатного болю в грудях), Матір Божа легенько відхилила рушник і тихо злинула на долівку. Це була зовсім маленька Богородиця, трохи старша за нього.

Угорі хтось сказав:

— Маріє, забав дитину, щоб не плакала.

Вона взяла його за руку і повела до невеликого білого органа.

Ой орле, орле, високо летиш,
Високо летиш, далеко видиш.
Чи видиш, орле, за синє море?
За синє море стоять намети,
А в тих наметах золотий стільчик.
На тім стільчику гречная панна,
Сидячи сидить, у виргани грає.
В виргани грає, *краще співає...*

Він аж заточився від хвилі звуків, що враз бризнули йому в обличчя. Та потім сам потягся до них, мов горошок до сонця — вище, вище, навшпиньки, аж доки не дістав одним пальчиком до мануалів, і, почувши звук, народжений власним дотиком, засміявся.

Запах зілля, в якому його з Марією купали того вечора, був такий же густий, як і звуки органа.

Великий цебер здавався йому кораблем, де крізь пелену пахучої пари до нього потяглася маленька рука. Легко, мов рожева пелюстка мальви, лягла на чоло, на очі, потім хлопнула любисткового купелю на шию і груди. Він слухав цей дотик, як затихаюче зітхання органа. А потім сам почав розсувати білий куц пари, доки пальці не торкнулися її обличчя, доки не ковзнули по ледь помітних горбочках грудей.

— Ой, не лоскочи! — почув сміх по той бік білого куща.

— Ой, не лоскочи! — повторив, як луна, як повторяють лише малі діти. І тоді вони засміялися разом.

Потім їх обох вбрали в білі сорочки й понесли до ліжка. Подушка була така велика і пухка, що голова потонула в ній, наче в білому заметі. Він лежав тихо-тихо, боячись поворухнутися, і лише глибоко вдихав повітря, бо Марія була поруч, на цій же подушці, і пахла любистком.

...А на річці жінки білили полотно. Василь з Марією легко перестрибували через білі, рівно виткані дороги, і, здавалося, їм, як і цим полотнам, не буде кінця.

Один, два, три, чотири...— аж дванадцять рядів.

Дискант, альт, тенор, бас...— партесний дванадцятиголосий концерт...

Голоси один за одним влітаються в канон, як польові квіти у вінок, що звиває Марія і, сміючись, кладе йому на голову.

Легкий порух дідової десниці — Боже благословення, і народжується світ.

«І сказав Бог, і сталося світло...»

Василь відчуває, як у ньому напнулися невидимі струни. Ледь помітний порух дідової руки: — Вище, вище... раз, два, тримайтеся на ланцюговому диханні, три, чотири...

«І Бог відділив світло від темряви...»

Стрімко розходяться дві групи голосів, тенори злітають угору, а баси поринають у глибокий і темний «День гніву».
(Dies irae).

«Нехай станеться твердь посеред води...»

І головна тема — вождь — виринає і розростається, омита всіма голосами.

А його високий дискант здійснюється сміливо і вперто по тонких риштуваннях поліфонії у піднебесся, викладаючи блакитною і золотою смальтою славу Господові.

Він згадає про неї лише тоді, коли стоятиме на високих котурнах, серед бутафорного храму *Афродіти*, де імітований мармур дерев'яних колон був обвитий ситцевим плющем і паперовий лавр вінчав йому чоло, а пальці раз по раз перебігали в повітрі над дротяними струнами позолоченої ліри.

— О, *Аполлон*!

Запаморочливе пахтіння розімлілих жіночих тіл, змішане з млосним зітханням, підкочувалося все вище. Він шкірою відчував, як хтиві, невситимі погляди голодних придворних самиць-фрейлін обмацували його, липли, п'явками прикипали до тіла.

— Який богорівний торс,— плечі, груди, живіт!..

— А голова,— який гордовитий, грецький профіль!

— Ви лише гляньте, які очі, навіть не зморгне, як у справжньої статуї!

— ...Всі боги сліпі...

— Варто осліпнути, щоб мати такі очі!..

— ...а ноги, погляньте, які стрункі і гладенькі ноги, він ще зовсім юний — жодної волосини!..

— ... наче весь вирізьблений зі шматка чистого каррарського мармуру!..

— Ой, хі-хі-хі... нащо було чіпляти отой фіговий листок, він завеликий, просто якийсь лопух, красу заступає...

І знову гарячкове хихотіння збудженої плоти, що переходить в сичання.

Він співає про готи, в яких паруються німфи з кентав-

рами, про *Леду* в лебединих обіймах, про *Париса* в обіймах *Єлени*.

— Триумф Аполлона!

Багрянниця спадає йому на плечі, і сама *цесарівна Лисавета* в образі прекрасної Афродіти подає йому кришталевого келиха, по вінця наповненого червоним вином.

П'є до дна і заточується. Щоб не втратити рівноваги на хистких котурнах, рука, судомно ловлячи повітря, випускає келиха і натикається на дощану колону. Різкий біль у долоні. Ой!.. Знову, прибиваючи плющ, не позагинали цвяхів. Кров теплою цівкою стікає на пальці. Довкола його ніг алмазами виблискують міріади кришталевих скалок.

І тут до нього, «Двора Ея Імператорського Величества співальної музики тенориста», підходить прекрасна Афродіта-Лисавета і перев'язує скалічену руку хустиною з вишитою імператорською монограмою на ріжку.

— О, це справжній триумф Аполлона! — видихає сорок пар підпертих корсетами, припудрених грудей.

Невже ця чаша призначалася йому?..

У школі декан доручав йому часом замість діда читати курс граматики мусікійської, а крім того, диригувати спудейським хором.

Хлопці підкладали Василеві ослінчика, і він борзенько вилазив на нього, бо інакше хтось із здорованів-пиворізів при цій нагоді неодмінно загібав його в оберемок і висаджував на ослін, примовляючи при цьому: «Прошу пана професора, може, пану професорові на горгошах буде вигідніше, то я радий послужити».

Та, як тільки дитячі руки, злетівши вгору, зупинялися на коротку мить, всі погляди співаків, зібрані в єдиний пучок, наче в скляній скалці, були сконцентровані на кінчику його пальців, щоб наступної миті загорітися живим вогнем вселенської гармонії:

Я - ко воскре — се, вос-кре-се, вос-кре-се, вос-кре-се, Хрис -
Я - ко вос-кре - се, вос-кре-се, вос-кре-се, вос-кре-се, вос-кре-
Я - ко вос-кре- се, вос-кре-
тос, вос-кре-се, вос-кре - се, воскре-се Хрис - тос.
се, Хрис-тос, вос-кре - се, Христос, воскре-се Хрис-тос.
се, вос-кре-се, вос-кре-се, Хрис-тос, Хрис-тос.

Маріє — триєдина, благодатна моя Маріє...

Коли я, наївшись білої глини та надивившись на ящірок, засинав у бур'янах і, заблуканий в безлюдних лабіринтах снів, кричав: «Мамо!», ти завжди знаходила мене.

Відчувши над собою тихе сяйво твого усміненого обличчя, я прокидався, і ти, Маріє, несла мене малого до

хати. У півсні, обхопивши руками твою шию, я тихо шепотів слово, яке, прокинувшись, не смів би нікому сказати, я молився. Мамо... Маріє...

Коли цвіла на дідовій пасіці липа, а я, школяр, мусив сидіти в хаті, доки не вивчу напам'ять довжелезну *Горацієву оду або Овідієву елегію*, ти легко виспівувала пентаметри, котрі ніяк не вміщалися в мою нерозумну голову, де гули рої найбешкетніших витівок. Посміхаючись, ти лагідно промовляла:

— Василечку, це ж так просто. Повтори, серденько, ще раз:

Non est conveniens luctibus ille color.
De lacrimis factas sentiat esse meis.
Causa patrocínio non bona maior erit.
Sedibus in patriis det mihi posse mori³².

І коли я безнадійно заплутувався в пентаметрах і гекзаметрах, мені уривався терпець, і щоб тобі дошкулити за легке, як подув вітру:

Vitae summa brevis spem nos vetat inchoare longam³³,—

я вигукував:

— Сраліс, мазгаліс, реверендус, дуптус!

Зіщуливши³⁴, як від поличника, ти одвертала голову і ображено лебеділа: «Безвстиднику ти один...», а потім тихо підводилася і виходила з хати.

Я знав, що ти ось-ось заплачеш або вже плачеш, і готовий був кинутися за тобою слідом і просити прощення, та натомість, мов заведений, вибрикуючи і хвецяючи ногами, без кінця повторяв:

Реверендус, реверендус,
сраліс, мазгаліс!..

Тоді, Маріє, була ти мені сестрою.

На Зелені свята, щоб заклечати дідову хату, я біг у зільник. Я глибоко вдихав густе багатоголосся розігрітої

³² Тож і не личить оцей колір печалі гіркий.

Хай же подумає він: плями ці — слъози мої.

Завжди причина не та захистом більшим бува.

Хай же померти мені дасть він у рідній землі.

Овідій. Трістії, кн. I, елегія I.

³³ Наше коротке життя нам снують не дає надії довгі.

Горацій, Оди, кн. I, ода 4, вірш 15.

сонцем землі, святкову літургію любистку. І це була ти, Маріє. Ти виповнювала весь сад, весь мій веселий світ своїм святим духом, і я, очищений ним, починав співати.

Моя триєдина віро, не покидай мене.

* * *

— Маріє-є!

— Васильку-у-у!

По нескошеній траві, розкинувши руки, біжать вони назустріч одне одному.

Хлопчик хоче сховатися в полотняних обіймах Маріїної сорочки. Він уткнувся обличчям під округле її підборіддя, вуста, які розривав дитячий плач, уперше міцно затиснуті, утоплені в ямці, між тонкими її кльочицями. І тільки цей любисток туго заплетеної коси будить у ньому, приспаний ще до пори, кільчик першого кохання.

— Маріє,— шепоче він у маленьку ямку на її грудях,— я тобі намисто зробив...

Марія гладить його по голові, перебираючи кучеряві пасемця русявого волосся. Василь виймає з-за пазухи свій дарунок.

— Ось,— розтулює жменю і показує разок недозрілої калини, нанизаної на шовкову нитку.

— Яке гарне! Мені ще ніхто такого не дарував!

Марія обережно, мов найкоштовнішу річ, тримає його на долоні і з цікавістю розглядає, бо кожна ягідка інакша, одна вже почервоніла, а на іншій лише проступає рум'янець.

І це намисто вона хоче пов'язати собі на шию, та кінчики шовкової нитки вислизують з її рук.

Хлопчик прикипів очима до тонких пальців, що ловлять непокірний в'юнкий шовк. Вони ніби граються з ним; то наздоганяють, то, заплутавшись, виборсуються з шовкових тенет, то знову намагаються піймати.

Йому раптом до болю, до м'якого тремтіння у всьому тілі хочеться стати тією шовковою ниточкою в Маріїних пальцях.

— Васильку, серденько, зав'яжи, бо я... ой...— чує він з глибини, десь із-під хмари сніжних рукавів, ледь притишений з пустотливою соломинкою сміху голос Марії.

Незграбними руками він тримає разок намиста за два кінці і обережно обводить його довкола довгої смаглявої

шиї. Ззаду заважає волосся, він підбирає косу вустами, а Марія сміється, бо своїм подихом лоскоче їй шию:

— Ой, ха-ха... тільки в'яжи в ключку, бо не розв'яжу...

Він відчуває на зубах, на піднебінні дух любистку, в голові п'ярко шумить, ось-ось втратить свідомість, але... йому будь-що треба пов'язати намисто, бо Марія ще посміється з нього, що невдатний ні до латини, ні до в'язання ключок. І він, перемагаючи запаморочливу знемогу, в'яже, в'яже...

— Чи мені гарно? — мило обертаючи голівку, питається Марія, коли, нарешті, ключка зав'язана.

— Здається... — видушує з себе крізь хвилю невиразної, незбагненної ще йому тривоги.

— Ти щось так невпевнено говориш, ану лишень, побігли мершій до кринички — гляну, чи правду кажеш?

З глибини тьмавого дзеркала польової кринички враз виринули два обличчя. Десь, аж на білому піщаному дні, де їхні плечі тісно притулилися одне до одного, прозорим мерехтливим живчиком невинно б'ється тонке, мов полум'я свічки, джерело.

Ті двоє, що несподівано прийшли і стали по той бік студеного плину землі, видалися їм чужими — стільки безмежної сумної вічності було в їхніх очах, стільки ледь помітних піщаних зморщок збігало по їхніх здивованих обличчях.

Та, що стояла за холодною, непорушною стіною води, тонкими пальцями торкнулася намиста на шиї.

— Гарне... — зачаровано прошепотіла Марія.

— Гарна... — та, інша, ледь посміхнувшись кутиком уст, гордовито глянула на неї.

Раптом хлопчик з усієї сили, що може зібратися в дитячій руці, вдарає долонею по воді. Прозорі краплини здіймаються вгору, і з кожної дивляться на нього ті двоє. Та через якусь мить краплі повертаються назад, щоб злитися в незворушний, холодний спокій вічного плину.

У відчаї хлопчик набирає повні пригорщі води і несподівано бризкає Марії в обличчя. Марія з веселим вереском відскакує від низенького дерев'яного цямриння і кидається навтіки. Василь знову і знову набирає вже скаламученої води і з криком вихлюпує навздогін. Її ноги ледь торкаються високих трав, смагляві тугі литки миготять з-під білої сорочки і, зрошені бризками, виблискують на сонці.

Василь біжить за дівчиною, намагаючись не розхлюпати воду з пригорщі, та вода непомітно прослизав між його пальцями. Ось ще кілька останніх крапель знялися в повітря, та до Марії вже не долетіли.

— Ага, а я скоро стану головним чембалістим гетьманської капели,— гукає він їй услід, щоб якось таки черкнути Марію хоч словом.

— Ти? Від землі два вершки і вже головний чембалістий?

— Не віриш, спитай діда. Мене слухав сам гетьманський цехмістер Ілляшенко-Макушенко ще на тому тижні і сказав, що забере до братства, а ще, як хочеш знати, він сказав, що наставить мене регентом гетьманської церкви. Спитай, спитай діда, як не віриш.

— Овва, ну і що! — не озираючись, кричить на бігу Марія.— А я... я заміж виходжу за самого сотника, пана Сахненка. Якби ти тільки побачив, який він гордий та пишний, мов князь. Він, певно... скоро сам стане гетьманом!..

Може, від бігу, а може, від хвилювання, Василеві перехопило дух:

— А я... а я, коли хочеш знати, як виросту, також на тобі оженюся.

Марія зупиняється і, обернувшись, міряє його довгим здивованим поглядом, а потім так лагідно:

— Дурненький, такого не буває...

— Але ж чому?... Коли я виросту — подарую тобі вісімнадцять рядів доброго намиста, і ти... ти станеш моєю жінкою...

Марія раптом торкається грудей і злякано скрикує:

— Намисто загубила!

Вони разом кидаються шукати його в траві, та марно, намиста ніби ніколи й не було.

Дівчина знесилено потає в осінній отаві. Зіщулившись, мов од холоду, вона затуляє обличчя руками і тихо плаче.

Василь розгублено сідає біля її ніг, він не годен вимовити жодного слова, він не знає, чим розраяти Марію.

— Не плач...— шепоче їй біля вуха,— коли я виросту, куплю тобі справжнє... цілих вісімнадцять рядів...— і він уперше цілує її в скроню, де, мов чисте джерело в польовій криниці, ледь помітно б'ється живчик.

Його долоню, нарешті, виносить на берег клавіатури. Пальці пробігають по ній в надії знайти порятунок. Струни чембало знову спустили. Треба знайти ключа, щоб направити стрій. Де він може бути... ключ... де ключ?... Базальтові брили темряви громадям насуваються на нього. Немічними старечими руками він намагається розсунути їх

і від безсилля, впавши на тріснуту деку інструмента, плаче.
Коли я осліп? Коли?..

Може, тоді, коли побачив Марію з дитиною на руках? Вона сиділа на престолі, під білими рушниками, така свята і далека. Тонка намітка велично вінчала її чисте чоло. Тепер Марія вже не відхилила, як тоді, мережаного краю рушника і не зійшла на землю, тільки дивилася на нього з позолоченої, дорогої рами чудотворного образу, немов з ясної непочатої води польової кринички. Дитина гралася срібним хрестиком на її грудях, і стільки безмежної, сумної вічності було в її очах, що він, засліплений цим благословенним болем її материнського передчуття, молитовно склавши руки, тихо прошепотів:

— Мати милосердна, не залишай мене...

Ні, він тоді не міг осліпнути. Це було осяяння всеблагою радістю Богородиці.

Коли ж він осліп?

Отруєний трупним смородом, вітер ворухив розплетеними косами згвалтованих дівчат, що конали, по шию закопані в землю.

— *Мы вам покажем, ... твоя мать, Украину, мы вам ... дадим гетманов! Вы обожретесь нашим г... собачье отродье!* — і товкли змертвілих від переляку дітей обличчям у своє московське лайно.

— *Смотри, ф-сука, как это делается,*— реготали п'яні вояки, розпинаючи на подвір'ї молоденьку матір.— *Ах да хохлушка, ах да жаркая!*

Її тіло здригалось в смертних конвульсіях під п'ятьма остеклими, рудими збуями.

— *Пустіть, паночку, мою маму, пустіть!..*— плакала дівчинка і, вчепившись ручками за гостру шпору великого закаляного чобота, намагалася відтягнути напасника.

— *Чаво, девка, и тебе хочется, подожди!..*

А потім скривавленим тільцем дитини вкрили розтерзану матір, «дабы срама не было видно».

Настромлені на палю, реготали від болю і кров'ю плювали на московські знамена, що розвівалися біля їхніх ніг.

На скривавлених дерев'яних помостах розгорталася містерія пекельних мук. Четвертовані і колесовані, перед смертю визнавали себе зрадниками і, прощені царським «синедріоном», помирали.

Ті, що, вдягнувши московський каптан, скрадаючись попід горами трупів, перебігали у царський стан і присягали на вірність, підписавши при тім донос на своїх же сусідів і близьких родичів, одразу одержували грамоти з двоголовим

гербом, а також дворянський титул і маєтки тих «зрадників» у довічне користування.

— Любисток, любисток... як пахне любисток...

Хлопця знайшли на румовищі, біля спаленої церкви і везли разом з іншими вбитими, щоб кинути до спільної ями.

— Слухай, здається, малий ворушиться... ану лиш витягни його з-під тієї обгорілої голівешки... що він там говорить?..

— Любисток... Чому у церкві так темно?.. Засвітіть, засвітіть, я не бачу нот...

— Та він сліпий!..

— Хіба сьогодні Зелена неділя?.. Так пахне у церкві любисток...

І записали хлопця Григорієм, а що Михайло його знайшов — то став Михайловичем. І дали йому прізвище Любисток, бо це було перше слово, мовлене ним у новому житті.

Віднині і повік він залишиться в усіх царських указах, грамотах і купчих, як Григорій Михайлович Любисток.

* * *

Ах, співай, співай! Милий Грішенька, як я люблю твій голос. Ти — мій рай, бо так тільки співають янголи в раю. Кожного разу я входжу в твій голос, як у трояндову купіль, він пестить найпотаємніші куточки душі і тіла. Співай, я знемагаю від бажання злитися з твоїм голосом.

Лучче би мені нині вмерти в той годині,
Ніжли скитатися в світі, як бидлині,
Жалю ж мой немалий, неугамовний,
Що я живу в світі, власне, як вигнаний

Змежи християн.

І що ж мені за польза, що я живу в світі,
Безпристанне тужу, яко птиця в кліті.
Лучче би в пустині жити наєдині,
Ніжли скитатися в світі, як бидлині
В нещасній годині³⁴.

Носик юної цесарівни морщиться:

— Але ж, Грішутка, я просила тебе не співати мені таких пісень, як ця. Ти ж знаєш, яка я чутлива до людських

³⁴ Іван Пашковський (середина 18 ст.), «Піснь світова».

страждань, я одразу починаю плакати, а мені ніяк не можна, то страшно шкодить на церу лица. Ха-ха-ха — уявити собі тільки — я виходжу на аудієнцію зі спухлими від сліз очима! Ха-ха-ха! Грішка, ти краще заспівай мені тієї, — вона накручує його кучерик собі на палець, — ну пригадуєш, як там... ну пригадай!

Ах, як же нам позволить сам Бог з неба,
Любімося, кохаймося, бо так треба.

Ах, я тебе поцілую, бо сь ти того годна,
Щоб моя душенька не була голодна³⁵.

О! Так-так, згадала! Щоб моя душенька не була голодна! Ха-ха-ха! Ти навчиш мене грати на бандурі?

— Якщо Ваша Світлість цього забажають...

— Миленький Грішутка, ти такий несміливий, — вона шепоче йому до вуха, при цьому легенько прикушуючи його. — Я ж тебе просила, ха-ха-ха, коли ми удвох, називай мене — Лисавета, просто Лисавета... ха-ха-ха!

Випещена в молоці і дорогих оліях, пухка і гаряча, вона знемагала від невиситимі, молоді жаги.

Порцелянова статуетка в рясних корункових брижах, як вона тішилася, як сміялася, коли його руки, заблукавши в лабіринтах її криноліни, намагалися знайти химерні застібки і зав'язки. Те, що вранці п'ять покойових дам засупонювали, підв'язували, підтикали, руйнувалось умить.

— ...Як добре, що ти мене не бачив... Я завжди приходжу до тебе вночі... Шукай мене, шукай... *Мій Давиде*, я — твоя арфа. Ти чуєш, я відповідаю на кожен твій дотик... чуєш, Григорію, ха-ха-ха... Я заплющую очі, щоб разом з тобою бути у твоїй ночі... Це так прекрасно, ха-ха-ха... Ми любимося, як дерева і квіти, вони також не бачать, а тільки... тільки відчувають...

Розпростершись у тонкій піняві простирадел, він лежить горілиць. Десь над ним, на пишній ліпнині плафона, між крильцями позолоченого амура, бринить у павутинні муха. «І я заснований золотою павутиною цієї прекрасної павучихи», — гірко сміється в душі. Відчуває, як піт лоскітливими цівочками стікає з його живота і грудей на простирадло.

Раптом, що це?.. В розімлілу тишу втомленого тіла вривається легкий подих свіжості, наче пташка влетіла у вікно і, майнувши над його обличчям, принесла щось таке... таке, до безтямної радості знайоме. Він устами намагається зло-

³⁵ Яків Семержинський (18 ст.), «Піснь світова».

вити цей подих, він глибоко вбирає його в себе... Любисток! Пахне любисток!.. Звідки він тут? Мене кличе, кличе любисток, мене кличе Марія!..

— Відпусти мене до Кисва, на прощу...

Лисавета нахиляється над ним і уважно дивиться в його невидючі широко розплющені іконописні очі.

— Що ти кажеш, милий Грішенька?..

— Відпусти мене, Лисавето.

— Мій Боже, я без тебе і дня не зможу прожити. Ніколи, ніколи не відпущу... Ти мій, мій, мій!..

І юна цесарівна знову зі сміхом поринає в його кромішню, непроглядну ніч.

«Велено публікувати обь оном Григорию къ синодальнымъ членамъ и во всь епархіи по Архіереамъ в духовную дикасторию в Санкт-Петербургское Духовное Правление и ставропигияльнїе монастырь къ властямъ указы послать, чтобы его, какъ в домѣхъ Архіерейскихъ, такъ и въ монастыряхъ и пустыняхъ и нигдѣ отнюдь не постригали и въ которыхъ мѣстахъ онъ объявится, то взять и прислать его въ Москву в Святѣйшій Правительствующій Синодъ за калауромъ для сисканія ко двору Ея Величества по прежнему. А оный бандурист росту среднего, глазами слѣпъ, лицомъ бѣлъ и гладок, волосы русые...»

* * *

— Васильку — це ти?

— Я, Маріє...

Він стоїть на порозі великої світлиці. Стелі немає, лише білі стіни підпирають небо. Заметіль вишневого цвіту, кружляючи, осідає на довгий дубовий стіл і лави, вкриває долівку.

Марія бере його за руку і веде до органа. Посміхаючись, вона легенько змітає долонею вишневий цвіт, що вкрив мануали, і починає грати:

Прийшли до неї три риболовці,

Три риболовці, всі три молодці.

Взяли її ся вірне питати:

— Хто тебе навчив у виргани грати?

— Навчила мене ненька старенька,

Ненька старенька, мати рідненька,

В виргани грати, краще співати.

Вітер, що несподівано ввірвався сюди через порожні віконні отвори, зриває з образів білі рушники. Вони плавко ширяють над їхніми головами.

— Васильку, лови, лови!..

Василь неспроможен поворухнутися.

— Ми ловимо вітер, Маріє...

— Вітер?.. Хіба ми не ловці людських душ?..

Вона легко проходить крізь нього, наскрізь пронизуючи терпкою млостю любистку.

— Маріє, я купив тобі щире намисто, ось, візьми, замість того, загубленого...

Її очі дивляться на нього із сумом і співчуттям:

— Шкода... воно заважке для мене... Все, що купується і продається, тягне мене до землі, а я...— і вона, зловивши льняний торок вишитого калиною рушника, починає легко підніматися угору.— Васильку, лови за той кінець! Полетіли разом!..

Марія намагається допомогти йому. Вона простягає білий край рушника, та Василь ніяк не може його зловити, він чомусь боїться пустити з рук дороге намисто і раптом відчуває, що холодний тягар відшліфованих грузил тягне його на дно...

Десь високо над ним витають Маріїні коси, вони густо пахнуть, немов щойно змиті в любистку...

Від страшного єрихонського гудіння стіни почали валитися, і він знову осліп.

— Погляньте, та це ж сам Григорій Михайлович! Його по цілому государству Російському вже рік розшукують, а він... Де ви його знайшли?

— Ваше благородіє, мало не привалили, коли ламали стіни. Прощка його і помітив.

— Дякуй Богові, Григорію Михайловичу, що ми прийшли на цих руїнах казарми будувати, а то б і пропав тут. Я тебе одразу впізнав по бандурі. Пам'ятаєш, ще там, при дворі, я просив тебе продати її для мого сінка, щоб навчився грати малороських пісень, гарні ж у вас пісні, тваю мати... так ти ж не схотів... Такий гордий був — і не приступишся. Даремно ти, браток, копив губу, я тепер за вірну службу її імператорській величності пожалуваний полковничим рангом... чого ти смієшся?..

— Радію, що ти вислужився з конюхів у генерали.

— А чому б і ні? Мої казарми у вас віки стоятимуть. Її величність за таку роботу не пошкодує для мене і генеральського чину.

А де ж та бандура?

Нарешті він намацав двері і прочинив їх.

«Ать-два! Ать-два! Шаг-гом марш! Нал-ле-ву!» — десь, із двору долинали дзвінки дитячі голоси. То його внуки, граючись у солдатиків, муштрували дворових дітей.

— Оксано! Прісько! Куди ви всі поділися?! — ловлячи руками повітря, він стоїть серед широких сіней.

— Чого це ви, діду, розповілися?! Нам ніколи тут з вами возиться. Сьогодні знову наїдуть єнерали, так бариня наказали срібло чистити до обіднього столу.

— Оксано, де моя бандура?

— Ой! Ха-ха-ха! Ото згадали, їй же Богу, згадали! Та з тих ваших розбитих ночов меншенький панич ще торік ялика зробив, такий кораблик вийшов ловкенький. Да як потім пустив його на ставок, так наш барін Александр Павлович не могли надивуватися. Казали — точнісінько такий був у царя-батюшки Петра. Казали — це вже неодмінно з Павлушки адмірал виросте. А ви, діду, ідіть поспіть трохи, нам з вами зараз ніколи, може, водички, або що... ні? Ну то ідіть... да не туди... сюди о... — І вона знову завела старого у темну комірчину під сходами.

Єлизавета вже ніколи не могла вибачити йому тієї втечі.

В її чарівній порцеляновій голівці звивалися, плазували, вигиналися у різні боки і зненацька жалили одна одну маленькі зміїні голівки.

Як він міг її кинути, її, цесарівну, майбутню імператрицю, як він посмів знехтувати монаршою ласкою?!

О, невдячний Грішенька, чи не ти був перший, кого так легко, так безтурботно запровадила до своїх покоїв? Кожна зустріч з тобою була мов жарт метелика-одноденки, мов грайливий парадиз. Чому тепер мене розривають фурії, чому я ладна розтоптати свій монарший вінець і скіпетр, зірвати і кинути під ноги багрянцю, щоб залишитися нагою і чистою, як ти, щоб тремтіти від страху і радості, припадаючи до тебе усім своїм, розпанаханим сумнівами, еством.

Ти знову лежиш біля мене безборонний, сліпий і прекрасний, як і весь твій народ. І я заздрю тобі, і ненавиджу тебе, і не можу без тебе, і хочу тебе нищити і любити! Нищити і любити! Нищити і любити!

Рана від необачної стріли *Купідона* остаточно зарубцювалася тоді, коли при дворі з'явився *Олексій Розум*, який

несподівано для всіх обійняв посаду придворного бандуриста.

Любисток аж ніяк не виявляв заздрості до свого суперника, і той не раз заходив до нього, як до земляка, погостити біля чарки та згадати козацьку славу.

Сліпий, відсторонений спокій його іконописних очей доводив Єлисавету до нестями. Невже і досі вона любить його?

Імператриця сама почала диригувати хором, де співав Розумовський. Спочатку Олексій вчив її грати на бандурі, потім вони все частіше вирушали разом на лови, з яких відважний козак завжди повертався з багатою здобиччю, на балах він став її першим партнером, кажуть — не було над нього танцюриста. І, зрештою, вона одружилася з ним. Та навіть і ця новина не затьмарила прекрасного обличчя Любистка. Воно залишалося спокійне і незворушне, як мармуровий надгробок на могилі її першого кохання.

Саме тепер вона вирішила віддячити йому.

Коханий, я знищу тебе своєю щедрою монаршою милістю.

Із нотаток *Маркевича і Ханенка*:

«14 листопада 1742 року. В палаці сліпий бандурист Григорій Михайлович оженився.

4 травня 1743 року. Бандуриста Григорія Михайловича в дворяни пожалували.

7 січня 1748 року. Був з Антоном увечері сліпий Любисток, і на прохання його на купчій, що він дав Раковичу, на хутір Шпаковський і на двори в Монастирищі продані за 1700 крб., всі ми троє підписалися.

18 травня 1748 року. Пожалувані полковничим рангом зі співаків дворяни: Петро Лазорович, уставщик Федір Іванович Коченевський, Кирило Степ, Рубановський та Григорій Михайлович Любисток, сліпий.

Тоді ж Любисток купив у Лубенському полку у синів тамтешнього полковника Савича їхні дідівські маєтки: село Хорошки, і село Пулинці, і батьківське село Худоліївку, і степ Строкачі, нині село Хорольського повіту...»

Здавалося, його захланству не було меж. Він скуповує все нові і нові маєтки, села, хутори, ліси і степи, разом з десятками, сотнями, тисячами людей.

За неповних двадцять років із сліпого юнака у подорожній свиті, який ступив у царський двір, міцно притискаючи до грудей єдиний свій скарб, мальовану бандуру, він став

маєтним дідичем, щедро осипаним ласками, титулами і чинами імператриці Єлизавети.

На його землях будувалися нові церкви і школи. Його численні кам'яниці, змуровані за проектами будівничих, виписаних із самої Італії, сяяли багатством і розкішшю оздоб. Він запровадив оперову трупу і сам керував нею. А по селах, як гриби по дощеві, росли винокурні і броварні...

Оточений глупою темрявою, він з байдужістю, можливо-владця розкидав і знову нагромаджував золото, якого сам ніколи не рахував. У цій чорній, величній самотині він стояв, мов сліпий ідол, серед тьми-тьмущої своїх багатств.

В його ніч приходили жінки. Він не знав, котра з них його пошлюблена дружина, і навіть не намагався запам'ятати їхніх запахів. Він брав їх, як беруть келих з вином, і, одним духом осушивши, кидав позад себе.

Живучи у своїй чорній, неприступній фортеці, він і не здогадувався, що за стінами його твержі творилося інше життя. Там народжувалися, росли і одружувалися його діти.

Сила-силенна чужого люду вешталася по його обійстю. Всі вони патякали про якісь давні родинні зв'язки і, напиваючись до нестями на бучних нескінченних бенкетах, розлазилися по псарнях і конюшнях, марнуючи там сільських дівчат.

Часом на запорошеній сцені, де ще недавно він ставив «Одруження Поппеї» *Монтеверді*, розгортався «малоросський» водевіль, і тоді на кін впливала заклеяна рум'янами гладка шинкарка в рясному очіпку і короткій плахті (щоб колінця блищали), а за нею викочувалися підпхані подушками барила в широченних шароварах і вишиванках, з довжелезними, аж до пупа, вусами. Витинаючи гопака, вони за кожним гиком скидали солом'яні брили і розмахували ними, здіймаючи хмару куряви. При цьому «козаки» встигали впхати собі до рота по великому вареникові, чим до сліз смішили іменитих столичних гостей.

А може, він і чув той принизливий, п'яний, лакузний гопак, та вперто відмежовувався від нього своєю рятівною темрявою, виправдовуючи нею своє відчуження. І тоді, коли шлюбні та нешлюбні діти, окрадаючи і одурюючи його, йшли на відверте ошуканство, він широко вірив їм, бо хотів бути одуреним.

Часом він виходив у довгому чорному сурдуті зі своїх покоїв і навпомацки йшов через анфіладу кімнат до великої зали, де під кришталевими люстрами, що сяяли сотнями свічок, жувало, дзвеніло чарками і ножами, реготало, ридало і блювало дворянське тлумовиння. У пошуках дороги він

просувався між закладеними їдлом і питвом столами, зачіпаючи покрученими подагрою пальцями спітнілі голомозі тім'я і ситі карки.

Його ніхто не помічав.

Одного разу ясновельможна пані з Петербурга звернула увагу лакея на якогось незнайомого старця, що вже годину тинявся між гостями: «Хто він такий, чи, бува, не якийсь волоцюга?»

У згорблений, худій постаті годі було упізнати колишнього «Двора Ея Императорского Величества Спѣвальной музыки тенориста и російского дворянина».

Після тієї пригоди домашні порадилися і вирішили прилаштувати старого на задньому дворі, у комірчині під сходами, де зберігали музичні інструменти, що залишилися від колишньої оркестри. Скільки старому треба — є ліжко, є стілець, а головне — є улюблені його забавки, різні там скрипки, дудки, клавесини, правда, трохи поламані. Та дід уже й так нічого не втне своїми скоцюрбленими пальцями, а побренькати може. Що немає вікон?!

А й справді — нащо сліпому вікна?..

Склавши руки на грудях, він лежав на своєму вузькому ліжку під вологою, запліснявілою стіною. Павук, що по тоненькій шовковій линвочці спустився зі стелі, почав уважно вивчати поцічене безліччю висохлих струмків і річищ його жовте, пустельне чоло.

«Пора і тут щось заснувати», — подумав павук...

Василь відчув, як летюче Маріїне волосся лоскоче йому обличчя і вся вона пахне любистком...

— Лови, лови! Отой, з калиною, то мій, весільний!

З останніх сил він зриває з ніг важенні ядра, до яких стільки років був прикутий, і, зловивши білий край рушника, який Марія простягнула йому, починає разом з нею підійматися угору.

Ще якусь мить вони ширяють над руїнами батьківського дому. Білий орган востаннє легко і радісно видихає їм услід:

Ой орле, орле, високо летиш,
Високо летиш, далеко видиш.
Чи видиш, орле, за синє море?

— Виджу, братику, виджу! Там воля! — гукає йому Василь.

І вони разом з Марією зникають у весняній дощовій хмарі.

Ще того весняного вечора, року Божого 1750, заїжджаючи в почиті полковника Вишневського з закарпатського нагір'я до Угорської рівнини та побачивши далеко на обрії Токайську гору, відчув нараз Григорій Савич Сковорода, що він в Токаї довго не затримається.

Вдивляючись здаля в трикутник злиття Ляториці й Бодроги, де в серпанку передвечірньої імли маячило місто, пригадав собі Григорій Савич, що це почуття тимчасовості було охопило його вперше перед багатьма роками. Це було такого ж весняного вечора, коли він, натхнений жадою знання юнак, ступив із тремтінням серця на зелене подвір'я Київської академії, від якої очікував, що ось-ось одімкне йому всі двері від скарбниці знань і чеснот. Але нічого з тих надій не справдилося, і мав рацію таємничий голос, коли шепотів йому тої хвилини: «Не тут, не тут...»

Цей же самий голос торкнувся знов душі за два роки пізніше, коли, покинувши академію, подався він до «північної *Пальмири*» — Петербурга й з-під повсті кибитки побачив, мов тую острогоу, шпиль адміралтейства. Той голос дуже вразив його. Бо ж він з такою радістю залишав був осоружні стіни академії та подався в широкий світ. Ні, передчуття таки мало правду, бо швидко переконався придворний співак, що не серед петербурзької імли, не під зеленкувато-синім небом півночі, не в ласці чужої цариці й відчуженого гетьмана знаходиться тая життєва вість, якої так палко прагне його душа.

І ось він назад повернувся до академії, ще раз чув той самий голос острогои, щоб вдруге покинути свою *Alma mater* і податися нарешті до чужих земель. Приймаючи пропозицію полковника Вишневського їхати як перекладчик з царською місією за кордон, — чекав з тривогою Сковорода, що ось-ось озветься в нім знов знаний внутрішній голос і нагадає своє остроголиве: «Не тут, не тут!...». Але нічого не сталося, й він з радістю вирушив у далеку путь.

Одразу, на перших кроках по тих землях *Священного Римського цісарства*, через які йшов шлях місії, очікував Сковорода, що побачить новий, інший світ, радісніший,

ніж у себе вдома на Україні, або й на Московщині, де «багатому кланяються, а бідного зневажають, неуків дають нагороду, а вислуга годується жебрацтвом, розпуста пеститься на м'яких перинах, а невинність томиться за ґратами».

Та ніякої особливої різниці між чужиною й батьківщиною не помітив одразу Григорій Савич. На перший погляд йому навіть здалося, що тая чужина і бідніша, й сумніша, ніж його Україна. А сталося так тому, що дорога місії йшла спершу через *Червону Русь*, захопила глухий кут Польщі, а після пішла серед буйної природи забутої Богом і людьми *Угорської Руси*.

Але своє розчарування він ще приховував. Європа — велика, й серед багатьох королівств і народів знайде-таки він можливість пізнати мудрість, справедливість, всі чесноти життя, що роблять людей достатніми, щасливими та розганяють темряву, гноблення й визиск... Не озивався й голос остороги, ніби підтримуючи надію, що все бажане знайде він за цими кордонами, які так давно прагнув переступити. Тому й радісно в'їхав Сковорода до Токаю, але коли той голос озвався знов, — то видалося йому місто чужим і байдужим.

Та день за днем утікав од приїзду до Токаю, а Григорій Савич потрохи втягувався в свої обов'язки. Бо не так дяківські повинності при старій Токайській церкві, що її цісарська влада передала для вжитку місії, як перекладчицька праця відбирали в нього багато часу та уваги й не лишали місця для інших думок.

Місія Вишневського була вислана за кордон для закупна вина для царського двору й православних церков, а також, щоб узяти в оренду російського уряду кілька славних токайських винниць. Це вимагало від Вишневського багато турбот, розмов, оглядин, торгів, умовлювань і відвідин, при яких товмачем завжди мусів бути Сковорода. Бо зі своїм знанням лише французької та московської мови почував себе Вишневський цілком безпорадним серед того многоязичного Вавилону, яким видався малий Токай навіть і поліглотові Сковороді.

Стало чимсь звичайним, що однієї й тієї ж години мусів часом Григорій Савич перекладати й галасливий потік слів токайського жида, в устах якого німецька мова здавалася чудернацькою плутаниною, й кучеряві латинські періоди освіченого угорського шляхтича, й віденський діалект присланого до місії з Відня урядовця. Доводилося часом зібрати й розгублені знання й старої гебрейщини,

але найчастіше доводилося перекладати з тої, йому здавалось, мішанини слов'янських і угорської мов, серед якої пізнавав він усі первні всіх слов'янських язиків, але свого «язика малоросійського» найбільше.

З Вишневським довелося об'їхати Сковороді цілий доколишній край, подивляючи славне токайське винарство, оглядаючи орендовані винниці та приглядаючись до людей, звичаїв і природи Токайської околиці. Опинившись за містом, брудним і по-жидівському метушливим, переносився враз Григорій Савич у свої рідні Чорнухи на Лохвиччині. Тая ж жарка блакить літнього неба здіймалася над Токайськими винницями, як і над ланами Полтавщини, білі русинські хати здавалися перенесеними сюди з його рідних Чорнух, так само майоріли золоті соняшники й маячили на обрії довгі журавлі криниць та розмірно коливалися в ярмах зустрічних возів круторогі угорські воли. І посполитий люд околиці був усім, усіма проявами свого життя той самий, що й на Україні. Він лише під угорськими магнатами зазнавав і обман, і презирство, зневагу й визиск — все теє, що, відчував Сковорода, зазнає швидко й його батьківщина в недалекій уже панщині.

Як поступало літо, жарке й променисте, зменшувалося Сковороді роботи. Праці по винницях були скінчені, церковні служби раз на тиждень не вимагали багато турбот. І тепер Токай почав здаватися йому остаточно чужим, і знов потягло його до широкого світу.

Від недоученого клерика, що був токайським міським писарем, довідався нещодавно Сковорода про славне задунайське місто *Turnavia*, *vulgo* Трнава. Має-бо теє місто пребагато гарних костелів, по них чудотворні образи, живе в нім багато богословів і філософів. Та ще більше відоме воно своїм університетом, що його перед століттями заснував славний *Петро Пазмань* і дав у ведення єзуїтам.

Але ані костели й чудеса, ані чесноти єзуїтського ордену й слава «слов'янського Риму», як іноді, натхнений старим токайським, називав Траву писар, не цікавили Сковороду. В іншій формі й іншій обрядності знав це все Григорій Савич удома. Вельми цікавив його лише університет. В церковному архіві знайшов він і стару, безліч разів дерту і знов ліплєну мапу Угорщини, оздоблену красним кучерявим написом *Specialis Mappa Geografica*. На ній у куточку причаївся й чотирикутник з написом *Turnavia*. Григорій Савич повісив мапу на стіну й усе частіше почав придивлятися до неї, міряючи віддаль від Токаю до Трави... Але все не міг відважитися.

Аж одного вечора, коли по-південному швидко спадав смерк на затихлу околицю, узяв Сковорода, виграючи на своїй нерозлучній сопілці, один давно вже забутий акорд. Щось у тих нотах було такого, що враз розбудило в нім усі надії, які покладав він колись на закордон... І Григорій Савич усвідомив, що в Токаї нема вже чого йому робити, нема чому вчитися, нема чого сподіватися... І того ж таки вечора просив він Вишневського, щоб одпустив його з Токаю, навіть зовсім звільнив від служби.

Усіма спокусами вмовлянь і обіцянок намагався полковник затримати Сковороду. Нічого не помагало. Хоч офіційно й був Григорій Савич лише дяком при місії, але всі вважали його положення за щось тимчасове й невідповідне для такої вченої людини. Вишневському навіть і на думку не спало, що він може затримати свого дяка силою.

А на другий день нашвидку попрощав Сковорода всіх своїх знайомих, поспішаючи, ніби боючись, що запізниться з відходом і щось важливого стратить. Лише довше побалакав з писарем, напослед розпитуючи його про Трнаву, університет, професорів, спудеїв і старанно занотовуючи все потрібне. Писар теж намагався затримати його. Він висував навіть такий, на його погляд, важливий, аргумент, як те, що Сковорода не бачив ще славного празника винозбору, що відбувається під осінь у близькій до Токаю Маді. Свято, на яке, крім безлічі посполитого люду з околиці, приїдять графи, князі й високі достойники навіть зі столичного Прешпорка... Все було марне.

Склавши в свою тайстру трохи білля, кілька книжок, зароблені гроші та засунувши за пояс нерозлучну сопілку, вирушив Григорій Савич з Токаю по своєму давньому звичаю *per pedes apostolorum*, це значить пішака. Через Будапешт, Остригон, Паркань, Комарно прямував він до Трнави.

Дорога була радісна, як була взагалі для Сковороди радісною майже кожна мандрівка зі своєю зміною обріїв і новою думок. А тут ще й була природа, ціла околиця, так подібна до рідної, був безпосередній стик з посполитим людом, але найбільше те невідоме, що манило його вперед, І все це робило цю мандрівку найцікавішою з промандрованих досі.

Не зменшила цієї радості й Трнава. Місто випадало як розкішний сад на тлі недалекого передгір'я, а всередині було навіть чистіше, ніж він сподівався, бо, незважаючи на велику кількість костелів, це ж було місто переважно жидівське. І на нім бачив Сковорода, що не помилявся, думаю-

чи про цілу країну: «Село слов'янське, місто жидівське, уряд німецький, а пан угорський».

Та прийняття його в університетських колах було гарне й навіть сердечне. Такого він зовсім не сподівався. Правда, отці-каноніки й прелати університетської колегії спочатку з подивом і недовір'ям придивлялися до неблизкучого зовнішністю чужинця, але досить було перших хвилин розмови, як недовір'я поступалося місцем подиву, а подив — пошані до цієї людини, що мала таку блискучу ерудицію та заворожуюче поведження. А проте цей чужинець з далекої землі бажав лише одного: повчитися в славному університеті, доповнити свої знання, що їх він звав ще «скудними».

У знайомствах, відвідинах, диспутах, швидко утікав час і, зголоднівши в Токаї за «пищею духовною», радісно почував себе Сковорода серед ученого оточення. Вже почали Сковороді закидати, що тільки б стати йому магістром, а тоді й на тривало він може зв'язати своє життя з університетом, Трнавою і цісарською землею. Розумним отцям-єзуїтам хотілося б мати при університеті цього вченого схизматика як засіб принади до своєї школи й некатоліків, як пропаганду серед східної схизми.

Байдужий до зовнішньої обрядовості, не цікавився Сковорода високою політикою воюючої церкви й ніколи не протестував проти цих прихильних натяків, та нарешті з радістю прийняв своє зарахування до студентського конвікту. Треба було лише ректорової згоди, але ректор, виїхавши до Прешпорка, не повертався довго до Трнави та давав знати, що затримається в Прешпорку довший час. Щоб самому вирішити свою справу й разом побачити столичне місто, вирушив Сковорода до Прешпорка.

Осінь була вже в повні розвою й цілком захопила Сковороду. Такої барвистої феєрії осінніх барв він у себе вдома не бачив. Ніколи, здавалося, й повітря не досягало там тої прозорості, яку спостерігав він у той день над гребенем близьких гір, коли здаля-здалека вгледів лісисті відроги, під якими лежало столичне місто Угорщини — Прешпорок.

І ось нарешті з горба Трнавського шляху виблиснув перед Сковородою сріблястою сіттю своїх рукавів многоводний Дунай, велична будова королівського замку вип'ялася над Прешпорком у всій своїй могутності, потім потяглися назустріч низькі доми передмістя, такого подібного на київський Подол, далі — горбатий брук півсутінком вечора вкритої Угорської вулиці й нарешті похмура Михайльська брама.

А ще через півгодини рекомендаційний лист і плінна латина з'єднали Григорію Савичеві найщиріше прийняття в господі отця-каноніка, якого він знайшов по вказівках з Трнави серед тої плутанини вуличок і переходів, що роїлися довкола катедрального костелу.

Від привітного господаря довідався також Сковорода, що ректора він може побачити завтра ж рано на відправі в катедралі. Й як тільки він почув це та глянув через вікно на осяяну місячним сяйвом масу цього собору, що заслонював собою півовида, як тільки усвідомив, що завтра рішиться його доля, хвиля радісного піднесення охопила його й уже не залишала цілий вечір.

Коли господар відвів його нарешті до комірки під стріхою, побажав доброї ночі й вийшов з попередженням про безпеку пожежі, то Григорій Савич, незважаючи на втому, не ліг одразу. Він загасив лійову свічку, розчинив дрібно рямоване вікно й вихилився надвір.

Під потоками місячного сяєва гонтові дахи будинків здавалися вкритими срібною лускою; велетенська тінь соборної вежі простяглася аж попід замок, деь далеко, за мурами міста, калатав у било вартовий, але від сухого коцання дерева об дерево врочиста тиша осінньої ночі видавалася ще тихішою... І Сковорода мимоволі захопився тим миротворчим настроєм.

Ось нарешті привів він корабель своєї душі до пристані. Ректорова згода — це ж тільки формальність, і через пару днів він буде в спокійно-мудрому колобігу університетського життя. Так буде добре. Куди-бо він це кидався досі, а все повертав до науки, до зібрання знань, все надила його до себе лише одна мудрість — Мінерва. То ж власне й з академії одійшов він лише тому, що нічим уже не міг у ній задовольнити свою жадобу. І до Петербурга манило його ніщо інше, як тая ж владна Мінерва. Вона ж вказала йому й шлях за кордон, аж до далекої Трнави (чи хто в Чорнухах коли чув про неї?). Тут і залишитися?.. А чому ж і ні!.. Чого шукати?.. Усюди однакові люди!.. Усюди!..

Так легко дихати чистим повітрям осінньої ночі, так радісно й мирно на серці, що, здається, ступив би на сріблясту дорогу, яку місячне сяйво розстелило по дунайських хвилях, і пішов би, помандрував у королівство мудрої Мінерви...

Він одвернувся від вікна, щоб іти на постіль, і нараз мов закам'янів. Так ясно, як ще ніколи перед тим, зазвучав у його свідомості знаний віддавна голос. Ясно, як ніколи раніше, почув Сковорода обережливе: «Не тут, не тут!»

Непереможне почуття тимчасовості зійшло на нього, як тихий морок, і витиснуло всі думки, всі почування, всі настрої, щоб ясніше чути було таємничий голос таємничої остороги...

Сковорода прикрив рукою очі, ніби заслонюючи їх від якогось осліплюючого сяйва, постояв ще хвилю, потім повільно роздягся й схилився біля постелі, як дитина, що повільно проказує молитви. Почуття тимчасовості вже проминуло, але цілком вже інші думки запанували над немов освітленим мозком. Ось сьогодні лише, тут, у цісарській землі, починає розуміти він нарешті, чий то був голос, навіщо попереджував його й куди кликав...

То не туга за Мінервою-Мудрістю гнала його з місця на місце. То сама його душа — Мінерва, сповнена вкрай незбираними скарбами, тягла його роздати їх по тій землі, з якої вона вийшла. Відплатити їй за радість вечорів, гармонію співу, насолоду пізнання, шукання правди...

О, він знає тепер, що ця відплата мусить бути не тут, у цісарському місті, за мурами колегій... Не діалектикою академій і не розмножуванням мудрості шкільних лав. Ні, повернутися додому, до «рідної тітки» (так іноді, жартуючи, прозивав він Україну), проходити знов тими рідними ланами, яким так бракує радості й ласки, знання й розваги, задоволення й щастя... Усе, що назбирала душа по мандрівках, віддати тій землі, вхопити її кігтями мудрого Мінервиного птаха і до кожної ранки вкапнути свою краплину мудрості й любові...

О, веді ж мене, душе моя, Мінерво вірна!.. Геніє мій непоборний!

Міська брама Прешпорська ще була замкнена, й Григорій Савич мусів чекати встановленої для відмикання години. Того ранку він був першим, що переїздив дунайським перевозом на другий бік...

Сходило ясно-холодне жовтневе сонце, а Сковорода, прямуючи через міські луки, до віденської дороги, здавалося, йшов йому назустріч...

Яким Погребняк сидів на сугорку, впустивши в канаву довгі худі ноги. Розчовгані чоптанці були вкриті сивим попелом куряви, коліна розставив: на них упиралися широкі лопатки долонь. Руки сходили від тулуба чотирма з'єднаними у ліктях костюмами; між них — худа плесканка грудей, з яких витиналася жилава шия. Від спеки та вітрів шия поділилася на смужки й квадратики, щетина заповнювала зморшки. Важке підборіддя трималося на міцних жовнах, що сягали вух, вузькі губи зашерхли білою лускою, а над ними — довгий, широкий донизу ніс. Ще вище — похила площа лоба, а під ним, у чорних крайницях повік, ховалися добрі малі очі. На небі в цей час стояло сонце, висотуючи мідний дріт проміння, а далеко попереду лежав дикий степ. Маячила тирса, вигинаючи оливкові хвилі, в загинах хлопало зеленою барвою, а білі хмари тягли землею тіні, які покривали на мить і оливковість, і смарагд, даруючи землі коротенький, блідий холодок.

Яким дивився на степ і дорогу, що лежали перед ним, і відчував спокійну вмиротвореність. Добре поїв у селі, де заночував, у шлунку ще й досі тяжіла лагідна тиша, окрім того, сонце точило тонким ароматом трави — голос достиглості, і це наливало Якіма бадьорістю. Він підвівся, бухнувши долонями по штанях, — закуріло порохнечею, — пристукнув чопанцями й пішов, викидаючи худезні маслакуваті ноги. Підшови ставали на куряву, як на подушку, виплескуючи зміїсті потічки. Яким широко розмахував руками, а на його обличчя прийшла всмішка.

Улискувалася до сонця тирса, приманливо гнула хвилі, і дорога похочувала його йти в густе літнє повітря, у дзенькіт жайворонків і нерушну завмерлість дня. Зачудовано дивилися малі очі, вигиналися сіро-руді брови — дивно освітлювалось од того лице...

Козаки лежали півколом на траві. Засмаглі обличчя блищали під литим сонцем. Посеред кола розташувалася старшина, а біля неї, на невеликій діжці, виставивши гострі коліна, сидів худющий чолові'яга.

— Оце перед вами, товариство, — сказав розважно літній кошовий, — звісний на всю Слобожанщину, — Яким Погребняк на діжці опустив очі, його губи здригнулися,

велике обличчя завмерло, лише жовна напружилися,— звисний на всю Слобожанщину,— повторив кошовий,— майстер по церквах. Давно вже розпитуємося по городах, бо думка наша самі відаєте яка.— Яким скинув поглядом, і його малі очі спалахнули.— Посилали ми й посланців нарошних, які не тільки розпитувалися, але й дивилися, хто що може і як. Нам, товариство, абиякий майстер не підходить, бо Новоселиця — перше запорозьке село. І ось його, цього доброго чоловіка, вирішили запросити до себе.

— Як він зветься? — гукнули з кола.

— Зветься він Якимом Погребняком. Наші нарошні бачили його церкви — і справді гарні церкви.

— Хай скаже про себе сам,— гукнув схожий на печеного буряка козак, що його й прозивали Буряком.

Тиша покрила галявину. Згори сіялося розкішне літнє сонце, а від села запахло свіжою соломою. А ще полиновим тліном, який широкою хвилею витікав із степу, густо-гаряче сповнюючи легені терпкою гіркотою, забиваючи ніздрі сухим, також духмяним порохом і кладучи на обличчя плівку жовтого сонця. Напнуте голубе шатро лило на землю могутні сині потоки, у яких топилася живність земна; поколихувалися голені козацькі голови з оселедцями, брижилася одежа і ніби ще більше зморщувалися козацькі чоботи.

Чоловік на бочці сидів, нерушно втупившись у голубе знеб'я, очі його звузилися і ще більше засяяли. Ніс роздирмав широкі, пелюсткові ніздрі, а рот щільніше стис вуста.

— Мене таки справді звуть Якимом Погребняком,— сказав він.— І я таки справді майстер по церквах. Який — хай люди скажуть, не вмію хвалитися. Будує з дерева, вже кількоро звів. Тут у вас, на Запорожжі, не бував. Про ваш задум знаю, і мені це діло інтересне...

Замовк, козаки з цікавістю дивилися на нього. Вуста його розтулилися, блискуче-біло спалахнули зуби; Яким завмер, знову втуплюючись у далечінь, що лежала глибоко в степу, сягаючи сивої лінії овиду.

— Трохи до вас їхав, а більше йшов,— мовив майстер.— Ішов і думав, бо такого, як хочете, ще не ставив. Таке хочете звести... ну не знаю я...

— А коли не знаєш, то чого прийшов? — гукнув Буряк.

— Інтересно мені,— смикнув головою Яким.— Отож я йшов і думав. В голові в мене воно склалося, але не знаю. Може, й не треба було приходити!

Яким махнув руками й знову поставив їх на коліна. Пе-

реступив ногами, а очі вже зовсім перестали бачити світ. Були шматками розпеченого заліза, бо голубий їхній вилиск заворожував. «Глянь на нього,— штовхнув товариша чорновусий козак,— чи не навіжений?»

— Оце ваше будування мені вже й спати не дає,— мовив Яким.— Бо де ж це хто бачив: дев'ятибанний дерев'яний храм, та ще й висотою в тридцять косових³⁶. Але мені цікаво...

Він замовк, ніби зворушений власною промовою, впустив погляд у траву, де стояли його запорошені човганці, і майже не чув, як загомоніли довкруг козаки, як посипалися вигуки й почалося жваве обговорення сказаного... Яким Погребняк схилив скісно голову й дослухався. Козаки сумнівалися. Чи він отой великий майстер, якого хочуть бачити? Чи не занадто бере на плечі собі цей чоловік? А що, коли не справиться?

Голова Якімова все ще похилялася набік, губи здригалися, а жовна стали ніби кам'яні.

— Заговорили-забалакали! — сказав кошовий.— А коли, панове-товариші, зробить? Якої слави заживе наше славне Запорожжя! Зусібіч стане видно дев'ятибанний храм, тридцять косових сажнів — чи ж то жарт! Що ж вирішимо?

Яким Погребняк спустив руки, і вони звисли двома паличками. Звів голову й приготувався слухати далі.

— Ми говоримо, а він мовчить,— мовив чорнявий.— Про себе сяке-таке сказав, а чи вистачить у нього кебети для такого діла, катзна. Нам же цікаво, як його будувать, але не по руках це наших і головах.

— Я казав,— мовив Яким Погребняк, якимось гордо вигнувшись,— що дорогою думав про ваш храм. Але ще не знаю!

— Тобто відмовляєшся зводити? — крикнув Буряк.

— Ні,— сказав Яким,— це мені цікаво. Але я ще не подумав своєї думки... Ще маю його побачити. Коли громада-товариство мені дозволить... До ранку,— сказав він.— Завтра вранці скажу!..

— Хай буде! — видихла громада...

Він пішов геть, а оце сидів на сугорку, впустивши в нараву довгі худі ноги, підпер великими долонями обличчя і відчував пустку в душі. Тихий сум приходив до нього, бувало так і раніше, бо не все був певен із себе. Нині ж той сум ставав великий, пронизливий, як мокрі холодні дні,

³⁶ Тридцять косових — тридцять сім метрів (приміт. авт.)

пробирав до кісток, і серце нило од відчуття глухої безпорадності, в якій так важко відшукати нитку, що могла б вивести й потягти хоч би на малу стежку. Тямив це, бо в грудях їли їддю черв'яки. А день наче сміявся з нього, плюскаючи серпнем, сонцем, хвилями тирси, веселими барвами неба та землі. Котив, наче стрічки полотна, дороги, і людські постаті на них здавалися колесами, що котилися невідомо звідки й невідомо куди. Стовпи сонячного проміння вже підпирали обрій, а в тих стовпах, як великі риби, плуталися хмари і блискотіли лускою. Зелені потоки хвиль зачиналися біля тих риб і ставали заростями чарівного океану, водоростями повітряного моря, дітьми золотих стовпів на видноколі. У тих лініях і формах коливалися маєво Якимової вигадки; хиталися дощаті, з пахом соснової живиці стіни. Бані пнулися догори: одна, дві, три, чотири, п'ять — усі дев'ять, зведені до купи, наче в одному тілі. Літали чистого бурштину дошки, хляпались із розлунням, притулялися одна до одної — творилося щось іще не викінчене, ще не намальоване уявою, але вже із початком своїм. Яким окреслив у повітрі лінію, яка й була обрисом храму, — дошки все ще складались у дивовижну споруду. «Хай кладуться так, як хочуть, — бурмотів він, — моє діло дати їм лад». Але сумнів ще не покидав серця Якіма Погребняка. Рука його безсило опала, і він тільки облизав зашерхлі губи — його надпорив ще не зродив йому золотого плоду. Звівся із землі й розбито почвалав донизу, де губилася річка і де тихо шуміли очерети...

Тим часом підійшов до хати, де зупинився Яким Погребняк, козак із обличчям — попеченим буряком.

— Чого шукаєш? — спитав його дід-господар.

— А де отой, — козак підморгнув, — ну, знаменитий тепер майстер?

— Хіба тепера майстри, — сплюнув дід. — Ото колись були майстри! А тепер не майстри, а просто тьху! Теж мені знайшов майстра!

— Кудись пішов? — примружив око Буряк.

— А нечистий його зна! Чи ж я його сьогодні бачив?

Дід знову сплюнув, подивився поверх голови козака, знову забурмотів щось проти теперішніх майстрів, а Буряк застиг на місці, розтулив рота і з глибоким задоволенням роздивлявся старого.

— А може, він утік, отой майстер? — спитав.

— Чи ж я до нього сторожем приставлений? Може, й утік, — буркнув старий.

Тоді козак хихотнув, крутнув головою й подався до майдану. Але козаків там не застав — розійшлися. Тоді він ударив руками об поли:

— Чи ж бачили таке? Утік! Ноги на плечі заклав, га?..

Яким любив жайворонків, полиновий тлін, сонячні дні й тишу. Любив усміхатися й думати, бо думка вимагала простору: впливала з вечорової свіжості, з росянистих очеретів і з тремкої жовтої сонячної сітки, як птах. Яким ліг долілиць, обперся ліктями об висушену землю — тримала в собі тисячі травинок, що пнулися догори, — з неба лунко дзвонив жайворонок, тремтячи у синій безодні; пах полин; широкий, настояний на травах світ висів над головою і сіяв на землю чистий спокій. Не відчував цю землю чужою, хоч прийшов із Слобожанщини — була вона та сама, бо однаково пахла. Але його обличчя так і не розтерпло від печалі; Яким Погребняк дивився на траву — кидала в нього зеленими струменями, а білі кущі полину розбіглися аж у кінець видолінку. Йому закортіло згорнутися, як завжди, коли печалився, у клубок, втягти голову і перетворитись... у черепаху. Сумну, повільну, яка нічого не думає, нічого не буде, яка не відає, що то таке — смолянистий пах дощок, що це таке — подих розпиляного дерева, дзвін пилок і присмак густої дерев'яної тирси, що тече з-під пилок у тирсу-траву, аби вирости новим зелом і продовжитись у цьому житті і світі, у цій Україні і цьому степу, між людей, пташок і комах. Отож він і був, як та черепаха, котра повзе під тягарем своєї печалі, бо й черепахи, попри все, бояться зникнути з цього життя, як тварини й люди. Їм важко відчувати, що не буде їхнього неповороткого, але живого тіла, а в порожню хатку затікатимуть струмки після дощів... Яким жалів черепах, що плачуть, бо сам чувся такою черепахою — біль розламував черепа, мов яблуко, на дві частини, але насіння в тому яблукові не було. «Черепахи не відають голоду думок, — думав він, — бо їм непотрібно будувати. Все збудувала за них матінка-натура — дала дім, і черепахам нічого не лишається, як берегти його й боятися смерті».

А коли запалало всіма несамопитими й гарячими барвами небо, Яким Погребняк почав повзати по видолінку, вибируючи сухі бадиллини. Руки його поступово влягалися, і вже перестали тремтіти пальці — поступово Яким оживав. Вгорі все ще гриміли жайворонки, зачаровані й п'яні від світла заходу, а може, оповідали один одному про дибака, котрий рачкує по землі, вибируючи сухі стебла бур'яну. Руки ж його були нервові, ламали стебла, корчували

полин, ніздрі з присвистом вдихали пилок, що здіймався від полинових суцвіть; Якимове обличчя сіріло чимдуж більше, а коли вечір натис на нього сутінком, теж сірим, бо й на душі в нього все ще було неспокійно, він різко звівся, скидаючи з колін поламане бадилляччя. Утупився поглядом в окоєм і завмер. Погляд його був запалений гострим вогнем західного сонця, а груди здіймалися все вище й вище.

Очерети шелестіли, наче папір, різали шелестом повітря, а риба з річки збовтувала прозірну воду. Очерети шаруділи, а жаби визирали із зеленої твані, луплячись на чудне з'явисько, що ляпало розчовганими чоптанцями по багні. Жаби були розумні, бо зникали, як тільки чоптанці наближались, але відразу ж виринали за спиною чудної появи й роздирали повіки, вибалушуючи й без того банькаті очі.

Яким сів на пагорбку, обхопив голову руками і наслухав очеретяний шум. Шерхіт сповнював душу, і коли він зрізав ножом першу очеретину, став далеким, заспокійливим гулом. Чув, як далекий вітер колисав простір, і від того все засинало. Навіть цікаві жаби позасинали у своїх криївках, бо скільки можна стежити за цим задурманеним чоловіком! А ніч клала на Якима Погребняка свій віщий знак. Знак безсоння, гарячкової мислі і того піднесення, яке спалило й до цього та й опісля ще спалить не одну хвору, але й велику душу.

Зрізав очеретини, вирівнював і ладнав їх, не відчуваючи ні втоми, ні вогкості, ні палких укусів комарів, не відчував уже навіть печалі, лише піддавався оцій напівсонній, напівсліпій у темені роботі, коли очі не бачать, зате бачать руки, коли терпне шкіра, а усі нерви й жили грають, коли падає несподівано в мозок жарина й починає спалювати ніч. Миготіли очеретини, складалися й складалися одна до одної, лаштувалися й пасувалися, ніби прилипали одна до одної, перетиналися, скріплювалися, і тільки блідий місяць присвічував — той, що коливався в небі, і той — у воді...

Знесилів аж під ранок. У руках його стояв храм. Усі дев'ять башт здіймалися, аж здавалося, що стіни стрімко летіли ввись, а вся споруда, риска в риску, була ніби пошепт схвильованих вуст. Яким дивився запаленими очима на витвір рук своїх, а довкола нього розливалось голубе світання, над головою яснішало й промивалося небо, а там, на сході, вже затремтіла рожева пасмуга. Тоді Яким Погребняк, звисний на всю Слобожанщину майстер церков, безсило ліг обличчям до землі, увіп'яв у неї пальці і чи застогнав, чи засміявся. Докола нього все ще прокидався світ: небо і земля. Він дививсь у землю, влазячи в неї нігтями, а тоді

перекинувся горілиць. І раптом побачив у небі, там, де ви-
ростала срібна, осяяна ранішнім сонцем хмара, свій храм.
Веселий, сонячний храм із соснових дощок, який раптом
ожив у небі, і вдарив на його і ранку честь усіма своїми мід-
ними, а може, й золотими дзвонами.

Роман | **ВАСИЛЬ**
Іваничук | **ВАСИЛЬОВИЧ**

I

кабаку, що за Явузьким мостом на Фонтанці,
вдень завжди малоллюдно. Шинкар дрімає за
лядою і лише інколи глипне на двері з надією,
чи не завітає до нього хоча б один раз якийсь
зачуханий підпоручик — бодай для людської
слави. Ба ні, сама голитьба облюбувала собі

цей шинок, засмородила його, заялозила, і жодне благо-
родіє довіку вже не ошчасливить своєю присутністю відлюд-
ний затхлий підвал.

Запліснявілий шинкар, наскрізь просяклий безнадій-
ною злобою, клює носом у ляду, і верзеться йому в голові
найкрутіша лайка, якою приправлятиме увечері напої босві
немитій.

Прокинувся, бо рипнули двері у підвал, пропахлий гриб-
ком і брагою, тихо увійшов бородатий чоловік з якоюсь
дошкою чи то рамою під пахвою. Після весняного світла
на вулиці підвальний сутінок липко хлюпнув у очі прохо-
жому, він примружився, намацав, наче сліпий, стіну і при-
пер до неї свою ношу, а сам втомлено опустився на лаву,
спершись ліктями об стіл.

— Ей ти, художнику обкаляний,— долинуло від ляди
хрипке буркотіння,— носишся день при дні із своїм мальо-
вилом і жерти жереш і пити п'єш, а коли ж його в тебе
куплять, щоб ти зі мною розплатився, поки переріжеш собі
горло?..

— Не каркай, не каркай, шинкарю...— труснув боро-
дань головою.— Як здохну, візьмеш собі мої картини, і твої
діти колись за них багатіями стануть.

— Багатіями стануть!.. За твоє-то мальовило? Черв ти
земна... А нині, що я їм на зуби покладу?..— Слова шин-
каря такі буденно їдкі, що й дивно було б, якби в них про-
бриніла раптом ласка.— Черв! І на розпал не годяться твої

скарби! Коли б варті були хоч зламаной копійки, то не жебрав би ти в мене солоної риби на обід!

Шинкар бурчав і лаявся, та все-таки поставив перед бороданем миску з сухим наїдком, ще й повний пугар налив, зневажливо відсунув ногою картину далі від стола, вона впала на долівку, шинкар приглянувся і, хрестячись, підвів голову.

— Супостат же ти... Вірно кажу — супостат. Якби християнська душа гріла твої ребра, чи малював би ти мене, бренного, розіп'ятим на хресті? В лику Ісуса, диявол...

— В лику *Варави*, злодія, — сказав художник, надпиваючи з пугаря. — Там троє розіп'ятих, хіба не бачиш?

— Поруч з Ісусом! — все ще жахався такого блюзнірства шинкар. — Нехрист же ти... — шепотів і приглядався, видно, любо було все-таки побачити своє зображення на картині.

І посміливішав художник, досушуючи пугар.

— Візьми її за борги...

— Безбо-о-жник... За борги, кажеш? Е, ні — непотрібне мені це мальовило. Але ти знаєш що, — примружився шинкар, — понеси його в царські палати, там люблять потішатися з нас, розп'ятих. Я чув, граф Безбородько такий хлам скуповує і платить добре. В нього миші, кажуть, струбили двадцять тисяч карбованців асигнаціями...

Художник підвівся, підняв з долівки картину, винувато глянув на шинкаря, що стояв перед ним з простягнутою рукою, обминув його і, облаяний, мовчки вийшов з кабака.

Міністр Безбородько водив по залах своєї картинної галереї милого гостя з України поета Капніста і, вдоволений, що картини, зібрані з усього світу, справляють на нього добре враження, говорив про речі, далекі від мистецтва.

— Я ознайомився з твоїм *«Положенням про військо охочих козаків»*, Василю Васильовичу, і схвалюю. Не знаю, що повість її величність, я передав їй для підпису, проте хочу застерегти: треба пильнувати, щоб те нове військо не набрало знову республіканського характеру. А мундири хай будуть козацькі, вони краще в них воюють.

Капніст, захоплений картинами, неуважно слухав Безбородька. Він ходив з кутка в куток, із зали в залу, зупинявся, придивлявся до полотен. Його увагу привернула картина, на якій у боязливій нерішучості зупинилося перед російськими воротами множество людей. Безбородько помі-

тив це, але далі вів мову про речі, які не стосувалися мистецтва.

— Її величність зацікавилася тобою, Василю Васильовичу, і даремно, думаю, дратуєш ти сильних своєю сатирою. Їй відомо про все, що ти пишеш, знає, що навіть при дворі розмовляєш малоросійщиною...

— Хочу бути самим собою, Олександрє Андрійовичу... «И все на свете том, как в вольном маскарade, не в обычайном им, не в свойственном наряде, закрывшись масками, подложный кажут вид». Правда? — Капніст поглянув на Безбородька, примруживши одне око. — Не хочу більше надягати маску.

— Нову сатиру склав? Все шпильками, колючками живеш, а що від того зміниться? Собі лише нашкодиш.

— А я все зважив і переконався, що ні за що мене карати. Колись, як я працював у тебе контролером головного поштового управління, написав *«Оду на рабство»* — було клопотів. Ти за мене заступився... Потім я, будучи предводителем дворянства Київської губернії, виголошував вітальні промови цариці, коли вона подорожувала. Тепер я не вдаюся до крайнощів, а деякі вольності можу собі дозволити. Зрештою, я боягуз такий самий, як і ти, міністре. Тільки ти дужче боїшся, бо більше маєш. А я хочу менше мати, щоб менше боятися. Хочу бути хоч трохи незалежним. Ти деж хотів би, але жаль посад. А щоб не опустошитися зовсім, скуповуєш такі ось картини і на самоті скидаєш, дивлячись на них, личину, яку мусиш одягати щодня, заходячи у райські врата.

До картинної зали увійшов лакей.

— Ваше сіятельство, там якийсь жебрак добивається до вас, художником себе іменує.

— Скажи йому, що приймаю по четвергах.

Капніст повернув голову до міністра, іронічно усміхнувся.

— Цінитель мистецтв не приймає художника через те, що він бідно одягнений. А чи впевнений ти, що автор цього витвору, — показав на картину, від якої не відходив, — ходив у дорогому сурдугі?

— Хай зайде, — мовив Безбородько, збентежений зауваженням Капніста.

По м'якому килимові невпевнено підходив до вельмож бородатий молодий ще чоловік у засмальцьованому темляку. Він розгублено зиркав на картини, під пахвою тримав раму, затягнуту полотном, зупинився врешті й забув поклонитися.

— Хто ти? — спитав Безбородько.

— Я тверський майстер, по імені і прозвищу Сисой Шалматов, а жив здебільшого на Україні,— іконостаси малював у Роменській церкві, у Мгарському монастирі, в Покровській церкві на Січі... Тепер у Петербурзі...

— Що там у тебе?

— Голгофа.

— Ану, показуй.

Шалматов відступив убік, щоб світло з вікон падало на картину, і з втомленим виглядом дивився бездумно повз обличчя цінителів його праці.

— Ха! — тільки й сказав Капніст, а Безбородько недовіриливо глипав спідлоба то на картину, то на її автора.

— Сам малював?

— Атож. Не вкрав же я...

Олександр Андрійович запитливо поглянув на Капніста.

— Не віриться,— сказав.

— А мені віриться.— Василь Васильович не зводив погляду з Христа, з очей якого променився не біль, не мука чи всепрощення, а глибока зажура, і поет намагався розгадати її.— Мені віриться. Бо хто краще знає Голгофу за художника, картини якого обплывують п'янюги в кабаках і надуті невігласи на базарах?

— Кого ти змалював у лику Христа? — звернувся Безбородько до Шалматова.— Поясни мені.

Сисой поглянув на картину і мовчки відвів погляд.

— Коли б твоя знала, що моя грала, то твоя б плакала,— усміхнувся Капніст.— А я для себе зрозумів цей витвір так. Митця змалював. Ось висить він на хресті перед роз'яреним натовпом, тільки за те, що назвав себе Богом. Юрба не хоче мати кращого від себе, бо за кращим треба йти і повертати собі своє людське обличчя ціною праці й пожертв, а вона вже звикла до покори, вигод, спокою. Ви не вгадуєте, Олександре Андрійовичу, хто цей натовп, що ось на тій картині товпиться біля райських врат, щоб увійти і захопити для себе краще місце, а на цій — убиває пророка? Не вгадуєте? А я знаю... В очах Ісуса німий докір, віра його згасає. Він знає про свою безсмертність, але що з неї, коли вона не дає користі людям? А поруч злодії. Один прозрілий повірив у божество Ісуса і сконав із щасливою усмішкою на устах. А живе Варава. Він гірший від тих, що розпинають Бога, але вигідний іменитій юрбі — тому, що гірший, і вона кричить: «Зніми, зніми Вараву!» І візьмуть злодія собі за пророка, а пророк марно за них умре...

Безбородько похитав головою:

— Ну й мудрець ти, Василю... Взяв би тебе на посаду директора моєї галереї, щоб ти розтовкмачував дурням суть художніх витворів, та боюся: ти здатний надто розпускати язика...

Капніст промовчав. Він споглядав знедоленого митця і думав про ту золоту середину, яку вибрав для себе і вдовольнився нею. Спитав по хвилі:

— Що ж ти думаєш робити, Шалматов? Готуєшся умерти на хресті?

— Я не пророк, а тому страшно вмирати,— відказав Сисой.— Через те й хочу продати картину, щоб жити, бо, може, зумію колись створити щось більше?

Безбородько зігнав брови до переднісся, похмуро дивився на «Голгофу», потім показав на полотно, яке щойно розглядав Капніст.

— Чия то робота, не скажеш, хлопче?

Шалматов приглянувся, обличчя його вмиль просвітліло і тут же погасло.

— То «Шествіє в рай», ваше сіятельство. Робота Аліпія Голика,— сказав те, як про щось буденне й незначне.

— Звідки це знаєш? — скинув бровами Безбородько.

— Я колись вчився трохи у нього, в Києві... А потім пішов у світі...

— Його школа,— промовив Олександр Андрійович, показуючи на «Голгофу». — Що ж, талант у тебе великий, майстре. Я б узяв тебе до себе, але що ти робитимеш — святий серед грішних? Нема тобі тут місця. А картину куплю.— Він підійшов до ларця, вийняв звідти не рахуючи жмут асигнацій.— Проживеш на ці гроші якийсь час, а там...— як Бог дасть.

Шалматов поклонився, потім підніс до очей асигнації і якусь мить розглядав їх, не вірячи, що в його руках таке багатство; тоді рвучко повернувся до виходу, наче злякався, що вельможа роздумає і відбере гроші.

Капніст зупинив художника:

— Шалматов, підожди хвилинку... На цьому багатстві довго не проживеш. Ось що: ти перш за все добре одягнися, бо в наш час у душу мало хто заглядає — по одежі судять. І йди в мої краї. Я тобі записку дам, з нею приймуть. На Полтавщині, над Хоролом, де він спадає в Пслю, є козацьке село Турбаї. Поміщик там — людина освічена, в Геттінгельському університеті вчився, сам з козаків. Будує він палац, тож будеш йому потрібен. На хліб в нього заробиш, а там

малой собі і пророків, і Варав, і Юд, може, й справді їх колись люди оцінять...

На другий день за Явузьким мостом у пліснявому кабаку шинкар утретє перераховував гроші, які залишив йому Шалматов. Рахував і дивувався, що в душі стає якось незвично тепло,— чи то через те, що грөшей було більше, ніж належалось, а може, від свідомості, що до його огидного шинку таки заходили благородні люди.

II

З приміщення новоросійської губернської канцелярії в Полтаві, відбувши ще один день нудної канцелярської служби, вийшов чорноволий, з кучерявими бакенбардами молодий мужчина. Зійшов зі східців, зупинився, розтягнув пальцями накрохмалене жабо, що парило його весь цей літній день у душному кабінеті: підканцеляристи, канцеляристи, губернські реєстратори, заковані у форму, пріли над паперами з ранку до надвечір'я в трепетному страху перед появою самого губернатора. Ні, довго він тут не витримає. В духовній семінарії замучила схоластика, тут висушує статистика; коли б то знайшлася десь праця, близька серцеві,— учительська, щоб він міг навчати молодших від себе красному слову, яке раз у раз зроджується в мозку й на папері дивними самоцвітами! Але кому потрібен недовчений бідний дворянин, в якого тільки й багатства, що дворянський герб...

Квапно перейшов через дорогу й вихопився з міста над урвище, по схилі якого бігла вниз крута стежка ген аж до синьої стрічки Ворскли, що втікала зі степу між густі верби й тополі. Спускався до косягору, розстібаючи на ходу каптан, відкривав груди прохолодному вітрові, що війнув з-над ріки. Пахло лопухами й осокою, було тихо, аж дивно, що можлива така тиша на світі.

Навпроти з гущавини вийшов якийсь чоловік з довгим кучерявим волоссям, спущеним аж на комір сурдута, наближався. Вже видно було риси його обличчя: зібрані, наче до свисту, губи були чи то насмішливі, чи злі; губерський підканцелярист сповільнив ходу — звідкись він знає цю людину із застиглою в зморшках лиця скептичною посмішкою. Де він його бачив?.. Ах... та це ж сам Капніст, автор знаменитої «Оди на рабство», предводитель київського дворянства,— бачив колись славного поета в Києві під час царициної подорожі. Яка несподівана зустріч! Зупинити його, привітатись?..

Поет поступився вбік, щоб розминутися, був задуманий, проте спідлоба зиркнув на зустрічного і побачив по його очах, що той хоче з ним привітатися й не сміє. Добродушно посміхнувся:

— Здрастуйте. Радий, що знайшов компанію.

— Хіба ви мене знаєте, Василю Васильовичу? — спалахнув молодий чоловік.

— Ні, але бачу, що ви знаєте мене. «Капніста я прочёл и сердцем сокрушился: зачем читать учился?» Чи не так?

— Що ви...

— Ну, кого я зустрів у цьому райському куточку над Ворсклою? — запитав, придивляючись до незнайомого примруженими очима.

— Я з Полтави, Іван Котляревський. Підканцелярист новоросійської губернської канцелярії... Недовчений піп і безнадійний рифмопліт.

— Римуєте ви, як бачу, не так уже й погано. Дасть Бог, ми ще зустрінемося з вами на тих стежках, якими вештаються простаки, сподіваючись видряпатися на гору, що називається Парнас... Ви прогулюєтеся, мабуть. То ходімо разом.— Василь Васильович взяв Котляревського за плече, і вони пішли поруч.— Я тепер відпочиваю у рідній Обухівці на Миргородській, а в Полтаву приїхав з братом Петром зустрітися. Він з Франції повернувся...

Капніст на мить придивився до попутника, потім спитав:

— Про французьку революцію чули?

— Авжеж... А недавно у нас — Турбаї...

— Дивний унісон... І такі крайнощі. Я гадав серединкою йти, а історія, яка твориться на наших очах, каже: не можна... Якщо хочеш бути чесним — не можна. А Турб'яни ж не закінчилися. За останні дні в нашій губернії сталися ще три випадки вбивств поміщиків. У Кобеляках пана Болюбаша серед білого дня повісили... А в Катеринославській — то вже сміх і гріх,— колишнього потьомкінського блазня, я сам його бачив, різками висікли, та ще й у сенат примусили написати, що він битий...

— А що це дасть?.. Всіх блазнів не висічеш, всіх поміщиків не повбиваєш. Щось інше потрібне, якийсь міцний ґрунт... У Франції плід революції визрів: Монтеस्क'є, Вольтер, Руссо. А ми й казочок дітям ще не написали. Турбаївський бунт спалахнув з розпачу, а не з усвідомленої потреби повалити тиранів... А ви особисто як ставитесь до подібних бунтів?

— Мені якось незвично... Я ж бо сам майже турбаївський. Мій покійний батько був миргородським полковником, то він записав турбаївців у козаки. Після того, як батько загинув під Єгерсдорфом, внучка гетьмана Данила Апостола відсудила Турбаї для себе, а потім продала їх Базилевським. Я добре знав обох братів, бував у них дома. Освічені такі... І так жорстоко убиті. Але скажіть мені, чи підніме наш побожний селянин на когось руку, чи відбере комусь життя, якщо він не доведений до відчаю?

— Маєте рацію. Я ж кажу — відчай. У Франції теж, напевно, міщани були доведені до розпуки, але ж вони мали мужів, вихованих на філософії просвітителів. А ми не маємо...

— Розіп'яли своїх пророків, а Варав зняли з хреста...

— Не розумію.

— Зустрівся я навесні з одним цікавим художником. «Голгофу» намалював, а я про Пугачова подумав... І послав я того Шалматова у Турбаї до Базилевських. Совість мучить — пропав, напевно, хлопець...

Котляревський не зреагував, вів своє далі:

— Треба словом будити народ проти тиранії. Слово мужів породить. А ми все ще користуємося церковнослов'янщиною, якої люди не розуміють.

— Ви пробуєте щось зробити?

— Пробую...

Дійшли до губернської канцелярії.

— Мій брат зайшов сюди, — сказав Капніст. — І знаєте для чого? Завірити печаттю відпускні листи для кріпаків. З Франції повернувся! Я гадаю, що це непотрібний виклик: кріпакам можна дати волю без відпускних листів — просто бути людяним до них.

В цю хвилину з будинку губернської канцелярії вибіг Петро Васильович Капніст. Обличчя його пашіло, губи ще стиснуті від злості, але очі переможно сміялися.

— Приклав печать! І назвав мене яacobинцем...

Котляревський захоплено дивився на Петра Васильовича.

— Це ви перший, — сказав.

— Боюсь, що й останній, — похитав головою молодший Капніст. — Не думаю, що за моїм прикладом підуть інші. Я лише для чистої совісті. Ходімо кудись звідси...

На розі, де вешталось більше панства, сидів шарманщик, крутив свій нехитрий інструмент і скиглив «святої Варвари».

— Петро теж заспівав жебранку.— По губах Василя Васильовича ковзнула скептична поспішка і згасла.— Але, мабуть, і вона потрібна. Колись козаки визволяли невольників із Скутарі і за те висіли на гаках на повний зріст. Нині їхні нащадки дають невольникам ялмужну, за що втрачають благонадійність. Все змаліло наполовину... Так що ж, молодий малоросійський шарманщику,— сказав до Котляревського,— запросіть нас до себе в гості й покажіть, чим-то ви наважилися боротися з рабством.

III

На Сенатській площі серед білого дня несподівано запалало вогнище. Здалось це великою дивовижею, хоча петербурзька голота очікувала ілюмінацій, що мали спалахнути біля палацу Безбородька на Поштамтській.

Граф готувався дати бал з нагоди *взяття Суворовим Варшави*, чернь нетерпляче чекала вечора, бо ще так не траплялося, щоб не перепала для неї яка крихта з панських столів. Але ж то увечері, що ж це раптом за вогні — невже бенкет розпочався раніше?

І посунула босота до Сенатської площі з усіх вулиць, провулків і нір.

Петербуржців годі вже було чим-небудь здивувати. Вони бачили коронації вінценосців і вїзди воєначальників після перемог, карнавали з нагоди іменин царів і алегоричні маскаради, їх навіть вже не дивували такі чуда, як розмовляючі голови, але ось це...

Посеред площі, неподалік Мідного вершника, палала величезна піраміда з сухих колод, поліна лунко потріскували, поруч бовваніла гора книг. Біля книжкового стосу стояли кати у каптурах і масках. На підвищення, зроблене з товстих фоліантів, вийшов аудитор головної поліції й виголосив нечуваний ще в Росії вирок:

— Завдяки всевидючості й прозорливості її величності, в Москві виявлено книгосховище, де були зібрані і з якого розповсюджувалися крамольні писання хулителів Бога, царя, народу й імперії. Їх видавець і хранитель масон-мартиніст Новиков, який протягом багатьох років намагався порушити державні підвалини, сіючи крамолу й баламутячи голови вірнопідданих, запроторений у Шліссельбурзьку фортецю, як ворог імперії; книги ж його засуджені до спалення на вогнищі!

Аудитор опустил руку з гербовою бумагою, кат нагнув-

ся, взяв оберемок оправлених у шкіру й коленкор книг і з криком: «Анафема!» — жбурнув їх у вогонь. Тут взялися за роботу підручні кати; вогнище вмить пригасло, немов злякалося такого бузувірства, білий дим повис над площею; та незабаром виповзли багряні язики і, набравшись сили, бухнули дружно вгору.

Аудитор склав бумагу й мовив до натовпу:

— Кожен, хто хоче виявити свою вірнопідданість, повинен кинути жмут оцього сміття в полум'я, усвідомлюючи, що очищає наш край од скверни.

Гора була великою, на смерть приречено тисячі книг, але навіть найчорніша чернь, приголомшена блюзнірським вироком, не поворухнулася. Неписьменний люд, який, може, й чував, що є на світі вчені мужі, котрі пишуть книги, був уражений такою незмірною їх кількістю: скільки то умів працювало над ними, скільки невідомої мудрості заховано в них, і оце все раптом має згоріти — навіщо? А коли згорить, то що дістанеться їх дітям і внукам? Невже й вони повинні залишитися темними, осліплені нинішньою пожежею?

Кати чекали допомоги, а юрба, яка могла у будь-яку хвилину розтерзати казнокрада чи крамольника, старовіра або вбивцю, глухо мовчала, і жодна рука не піднялася на німі речі, в яких таїлася недосяжна мудрість.

Аудитор зійшов з підвищення, кати жбурляли книгу за книгою у вогонь, вогнище то пригасало, то знов спалахувало, а натовп мовчав і згодом почав розходитися.

У будинку Карамзіна в Москві по суботах збиралися служителі муз. Сюди могли приходити зовсім юні літератори по дипломи на письменницький талант, тут постійними гостями були вчені, музиканти, придворні вельможі, великосвітські красуні й гусарські поручники.

У невеликій вітальні Карамзіна вміщався великий світ: тут у повазі була російська мова, розмовляти французькою вважалося непристойністю, і ніхто, звісна річ, не грав у карти. Не стало ворожнечі між письменниками, яка була за Радищева і Новикова, взаєморозуміння і спокій панували на літературних вечорах у домі Миколи Михайловича. Сам Карамзін, автор знаменитої «Бідної Лізи» і редактор альманаху «Аглая», довкруг якого згуртувалися найкращі літературні сили Росії, розмовляв з колись відкинутими на літературні задвірки Богдановичем і Козодавцевим, наче з рівними собі, і терпляче вислуховував здитинілого Хераскова. Наїжачений Василь Капніст, який співпрацював у карамзінському альманаху, ще вряди-годи

під час найспокійнішої розмови кидав дошкульні репліки, проте — аж дивно — ніхто на нього не ображався, і навіть найглузливіша епіграма Капніста сприймалася як добродушний жарт.

Альманах «Аглая» проголошував любов до меншого брата — мужика; по неділях москвичі паломничали до потічка, в якому втопилася бідна Ліза; Карамзін впливався славою, авторитетом, дякував провидінню, яке допомогло йому вивести російську літературу з небезпечних джунглів, куди завели її горлачі-республіканці, і прямував тепер до європейських висот середньою дорогою між Сциллою і Харібдою.

Та ось на одній суботній вечірці з уст колючого Капніста пролунала фраза, яка приголомшила всіх:

— Панове, в Петербурзі на Сенатській площі спалено вісімнадцять тисяч книг!

Присутні на вечорі літератори схопилися з місць і закам'яніли; це повідомлення було неймовірним — супроти такого лиха всі інші біди здалися марними. Засуджений Радищев — нещастя, ув'язнений у Шліссельбурзьку фортецю Новиков — прикрість, висланий із столиці Крилов — теж не втіха, але ж то люди, щось вони таки встигли зробити, на їх місце стануть інші. А спалення книг — це лихо-ліття, бо вони втрачені назавжди і ніхто ніколи не поверне їх людству.

Карамзін промовив тремтячим голосом:

— Треба мужньо нам перенести це лихо...

— Мовчки?! — скрикнув Капніст. — Вивозили Радищева — я приходив до Державіна й до вас. Ви були глухі. Спалюють книги — ви теж затуляєте очі й вуха. У чому, взагалі, полягає ваша діяльність, Миколо Михайловичу?

— Як ви смієте? — скинувся завжди стриманий Карамзін. — Ви тільки й знаєте фіглювати зубоскальськими епіграмами, а я перший, так, перший в Росії облагородив затуркану, покривджену кріпачку!

— Ви облагородили дворянина, який разом з сентиментальними панянками ходить щонеділі до Лізиноного потоку проливати сльози розлучення, — відказав Капніст.

Карамзін зблід. Переборовши спалах люті, промовив, покусуючи губи:

— Василю Васильовичу, ви б'єтеся чолом об мур, а мур міцніший від вашої голови. Я не здивуюся, якщо станете сусідом Новикова...

— На жаль, сьогодні не ваші, а його й радищевські літературні салони роблять честь письменників, — спокій-

но відказав Капніст. — Я довго вагався, а тепер... Ходіть собі, як любите висловлюватись, між Сциллою й Харібдою, не по дорозі мені з вами. Не вважайте мене більше співробітником «Аглаї».

IV

Василь Васильович вийшов з парадного входу Камінного театру. Він сторожко подивився по боках: з того часу, як театр поставив його «Ябеду», Капністові всюди ввижалися фельд'єгерська кибитка; він картав себе, що, ставши нарешті вище страху, до решти здолати його не зміг. Фельд'єгерські кибитки вдень і вночі шниряли вулицями Петербурга, постійно нагадуючи людям про примарність їх вільного існування, бо горе тому, біля кого вона зупинялася.

Портєє здавав з дошки афішу — п'ятого спектаклю «Ябеди» не буде. Сам імператор Павло I заборонив.

До цього Капніст був готовий. З самого початку, як тільки зважився віддати в цензуру рукопис, не покладав великих надій на успіх. Але вірнопідданська присвята найсправедливішому монархові, який скіпетром вражає злодійство, клепа, хабарництво, зробили своє: марнославний імператор, не читаючи п'єси, дав дозвіл на постановку.

Народ валом валив, квитків не вистачало, студіозуси на гальорці влаштовували овації. Поліція стривожилася, в царську канцелярію посипалися доноси, — мовляв, Капніст висміяв не якихось там кривосудових і хватайків, а царизм у цілому — радищевська крамола знову виповзла з тайників.

Перед початком четвертого, останнього, спектаклю глядачі помітили, що завіски в царській ложі розсунуті — знак, що прийде дивитися виставу сам імператор.

Заходили навшпиньках, тихо всідалися та все поглядали на ложу; цар не з'являвся, відлягало від душі і авторові, й акторам, та ось перед самим підняттям завіси увійшов у ложу начальник таємної канцелярії — невідступна царська тінь.

Актори, на початку сковані, щораз більше входили в ролі, в залі вже забули про те, хто сидить у царській ложі, народ плескав і реготав. На авансцену вийшов Хватайко і проголосив:

Бери, большой тут нет науки,
Бери, что только можно взять.

На что привешены нам руки,
Как не на то, чтоб брать?

— Прекрасно...— почулося скрипуче в царській ложі. У залі стихло, з ложі знову впало це саме слово, і це підбадьорило акторів. Спектакль підходив до кінця, вдово-лений зал гучно аплодував, захочена успіхом актриса, яка грала служницю Анну, у фінальній сцені вигукнула в зал з надривом:

— Жить ябедой и тем, что взято,
То и свято!

Коли в залі стихло, з ложі почулося зловісне:

— Крамольники...

Другого дня до театру принесли указ царя про заборону спектаклю.

Капніст ще раз на ходу оглянувся й звернув у бік Адміралтейства. Що тепер робити? Після найвищої заборони можна чекати всього. Що буде завтра?

Біля Адміралтейства Василь Васильович наткнувся на Карамзіна. Знав, що літературний метр перебуває в Петербурзі, бачив його на першому спектаклі «Ябеди», але Микола Михайлович не побажав зустрітися з автором. Може, через образу, а швидше — надто галасливий успіх комедії примусив його триматися на обережній відстані. Тепер діватися було нікуди, Карамзін привітався.

— Чи знаєте ви,— сказав він,— що Радищеву дозволено вернутися до столиці?..

Це питання, на думку Карамзіна, повинно було стати містком для порозуміння між ним і Капністом. Але Василь Васильович не бажав цього.

— Хочете сказати, що звільнилося місце на засланні?

— З вами неможливо розмовляти,— відказав Карамзін і не прощаючись пішов своєю дорогою, гордо несучи голову.

І в цю мить Василь Васильович відчув, як страх полишив його. Раптом, наче й не було його ніколи. Радищев повертається... Все можна перетерпіти ради правди. І Новиков повернеться. А якщо й ні, то людство пам'ятатиме про них завжди. І твори їхні дадуть прорість і плід. Чи ж це не варте жертви? Адже сталося те, про що він, Капніст, мріяв усе своє життя і на що довго не міг зважитися. Він викресав у собі мужність справжнього письменника і віднині не мучитиметься більше, що сміливцем є тільки на словах. Капніст у цю хвилину зрозумів, що став у ряд тих, перших, і з того ряду ніхто вже його не викине, і сповнився

гордістю, і стало лячно тепер від думки, що міг так усе життя тинятися по літературних задвірках і відійти із світу безславно, не принісши жодної користі людям. А зараз хай діється Господня воля. Він у найчорнішу ніч зважився за-світити факел, і якщо навіть цей спалах був дуже короткий — все ж довів, що не всі сплять уночі.

Василь Васильович перейшов Невський проспект і звернув у завулок. Йому треба зайти на пораду до старого друга *Максима Парпури*, директора друкарні медичної колегії.

Зимою 1798 року до хутора Кибинці, що біля Кагарлика, вїхали запряжені трійкою залубні. Коні звернули зі шляху вбік і польовою дорогою помчали до помістя *Трощинського*, що заховалося за дубами-нелинями на узвишші.

Колишній статс-секретар Катерини II Дмитро Прокопович Трощинський, попереджений листом, ждав гостей з дня на день.

На часте калатання дзвіночків й кінське форкання з господи вийшли хазяїн, його друг та імпресарію домашнього театру *Василь Панасович Гоголь* і молодий мужчина з чорнявою борідкою.

З саней, з-під білої повсті, виплигнув верткий худорлявий чоловік і кинувся обіймати Трощинського. За ним виповз Капніст. Розпрямляючи кості, сказав, сміючись:

— Я від діда втік і від баби втік!

— Ну, славу Богу, слава Богу! — заметушився Трощинський.— Василю Панасовичу, Павле, знайомтеся. Оце Максим Парпура, таємний меценат Котляревського, я вам про нього багато нарозповідав, а Капніста знаєте всі. Заходьте до господи, милості прошу.

— Почекайте, почекайте,— Капніст склав губи в дудочку.— Хто ж ви єсьте, парубче,— звернувся до мужчини з борідкою.

— Скромне моє ім'я,— усміхнувся парубок.— Я з неіснуючих нині Турбаїв, Павло Василенко. А славний хіба тільки тим, що висік у Чаплинці дворянина Трешковського...

— То ви — хай вам біс! Почекайте, почекайте... З неіснуючих Турбаїв... Ви не зустрічалися там, бува, з художником Шалматовим, такий — з довгою бородою...

— Знав його...

— Що з ним?

— У Таврію подався з людьми після того, як спалили село.

— Слава Богу!.. Малюватиме він і далі хресний шлях. Той шлях і в Твері, і в Таврії — один.

У світлиці було натоплено й затишно. Капніст підійшов до печі відігрівати руки, Парпура зняв кожуха і, вийнявши з кишені сурдута невелику книжечку, промовив:

— Візьміть її лишень у руки, панове. Погляньте, зважте і усвідомте: початок зроблено й на Україні!

— «Енеїда»! — вигукнув Павло Василенко. — Надрукована! А Іван Петрович, певне, ще й не знає..

— Ось повеземо йому в Кременчук. Прапорщик Сіверського карабінерного полку — автор першої книги українською мовою! А який парадокс; він там марширує і муштрує ать-два, а йому пам'ятник при житті треба б поставити...

Парпура саяв від щастя і потирав долоні. Служниця заставляла стіл наїдками й напоями, Максим Йосипович нетерпляче ждав запросин до обіду й покректував:

— Отак, отак... Дві бомби: «Ябеда» і «Енеїда». Дві бомби вибухло в той час, коли вже всі впевнені були, що порохіві склади знешкоджено. Два ляпаси в порфіроносну пику!

Трошинський запрошував до столу, а сам був невеликий.

— Якусь годину перебудете в мене, — промовив скрушно. — Якщо й тут вас шукати не будуть, Василю Васильовичу... А радієте ви всі, здається мені, завчасно. Не прогнівайтесь, але як на мене, то вся ця ваша діяльність виглядає такою от собі забавою — на зразок мого домашнього театру. Проте бавтеся, бо так, чого доброго, і здуріти можна при нинішньому імператорові.

Запала тиша. У словах Трошинського прозвучала безвихідь.

— Неправда! — підвівся запальний Василенко. — Неправда ваша, Дмитре Прокоповичу. Ви, може, й бавитеся, очікуючи кращого царя... Але не називайте забавою діла, які важаться волею і самим життям. І Радищев, і Новиков, і шановний Василь Васильович, і Котляревський теж — не до гри, а на прою стали. Ніхто не вгадає сьогодні, що скаже колись історія, але визнає за ними одне: в час найчорнішої темряви народ не спав, бо не давали йому заснути будителі.

— Випиймо, панове, — підняв келих Капніст. — І не провіщуємо нічого. Потішмо себе лише одним, що живемо хоча і в тяжкий, але досить-таки цікавий час. Випиймо за завтрашній просвіток.

Того року влітку полікуватись і відпочити Гете поїхав з *Ваймара до Карльсбада*. Тричі на день, вранці, в обід і ввечері, він виходив до джерела в парк, щоб тут, за порадою лікаря, випити корисної для здоров'я мінеральної води. Він ходив привітною і затишною вуличкою в холодку дерев, посаджених двома рядками вздовж пішоходів, і по дорозі кожного разу зустрічав людину поважного вже віку, десь років на 78—80, що, спираючись на тростину чорного дерева з золотою гулею, проходила повз нього.

Розпитавши, Гете довідався, що то був одставний заслужений Генерал австрійської служби, який походив з давнього й відомого аристократичного роду. Письменник міг помітити, що колишній Генерал виявляв безперечну цікавість до нього. Коли Гете проходив вуличкою й проминав його, Генерал спiniaвся й, спираючись на тростину, стояв, дивлячись йому вслід.

Цей інтерес з боку старої людини, так безпосередньо виявлений, зворушив письменника. Одного разу, прогулюючись, як звичайно, при зустрічі з Генералом Гете відступив трохи набік і затримав свої кроки. Він не спішив; його приваблювала в одноманітності курортного життя перспектива нового знайомства.

Старий Генерал з приязною посмішкою підійшов до Письменника і трохи підняв капелюха над головою, вкладаючи в цей неквапливий жест всю вишукану галантність старої людини, яка звикла постійно бувати при дворі короля.

Гете відповів чемно тим самим порухом.

Так вони стояли один проти одного: високий і міцний в чорному довгому сурдуті Письменник і цей старий чоловік, що, незважаючи на свій вік, ще зберігав слід військової виправки й звички наказувати.

Його руки вже по-старечому тремтіли, коли, одягнувши знов капелюха й обома руками охопивши гулю тростини, Генерал спитав:

— Чи правда, що ви зветесь пан Гете?

— Цілком вірно! — ствердив той.

— З Ваймару? — доповнив своє запитання Генерал. Він хотів бути точним і поінформованим до кінця.

— Цілком вірно! — ще раз ствердив Письменник.

— Чи правда, що ви пишете книги? — продовжував допитуватись Генерал.

— О так!

— І складаєте вірші?

— О так!

Відповіді явно тішили Генерала. Він доброзичливо дивився на свого співрозмовника й тоді, підсумовуючи, зауважив:

— Це повинно бути чудесно!

Гете на це зауваження Генерала відповів невизначеним:

— Гм!..

Генерал продовжив розмову.

— Чи ви багато написали?

— Гм! Здається, що так!

Генерала цікавили подробиці. Він хотів вдатися в деталі професійних тайн поетичної творчості. Своїми конкретними відповідями Поет справив на нього якнайкраще враження.

Зовсім так, немов при огляді полку він розпитував би полкового ад'ютанта, він благоприхильно спитав пана Гете:

— Чи важко складати вірші?

— Так, так! — не втрачаючи рівноваги, зазначив Гете.

Генерал висловив з цього приводу загальнотеоретичний здогад.

— Це, слід думати, — сказав він, — повинно залежати від доброго травлення шлунку. Чи мали ви нагоду добре попоїсти й добре, як слід, випити, чи ж не так?

— О, безперечно так! Зі мною бувало саме завжди так!

— Ну, ось бачите! — відзначив Генерал, пожував устами, і тоді, в порядку поради Письменникові, він зазначив:

— В такому разі ви не повинні залишатись у Ваймарі. Вам треба переїхати до Відня!

Порада могла здатися трохи, на перший погляд, несподіваною й прямий сенс висловленої думки не відразу ясным, але Гете ствердив:

— Я про це вже також думав!

— Ну, ось бачите ж! У Відні добре їдять і добре п'ють!

Генерал не сумнівався, що перебування в Відні якнайкраще сприятиме розквіту творчого генія Поета.

І у відповідь з боку Гете — трохи невиразне, але в кожному разі дуже чемне:

— Гм!..

— У нас, — ще раз зазначив Генерал, — надають належної ваги людині, здібній складати вірші! Такі люди, якщо

тільки вони вміють добре триматися й пристойно поводитися в суспільстві, знаходять собі прийом в найперших домах і найвидатніших родин! — Гм!..

Генерал волів поставити справу на конкретний ґрунт. Як військова людина, він не любив гаятися. І сказав:

— Приїздить до Відня і, коли приїдете, зверніться до мене. У мене широке коло знайомих, я маю велику рідню і користуюся впливом. Лише при відвідинах, — попередив він, — обов'язково зазначте: Гете з Ваймара, знайомий з Карльсбада. Останнє мені потрібно, щоб я пригадав собі, про кого саме йде справа, бо мені так багато доводиться тримати в своїй голові.

— Буде зроблено! — в тон Генералові відповів Гете.

Тоді прийшла деяка пауза в ході розмови, коротке мовчання, бо старий Генерал оглядав молодшого за нього Письменника уважно з ніг до голови: його черевики, вузькі штани, застебнутого на всі гудзики сурдута, круглого високого капелюха з твердими крисами. Очевидячки, Письменник справив на старшого віденця враження цілком респектабельної людини, і Генерал, закінчивши оглядини, продовжив розмову.

— Але, — звернувся він знов до поета, — скажіть мені, будьте ласкаві, що саме ви, власне, написали?

— Дещо! — відповів з готовністю Поет. — Дещо! Від Адама до Наполеона, від Арарата до Бльоксбергу, *від кедра до терна*.

Відповідь задовольнила Генерала.

— Це повинно було принести вам славу?

— Гм!.. Достатню!

По обличчю Генерала пробігла легка тінь.

— Шкода, — зауважив він, — що досі мені не довелося прочитати жодного з ваших творів, бо я раніше ніколи, на жаль, нічого не чув про вас. Сподіваюся, що протягом цього часу з'явилися нові, доповнені й поліпшені видання ваших творів?

— О так, і чимало!

— І, певне, ще з'являться? — допитувався Генерал, уточнюючи справу щодо видань.

— Треба сподіватися, що вони з'являться!

— Ну ось, бачите! — з гіркістю признався Генерал. — Це мені дуже прикро, бо я не куплю ваших творів!.. Прошу зважити на те, що я купую лише остаточні видання; інакше завжди маєш неприємне почуття, що ти маєш у себе неповноцінне видання книги, бо ж ти буваєш примушений купу-

вати ту книгу вдруге, отже, робити зайві й непотрібні, згодніся, витрати. Тому, з цих міркувань, щоб усе було певне, я чекаю завжди на смерть автора раніше, ніж купити його твори. Прошу не прийняти це за зло, але це в мене принцип, якого я стало притримуюсь, і я не можу відступити від цього принципу також і для вас, пане Гете!

Було аж надто важко сказати щось з приводу цього, й Гете вимовив знов своє невизначене: «Гм!»

І Генерал в ознаку, що він вважає розмову закінченою, знов підніс з вишуканою чемністю свого капелюха над головою, і Письменник з такою ж чемністю повторив той самий жест, і вони розлучились. Кожен з них пішов своєю дорогою: Письменник в напрямку парку і Генерал, продовжуючи свою прогулянку в сутінку дерев затишної вулички. І, одійшовши, Письменник трохи повернув голову назад, — і він побачив, що Генерал затримався на мить і, спинившись, дивиться йому вслід... І Письменник побіжним жестом чемно торкнувся кінчиками пальців твердих крисів свого високого й круглого капелюха, і Генерал зробив той самий жест в ознаку привіту.

Юрій | ВЕЧІР Косач | У РОЗУМОВСЬКОГО

Фрагмент

Д-рові М. Антоновичеві

Провесна року, що почався у Відні під знаком *Керубінієвих «Анакреонтів»*, кепських паперових грошей і урядових богослужб за спокій душ *короля Людовіка й Марії-Антуанетти*, була мжичаста й вітряна. Криги на Дунаю давно пішли, у парках Шенбруну й садах Монтекукулів неспіливо показалися зелені бруньки, а проте чорногузи, вірні своєму святому Йосифу, мерзли на луках за Пратером. Берлінський гість, винахідник Яків Деген, мусив відложити свої покази летючих балонів з уваги на негоду, про що оповіщали «Тижневі надзвичайні і звичайні вісті» разом із згадкою про нову оперу аббата *Фоглера «Somagi»*, написану нарочито для бургтеатру, та про наділення орденом Золотого Руна *графа Стадіона*. Модні чепуруни боялися вдягти на мжичку останню паризьку новинку, презентова-

ну Лікургом кафе Фраскаті Тієррі,— високі капелюхи, звані циліндрами.

В один із мжичастих вечорів тієї провесни, 21 березня 1804 року, по Ляндштрасе вгору йшов непоказний чоловік. Непоказний, бо темний, трохи зношений сурдут і капелюх, злегка насунений на голову, нічим не вирізняли його в юрбі, що, незважаючи на сльоту й вітер, не спішила до господ, а вешталася на вулиці. Вона розглядала карети й берліни, значені коронами й гербами, які з ліхтарями й величавими велетнями — льокаями на приступках — їхали шпарко одна за одною. Добрі коні порскали од вогкості, бряжчали сріблом збруї й гулко цокали підковами по бруку. Бризки грязюки, вилітаючи з-під коліс, потрапляли на одіж і щоки роззявам, що силкувалися відрізнити арденів князя Ліхновського від арабів графа Естергазі, карабаса принцеси Фефе Пальмі від лянда графині Красівської. Та даремно було б шукати в очах юрби тих зловісних і зловорожих огників, що не так давно ще були роздмухані в заграви під Бастилією й Тюїлеріями. Очі віденських гапіїв були сумирні, добрячі й зовсім не зловорожі.

Чоловік у темному сурдуді презирливо оминав їх, а коли йому надокучило штовхатися в натовпі, перейшов на другий бік, де не було так глітно.

— ...Дурниці, страшні дурниці... глупе місто... темні люди... фабриканти цукрової води... доки віденці мають вуршти й пиво, ніколи не будуть бунтувати... тиша, благовійна тиша його апостольської величності...— міг почути кожний, хто прислухався б, бо чоловік говорив про себе не дуже стиха, йшов не занадто швидко, ані не споквола, стукав кийком із срібною голівкою й не звертав жодної уваги на карети ані на форайтрів, що за доброю давньою модою гукали «gare!».

Нараз біля ліхтарні, що кліпала жовтим оком наоливленого гноту, його перестрів чорнявий чоловічок, обвантажений шкуратяними торбами й чересами.

— Пане раднику, з вашого дозволу,— виїняв він люльку з рота,— штихи, мідерити у великім виборі, прецизійної роботи, кращих митців...

Невідомо, чому мандрівному крамареві дереворитів спало на думку зупинити якраз цю людину, ще й назвати її радником. Ані в одягу, ні в обличчі не було в нього грошовитої статочності й бажання прикрасити шановні стіни свого дому образами. Проте чоловік у темному сурдуді спинився й спочатку не збагнув, чого від нього хочуть. Крамар, імовірно, був моравець або венеціанин, говорив із

кепськими наголосами, а його покупець — приглухуватий. Взявши свою паличку під пахву, він висунув трохи нижню губу й короткими, волохатими пальцями перебирав образи до вбогого світла ліхтарні. Крамар збив капелюха на чорні, мов смола, кучері й оглядав пана бистрими, як розпечені вуглики, оченятами. А оглядати було що. Пан у темному сурдуді з жовтими гудзиками справді був предивний. Рожева косинка, недбало зав'язана, закривала комір сорочки. Оксамитний сурдуд брунатного кольору був скроєний достоту зле, трохи завузький, як на кремезнаву, похилу постать його власника. «Який злющий пан», — подумав крамар. В обличчі крилося щось звіряче, потворне, але притягаюче. Було й добре, й жаске.

Лев, справжній лев. Широкий приплащений ніс, різкі уста, зморшки на підборідді, важкі щелепи, щоки, зриті віспою. Бронзова ледова паща, сердита й розлючена ледова голова. Крамар не бачив ніколи такої дивної людини. Він і не радий був, що її зачепив. Але не мав сили рушитися. Люлька погасла. Хотілося стояти й дивитися без кінця, хотілося мимохіть зняти шапку й ловити кожен порух брів, кожний блиск глибоко схованих очей. Було в тім щось несамолюбне, й крамар відчув, як мурашка поповзла йому від п'ят. Коли б цей пан сказав йому йти за собою в безвість, ішов би й не задумувався. Але той стояв усе ще, закопирішивши губу, й презирливо перекидав образки: там були віденські й зальцбурзькі перспективи, красиви з луками, водопадами, руїнами, кілька мідеритів *принца Євгена, цесаря Леопольда, біл під Льойтеном, під Гогенфрідбергом, турецька облога Відня, здобуття Білгорода...*

— Ні,— промовив пан,— для мене тут нема нічого...

— А може, щось модного, добродію,— аж гукнув крамар, злякавшись, що той відійде,— забавні образки останньої італійської роботи...

Перший забавний образок зображав проект нападу Франції на Англію, зладжений дотепним штукарем із великою фантазією. Громохка артилерія перекочувалася тунелем, викопаним під каналом. На морі роз'юшені кораблики з люттю атакували англійські фрегати й бомбардували Дувр. Корабліки ті нагадували тарганів і стоніг, пихкали димом з гарматок, як навіжені. Війна точилася й у повітрі. Кількадесят балонів на зразок моделі *братів Монгольф'є* кружляли над Лондоном. І загін остров'ян був би певний, перемога яскрава, коли б не те, що цілий легіон хвостатих чортів тягнув бідолашного масійського Бонапарта в Тартар,

де для нього готові були казани зі смолою. Справедливість Божа тріумфувала.

Але левова голова з гиддю жбурнула й цей образок.

— Нікчемність! Що ще є? Певно, такі самі дурниці!..

Другий образок жартівливо змальовував снідання першого консула й міністра Пітта. Перед ними на полумиску лежала, мов каплун або поросся, дебела темна куля, й вони завзято ділили її поміж себе різаками, притримуючи здоровенними виделками. Перший консул відкраяв чималий шмат Європи й добирався вже до Індії та до Китаю, а міністр спокійненько відчімхував голубий холодець океанів. Бонапарта змальовано було дуже досадно: велетенські пера на капелюсі, скуйовджені вітром, чинили його схожим на малого роздратованого півня.

— Пощо він носить ці дурниці! — гукнув чоловік у темному сурдугі. — Не має нічого іншого до роботи?

— Хто «він»? — очманів крамар.

— Він, він! — ткнув чоловік пальцем у зелену камізьку крамаря, а той аж відсахнувся: очі панові блискали, якби ними стугоніло сто грізних ночей.

— Хай він у цю ж мить кине це сміття! — глухо гукнув чоловік і тупнув ногою. Здавалося, що капелюх на його голові піднісся, немов волосся стало дубом. Крамар задеревів і схолов від жаху.

«Сатана!» — майнуло йому в думці. — Єзус Марія! — верескнув не своїм голосом, аж зглянулися мимохідці, і, схопивши торби, чкурнув, мов заєць, навтьоки.

А чоловік у сурдугі погрозив йому паличкою, постояв, поворушивши губами, й почимчикував далі. Мжичка змагалася. Краплі рясно падали з капелюха. І чоловік придав ходи. А з ходом, здавалося, гнів минав так швидко, як і прийшов. Обличчя заспокоїлося — лев ставав рахманний. Та все ж в очах видно було проміття гроз, що ніколи не минають. Чоловік ішов, і шепіт його клаптями губився в мжичці, думки летіли пасмами клетотливих струмів. Одна переганяла другу, перебігала їй дорогу, спалахувала й умирала, не встигнувши згоріти вщерть, не встигнувши заціпеніти важким, гранітним згустком. Щось спиняло рвучкий її біг до кінця, щось не дозволяло кипучому клетоті вогненного сплаву перекипіти й застигнути в цупких гранях твердої, тільки що знайденої форми. А водночас щось штовхало цей залізний потік думки вперед, ні на мить не переставало гнати його гребені з іскристою гнівливою піною. В тому був неспокій, напруження кожного зав'язку волі, що велетенським кігтястим птахом билася в тісній

кліті, шарпала шпуги й кривавила в їхній іржі свої пазурі. Було б цікаво стежити за обличчям тієї людини. Воно нагально змінювалося: то заспокоювалося, на мить прояснене, то похмурніло, заволочене хмарами, то застигало кам'яною маскою, то палало роздерте, немов пошарпане палаючими гострими вітрами. Було в тому щось із руху величавих стихій, із їх змагань у безкраїх просторах космосу.

Але ніхто не цікавився цією людиною. Юрба гапіїв стояла, заклавши руки в кишені, навпроти нового, пишного, але трохи холодного зі своїми гордими фронтонами й спокійними колонами будинку. Чавунна брама й кам'яна огорожа заковували його струнками, певними лініями. Карети без упину заїздили під ганок, і довгий їх вуж витягався далеко аж до задуманого парку, що пригортав лункі викрики форайтрів і дзвін підків до свого вологого, недавно розбудженого лона.

Лампіони й ліхтарі кидали довгі стежки світел, а цілий дім стояв у вогнях вікон, наче сяйний феєрверк. Карети й коні виростали в цій світляній зливі на позолочених, почервонених почвар, герби на дверцятах і брузументи на лівреях льокаїв мигтіли, переливалися, посріблені мжичкою. Вечірня темінь відступила й чатувала здалека, не сміючи змагатися зі світлом.

І чоловік у темному сурдугі напрочуд юрбі спокійно ввійшов і собі в південь вогнів, минув лівреї челяді, минав мантилі й киреї, з-під яких іноді й знехотя запалювалися діамантові й рубінові зап'ястя й звізди, еполети й ефеси шпад; не поспішаючи йшов по сходах у надра будинку.

Два кремезні льокаї в блакитних каптанах схилилися перед ним біля дверей, а огрядний метушливий панок — чи не дворецький — розплився в люб'язнім посміху.

— Добривечір, пане ван Бетховене. Звольте до кабінету ексцеленції.

— Добрий вечір, Негг Kudrjawsky, — посміхнувся чоловік у сурдугі й собі. Краплі з його капелюха засріблилися на шахівниці долівки вестибюля, коли прямував у покої.

Штафети до Санкт-Петербурга йшли тепер щодня, а то й двічі на день. Чеським мужикам і галицьким жидам доводилося наслухатися вдвічі, як звичайно, мерзенної лайки од фельд'єгерів амбасади, що, забрьохані по вуха, по орли на киверах безрезною грязюкою, скакали у відталь поштових трактів, заганняючи коней на смерть. Подія в Еттенгаймі докучила не тільки хлопам, жидам і кур'єрам, вона передовсім міцно псувала настрої графу й амбасадорові

Андрею Кириловичеві Розумовському. Ситуація щодня змінювалася; гіршала й затемнювалася. Тільки-но вчора амбасадор у реляції князеві Чарторийському про розмову з віце-канцлером похвалився, що його декламація *dérangée visiblement la contenance du vicechancelier*, а сьогодні вранці всі попередні успіхи були перекреслені. На ранній аудієнції дипломатичному корпусові в бургу імператор Франц, чемно побалакавши з Розумовським про провісну непогоду, підійшов до амбасадора Шампаньї й привітав його зі щасливим вирятуванням першого консула від злочинного замаху змовників Жоржа Кадудаля й графа Артуа.

...Cette félicitation inconcevable fût entendue par un de membres du corps diplomatique, qui était à côté de l'ambassadeur. Elle est presque généralement connue. C'est avec un sentiment pénible que l'on fait de semblables découvertes surtout quand l'expérience a démontré, qu'il ne faudrait qu'une impulsion différente pour tourner dans la main en force contraire cette faiblesse qui est devenue la force de son cabinet...— обурено й схвилювано писав граф Андрей вже не Чарторийському, а імператору Олександрові. Росії могли не любити, не довіряти їй, але таке ігнорування подій, що порушує *balance politique*, аж занадто свідчило про перфідність віденського двору. Нечуване порушення права народів, замах на мир у Європі: триста драгунів зі штрасбурзького гарнізону в білий день переходять Рейн, вступають на територію суверенного, незалежного князівства й поривають, сливе на очах, принца крові, спорідненого з першими тронами, з цим же віденським двором! І це все віце-канцлер Кобенцель збуває знизанням рамен: *«vous voyez, comte, que nous sommes à la bouche du canon et que nous serons anéantis avant que vous puissiez nous secourir...»*

— *A la bouche du canon!* — посміхнувся граф і кинув перо, щоб посипати піском сторінку.— Хай же нарешті заgrimлять ті гирла гармат і положать край безглуздим піжмуркам із цією лисячою пикою! Або Корсиканин скрутить нам усім в'язи, або ж ми скруtimo йому. Бо вкінці положення стає двозначне — не можна бути певним, чи сьогодні вже не ходять шифри від Колоредо й Кобенцля до Талейрана. Гарна коаліція, до чорта! А втім, кожний робить те, що може для своєї школи...

Пархим з Панасом повстрічався,
Погнавши на поле воли,
До них Овдій з Харком прибрався,
Сказав: — Здорові, хлопці, ви були!

Що, дядьку, чуть за люд хрещений?
Щось він там біга, як скажений,
Отаман соцьких всіх збира,
Бо голова щось коверзує,
Не добре, мабуть, він вішус,
В двори засьдно зазира...

Пригадав собі граф вірш безіменного пііти, переписаний цього року на Різдво в Батурині від старого Іллі Безбородька. Хоч дотепний віршун і висміював прозоро цілу коаліцію — Пархима, Панаса, Харка й Овдія, що їх пошив у дурні голова, проте граф власноручно переписав його твір і сховав у шкатулку, де зберігав усі свої малоросійські сувеніри. Цей вірш настирливо нагадував йому *чиєсь знайоме запашне перо*, але ні, це не могло бути воно...

Ще позаторік батько амбасадора, *старий гетьман*, прислав нарочитим післанцем у Стокгольм чепурну книжечку в сап'яновій оправі. І з того часу граф возив її з собою завжди у верхніх куфрах. Ще й сьогодні лежала вона із розпочатим «Генієм християнства» пана секретаря амбасадри, першого консула в Римі, тут, на столику. Граф посміхнувся, простяг мимохіть руку по цю маленьку книжечку, щоб розкрити її навмання й прочитати перші рядки, які попадуть на очі:

Отут земелька єсть, хлоп'ята,
Відсіль вона невідалеку,
Сицилія — земля багата,
Вона мені щось на знаку...

І що далі читав граф Андрей, то більше забував про Еттенгайм, про Кобенцеля й штафети, а сміх його, дрібний та легкий, бився крильцями в холодні стіни кабінету. Льокай, пробігаючи у передлокій, побачив, як срібні локони графової перуки затряслися й плечі підплигували, немов їхній пан заходився у пропасниці. Льокай збентежено підбіг до крісла, й Андрей Кирилович спіймав зляканий його погляд.

— Дурню! Чого тобі?

Кинув книжку й взявся знову за перо. Непотрібно схвилювався, але льокай нагадав йому про штафету, що ждала на реляцію. І, роздовбуючи шифр, в якому ніколи не був справний, заскрипів пером. Докінчував секретну нотатку про двох людей, якими цікавився Чарторийський.

...Celui, qui se trouve sub littera A, est mr. Gentz, littérateur distingué dans la langue allemande et dont la plume,

s'étant exercée souvent en français est capable de quelque énergie dans cette langue. Le second sub littéra B est mr. Pozzo di Borgo. Ce dernier est de nation corse, il a rempli dans sa patrie des postes importants lors de troubles que l'ont agitée.

— Кавалер Поццо ді Борго! — лунко впав нараз голос льокая в кабінет, що поринав уже в сутінках. Граф швидко прикрив листа пісочницею й кивнув головою. Кавалер ді Борго мав завжди вхід до кабінету так само, як Генц і Бетховен. Але два перші належали тільки до категорії *«amis de balance politique»*, а Бетховен, за висловом графа, був *«ami de cœur et de l'élévation de l'âme»*.

«Слушний час розкусити нарешті цю штучку»,— подумав Розумовський. Презентував кавалера Чарторийському як певного конфідента, проте достоту не знав, чим дише. Якраз легкою ходою пройшов кабінетом стрункий красень, притримуючи шпаду. Оливкове обличчя відразу виявляло його походження. *Un chevalier accompli* — називано в Відні цього ад'ютанта генерала Паолі, завжди чемного, елегантного молодика з тихим улесливим голосом і очима змії. Зміїне було не тільки в очах, воно таїлося і в цілій гнучкій постаті, ніжних, але міцних руках, у плавкій ході.

— Добрий вечір, кавалере! Я радий вас бачити!

Корсиканин потиснув пальці графа й сів на краєць крісла в тінь, дарма що граф хотів посадити його проти вікна. Нахилив трохи стан, підібрав ноги й чемно мовчав, чекав на графів почин.

«Цей не може служити Англії,— подумав граф.— У нього, здається, чесне обличчя». І сказав:

— Що ж нового, кавалере?

— Нічого, ексцеленціє, більше як нічого. Всі нетерпляче чекають розв'язки справи бідолашного принца Д'Ангієн. *Узурпатор*, я гадаю, не буде настільки сміливий, щоб простягати руку по його голову. Узурпатор задовольниться Пішегрю й Моро...

— Немає сумніву,— повагом рік амбасадор.— З хвилини на хвилину чекаю депеші про звільнення принца. Французький уряд знає дуже добре, що цим учинком перекреслив усі симпатії, які (щоправда, це дуже сумнівне) все ж були у декого. Тим більше поспішить виправити свою необачну помилку. А що Генц, кавалере?

Змія їдко посміхнулася й тихо засичала:

— Пан Генц *студіює фінанси* й булліст. Вчора програв 1000 фльоренів. Взагалі, останніми часами він живе рішуче понад бюджет. Куафери, парфуми, вино... Можна було б

подумати, що має відкритий рахунок англійського короля...

Амбасадор посміхнувся й собі. Він зрозумів добре натяк ді Борга. Але, граючися шарніром табакерки, сказав розважно і впевнено, як завжди:

— Пан фон Генц, безумовно, дуже добрий літератор. Уся європейська політика, весь європейський баланс замкнені у вістрі його пера. Він це знає й продає його всім державам, усім кабінетам, з тим, однак, що пише завжди проти Франції й революції. А це найголовніше. Ми дивимось тому на багато речей крізь пальці. Відкривання Відню очей на якобінську небезпеку більше ніж потрібне... Пан фон Генц виконує поки що своє завдання бездоганно, й ми задоволені...

«А, однак, ця людина служить Англії»,— подумав граф і продовжував далі, тепер жартівливо:

— До речі, ваш земляк, кавалере, генерал Наполеон Буонапарте, переживає тепер гарячі дні. Кажуть, Меневаль не встигає писати під його диктат. Трудно відмовити йому подиву гідної впертості й витривалості. Є в тім щось діявольськи великого...

Поццо ді Борго зчорнів од люті. Змія прокинулася з роздратованим сичанням:

— Прошу Вас, ексцеленціє, не називати моїм земляком цього підлого ренегата! На один звук його ймення я тремчу від ненависті...

«Цей міг би шпитнути стилетом і не здригнувся б,— подумав амбасадор,— він і тепер, мабуть, має стилет із собою...»

Йому пригадався Неаполь, королева Марія-Кароліна, спогади минулих любих днів молодості. Він посміхнувся й слухав Поццо ді Борго, що говорив із несхованим запалом. Дійсно, ім'я першого консула призвело його до тремтіння. Змія вже не ховалася у прірвах очей, а підвелася, блискаючи отруйними, розлюченими зіницями.

— Комедіант, шарлатан, жалюгідний кар'єрист, авантюрист і шальвіра! В часі революції спекулює з Бур'єном на домах згільйотинованих аристократів, ходить у латанім мундирі, вдає раз поміркованого, раз якобінця, носить трикольорову кокарду, підлабузнюється до Робесп'єра, пише потайки улесливі листи до Паолі, змовлюється з Сальцетті, нібито хоче визволити батьківщину, в рішучий момент її зраджує й бомбардує своє рідне місто — вірний конвентові і Франції, революційній Франції,— щоб незабаром розігнати картечами ту саму юрбу, яка його так палко зустрічала, підсаджує до влади *Барраса*, щоб потім його

підступно знищити й самому усадовитися на теплім місці у Тюїлеріях... Ексцеленціє, чи є в тім щось велике, в тім ланцюгу зради, підступу й підлоти? І зважте, що це ще далеко не повний ланцюг! Згадайте Бернадотта, нещасного Туссена Лювертюра, Моро, а тепер цей нечуваний, бандитський наскок на Еттенгайм! Його щастя, що має біля себе таких самих, як він: Ожеро, Массена, Ней, Лян, Мюрат, Даву — самі волоцюги, злодії, бандити, різники, пекарські челядники, пастухи... Ні, ексцеленціє, це один із шарлатанів, що на них багатий наш вік. Це жаба, ексцеленціє, й вона трісне раніш, ніж встигне надутися.

— Ваш запал — шляхетний, кавалере ді Борго,— посміхнувся Розумовський,— бо впливає з патріотизму. Одначе, коби б так було, амбасадори могли б спокійно сидіти в своїх амбасадах і чекати на тріснення жаби. Але, на жаль, так не є. Генерал Буонапарте — це революція, це загроза старому, доброму ладові. Революція, кавалере, не жаба. Це кентавр. І великість Буонапарте в тім, що він осідлав кентавра — революцію. Будемо ж, кавалере,— зітхнув граф,— робити все, що в нашій силі, щоб спинити скажений біг кентавра...

— Я слухаю, ексцеленціє,— нагнув голову Поццо ді Борго. А граф, ударяючи пальцями по мозаїковій тахлі, заговорив сухо й діловито:

— Стоїмо перед новою вирішальною війною. Імператор Олександр готовий розвіяти всі упередження Європи щодо Росії й добуде меча, щоб остаточно, раз і назавжди, зрубати голову революційній гідрі. В новій коаліції Росія буде не передбаченою для Франції силою. Друга потуга — це адмірали Англії. Щодо Австрії, то поховання левів Венеції й приборкання Генуї дасть Габсбургам грізні остороги, й вони не відважаться вже втретє на Альпи. Особливо після Маренго й Гогенліндену. Віденський двір це знає, й тому грають із нами в піжмурки. Отож цього разу треба шукати вирішального пункту в Німеччині. Вона скаже в новій війні останнє слово. Не шкодуючи гроша ані часу, будьте ласкаві, кавалере, звернути увагу на побачення агентів його величності короля Пруссії з агентами Бурбонів. Будьте ласкаві ствердити за всяку ціну наші припущення щодо розмов графа Стадіона в Берліні. І вкінці цікаво було б знати що-небудь про реформи армії генерала Шарнгорста... Це було б усе...

Сірі графові очі ковзнули на мить по гарячих очах кавалера. Вони впивалися розпеченими вугликами. «Коли він і справді служить Англії, як каже Малія, я нічого не

трачу», — подумав граф і підвівся. За ним устав і кавалер ді Борго.

— Не забувайте, кавалере, — жваво додав граф, — що скоріше будемо рухатися, то краще для нас. Французька армія, розташована на півночі, готова кожної хвили до десанту в Англії, може перейти Рейн та Дунай скоріше, ніж ми отримаємо про це повідомлення. Буонапарте — це блискавиця.

Кавалер, потиснувши холодні пальці амбасадора, тихо скрадався до дверей.

— Не зостанетеся на вечір? Сьогодні Шупанціг грає новий твір пана Бетховена...

Поці ді Борго мовчки вклонився й розвів руками.

«Лорд Мінто», — подумав Розумовський. Але змія вже вивознулася з кабінету.

Кліо Канови меркла в куті імлістою, блідою брилою. Книги в шафах із-за шкляних заборол мовчазно вилискували золотими хребтами. *Кох, Штілер, Фюгер і Райнгард* зчорніли в рамах. У кабінеті давно вже зсутеніло. Грані й кути стін злилися, заокруглилися у мороці, що навис над кімнатою крилами чудної пелехатої птахи, черкав високе вікно й снувався довкруги свого господаря, пестився до нього, наче пес. Господар сидів за столиком, відкинув срібну голову на подушкці фотелю, заворожений думками. Був сам як чаклун, владар цілого зборища привидів, що билися, мов кажани, у вікно або застигали мовчазні, ув'язнені в компартурках книг, у мармурі статуй, у легкій, як повів вітерця, порцеляні статуєток, у важкім золоті рам, у кружальцях мініатюр *майстра Ізабе*.

Знадвору раз у раз цокали підкови, під'їздили карети, але Розумовський не спішив. Графиня Єлисавета сама приймала в салоні гостей і виправдовувала його спішною працею, хоча штафета вже скакала, мабуть, по брюнській дорозі. Але графиня знала, що сутінки — його улюблена пора *l'heure de la reverie*. Давніше, коли ще граф грав на скрипці, це була година імпровізацій, година натхнення, але тепер (граф із сумом це спостерігав) сутінки ставали тільки *l'heure de la réminiscence*, безперечно, — ознака старості, кволої старості, коли кругом тільки спогади, коли все в минулому, коли все найгарніше залишилося позаду. І граф посміхався — все ж, до біса, те, що зосталося в минулім, було сяйне, як сонце.

Всі дні були одним полум'яним феєрверком, безжурними іграшками з долею. Син чабана із глухих Лемешів, а по-

тім, за химерною примхою долі, за казковою витівкою життя,— гетьман всієї України, пропалив свій слід по Європі від краю до краю, блиснув по дворах і столицях найзнаменитіших династій, важив не раз у руці долі народів і держав, знав усі секрети коронованих віталень і спалень, зривав посміхи найкращих жінок Європи, що про них і марити не могли славетніші й родовитіші від нього... достоту, чудні й чудесні, але завжди невідомі, бувають шляхи людські... Відень, Неаполь, Стокгольм, Петербург, Варшава, Батурин, Лондон, Копенгаген, Штральзунд... Андрееві Кириловичу знову спалахнула посмішка — Штральзунд: лазурове море й золотий день, яхта й принцеса Вільгельміна Гессендармштадтська біля нареченого,— кирпатого, нарваного цісаревича Павла,— майбутня імператорка російська... Одначе це було занадто по-юнацькому, так жорстоко обдурювати приятеля! Бідний Павло, бідний Павло! Він важко заплатив за батуринське заслання...

Батурин... Ось навсонні дім із величними фронтонами й колонами, теплівські луки, гетьманські будинки, незліченні комори, стайні й льохи, а на ганку старого флігеля — рожеволиций дідок із паличкою, завжди напудрований і напарфумований, із срібною табакеркою в руці, тільки що від пасьянсу, від Бюффона, «Гелойзи» Жана-Жака, від фарнейського філософа «Історії Карла XII», від фараона із сварливою Апраксіною — Його Ясновельможність, гетьман обох боків Дніпра, фельдмаршал і граф Кирило Розумовський. «А що, Кудрявський, Ахметка знову лапу занозила? У-лю-лю-лю-лю!» Доїжджаючи, псарі, ловчі з яструбами, хортами, гончаками, приятелі й знайомі з Дараганівки, Лялич, Пасіки, Бакланова... Гудовичі, Стрешинці, Дарагани... «У-лю-лю-лю! Ату його, ату його — хвостатого!..»

— Свириде! — несподівано гукнув граф, відкинувшись в кріслі.— Мабуть, у Почепі глухарі вже токують?..

Льокай, що навшпиньках проходив кабінетом і думав, що граф дрімає, став, і обличчя йому розпливлося широким посміхом.

— Либонь, ще ні, Ваша світлосте. Так од Благовіщення почнуть...

— Але слонки тягнуть...

— Авжеж тягнуть, нестеменно тягнуть.

От де вона, сьогоднішня, l'heure de la reverie. Це ж справжня ностальгія, вперше по стількох роках, коли бать-

ківщиною були Неаполь, Венеція, Відень... Вперше забаглося побачити хоч на мить те Богом дане, зап'яте імлами, співними вітрами обвіяне старе козацьке Задесення...

І граф Андрей підвівся, підійшов до заволоченого мжичкою вікна; й мимохіть, само собою, подалося високими стінами повз поцуловатих амурів:

Ой немає козаченька,
Поїхав за Десну...

І Свирид, і козачки в блакитних козакинях Розумовського, що їх Свирид поманив із передпокою, дружно підхопили:

До-о-жидайся, дівчинонько,
На другу весну...

Знали, що не сердуватиме. Коли сам співає — безперечно, добрий. А то ще таку пісню! Й амбасадор кивнув їм, щоб підійшли ближче, — підголосник парубоцький, перший і на вечорницях, і на нічлігах чабанських, — дядько Олексій Розум озвався в нім, клопоть оксамитного голосу, що чарував колись принцесу Єлисавету, передав небожеві.

І вмить завернув старий Сейм од Десни в сіверські мряки, обняв Конотопські луки срібленим рукавом, попід греблями зашумів, сизий. Стали сиві вали й сиві могили на кордонах Гетьманщини. За Глухів, за Єсмань, за Стародуб подалися. Закурився шлях на Ромодан, на Запоріжжя. Полки компанійців рушали під Нечесу на Очаків. Забряжчали шаблі, замаяли бунчуки, заграли гривами коні, скрипіли налучники сап'янні, ударилися дівчата-козачки. Пішла з компанійцями туга їхня повз верби тремкі на греблях, повз сизий Сейм у задуманих очеретах.

Полюбила козаченька,
При місяці стоя...

Якраз пан Кудрявський увійшов із канделябром, готовий нагримати на козачків, що так довго не засвічують свічок. І золочені хребти замерехтіли, Кановова Кліо вирівнялася й стала мармуровими гранями в світлі, змеркла й порцелянова *Амаріліс*, а Кохові руїни випогодилися, зазеленіли муравою. Рами спалахнули, мов обняті полум'ям. І крісла, оббиті синім адамашком, витяглися попід стінами, статочно, нахмурено. В кабінеті пропав морок, і без нього стало холодніше, хоч і чепурніше.

Граф, невдоволено жмуричись од тану свічок, обернув-

ся — спертий на руб ватрану, стояв чоловік у темному сурдугі.

— Пане ван Бетховене! — скрикнув Розумовський. — Ми так заспівалися, що й не спостерегли, коли ви увійшли...

— Будьте ласкаві, співайте ще, ексцеленціє, — промовив ван Бетховен.

— Це іграшки, маестро, патріотичний сантимент... Це одна з пісень моєї співучої батьківщини. Вона така багата на них...

— Знаю, — кивнув головою Бетховен. — Тому й хочу слухати... Я, крім вашого козака за Дунаєм, не чув нічого...

Але співу так і не вдалося продовжити. Козачки соромилися й шугнули в свій передпокій. Амбасадорова година мрії минула. Він знову став сухий і крижаний, застібнутий у собі. Проте обіцяв переписати цю пісню.

Бетховен сів на канапу й поклав короткі руки з притупленими пальцями на коліна. Чуприна *à la Titus* як густа скуйовджена грива спадала на чоло, що його слушно назвав хтось античним храмом. Воно було класичне своїми простими й шляхетними лініями. Хмуре обличчя прояснювалося тільки частково, мов гірський ланцюг, осяяний раптом сонцем, що простромило промінням темні хмари. Бетховен з кожним днем ставав усе похмуріший. Від побуту в Гайлігенштадті не щезала важка скиба зморшок край уст, а клапті бавовни, заткнені у вуха, виставали щораз більше. Проте він ще не був зовсім глухий. Зате граф-амбасадор яснів. У модній паризькій краваті горів діамант. Діаманти горіли у зірках на грудях. Сніговий жабот відтіняла блакитна кавалерія, й шиття каптана палало золотими пелюстками. Проти своїх п'ятдесяти років виглядав молодод. Дзеркало відбивало його срібну перуку (граф не терпів сучасного яacobінства у куафюрах), блідаве холодне лице.

— Козаки — це українські флібустьєри? — спитав перегодом Бетховен. — У свій час своїми набігами вони були, здається, погрозою Порту?

— О ні, маестро. Козаки — це скоріше організація на зразок *мальтійських кавалерів*, правда, — посміхнувся граф, — із симпатичним вам демократичним забарвленням. Не забувайте, маестро, що за сливе три віки запорозькі козаки були *spiritus movens* прямувань України до волі...

— Так, — задумано промовив Бетховен. — Що Україна завжди прагнула волі, це я знаю... Мене дивує, — стрепенувся він, і очі його вперлися гостро у графові, — як ви, ексцеленціє, будучи патріотом своєї країни, працюєте для імперії, що позбавила волі вашу батьківщину?..

Амбасадор оторопів, але за мить посміхнувся. Бетховен іноді бував шорсткий і говорив те, чого не слід було говорити.

— Політична негоціація, маестро, нічого більше. Козак Розумовський працює для імперії так само, як і поляк Чарторийський; себто і один, і другий дуже мало. Не уявляєте собі, як далеко ідуть і можуть піти застереження щодо мене в Санкт-Петербурзі...

Бетховен уважно й довго дивився на графа.

— Ви хочете сказати, ексцеленціє, що посполу з Чарторийським, наче два Самсони, розвалюєте із нутра *храм філістимлян?*..

Амбасадор нічого на це не відповів. Щоб змінити розмову, спитав Бетховена, якому ще не зійшла з уст глумлива посмішка, що робиться в місті. Бетховен споважнів і зі справжнім невдоволенням пожалівся на тишу. Відень мовчить, неначе під час месси. В публічних місцях дуже мало розмовляють, імовірно боячись шпиків.

— Але зате говорить музика,— із властивою йому звичкою відводити розмови з критичних тем перебив Розумовський.— Справжня месса композиторів. Відень стає наймузикальнішим містом під сонцем. У тавернах, на подвір'ях, на вулиці — тільки музика, з кожного вікна — музика! Це не шпики, а ви, панове композитори його апостольської величності *римського імператора*, змушуєте нас, смертних, мовчати...

— Дурниці! — гнівно сказав митець.— Я вважаю себе людиною, що написала всього кілька тактів...

— Що ви, маестро! А ваша ораторія, а симфонія, а увертюра Фіделіо, сонати...

— Дурниці! — Бетховен нетерпляче поворушив губами.— Це так, як усі говорять про мою сонату *cismoll*, а я нею зовсім не задоволений. Я нічим не задоволений,— різко підніс він голос, і в лиці його знову майнули блискавки; обличчя раз загорялося, раз потухало.— Теревені все це. Цукрова вода. Не тільки я — *Мегюль, Гаво, Керубіні* — одна підсолоджена вода. Наш час вимагає таких творів, що належали б могутнім душам. Тільки вони затаврують злих, жалюгідних людей, зайнятих тільки власними, дрібними, підленькими справами. Наш час... наш час... На музику дивляться, як на осолоджування, а музика — це пасія... Невблаганна, нещадна... Боротьба двох початків на наших очах. І ми нічого... Сталева форма — вогненний зміст. Родина чотирьох інструментів — мало... Фанфари, фаготи, кітли, лісові роги... Обов'язково лісові роги... Бо

бушування людських пристрастей — ліс. Жах і страждання. Велич і нікчемність... Слово — чин — блискавичні обидва, обидва рівні богам... І людина, що топче закони, ламає миршаві пута, виростає нова, зовсім нова... рве гаті, не раб, не раб... Герой, Антей, Прометей, Титан... Не раб...

У цю мить його різкий голос перервався. По чолу побігли хмарки. «Нащо це я йому говорю? — подумав Бетховен. — Він також має рабів і сам раб...» Сидів знову кам'яний і мовчазний. Хуртовина прийшла й, не прогримівши, сховалася на скелі. Сонця не було. Були тільки густі хмари, олов'яні, навантажені грозами, важкі. Розповзалися по обрії, заволокали його, привалювали, мов нетесані брили граніту, мов хребет базальтів. Форми ще не було. Був тільки зміст, могутній, що розсаджував простори, як у часах світотворення. Хаос хмар шукав твердих кордонів форми. Чекав на іскру, на задурення первнів, щоб вибухнути сліпучою, заглушною пожежею-зливою й на оновленім, змитім обрії вирости потужною, застиглою брилою в новій формі, що хвилювала б гранями й лініями. Але хвилинка народження її була тяжка. Первні ще не наблизилися.

Розумовський проходжувався по кабінеті, нахиливши голову. Закаблуки його нових черевиків із перламутровими пряжками рипіли. «Яка екзальтація, яка екзальтація, але вони мають її всі... ці, з собачими вухами... Буря і натиск... Шіллер... Гете...»

— Маестро, чи українські пісні можуть вам придатися?

Бетховен кивнув головою. Йому подобалася їх меланхолійна сумовитість, сполучена з дивною степовою одчайдушністю.

— Але тепер не те... Тепер мене займає інше...

Амбасадор хотів спитати, що саме, але Рібоп'єр, приватний секретар ексцеленції, просив іти вже до салону. Бетховен байдуже підвівся. Граф глянув мимохідь у люстро і поправив кавалерію.

Граф Андрей на своїх четвергових вечорах притримувався суворо етикету. Моднярі глузували з цієї примхи, але корилися їй. Пудра, що її давно вже закинено у куафюрах, була тут досі обов'язковою, й молоді шалапути, що встигали за один вечір відвідати кілька домів, після візиту до Розумовського мусили на зламання ший гнати додому й змивати цей ненависний додаток до кучерів. Тим більш обов'язкові були шпади, а зовсім необов'язкове, а навіть украй нешляхетне — куріння. Графиня Єлисавета для тих,

що пам'ятали свободу дому Тунів, начебто потайки від графа влаштувала в суботу на своєму крилі вечори, де дозволялося курити й дамам, через що князь називав їх «курячими». Одначе тут графиня у всьому потурала графові, й сидіти біля неї було вільно тільки принцесам, старшим у роді.

Проте приписи ці, пильновані гостро паном Кудрявським, ще гетьманським церемоніймайстром, не відстрашували гостей, а навпаки, приваблювали, бо, як і кожна новинка, так і мода на спрощення, остогидала. А коли б і ні, то все ж салон амбасадора, блискучого арбітра елегантії, оселя муз і гострого дотепу, кузня політичного фехтунку й твердиня старого доброго ладу, варт був того уклону в бік старовини. Варт був, хоч би й задля вина, якого не посоромився б пити й сам імператор, задля українських вишень, спроваджуваних узимі з батуринських теплярень, задля ікри з Астрахані, що на один спогад про неї віденські старі й молоді ласуни замикали очі.

Але не диво — при всьому бажанні ані Клям Мартінец, ані Ліхновський, ані Кінський не могли дозволити собі того, що цей український гетьманич з маєтком, удвічі більшим від Саксонії, або Гессен Дармштадту. Коли Відень називано другим Парижем, то велика частина заслуги в тому належала амбасадорові. Тим більше, що куафером графині Єлисавети був славний Леонард, придворний косметик і цирульник нещасливого Луї XVI. Справді, граф Андрей був вірнішим сторожем старого ладу, ніж його сусід — імператор Франц. Під час, коли Бург, а за ним і Відень потопали у повені новинок Бульвару й кафе Фраскати, за якими виразно проглядала розбештана пика санкюлота, в салоні амбасадора яacobінські фризюри *á la Titus* і *Carracalla* не могли виперти божественних роялістичних *ailles de pigeon*. Давід викликав тут щире обурення. Мегюль — погірдливе знизання плечима. *Шатобріан* (від часу амністії) — холодну мовчанку. Один Бетховен був толерований з дивною поблажливістю. Його, зрештою, не знали.

Коли граф Андрей з маєстром увійшов у салон, їх роз'єднали, засліпили каскади, кетяги шовків, перлів, золота й світла. Віяла коливалися, віяла розгорталися веселкою барв, тюрбани *á la Turquie*, *á la Tippto Sahib* цвіли на головах, пелеринки, хустини, туніки шаруділи, звивалися вогняними зміями, спурхували, мов чарівні мотилі, притулювалися, мов пелюстки, до мармурових плечей красунь, обіймали їх лебедині шиї, цілували їх ніжні руки. У шклі паркетів відбивалися черевички з чорними биндами навхрест довкруг

струнких ніг, пливли й розпливалися у світлі подоли суконь довгих, рівних і суворо простих. Тут уже ніхто нічого не міг учинити — за модою проглядав новий стиль, що слід у слід ішов за переломом століть. У млі минулого залишалися тяжкі роби з фонтажами, гроденаплями. Обручі кринолінів ховали на горищах, забували про йовіальний, витівкуватий, облесливий і нещирий вік майстра Ватто. У рівних і простих лініях ховалася шляхетна простота вояцьких політь, героїчних доріг крізь піски Домангуру й Сирії, гвардійських колон генерала Буонапарте...

Граф Андрей не бачив на собі докірливого погляду дружини — він стрепенувся, як кінь, що почув бойову сурму. Молодшав, яснів, посміхався. Йшов у вінку віденського сузір'я, поміж цвітом красунь Європи. Марія — принцеса Віртембергу, поставна й висока, з чорними, як південна ніч, очима, — сиділа біля доньок славетного принца де Лінь — принцеси Фефе Пальмі, смішливої, синьоокої білявки, і Флори — «богині квітів», як писали про неї у віршах венеційські поети; три польки, одна від одної красніша, — графині Красінська, Замойська й Лянцкоронська, що першого дня полонили Відень своїми сукнями найфантастичніших помислів і кетягами дзвінкого сміху, який і тут, не дивлячися на етикет, стежив і чарував суворі статечні стіни; графиня Ерделі, палюча, мов полум'я, з волоссям кольору кручого крила й малиновими устами — пишна мадярка, і струнка блідава графиня Тереса Брунсвіг, і цілий рій князівен і графинь Кінських, Піргенів, Клям-Мартінеців, Ліхновських, Лобковіців; миленька артистка Вільман, зеленоока русалка Дорота Ертман, маленька графиня Ургайм, русява принцеса Мекленбург-Стреліц, дебела й рум'янолиця принцеса Вітельбах, князівна Вальдштайн — усі вони, здавалося, зійшли із старих полотнищ Тіціана, що висіли тут на стіні безжурні, погожі й зальотні, запестріли, завертілися промінним виром в очах Розумовського. А із-за цього кетягу квіття троянд, лілей і фіалок виглядали шиті золотом каптани, биті яхонтами гарди шпад, білі мундири уланів і пишні малинові куртки гусарів, жаботи й перуки дідків, снігові кравати молодиків. Чорнявий граф Микола Естергазі, шалапут, прославлений своїми фантастичними оргіями й кавалькадами, велетенський Штаренберг, хитроокий Кінський, смаглявий Чернін гуртувалися довкруги герцога Райнера, багрянолицького чвала. Літератор Генц уїдливо посміхався й потайки позіхав, розмовляючи з превеселим директором бургтеатру Шіканедером і диригентом придворної капели *Салієрі*. Грубенький маляр Фюгер

забавляв дам оповіданнями про жінку першого консула. У куті тулився непоказний теолог Амменда й доводив щось архітекторові Монтуое, що не слухав його й дивився на сволюки недавно вибудованого ним дому. Англієць лорд Канвілліам і Карл Ліхновський, чоловіки сестер Розумовської, граф'янок Тун, слухали уважно смаглявого стрункого кавалера Джованні Баптісто Маллія — таємного доглядача амбасадора. Кавалер Д'Анстет — секретар амбасадри, схилився над фотелем старого Лобковіца, що нюхав раз у раз із табакерки...

Салон графа справді був сьогодні барвистий і блискучий, як ніколи, служив мозкові й серцеві Відня, квітові його надій, гостив найкращих і найзнаменитіших людей часу, був одним із таборів білої, статочної Європи.

І засипаний зірками, осяяний стрічками господар — син чабана з Лемешів, гетьманич український, тут, між графами, князями, дюками, що губили свій родовід у похмурім мороці віків, стояв, неначе добродійний геній, оракул і пітія.

— Графе амбасадоре, ексцеленціє! На милість Бога, скажіть нам, що буде з бідолашним принцом Д'Ангієном?..

Розумовський з добре удаваною розпукою розвів руками.

— Хоч сьогодні без політики, панове... Я тільки що відложив її тягар і приходжу відпочити душею, а вона, виявляється, чигає на мене й осьде...

— Ви недобрий, ексцеленціє, — підняла свою гарну голівку принцеса Марія. — Ціла Європа живе нині з венсенським в'язнем і так близько приймає собі до серця його терпіння, а ви жартуєте... Невже й вам байдужа принцова доля?..

Сукні, мундири й каптани оточили князя міцним кільцем. Із розхвильованих облич і тиші він зрозумів, що справа принца таки справді жваво цікавила всіх. Розумовський споважнів, уклонився в бік принцеси й урочисто промовив:

— Запевняю вас, що всі побоювання передчасні. Ані один волос не спаде з голови принца Луї Антуана Анрі. Перший консул надто добре знає, чого це йому коштувати-ме. Напевно, в цій хвилі принц уже на волі...

Легке зітхання пішло по салону. Впевнена мова амбасадора впокоїла всі щирі й нещирі журби. Графиня Замойська з притаманним їй темпераментом зашебетала:

— Ось бачите, панове, амбасадор є тієї ж думки, що і я. Це просто якесь непорозуміння.

Розумовський нахилив голову і з маленьким, неприхованим глумом посміхнувся.

— Вами, графине, промовляє перебільшений сантимент ваших земляків до генерала Буонапарте, але смію запевнити Вас, що підлість у політиці — річ дуже відносна. Особливо на дорозі до утвердження, якою, якщо не помиляюся, йде наш маленький Атілла.

Графиня Замойська зашарілася й замовкла. Симпатії віденських поляків до першого консула були дуже зле приховані. Не диво — багато з них мали свояків і знайомих у легіоні, і марш генерала Домбровського частенько, хоч і дискретно, грали на клавірдах молоденькі граф'янки з Галичини. Проте з Розумовським вони якось мирилися, може, через пам'ять про його колишні прислуги *Тадеєві Костюшкови*.

— Як можна, як можна, — запихкотів товстенький Ліхновський, — мати тепер які-небудь симпатії й сантименти до цього авантюриста! Атілла, — добре сказав ексцеленція, — гун, удвічі грізніший, бо приправлений перчиками панів Вольтерів! Освічений гун у фригійській шапці, спертий на порок Талейрана й злочин *Фуше*, спертий на багнети-ножі різників!.. І це — в час, коли донька безталанного короля Луї тиняється без батьківщини... без симпатії!

Бідна графиня Замойська сама не була рада, що дала привід для такого щирого обурення. Але про неї забули. Розмова зійшла на тему, яка всіх єднала і цікавила, якою всі дихали. Розумовський нетерпляче грався ланцюжком. Хотів звести розмову на щось інше, але не було змоги встригти в неї.

— Навала, — гомонів Ліхновський. — Усі кажуть, що навала однієї людини. Однієї людини, панове! Хіба це не сором?..

— Не можна відмовити йому деякої... деякої... — сухо почав Штаренберг і запнувся.

— Геніальності, чи що? — хитро прижмурих око Ліхновський.

— Ну, це було б забагато. Кебети, я хотів сказати, маленького військового таланту... До того ж — неймовірно щастя... Гра долі...

— Все це дурниці, — сердито почервонів Ліхновський. — Ані кебета, ані талант, ані щастя... Авантюрист добре виспекулював не тільки на будинках Конде й принца Орлеанського, але й на революційній завірюсі. Він потребував її, вона його — як значка. Не навала Буонапарта,

навала революції, себто хвиля пробуркання кривавих найнижчих інстинктів, навала яacobінської, санкюлотської черні грозить нам, панове. Гідра сміливо піднесла голову в особі Буонапарте. Нині принц Д'Ангієн, завтра принц Баденський, позавтра король Пруссії... *caeterum censeo* — стоїмо перед найбільшою небезпекою в історії — переможного походу черні...

Розумовського, що так і не міг ухопити хвилі в багатослівному потоці мови Ліхновського, взяв під руку шурин, лорд Канвіллям. Однак обличчя його, завжди крижане, виявляло тривогу. Вдвох вони відійшли до вікна.

— Графе,— тихо промовив лорд,— те, що ви сказали, я прийняв як звичайне втихомирення тривожних настроїв. Безперечно, не слід перебільшувати подій, а тим більше, передбачати їх наслідки в злому, аніж у доброму світлі, але скажіть мені щиро, чи ви певні, що принц буде звільнений?..

Його очі, барви ріки в дощ, уперлися в Розумовського. Той засміявся, але тільки на мить. Так само твердо глянув на шурину.

— Безумовно, я того не певний. Але не думаю, щоб Буонапарт осмілювся на кару смерті. Це була б рукавиця правопорядкові Європи, *перекреслення Люневілью й Амієну*.

— Добре. Я задоволений. Я також так думав.

Лорд швидко й повільно відійшов до гурту дам, що сиділи біля столика. Розумовський притьмом оглянувся за Бетховеном. Ця дивна людина займала його більше від усіх гостей. Йому здавалося, що Бетховен хотів сказати сьогодні більше, ніж сказав. Але, видно, роздумав. О, це не був Моцарт, ані Гайдн, ані Салієрі, ані Альберте Брехер! З тими почував себе граф вільно, навіть трактував їх згори, легко, сливе як Кудрявського або Рібоп'єра. Рібоп'єр komponував добрі реляції й записки, вони komponували музику. А всі служили таким, як граф, так чи інакше осолоджували їм життя, зміцнювали їх владу і становище. А Бетховен, здавалося, хотів, щоб йому служили. Розумовський часто ловив себе на дивнім почутті рабської ніяковості перед ним. Не тільки Розумовський — перед Бетховеном ніяковіли й інші. У Бетховені було щось владне, просте, що, однак, проймало до тремтіння, до жаху.

Він врешті побачив Бетховена, що відійшов у глибину салону і стояв біля фортепіано, час від часу презирливо споглядаючи на гостей. Хотів підійти до нього, але князь Кінський знову захопив його в хвилю розмов. Тепер говорили проти звички про пана Шатообріана, про його вроджену

Л. Тарасевич. Нестор-літописець.

Л. Тарасевич. Алімпій.

Кінцівка книги, виданої С. Фіолем у Кракові 1491 р.

Станіслав Оріховський-Роксолан.

Мартин Кромер.

Луцький замок.

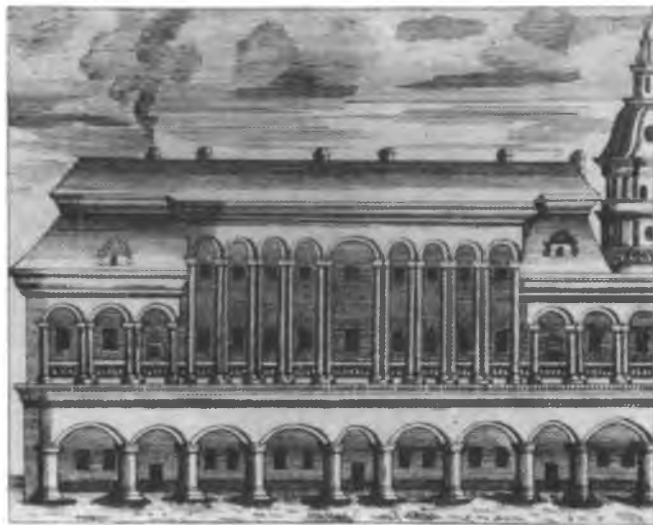
Ділянка, що прилягає до В'їзної башти.

Дмитро Туптало.

Лаврентій Горка.

Вид старого будинку Київської академії.

Зображення бандуриста XVIII ст.

Григорій Сковорода.

**Дев'ятиглавий собор у Новомосковську,
побудований Якимом Погребняком.**

Василь Каніст.

Людвіг ван Бетховен.

Йоганн Гете.

Тарас Шевченко.

**Портрет П. Куліша
роботи Т. Шевченка.**

**Марія Башкирцева.
За книгою.**

Ганна Барвінок.

Марко Вовчок.

Юрій Федькович.

Остап Вересай.

Амбросій Метлинський.

Леся Українка.

Степан Руданський.

Архип Тестенко.

Титулка першого видання драми
Л. Старицької-Черняхівської
«Гетьман Дорошенко».

Іван Франко.

**Львів. Жилий будинок
по вул. Руській, 14.**

незалежність і про те, що він, безумовно, подасться до димісії після події в Еттенгаймі. Цей мрійник, що так необачно дав захопити себе сходячою зорею малого Корсиканця, напевно, пошкодує цього. Тиран і деспот відштовхне його від себе так, як голови, настромлені на спис, охолодили його революційний запал.

Д'Анстет тоді, облишивши старого Лобковіца, відійшов до Бетховена. Той посміхнувся доброзичливо: обидва секретарі амбасади, «кавалер великий» — Д'Анстет і «кавалер малий» — Рібоп'єр, подобалися йому. Він стиха одним пальцем награвав мелодію пісні, що чув сьогодні в кабінеті. Чоло все ще було в тіні, іноді пробігали ним ясні думки. Це щось далеко заховане, таємне виривалося несподівано з надр думок і, не добігаючи до краю, потопало. Тоді салон і гості були далеко, не існували зовсім. Тоді кублилися рої думок, сплетені, змотані в клубок, і чекали блискавиці, щоб осяяла й перетяла нагальним ударом майстерні вузли їх сплетінь. Щось закуте в чолі настирливо рвалося на волю, палило й непокоїло.

— Чому ви самотні, маестро? — промовив Д'Анстет. — Вас не цікавить товариство?

— Немає нічого глупішого від сильних цього світу, — посміхнувся Бетховен. — Я задоволений, що не докучають мені своїми питаннями, зайняті чимось іншим. Про що це вони весь час? Принц Д'Ангієн?

Д'Анстет кивнув головою й нашорошився. Бетховен, задумано дивлячись кудись поверх голів гостей, сказав:

— Багато шуму з нічого. Принц сам собою врешті — нікчемність, малий чоловічок, але Бонапарт нищить у нім привид старого ладу.

— Ви думаєте, маестро, принц буде страчений?

— Сподіваюся, — відповів Бетховен. — Бонапарт вершить революцію...

— Чи пак? — посміхнувся Д'Анстет. — А може, кінчить?

Бетховен гостро глянув на кавалера. Далекі полум'яні блиски заграли в його очах, і Д'Анстетові, як і недавно мандрівному крамареві картин, стало моторошно. «Він якийсь одержимий, — подумав. — Чим я його, власне, вразив?» Бетховен гнівно заворушив губами, затиснув їх і хотів щось сказати, але в цю мить Шупанціг із скрипкою під пахвою, гречно схилившись, спитав, чи не час починати. Амбасадор уже давав знак. Розмова про політику розтяглася в безкрай, а він хотів сьогодні слухати. Низький і кремезнавий Сіна строїв своє браччо; Вайс, делікатний і то-

ненький, у своєму чорному каптані, всадовлявся з чельом; Лінке — друга віоля, відкидав своє кучеряве каштанове волосся й посміхався, кланяючись гостям. У каптані його була квітка, що на сходах, немов знехотя, упустила артистка Вільман. Лінке їй подобався, але був убогий. Воліла тому графа Естергазі з його фантастичними бенкетами й товаришами, повбираними за турків і москалів.

А гості, почувши звуки строєних інструментів, разом стихли й поспішили всадовлятися. Дами шаруділи шовками пелеринок і шепотіли одна до одної із-за віял. Усім ще був свіжий у пам'яті вечір, коли маестро, розгніваний неспокоєм у залі, перервав гру і сказав, що для таких свиней не буде грати. І було тоді в його голосі щось, од чого гості заціпили, наче каміння, й мурашва густо побігла їх плечима. Левина голова його сьогодні особливо була нахмурена. Принцеса Фефе Пальмі здригнулася й притулилася до сестри. Принцеса Марія гнівно зиркнула на польок, що все ще не могли втихнути. Якраз серед тиші Шупанціг почав гру.

Три грації, як називано трьох граф'янок Тун, тепер Ліхновську, Канвіллям і Розумовську, перші почали плескати. Бо довгу хвилину після кінця салон мовчав, немов приголомшений, немов скам'янів, немов не міг збагнути, що вдіяно з ним. І коли спритомнів і заплескав, то стіни прийняли луну оплесків глухо, мовби вона не була їх. Стіни звикли до веселої, свавільної гри, до переливів трохи сумовитих, трохи зальотних. А звуки, які тільки що тут пролунали, були тривожні й ворожі, линули з якогось чужого, таємничого й владного світу, шарпали своєю нестримною, непогамованою пристрасстю, своїм потужним, напівстихійним шалом. Так, звуки були з чужого світу. Це достоту відчули присутні. Тому й оплески були глухі й непевні. В сухім ляскоті їх немов сховалася щирість. Навіть більше — вони були ворожі, вони шкодували, що народилися. Бо той, кого оплескувано, був ворог. Це не був укоханий Моцарт, це не був привітний Гайдн, це не був ані мелодійний *Гретті*, ані такий знайомий, легкий і безжурний Керубіні, це був хтось, чия воля і талант покликали оті, безперечно, страшні звуки, що розсаджували спокій і певність, що сіяли тривогу, нестримно вибухали пророцтвом ще незнаного, ще не відчутого, але вже страшного в своїй молодій, владній потузі нового життя. Ні, це не був їхній. Це був ворог!

Бетховен вуглуватو вклонився своєю скуйовдженою

чуприною. Відійшов і, схрестивши руки на грудях, усе так само похмуро дивився кудись понад голови. Шупанціг кланявся без упину. Лінке складав скрипку у футляр, Сіна вдивлявся в Бетховена, немов прагнув вичитати з чола його таємницю. Вайс соромливо хотів відійти, але не відважувався. Тримаючи чельо, все ще сидів на кріслі й паленів.

За амбасадором підводилися всі. Відсовували крісла, шаруділи сукнями, й знову загойдалися віяла, неначе крила рябих південних птахів. Льокаї беззвучно, мов нетлі, сновигали з таями, і в їх сріблі купалися язики свічок. Салон знову загугонів, ожив, як відкритий вулик.

Лобковіц узяв амбасадора під руку й, дріботячи старечими, сухими ніжками, йшов до Бетховена. За ними подалися й інші, цікаві зблизька розглянути нового митця. Бо хоч про нього вже й чули у Відні з нагоди його концертів та приватних вечорів, але його ще гаразд не знали.

— Пане ван Бетховене,— зашамшів беззубий Лобковіц.— Ви — перший композитор після Господа Бога...

Бетховен спершу вороже відсахнувся від цієї блискучої навали, що його оточила. Він завжди пробував у готовності прийняти удар і зараз же віддати його з подвійною дошкульністю. Тому не знав, чи старий князь жартує, чи говорить поважно.

— Дурниці...

— Ні, маестро,— промовив Розумовський.— Це лярго було справді божественне... Але воно було також і страшене,— промимрив він якимось задумливо, з помітним зусиллям щось пригадати.

— Так,— сказав він знову, якимось непевно розправляючи зморшки на чолі.— Я починаю розуміти. Музика — це не розвага. Вона — частина космосу. Вона несе нам дивні й далекі пророцтва. А втім,— він знову задумався,— мені таки тяжко збагнути все... Я, правда, слухав уважно, але...

Розумовський посміхнувся і зі звичайним, прикметним собі вмінням знайти в кожному положенні вже напіввесело, напівжартівливо розвів руками.

Бетховен поволі повернув до нього своє важке лице. Було помітно, що воно оживилося.

— Лярго? — промовив він.— Я радий, що ви його прослухали уважно. Це діалог, ексцеленціє. Боротьба двох початків, двох первнів... Коли я пишу, то уявляю собі картину... Так і тут: два принципи, дві моралі... Вода й вогонь... Життя і смерть... Одиниця і юрба.

— Матерії метафізичні й філософічні,— перебив його князь Лобковіц.— Музика, маестро, не любить філософ-

ствування. Музика — це ясність, прозорість... От тому я вас гаразд і не розумію, хоча на музиці, здається, зуби з'їв... Я ж і Моцарта, і Гайдна випестив,— обернувся князь до гостей, і ті закивали головами.

«Осел! — подумав Бетховен.— Він ніколи не зрозуміє. Мене ніхто не розуміє. Мене зрозуміють пізніше, за сотні років...»

Він знову погас і, здавалося, дрімав. Усе із складеними на грудях руками ліниво слухав розмови, мов сонний лев від мух відганявся нетерплячими кивками голови від питань. І один за одним гості його покидали, відходили до дам, знизуючи злегка раменами. Тільки Розумовський і Лобковіц ще були біля Бетховена.

— Нова музика, князю,— говорив Розумовський.— Цілком нова і нам незнана. Це справжня революція... Я ще її не розумію як слід, я з нею змагаюся, але чую в ній щось могутнє... Я боюся вашої музики, маестро... Я тільки почав до неї звикати, а в тій сьогоднішній речі знову збився з пантелику... Що це таке?

— Це тільки пригравки до одного задуму,— посміхнувся Бетховен.— Я хотів би привітати нею початок ХІХ століття...

Wie schön, o Mensch, mit deinem Palmenzweige stehts du an des Jahrhunderts Nelge...— задумано проказав князь Лобковіц. І в ту мить повз нарум'янені щоки, срібну перуку й сніговий жабот став невимовно старим, сливе трупом, а вся його пишність видалася вбогою пишністю Тріни, засудженої на тління...

— О так,— докинув екстатично Розумовський.— Пан ван Бетховен — справді «найспіліший син часу»... Це ми з вами, ексцеленціє,— йовіально kleпнув він Лобковіца по худім рамені,— це ми з вами — відламки вісімнадцятого...

— Блискучого вісімнадцятого, амбасадоре,— поспішив додати Лобковіц і, підвівшись мрійно, постояв, поворушив губами й, не відпускаючи від себе Розумовського, залишив Бетховена. Той остався знову самий і проводив їх кроки — дрібні Лобковіца й твердіші Розумовського — презирливим поглядом.

— Митець, митець,— шепотів Лобковіц.— Чи він і справді митець, ексцеленціє?

— Князю! — спинився Розумовський і докірливо, майже обурено глянув на дідка.— Якщо нас із вами й згадають через сто—двісті років наші нащадки, то тільки тому, що ми мали щастя слухати гру самого Бетховена...

Лобковіц знову задумався, і голова його на кволіх сухих

в'язах ще більш увійшла в плечі. Очиці його, обведені червоними дужками, холодні й погаслі, мов риби́ячі, закліпали.

— Так... так... Маєте слухність, амбасадоре... Треба йому визначити ренту... обов'язково ренту...

Розумовський ловив мимохіть скравки розмови, що точилася в сійнім колі гостей.

— ...Все ж надуживає педалі... Шорсткість фрази... Якась жорстока манера гри...— говорив Кінський до Шіканедера, і той улесливо хитав головою.

— В його музиці поєдналися крокодили й голуби,— зітхнула гарненька принцеса Віртемберг.— Страшна екзальтація...

— Справді, щось із Сатани в ньому...

— Але його ораторія,— почав архікнязь Райнер і не докінчив фрази.

Розумовський змуджено обернувся, щоб пройти далі — до трьох грацій, що на канапі пожвавлено дебатували з пухленьким рожевим Саліері.

— Як вам подобається, графе? — долетів до Розумовського стишений, рипливий голос Генца.

— Признатися, волю сурмаців свого ескадрону! — так само тихо відповів хтось і голосно зареготався. Це був шалопут, граф Естергазі — полковник уланів. Стояв у своєму пишному білому мундирі, спершися на важкого палаша. Князь устиг зловити їдку посмішку кавалера Генца. Він забавлявся графовим коштом.

— Так, ексцеленці! Як же буде з вашим мостом? Чи справді будуватимете? — спинив графа Чернін із архітектором Монтуое. (Проект графа ставити міст через Дунай, бо йому далеко й незручно було об'їздити містом для щоденної прогулянки в Пратері, вже хвилював Відень. Було в цьому задумі щось із цісарського розмаху, і добрим віденцям це подобалося).

Про квартет уже забували. Принцеса Фефе Пальмі розповідала про цьогорічний карнавал у Римі; Ліхновський розпитував Фюгера про його проект куртини для театру, Фюгер слухав його, нахиливши голову, й ліниво відповідав, перебираючи грубенькими пальцями китицю при шпаді, та вдивлявся чомусь у туркус на графовій шпильці. Деінде графиня Ерделі оповідала про свою подорож до Санкт-Петербурга й про тамошню виставу нової опери Паезіелло за її побуту. Проте часто, мов іскорка, спалахувало знову ім'я Д'Ангієна, й тривога висіла над салоном. І сам господар, граф Розумовський, був сьогодні сам не свій. Музика

Бетховена ще шуміла йому в вухах, немов клекіт водопаду. Вона й справді посіяла в його думках дивний неспокій.

— Яка страшна річ,— повторював про себе князь і силкувався ще раз відтворити в своїй пам'яті цю несамоовиту бурю звуків, що в неї змусив його поринути геніальний композитор. Проте треба було виконувати роль господаря. Розумовський переміг себе і з вродженим шармом підійшов до одного гурту, щоб зараз його й кинути, посміхався ввічливо дамам і покидав їх, із давньою вмільстю чемного й шляхетного господаря не залишав нікого без уваги, але чув, що це все не те, що дивний його настрій передається всім, що всі, як і він, почуваються чимсь збентежені, і кожний усміх, кожний дотеп падає мертвим, тупим блиском.

Достоту здавалося, що між гістьми під високими тахлями стін блукає якась невидна змора. Її в'їдливу й колючу, мов лезо, посмішку бачать усі і бояться сказати про це один одному. Її сутулу, зловорожу постать, її рівний сталевий віддих відчуває кожний, а проте силкується не чути. Впевнено, хоч і беззвучно, ступають її хижі кроки, велетнем росте аж під стелю її тінь, і меркнуть від неї сйяні канделябри, нишкне ясність пишних покоїв. Грізно палають її очі, немов чатують у їх безодні шалені заграви...

І Розумовському мимохіть стало моторошно. Йому видалося, що волосся під перукою стає дубом. Стало в ту мить так лячно, як було хіба за дитячих років. Захотілося прожогом вибігти з цієї зали: на нього дивився Бетховен, перетятий дивною, нелюдською посмішкою, заволочений увесь хмарами, самотний і жаский у своїй самотності. Зривалася буря, перша весняна буря.

Хтось торкнув графа злегка за рам'я. Він спритомнів — бліде обличчя кавалера Д'Анстета вивело його з задуми і вразило своєю збентеженістю.

— Що сталося, кавалере?..

— Штафета, ексцеленціє... Здається, злі новини...

Розумовський притьмом вихопив депешу і розірвав печать. Графиня Єлисавета здалеку побачила його змінене лице й побігла через зал. Гості вмовкли, навіть Фефе Пальмі увірвала свій дзвінкий сміх.

— Панове,— важко підвів голову Розумовський.— Сьогодні вранці на подвір'ї Венсену принца Луї Антуана Анрі Д'Ангієна розстріляно за вироком військового суду...

Княжна Віртемберг зойкнула й зомліла. Графові Естергазі застигла в устах уланська лайка, князь Лобковіц затрясся, мов у пропасниці. Звідусіль до Розумовського тиснулися бліді, перелякані, покривлені обличчя. Мертва тиша

залягла салоном. Тільки невидна змора несамовито зареготалася й, схрестивши руки на грудях, стояла в куті, метнувши довжезну тінь на чола гостей.

Рібоп'єра, що пробігав із солями для принцеси, спинив Бетховен. Він не чув, що оповістив амбасадор.

— Що сталося, кавалере?

— Корсиканський бандит розстріляв принца Д'Ангієна! — крикнув йому Рібоп'єр до вуха й побіг далі.

Розумовський читав реляції про останні хвилини принца. Суворий вирок виконано з диявольським, блискавичним поспіхом. На запит голови суду, полковника Гелена, чи принц бажав би вступити до англійської служби, цей відповів: «Так, щоб визволити батьківщину». І вкінці: «Отже, ви просили в Англії помочі, щоб підняти зброю проти Франції?» — «Конде може повернутись до своєї батьківщини тільки зі зброєю...»

«Богиня квітів» плакала. Естергазі гримів острогами. Гості спішно прощалися. Дами обіймали графиню. Їх і не затримувано — граф стояв із роздертою депешею у руці, вражений украй.

— Що буде, що буде, ексцеленціє? — промовила, прощаючись, князівна Вітельсбах.

— *Nous sommes à la bouche du canon, Princesse,* — посміхнувся амбасадор, відповідаючи їй словами Кобенця.

— Карету принцеси Віртемберг! — гукав із сходів пан Кудрявський. Карети заїздили, копита глухо цокотіли по розвезенім мжичкою бруці. Негода змагалася, хмура й непривітна. Салон пустошів. Мовчки притьом відходили гості, мов із дому, де був мертвяк, і спішили до своїх домів так, як би й там чекали на них похорони. Велетні-льокаї застигли біля відчинених дверей, і останні карети шарпали темінь і сльоту окликами форайтрів.

Коли Розумовський нарешті зовсім спритомнів і, гнівний сам на себе за свою хвилову кволість, оглянувся по пустім салоні, побачив тільки Бетховена, що все ще стояв біля вікна. Лице його стало ясне, як день, змитий бурею, чола — античний храм, просвітилося дивним блиском, немов одбивало соняшну позолоту, левина грива, буйно спадаючи з чола, видавалася почервоненою полум'яним маревом. Обличчя — гірський ланцюг, виринуло із хмар, стало навпроти вітрів, величне в своїй сніговій мовчазності. Тільки віспяні сліди темніли, мов гранітні щілини й провалля. Первні ударилися, буря пройшла. Тепер усе було світле й ясне, тепер тільки бігли хмарки-думки, наздоганяли одна одну в прозорім безкраї й розривалися, замінялися в акорди,

могутні, як грім слави, як гуркіт гармат *Австерліцу*, *Єни* й *Аверштету*, у яких стояв, мов жаский Бог, той, хто повертав тепер до Європи своє обличчя-блискавицю, своє обличчя-сонце.

Йому присвячував Людвіг ван Бетховен свою тільки що народжену «Героїчну симфонію».

Микола | НАПЕРЕДОДНІ Чернявський

Пам'яті Великого і Незабутніх

 стародворянській сім'ї покійного маршалка Михайла Білозерського творилось щось неладне. Полаmano дворянські традиції, занедбано звичаї старосвітські — і без жодної в тому потреби. А так, по розуму, мовляв, жіночому. Бо немає голови в родині Білозерських.

Не було ніякої причини поспішатися з шлюбом молоденької дочки пана Михайла Олександрі. Тільки-тільки що набиралось їй тих шістнадцять років. А вже вона і шлюб бере, уже й весілля її грають. І видається не за людину статечну, дитину роду хорошого, а за козака, хоч і освіченого, а все-таки — козака.

Десь там, під Глуховом, у злиденному Воронежі, знайшовся такий козак Куліш та ще й на ім'я — Панько. Було у його батька всього маєтності — хата рублена на дві половини, з чотирма кімнатами та городу з десятину у Воронежі, та ще хуторець ледащенький під Воронежем. Тільки й усього.

Вчився він сам, буцім, у гімназії, університету не скінчив і десь учителював.

Хвалились Білозерські сусідам, що Куліш той Панько — людина розумна і готується професором бути, що його на казньонний кошт за кордон навіть посилають, але тому ніхто не вірив. Мало чого кажуть люди, коли чують, що справа їхня не так-то ладна, коли сором добрим людям у вічі глянути.

Так казали по сусідству хутора Мотронівки, що стояв собі недалеко города Борозни — малий і бідний.

А вже що найбільш усього всім уподобалось, так се те, що запрохав Панько і старшого боярина собі неабиякого. Пана на всю губу! *Забіл, Говорецьких, Котляревських* по-

минув, а знайшов собі таки до вподоби. Усі диву дивувались: відкіля Білозерським честь така. Знали, що товаришував Куліш з братом молодого *Василем*, гостював у їх влітку. Не гріх же бідному товаришеві на час який притулок дати. От і не догледіла дочки стара пані. Закохалася Сашуня Білозерська в того Панька... Але щоб такого боярина ще собі десь добути, то вже сього ніхто не сподівався.

Якийсь мужик з дворових Енгельгардта, чи що. Служив козачком, потім по малярах тинявся, вивіски вчився малювати. Хтось якось його там у Петербурзі на волю викупив. Так він вірші тепер малоросійські пише. «Кобзаря» там якогось видав... По панах їздить, пиячить з ними та ті вірші вичитує. До компанії Закревського пристав, у «мочеморди». Гарний старший боярин!.. А вже що ім'я і прізвище, то й Панькові не видасть,— Тарас та ще й Шевченко... Знай наших. Якраз з Кулішем воронежським два чоботи пара!..

Закликали Білозерські на весілля всіх своїх родичів і знайомих. Та хто приїхав, а хто й дома зостався. Не хотів себе понижати й дивитися зайвий раз, як дворянство підупадає... Приїхали ті, кому жалко було старої Білозерської. Зазнала вона кращого життя й луччих часів — жалко було тепер ображати стару.

А проте в день вінчання все було, як закон велить, і ввечері будинок Білозерських світився з усіх вікон огнями і був повний гостей.

Дивився старий панський сад, кріпацькими руками саджений, як горять огнями вікна старого будинку, як у них перебігають тіні... все парами... все парами... Прислухався, як гримить музика, тупотять об підлогу десятки ніг, як чути гомін і сміх... Чув, як грюкають двері в пекарні... дзвенять і бряжчать балабончиками коні коло стайні... регочуться й верещать під вікнами на снігу дівчата й парубоцтво хуторське.

Бігають по старих деревах світляні одлиски з вікон, лягають на сніг. А в небі тремтять, і моргають, і грають зорі.

Холодно, аж дух займає. Скоро вже й весна буде, а мороз, либонь наостанку, бере своє.

Дві чорні постаті одділились од будинку. Ідуть по алеї в сад. Кидають од себе довгасті й ламані тіні.

— Ну й душно ж!.. Як улітку!.. Ху ти!.. Я ввесь мокрий!..

— Загортайся, Тарасе, а то застудишся...

Стояли і дихали... Ще не остиглі, насичені теплом душних горниць. Стомлені дешевенькою музикою, безладною метелицею танків.

— Коли б ти знав, друже, який я щасливий!..

— Ще б не був щасливий! Хіба по очах не видно?..

— Те само собою. А ще більше щасливий, що ти, Тарасочку, у мене за боярина. Знай наших!.. Усім дворянам тутешнім хрін у кашу... Хай знають, що не тільки дворяни люди.

— А й ми таки теж на людей вибились?

— Ще й як!..

Дивились на сад, на зорі, на освітлений будинок і вдихали свіже колюче повітря. Пішли... Рипів під ногами невтоптаний сніг і блищав проти зорі діамантами. Грала музика в будинку, і в душах їхніх теж дзвеніли й гойдались якісь потаємні мелодії.

— Дай руку, друже... Що б нам не трапилось в житті, во ім'я сеї ночі, во ім'я сих зір — будемо, Тарасе, друзями!.. Віддамо всі свої сили великій святій повинності, покладемо душі наші на престол Матері Україні!..

— Добре. Дай Боже...

Взялися за руки і дивились один одному в вічі — обидва молоді, обидва повні сили й завзяття. І їм здавалося, що зорі дивляться на них і благословляють їх братання. Принаймні, так здавалось Кулішеві.

І ще не випускаючи руки Кулішевої з своєї, дивлячись через його плече в криштальну прозорінь ночі, мов під подихом нової, ще темної, але такої близької й жаданої юнацькій душі думки про цвіт життя, його окрасу, про те, що вже має Куліш і що тільки ввижається ще йому самому у мріях, чувається в солодкому тремтінню серця при зустрічі з вродливими жінчинами, заспівав Тарас:

А відтіль гора,

А відсіть друга,

Поміж тими крутими горами

Сходила зоря.

Заспівав тужно й задумливо, зовсім невідповідно недавньому настрою. І сад мов нашорошився і пильніше приглянулись до землі зорі: хто там співає про те, чого ніколи не буде?..

Куліша немов огорнуло холодом. Він здригнувся.

— Не співай, друже, на морозі, застудишся. Ходімо в хату. Там уже, мабуть, схопились нас.

Пішли чорні й виразні на білому сніжаному полі.

Ой то ж не зоря,
Дівчина моя,
Ухопила відеречка —
По воду пішла...—

співав, затихаючи, сумуючий голос і згубився коло будинку в гомоні і згуках музики, в шумі і метушні весілля.

Старий сад стояв, дивився і слухав. І стиха шептались старі липи в далекій алеї про те, що неминуче повинно бути і що затаїлось у темних просторах невідомого.

В чималій залі було ясно й душно. Гойдаючи хвостами огнів, рясно горіли в канделябрах свічі і опливали від спеки і вітру, що здіймали танцюристі пари. Коло стін і по кутках сиділи поважні пани й панії з згорнутими на грудях і черевах руками й застиглими солодкими усмішками на обличчях і розмовляли, дивлячись на молодь. А молодь, звичайно, танцювала з захопленням, скільки хисту вистачало.

Молода, висока і стрімка, з лебединою шиєю і дугастими високими бровами над карими очима, танцювала мало. Мов зачарована, вона не зводила очей з свого молодого і тільки часом переводила їх на старшого боярина.

Молодий, злегка горбоносий, з довгастим обличчям і блискучими очима, був гарний і шляхетний. Тримався поважно, трохи навіть замкнуто, як і слід людині, котру призначено зайняти професорську катедру.

А старший боярин був зовсім іншої вдачі. Був русявий, з сірими променистими очима, котрі, коли він хотів того й дивився пильно й уважно, непомітно робились темними, мов безодня. З усмішкою в тих очах і під звислими цупкими вусами, він був, здавалось, увесь на виду.

Було в його натурі щось таке, що нагадувало гривасту постать лева й лагідну, добродушно-лукаву душу великої, здорової, веселої дитини. Хто дивився на його, як він вільно і просто знайомився з людьми, розмовляв, жартував і переходив з одного гурту до іншого, скрізь приковуючи увагу до себе або викликаючи загальний сміх своїми жартами, у того зразу зароджувалась приязнь до його. І тут, у Білозерських, він скоро причарував до себе всіх, хто, не знавши його, уже по одних тільки непевних і зловісних говірках, ворогував проти його.

Він, сам не помічаючи того, брав у полон по одному й цілими купами своїх недавніх ворогів і недоброхотів. І тим

було соромно, що, не знаючи, вони вже осудили його. Тепер бачили, що марно слава Шевченка гриміла по Україні і марно йому були раді в кращих і славетніших родин дворянських.

Поводився він так, що не можна було нічого закинути йому і що нагадувало б про його походження, і тільки здоровий народний гумор свідчив, що ся людина прийшла з низин, од плідного чорнозему.

І недорогий сюртучок, що був на йому, і червоний шарфик, яким була пов'язана його шия, не тільки не здавались невідповідними господі і тому, що відбувалось в ній, а навіть надавали їй якогось особливого тону.

Танцювали котільон. Хто не танцював, заходили в їдальню, до буфету. Розмовляли купами й попарно, узявши бесідника за гудзик сюртука або держачи за лікоть. І було весело і гарно.

І враз з гостині почувся спів.

Гості посунули туди.

Співав Шевченко.

Держачись лівою рукою за спинку крісла, едвобним, трохи глухуватим баритоном, що на верхах переходив в ясний і дужий тенор, сміливо і вільно взявши зразу відповідний темп і настрій, почав він:

В чистім полі криниче-е-енька

На чоти-и-ири зво-о-оди...

І надавши голосові щирої інтимності, тихо й покірно додав:

Любив козак дівчино-о-оньку

Не чотири го-о-оди.

Знов підвівся, сміливий і сильний:

Любилися, кохалися,

Та й не побралися,—

і з гіркою іронією і сарказмом проказав, гнівно блиснувши очима:

Тільки наші воріженьки

Та й навтішались!..

З безнадійною тугою, мов з далекого далека, розповідав далі покірний зламаний голос:

Руту сію, руту саджу,
Руту поливаю:
Ой я тебе, козаченьку,
Щодня споминаю.

Здавалось, що вже кінець, що немає у дівочій душі нічого сказати своєму зрадливому коханому, щоб вимовити те, що таїться в розбитому жіночому серці, але єсть воно — те слово... Слухайте, слухайте!.. Ось де, виявляється, глибина душі людської, ось що каже українська жінчина своєму єдиному незабутньому милому:

Будь щасливий із тією,
Котору кохаєш!
А над мене вірнійшої
Довіку не знайдеш...

Всі мовчать, і мовчить співець, і глибокі-глибокі очі його зорять кудись в невідоме... Мов дивляться в душу тієї дівчини... Мов ждуть од неї тільки слова, єдиного слова, щоб узяти її на руки і понести край світу, як своє щастя, як святиню. І ласкава усмішка благання і замилювання застигла над руськими вусами.

Але тільки мить...

— Чудово, Тарасе! — схвильованим голосом скрикнув молодий і заляскав у долоні.

— Браво, чудесно!..

— Ще раз!..

Музика не грала, і гості товпились до гостині.

— Браво!.. Браво!.. Браво!..

Шевченко труснув головою і засміявся — весело й безтурботно, як дитина, скинувши разом з душі своєї смуток:

— Ні, коли співати, то співатиму тільки з молодого! Олександро Михайлівно, заспіваємо?..

Молода зашарілась, як червона троянда, і притулилась до молодого.

— Я не вмю... Я не можу!..

— Співай, співай, Сашуню! — гукали родичі. — Присимо!..

— Я не знаю пісень...

— Не вірю, знаєте. Пантелеймон Олександрович казав... — говорив Шевченко і виступив проти неї, ставний і гарний, справжній поет і художник.

Вільним рухом руки він поправив вуси і мов сипнув на слухачів сріблом і зірками:

Ой зійди, зі-і-йди,
Ти, зіронько та вечі-ірня!
Ой вийди, ви-и-и-йди-и-и-и,
Дівчинонька моя вірняя!..

Повторив останні слова, і жде, і кличе очима. І в одповідь йому, немов скоряючись його силі й волі, боязно й зади-хаючись од прудкого ходу серця, озивається молода:

Рада б зірка зійти,—
Чорна хмара та й наступає.
Рада б дівка вийти,
Так матуся ж не пускає!..

І весело, і ясно, з вірою в своє щастя й удачу, він одпо-відає:

Ой зірочка зійшла —
Усе поле та й освітила.
А дівчина вийшла —
Козаченька та й звеселила.

І вже дівчина, почувши свою владу над серцем милого і ставши дужою й кукобливою, люблячим серцем піклує-ться над його долею бурлацькою:

Ой ти, козаче,
Ті хрещатий та барвіночку!
Хто ж тобі постеле
У дорозі та постілоньку?..

Молода взяла силу, і сяють її очі, і гордо держить вона вродливу голову, а в її волоссі, та на шиї, і на грудях трем-тять і грають сльози дорогих діамантів — спадщина пра-баби.

Ловить поет несвідомо ті блиски й сльози, стежить за їх грою і думає: «Орел Куліш до пари вибрав собі орлицю!..» І гордий сам своєю красою і силою, долею своєю бурлаць-кою, відповідає:

Ой стелється мені
Широкий лист да бурковина,
А під голови
Голубая та жупанина!..

І знов вигуки зачарування, і знов плески в долоні і про-хання нових і нових співів.

І Шевченко співав... співав...

— Серце моє, голубе мій! Я все, все віддам йому!.. Нехай їде, нехай їде за кордон... в Італію... куди хоче...

— Тихше, Сашуню... Не зараз... Слухай...

Рука стискає руку. А уста шепочуть:

— Хочеш, я зараз, при всіх здійму з себе всі каміння і все золото, і ти віддаси йому. Нехай їде за кордон... далі від тих мочеморд, од п'яниць! Нехай їде з нами!..

— Тихше... тихше, золото моє!.. Я скажу... Він вже знає... У Києві казав... Ми не дамо загинути такому великому талантові. Спасибі тобі... Але слухай...

Ой Морозе да Морозенку,
Ой ти славний козаче.
Ой за тобою, да Морозенку,
Вся Україна плаче...

Напливають відкільсясь сльози, підступають до молодих очей, не видно співця за ними:

Не так тая та й Україна,
А як тее горде військо...
Ой заплакала да Морозиха,
Ідучи вранці на місто...

— Сашуню, ти плачеш?..

— Мовчи... нічого...

Не плач, не плач, да Морозихо,
Об сиру землю не бийся;
Ой ходи з нами, з нами, козаками,
Да меду-вина напийся!

Не прийме душа меду в ясній козачій кумпанії. Б'ється серце матері тривожно і смертельним болем стискається:

Чомусь мені, да миле браття,
Да і мед-вино не п'ється:
Ох і десь же мій син Морозенко
Да із турчином б'ється!..

.....

— А молода плаче? — весело схиляється Шевченко до пані Кулішевої.— Та ще ж рано плакати!

— Ах, Тарасе Григоровичу, скільки вам дано, скільки...— Йй замовкла, утираючи сльози і крізь їх осміхаючись вродливими очима.

— Ідемо, брате, за кордон! — держаючи за руку Шевченка вище ліктя, каже Куліш.— Тут тобі тісно. А тобі

світу, світу треба. Гроші єсть... Ми поїдемо зараз у Варшаву, там подождемо тебе й гайнемо в Європу!..

— Добре. Тільки рукописи по Чернігівщині та Полтавщині позбираю. А то мої збори невеликі, бурлацькі: кожух та шапка та й усе!..

Догоряють свічі... Стихає гомін, сміх..

Просьять гостей до столу... вечерять...

Одтриміла музика, одзвонили й одбряжчали балабончики, роз'їхались гості. Погасли вогні в господі Білозерських. Уже кінець ночі. Тихо на хуторі. Блищить проти зорі утопаний сніг, і бреше на вітер десь за хутором собака.

Чорна постать з піднятим коміром кожуха, в високій смушевій шапці блукає по білому снігу старого саду, по мертвих алеях.

Не хочеться спати поетові, і він вийшов у сад. Після бучного весілля, гамору і колотнечі гарно побути самому... на морозі... в саду... між сонними деревами, під тихими зорями.

«Щасливий Панько: досяг, чого хотів, і досягне далі, чого захоче. А він сам?.. І він досягне. Поїде по Україні, позбирає рукописи, а тоді — за кордон. *Посада в Києві* при університеті підожде, не втече... Гроші на подорож дає Куліш. Де він їх добуде?.. А хіба не однаково де?! Не вкрав же. Хтось дав. Спасибі, спасенна душе!..»

Ах, як гарно поїхати в чужі незнані краї! Побачити стільки нового, стільки прекрасного, величного...

І несуть, несуть думки поета в прекрасну далечінь.

Варшава... Старе гніздо панства польського... Він, потомок гайдамацький, ходитиме там. Все побачить, все пригадає й передумає...

Берлін... Париж... і Італія!

Якого тільки там дива не побачить він. Флоренція, де родився й жив Данте... Неаполь... Венеція...

Ввижалось, як поблискує чорна вода в каналах: і одбиваються в ній мармурові білі дворці... І площа Марка... і кампанілля...

А потім Рим... Рим!..

З його художніми скарбами...

З його історичними спогадами...

З його величними тінями...

Кирилівка і — Рим!.. А що ж, і в Кирилівці люди живуть.

І крилата думка поетова упала, мов підбита пташка.

Туманом взялась, марою обернулась і поповзла, посуну-
лась по Вкраїні. Згадав кріпаків-братів і сестру Ярину,
що заміжжям за малярем-п'яницею бідує... І важко зітхнув.

Перевернув би серцем увесь світ, та не можна! Треба
якось жити, треба брати у життя те, що дає воно.

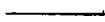
І знову думки поета полетіли до Рима... В Капітолій...
в Колізей...

Яке щастя жити, і бути вільним, і творити... творити...

Те, що він написав і намалював, тільки початок, тільки
заспів. В душі тісниться цілий світ образів... рідних, доро-
гих, під серцем виношених. Він дасть їм життя... Він дасть
їм обличчя... скоро, скоро... там, в Італії... А може, й тут...
А може, й завтра...

З півночі насували хмари і подував вітер. Гасли в тих
хмарах по одній холодно блискучі зорі, і тривожно почи-
нали гомоніти над головою поета старі липи в далекій алеї...
про щось близьке, про щось неминуче...

Находив новий день.

Те, що було, зосталось в минулому. Нові дні несли свої
несподівані новини. Наступила разом після морозів весна.
Поманила щастям, волею, сонцем. Куліш з молодого дру-
жиною поїхав у Варшаву. Але тільки доїхав до Варшави,
там його заарештовано. А Шевченко добився з Чернігів-
щини до Дніпра, ступив на пором, щоб переправитися до
Києва, і теж опинився в неволі.

А потім Петербург... Петропавловка... Чортопхайка...
степ і піски... Оренбург... шинель солдатська і фатальні:
— Равненіє направо!.. Шагом... арш!!!

.....

Прощай, Італіє!

Прощай, вічний прекрасний Риме!..

Прощайте, весна, і воля, і сонце!.. І молодість, і буйний
розцвіт таланту, і все, все, що снилось і марилося.

Все роздмухає і розвіє безслідно по пісках пустині па-
лючий вітер...

Все, все... Без сліду, без пам'яті...

Доле... Доле...
Моя ти співана воле!..
Т. Г. Шевченко

Коні біжать підтюпцем, і тарантас розмірено похитується на клінкерному шосе. У спеку, напевне, заснув би під його заколисуюче погойдування, а зараз і гадки такої немає. Свіжо, гарно довкола. У видолинках стоять іще холодні снігові води; з лісів, гаїв та урочищ стікають, прокладаючи собі шлях між торішнім листям, веселі струмки; а на горбах помітно зеленіє вже трава, і ген по всьому полю парує зігріта весняним сонцем земля. Тиша така разюча! Здається, зупинись отут, під високими тополями обіч шляху, — і почуєш, як скриплять вони, солодко потягуючись після довгого зимового сну; як полускують бруньки на гілках, безсилі стримати пробуджене весною листя. Та коні не збавляють ходи, біжать і біжать собі підтюпцем, і тарантас ритмічно постукує колесами.

Поет сидить позаду замислений. Дивиться на пробігаючі обабіч поля, і не знати, милується він краєвидами чи десь аж за морем витає думкою, — такий і мрійний, і збуджений у нього погляд.

Весна... Як швидко, як несподівано підкралася вона цього року! Чи давно на саях роз'їжджав він по селах? А зараз он що робиться: трава пнеться до сонця. Гай, гай, отак і вік пролетить непоміченим. Мислимо: тридцять чотири роки вже! *Микола* і той жениться, на весілля, бач, кличе, а йому все ніколи. Коли не малярство кличе в дорогу, так муза не дає спокою. Таке робиться довкола! Куди не глянеш — скрізь злидні, наруга, сльози.

Лунко вистукують коні копитами, дерева поскрипують на обочинах, та поет не дослухається, сидить мовчазний, заглиблений сам у себе.

Візник позирає на нього крадькома, видно, цікавить його щось, а запитати не зважиться. Нарешті переборовтаки несміливість, кахикнув у кулак, кличе пасажира:

— Пане!

Шевченко зводить на нього сумні, ще замислені очі.

— Не клич мене так, Артеме, я — Тарас.

І знову дивиться вдалечінь, думає. А візникові не терпиться.

- То, значить, правда?
- Що — правда?
- Що ви з кріпаків.
- А-а... Правда, Артеме, правда.

Візник мовчить, вряди-годи поглядає на пасажира. А в того свій клопіт. Зір його чіпляється за зелений пагорок на повитому серпанком полі і, налюбувавшись ним, перескакує далі — ген-ген аж до синіючого на обрії соснового лісу.

... На весіллі у Костомарова будуть, напевно, поважні гості. І все — професори, усе — чини. І з дамами, звичайно. А він — самотній. Сумно і боляче буде тобі, Тарасе. Ой, боляче! А нікому не зізнаєшся. Навіть виду не подаси, співатимеш на весь голос, ще й інших веселитимеш своїми співами. А може, зустрінеш там свою суджену, га? Адже Микола натякає: «Женимо тебе, бурлаче!» Цікаво, кого він має на увазі? Хто може бути там підходящий?

Тарантас порівнявся з переліском, що виходив до самого шосе, і перед очима поета постало розкидане понад балкою село. Високі дерев'яні хати з потемнілими від давності солом'яними покрівлями чорніли поміж голих і, здавалось, нижчих від того дерев, а далі, під гору, височіли різьблені панські палати. Довкола палат — розкішний парк, через дорогу — церква. Мов страж, стоїть перед самою брамою.

«Точнісінька *Мосівка*, — пригадує Шевченко. — Он і млин на горі, і журавель при в'їзді. Так ніби взяв хтось і переніс її сюди, на Чернігівщину».

І пригадався йому 1843 рік, перше повернення на Україну, бал у старої *Волконської*. Тоді було раннє літо, кінець червня, була та неповторна для центральної України пора, коли буйно розквітає природа і стає такою пишною, такою чарівною, мов дівчина у весільному вбранні. Їхали вони удвох із *Гребінкою*, вдихали пахощі акацій, милувалися околицями і до безтями раділи, збагнувши, що природа справді гуляє своє весілля: адже то були дні літнього сонцестояння.

На бал прибули із запізненням. У залі гриміла музика, танцювали гості. *Гребінка* рекомендував його хазяйці, гостям, аж поки не трапилася нагода позбутися його опікунства: молодь забрала до свого гурту.

Там і зустрівся з *Ганною*. Стояла у колі дівчат — молода, вродлива — і так дивилася на нього, немовби запитувала: «Де я бачила тебе, у сні чи наяву?»

Що вона сказала тоді, вітаючись? Що давно уже знає

його? Ні, здається, не те. Сказала, що таким і уявляла колись, до знайомства.

«Отаким непоказним?» — пожартував.

«Ні, що ви! — усміхнулася й засяяла вся. — Отаким щирим і добрим».

«Помиляєтесь, — усміхнувся навзаєм. — Бачите, який *низький на зріст*? А всі дрібні, запам'ятайте, злі, мов зінські щенята».

Ганна знов усміхнулася, видно, відчула в його словах якусь долю правди, та одразу ж і заперечила гаряче:

«О, ні! Вас це не стосується. Я читала «Кобзаря» і знаю, вас це не стосується!»

«Е-е, добродійко, то ви не все читали. Я тільки іноді буваю добрий, а більше злий, навіть лютий».

«А очі ваші, душа ваша про інше свідчать».

«Очі?»

«Еге ж, в очах не те написано».

Розмовляли довго. Вона дивувала його своїм розумом, а ще скоряла. І розумом, і вродою скоряла. Не помічав навіть, що забув про товариство; та й вона дивилася вже тільки на нього, розмовляла тільки з ним. Для них не існувало тоді ні Мосівки, ні балу. Одна музика піднімала й несла кудись на своїх крилах. Тільки для неї серця були відкритими.

Після вечері гуляли в щедро освітленім місяцем саду. Ганна позирала на нього крадькома і все усміхалася. А він жартував, сипав дотепами.

«Я запам'ятаю цей вечір на все життя!» — сказав їй гаряче.

«Тільки вечір? А товариство?»

«Сказати вам правду?»

«А могли б говорити й неправду?»

«Міг би. Але вам скажу щирі правду: з товариства запам'ятаю тільки вас».

Вона засоромилася. І коли схилила голову, до серця йому хлопнула нова, відчутно тепла хвиля: у неї було м'яке, до глибини душі хвилююче своїм доторком волосся.

«Ви росли в степу?» — запитав, дивлячись на прищиплені до сукні квіти.

«Так».

«Там, мабуть, гарно зараз».

«Дуже гарно! — зраділа Ганна, хапаючись за підказану їй тему для розмови. — А квітів скільки в полі! Рожевих, білих...»

«І таких?» — показав він блакитну, непомітно знявши її з Ганниної сукні.

«Тарасе Григоровичу!»

«Тс-с!.. Ні слова, Ганно. Хіба забули: зараз купальські дні».

«То й що?»

«В ці дні Сонце бере шлюб із красунею Зорею, а хлопці мають право викрадати собі дівчат».

«А-а,— повеселішала вона і засміялася.— То ви пробуєте, чи зугарний? Проте...— Ганна змовкла і сумно посміхнулася.— Мене вам не пощастить викрасти».

«А це ж чому?»

«Спізналися».

«Як? Ви заміжня?»

Вона журно схилила голову і довго, неймовірно довго мовчала. Лише прощаючись, насмілилася глянути йому у вічі.

«Тож квіточку слід, мабуть, повернути».

«О, ні! — поспіхом заперечив він.— Я залишу її при собі. На згадку про вечір і товариство».

Давно відцвіли акації, і на полях під Яготином не стало вже й квітів. А він усе ходив за місто, усе шукав їх по обніжках. Зустріне, було, людей, погомонить про се, про те, а зведе на квіти: «Чому так рано відцвіли? Чи не збереглися десь у видолинках?»

Та люди як змовилися. «Е-е,— казали,— не шукай, чоловіче. Минулося! Всьому свій час».

Стомившись, виходив на могилу, сідав у високій траві і довго-довго дивився в димчасту далечінь, кудись аж за обрій.

Всьому свій час.

Згодом і трава почала в'янути. Пусто і сумно робилося в степу. А ще сумніше на серці. Тоді забирався до себе у флігель і працював, від рана до ночі працював, аби розвіяти тугу, затамувати біль.

Курились за вікном дороги, сіяли з неба дощі, листя почало жовкнути, а він сидів у Яготині, розмальовував князеві флігель і не наважувався поїхати.

Та зате Ганна наважилася. Прибула до Рєпніних з усією родиною — з чоловіком, старшим за неї літ на п'ятнадцять, з діверами, зовицями, сусідів навіть прихопила з собою,— і такий гамір зняла в пустому і тихому досі будинку князя, що й стара Волконська позаздрила б. Струнка і сяюча, не походжала — плавала поміж жінками, одним усміхалася, з іншими обмінювалася веселим словом і

все норовила залучити його, Шевченка, до жіночого товариства.

І таки домоглася свого.

«Ти не чекав мене?» — запитала своїми ніжними, з глибокою синявою очима.

«Що ти, Ганнусю, чекав».

«А приїхати не приїхав».

«Мені незручно було».

«А мені зручно?»

«Не знаю. Я взагалі не знаю, як воно буде».

«А буде так: я викраду тебе у Рєпніних».

«Мене? Ні, ні, Ганнусю, так не можна».

«Он як! А то ж чому?»

«Ти казала вже чому: надто пізно ми зустрілися».

Вона хотіла щось сказати, уста навіть відкрила — такі пишні і такі любі в своїй скорботі уста! — та, видно, не знайшлася і знітилася.

Чому він не відгукнувся на її поклик? Злякався поговору чи зрозумів тієї миті, яка безодня пролягла між ними? Напевне, так.

На ранок Ганна поїхала. Знав, назавжди. А на могилу все ж ходив, сідав на своє улюблене місце і довго дивився у димчасту далечінь, кудись аж за обрій.

Чим він вигоїв тоді свою рану? Іншою любов'ю, забуттям? Ні, здається, зустріччю з Согою.

Пізньої осені натрапив на неї на околиці міста. Сиділа обіч шляху розхристана, простоволоса, наспівувала, похитуючись, якусь пісню. Підійшов ближче — і отетерів: жінка колихала цеглину. Горнула до себе, тицяючи їй грудь, і колихала.

«Хто вона? Що з нею?» — запитав він перехожих.

«Сова», — відповіли йому байдуже, так, ніби мова йшла про щось звичайне, бачене і перебачене.

«Божевільна?»

«А певно. Від такого горя можна й збожеволіти. Мала жінка одним одну втіху на світі — сина-красеня, та й того забрали: поголили лоба, і чутка по ньому пропала. А мати, бач, збожеволіла».

Відтоді він не ходив уже на поле. І кров, і муку свою виливав на папір, не розрізняючи, де власне, а де чуже горе.

Потім їздив до Петербурга, повертався, знову їздив і знову повертався. Скільки сліз пролито над людською долею, скільки гарячих думок вилив він на папір, щоб розбудити людей, щоб і такі, як Артем, зрозуміли, що можна

бути вільним. А що з того? Возить із собою у валізі й не може пустити між люди. «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...» та й та ж «Сова» не бачила ще світу. Усе в схованці, все жде слушного часу і живить його надії.

А між паперами і квітка польова. Нащо він возить її з собою? Сподівається, що зустріне колись Ганну? Ну й що з того, коли вона не його?

Не його... А як хотілося б зустріти отаку людину, хай і не Ганну, але отаку. Як хотілося б мати вже друга!

Дивно складається життя. Мовби навмисне, утікає від нього щастя. Тридцять чотири роки ганяється за ним і ніяк не наздожене. З Оксаною розлучив Енгельгардт, з Амалиєю — люди, а зустрів Ганну, власне сумління повстало: пізно, не маєш права!

Хотілося б знати, чому вона така жорстока, доля поета. Зумисне водить по тернах, щоб не забував про людські болі, щоб пам'ятав, що є на світі горе? Чому замість щастя підсовує всього лиш надію? Боїться, щоб не сховався у кущі, щоб не заснув, обласканий, утішений коханням?

Що ж, коли є така загроза, нехай веде і далі по тернах. Хай катує чи крає це бунтівниче серце, та тільки не гасить надії. Болі, муки — усе можна стерпіти, а погасне надія — погасне у серці й вогонь.

Попереду те ж клінкерне шосе. Біжить і біжить назустріч, ведучи за собою поля, ліси та переліски. Пахне землею і хвоею; що ближче до Києва, то помітніше зеленіють лани, і, здається, не тільки Київ — весна наближається разом із напливаючою з далечини рослинністю.

Від Дарниці і ген аж до київських гір котить свої хвили повноводий Дніпро. Вище по течії виступив навіть із берегів. Мов море, розлився до самого лісу, широкий і величавий серед тісного для ока лісостепу.

Тут все не так, як на Десні: і верби прокинулися більше, і луки зеленіють помітніше. Неначе килими лежать понад рікою. Вода і та пахне інакше: не стужею несе від неї — випарами, теплими, по-справжньому весняними випарами!

Шевченко зійшов на пором і став біля самої загорожі, далі від коней і людської метушні. Звідси видно йому і верхів'я широко розливої ріки, і сірі, не пробуджені ще від зимового сну, київські гори. Поставив коло себе валізу, дивиться на Дніпро, на легку, немовби злітаючу в небо споруду Андріївського собору.

Пором мав уже відходити, та раптом почувся крик. Поет різко обернувся: берегом біг офіцер і прохав зачекати

його. За мить він був на поромі, йшов прямо на Шевченка.

— Василь Миколайович? — зрадів поет, пізнавши сина князя Рєпніна.— Яким це вітром?

Офіцер потиснув Шевченкові руку, заклопотано оглянувся назад.

— Який жаль, що я не зустрів вас п'ятьма хвилинами раніше. Пором уже відійшов.

Шевченко насторожився.

— Щось трапилось?

— Біда, Тарасе Григоровичу. Костомарова заарештовано. На тому березі жандарми. Очевидно, чекають на вас.

Либонь, не вірив тому, що чув. Стояв і німував перед Рєпніним.

— Це напевне чи тільки чутки?

— Які там чутки? Я щойно з Яготина. До нас приїздила Ганна...

— Закревська?

— Так. Поліція встигла відвідати вже усіх ваших знайомих на Полтавщині. Ганна просила мене розшукати вас і попередити.

Ганна... Щира, хороша-прехороша душа! Не забула, виходить, відчула, яка біда загрожує, і подалася в путь, мов чайка на захист дітей своїх, кинулась йому на поміч.

— Тарасе Григоровичу,— нагадав офіцер,— час не жде. Дозвольте скинути ваші речі у Дніпро.

— Що? — Шевченко схопив валізу в руки, чи то розгніваний чи наляканий, видивився на офіцера.— Що ви сказали?

— Дозвольте, кажу, скинути ваші речі ненароком у Дніпро. Адже там вірші. Мені наказано...

— Облиште,— зупинив його поет.— Красно дякую за турботи, але згодитися з вашим наміром не можу. У цій валізі кров мого серця, мої незрадливі думи... Ні, ні, не можу. Дніпро хоч і рідний, та не винесе на берег, не поверне дітей моїх ні мені, ні людям.

Пором наближався до пристані. Шевченко глянув на причал: там справді стояли жандарми. Отже, на нього чекають.

Обернувся до офіцера, сумно і вдячно глянув йому у вічі.

— Прощайте, Василю Миколайовичу. Спасибі вам за турботи і співчуття. І Ганні передайте моє велике спасибі.

Поправив на собі одяг, взяв у руки валізу й пішов із своїми віршами прямо на жандармів.

Влітку 1848 року до Чернівців приїхала своїми кінсьми немолода вже жінка. Вона зупинилася біля невеликої кам'яниці і не встигла зійти з повоза, коли розчинилися двері і з них притьма вискочив високий худий хлопчак. У дверях з'явився ще й великий, поважний чоловік з гордо поставленою головою; він згукнув щось привітальне, але Осип уже припав до вкритої дорожньою курявою материної одежі. Сльози виринули з його очей, і мати, цілуючи його, лагідно пригладила білясте волосся. Чоловік пішов назустріч жінці з простягненими руками, він обійняв її, легенько відсторонивши хлопця, і той подивився на те повними сліз очима. Мати теж зронила сльозу; батькове обличчя пропливло перед зором, роблено урочисте й роблено веселе; воно вже начебто існувало окремо від свого великого й огрядного тіла; материне теж було збоку — Осип дивився на них, душа його дивно зіщулювалася, а пальці почали легенько тремтіти. Йому все-таки хотілося розбити ті батьківські обійми, все-таки звернути увагу на себе; підійшов до матері зовсім близько, і вона знову обійняла його — вдихнув на повні груди того гіркого й чудового запаху: дорожня курява з далеких гір, запах, що його завше привозила вона з собою і який будив у ньому незбагнений печальний щем, ясне й невідоме хвилювання.

Батько щось говорив; Осип бачив його повні губи, що приплюмували за кожним словом, пітне, червоне обличчя; мати відповідала зовсім тихо, наче вітер шелестів у листі; ставало від того шелесту тепло на серці. Озираючись навдокіл: скоро, гей, скоро покине він це курне місто, сутінні негостинні кімнати складуться в його уяві, як віяло, і будуть сховані у скриню пам'яті; повіз покотить його в зелений світ, у якому він знову буде гарним, веселим метеликом. Знову побачить крутизну гір, яка лякала його й вабила, і знову зустріне кохану сестру, котра запосміхається йому назустріч і аж зведеться зі свого крісла, до якого прикута...

Батько з матір'ю вже входили в двері, візниця й батьків слуга несли за ними клунки з гірськими гостинцями, а Осип на якусь мить спинився. Міцна батькова постать, маленька материна, поблідлі кольори їхньої одежі, чи, може, то

знову набігли на очі сльози; він раптом побачив прозору й неперехідну стіну, яка розділяла батька з матір'ю, вони йшли й ковзали плечима по тій стіні, перемовляючися через неї і пильно вдаючи, що жоден її не поміча. Осип стояв, закусивши губу; на серці вже гучала та струна, отой добре знайомий сум; хотів, щоб мати повернулася до нього, згадала, забрала — дивився їй у спину з напругою й проханням.

Мати обернулася, він побачив її м'яку, добру всмішку, вона всміхалася, ворушила вустами, говорила — шелестіло листя, вітер гуляв в Осипа над головою, тріпав їхню одежу. Вона знову щось сказала, і цього разу він уже зрозумів: питала, чому стоїть і не йде до хати. Він усміхнувся урочисто й рушив услід за ними, бо все-таки не був тут як закинута в куток і забута іграшка.

— Наш Юзьо вже зовсім великий...

Хто це сказав: мати, батько чи візник, що ніс клунки? Здається, вони сказали це водночас, бо водночас усміхнулися до нього.

— Хочу забрати його на вакації,— сказала мати.

— Вже нема вакацій,— вигукнув він радісно.— Вже поїду до вас, мамо, назовсім!

Батько повернувся до нього, і Осип відчув на собі важкий погляд. Начебто кинули йому на спину великий лантух з камінням.

— Це треба буде ще обмірковувати,— сказав батько по-німецькому, і Осип відчув, що груди йому затоплює холодна вода. Блідів і вмирав за їхніми спинами. Батько вже виступав під сходи в сінях, мати підіймалася за ним, притримуючи сукню двома пучками, похитувався, наче живі ваги, візник. Осип озирнувся: на крайнебі стояла рожево-синя хмара, горіла чи світилася, ніжне чиєсь обличчя виступило в тому химерному зарисі і наче заспівало безгучно...

— Як там Марія, мамо? — спитав він матір уже в вітальні.— Я все про неї думаю...

Мати осмутніла — тинь перебігла по її лиці, сіра всмішка спалахнула на вустах і пригасла. Кинувся до неї, схопив маленькі теплі руки.

— Що там, мамо, що?

— Хворіла від Великодня. Зараз зовсім слаба...

В очах у неї блисло по смутному кришталіку.

— Іван таки надумав женитися? — спитав батько по-польському.

— Хоче відходити...

— Врешті, твій маєток не такий і великий,— зауважив батько.

Слуга спитав дозволу накривати, і вони заклопоталися. Батько пішов на кухню, мати — перевдягатися, й Осип знову лишився сам. Пройшов у свою комірчину й кинувся на ліжку. Дивне щось впливало в нього: морок хиткий, у якому ані вогника, бідь білий, як меча, чи радше, як смолокип на темному тлі. Там, далі, прорізувалося гарне обличчя, він почув і Маріїн голос, чистий, як гірський струмок. Співав той і співав, мов коштовну нитку сукав, біла її рука горнула до себе білу його голівку, і він знав: співає вона і плаче. Завмерло стоїть коло них смерека, наче й вона заслухалася, чисте срібло плавалося в синьому вітрі, й оце срібло розплескується на нерухомо завмерлі гори і в тишу блідаву. Йому здавалося, що в цей мент оживають у хащах лісові духи, а в камінні духи камінні, трава для нього ставала живою, і живою була смеречина. Глибоко під ним, у скелях, спали запечатані легіні, груди їхні здіймалися й опускалися; кидри-княгині у хащах починали світитися тим-таки синюватим сріблом, поступово набуваючи жіночої плоти,— мерехтіла вона, сяjala й чарувала. Ясним золотом подзенькували гірські потічки, чиста їхня вода вилискувала під сонцем; ось вона, справжня пісня, думав він, світ оцей дивно змінює. Ці слова не сам він вигадав, сказала йому їх Марія, і він, дивлячись на неї ледве не побожно, просив, щоб і його навчила вона так співати. Сестра сміялася, он вони — потічки гірські, любо так ставало йому на серці, оксамитний і ніжний голос заспокоював його, як мале дитя, а палець притулявся до вуст: «Їх не вивчити всі, Осипку, їх як дерев на горах!..» — «Але ж ви,— спалахував, як вогонь, хлопець,— ви їх знаєте!» Вона сміялася ще лагідніше і ще сердечніше пригортала до себе. «До мене, Осипку,— шепотіла тихо,— приходять чарівники з гір. Це судільниці таке мені присудили, вони мене і вчать...» Лукаво звела горішню губу й дивилася з усміхом на нього. Завмирав і відчував жах: «Це правда, сестрице?» — «Атож!» — сміялася сестра...

— Так ти зажурився, що мені аж бійно! — сказала, входячи до їдальні, мати.

В світлій одежі вона виглядала чудово, очі її промінилися, і він мимоволі зачарувався.

— Думаю за Марічку, мамо,— сказав покірливо.

— Десь за кілька день побачитеся,— відказала мати.— Вона теж чекає на тебе — доля її, може, в Божих уже руках!..

— Хочеш так швидко від'їздити? — спитав батько, заходячи.

— Ніколи розгулювати! — коротко зауважила мати.

— Ах, Анничко! — скривився батько. — Ти знову за своє... Невже ти гадаєш...

— Я нічого не гадаю, — сказала мати, на її вустах все ще промінилася ясна всмішка. Батько засопів, почервонів, але стримався. Осип глянув на нього зизом. Серце його гупало в грудях сповільнено, загайно.

— Ну то як, синку?

— Я дуже хочу їхати! — сказав він гарячим, навіть схвильованим шепотом.

— Ти так радієш, — сухо озвався батько, — наче тобі тут, зі мною, було зле...

Вони зирнули один на одного, і Осип аж дихання спинив. Між ними лягла незмірна порожнеча, ширшала вона й ширшала — поле безмежне, покрите снігом. Стоять один по один, а другий по другий бік, пороша легка віється, і сухий вітер на хвості танцює. Немає на тому полі жодної стежки і жодного струмка. Осип набрякав незрозумілим собі роздразненням, але хотів погасити його — завтра чекає ж мандрівка в гори, люба сестра і сотні її казок та пісень. «Ти завжди не любив материних дітей, — думав він про батька. — Ти не любив і її...»

Батько, однак, не дивився на сина, присунувся до столу й вихилив келишок рому.

— Я виявився далекоглядним, — сказав він, присьорбуючи юшку. — Добре, що послухався пана Краля. Той порадив цілком добре. На мандаторстві³⁷ уже не всидиш, що не кажи — все це в минулому.

Він говорив по-польському, ковтав юшку, а натомість викидав слова.

Осип неспокійно завовтузився на стільці.

— Як ти себе поводиш за столом? — звів батько брову.

Осип промовчав. «Ще один день, — думав він, — всього тільки день!»

— Звісно, робота поліційного судді й помічного референта — це абищо, — продовжував батько, — але треба задовольнятися і цим. Хочу скласти іспит і тоді буду допущений до ведення ґрунтових книг при магістраті. То теж невелика честь, але при моїм становищі...

Він звів голову над тарілкою, й Осип побачив, які холод-

³⁷ М а н д а т о р — урядник в австрійській державі до революції 1848 року (приміт. авт.).

ні в нього очі. Дивно було слухати ці речі: іспит і батько — це так не з'єднувалося!

— Треба подумати і про Юзя! — сказав батько, присьорбуючи. — Його табель непоганий, але й не блискучий. Після обіду, Юзю, покажемо матері табель. Я вже ламаю голову, куди його прилаштувати.

— Буде ще час, — мовила мати. — Поки що забираю його з собою. Хай від'їється й подише добрим повітрям.

Батько примружився.

— Я нічого не маю проти, — сказав він. — Але ти, Анничко, сказала це таким тоном, наче він тут зі мною сидів голодний.

— А сидів! — раптом скочив Осип, обличчя його покритися червоними плямами. — Мені було тут так нудно!

Батькові брови стояли сторч. Очі його запалали.

— Ти ведеш себе негречно, — прорипів він зимно. — Геть з-за столу! Доіси на кухні! І добре затям: нудю й голодно — далеко не те саме!

Осип поплентався з їдальні. Шоки його горіли: спалах був недоречний. Але відтоді, як мати переступила цей поріг, він наче сам не свій. Зрозумів: ще мент — і він розплачеться. Тілом його вже проко́чувалися спазми, горло стисла судома. Побіг, вдаривши долонями двері, а коли вскочив у свою кімнату, ридання таки вирвалось із нього. Впав на постіль, і гострі, гарячі сльози сипнули йому з очей. Дивився крізь ті сльози на вікно, на шматок неба в ньому, на блідо-кучеряву хмару і знову побачив у тих хмарах зарис блілого дівочого обличчя, яке співало для світу чарівну колискову.

2

Поснідали похапцем, майже не розмовляючи. Батько поспішав на службу, а мати вже жила клопотами, які чекали її в Путилові. В неї були червоні очі, мабуть, плакала вночі, й Осип відзначив це подумки. Він швидко проковтнув сніданок і вибіг на ганок подивитися, як візник запрягає коні. Незабаром винесено пожитки, батько став на порозі, високий, випрямлений, волосся йому зачісувалося ззаду наперед, гострий ніс витинався, а очі, почервонілі від тютюнового диму в казино, дивилися незвично сумно. Осипові захотілося втягти голову в плечі, бо цей чоловік завше примушував боятися себе; на душі все ще мав роздразнення, він і собі випростався і звів голову. Мати

кинула на них оком і вразилася від дивної поміж них схожості; можливо, відчули вони це всі троє. Хлопчак різко повернувся й пішов до воза, а батько навіть не завважив його негречності, хоч ніздрі йому роздувалися. Мати поцілувалася з батьком і поспішила до воза й собі, а візниця повільно забрався на сидіння, вмотився зручніше, і ось цей момент настав: гукнув, змахнув пужалном візниця, віз зрушився і потяг за собою довгий шлейф куряви, і в тому шлейфі пропав раптом і батьків будинок, і сам батько, котрий стояв нерухомо на ганку. Вони їхали повз ряди будиночків, траплялися їм по дорозі чернівецькі міщани, але місто для Осипа було вже там, за шлейфом куряви. Попереду стелилася дорога, він почув її закличний погук: скуте хвилювання взяло його серце в жменю; з глибини шляху упереднього простяглися до нього прозорі невидимі руки й вигортали його з цієї закіптюженої долини — мав він піднятися на верхи. Так, верхи — то якесь неясне прагнення, там він зцілється, там чекають на нього сестра, її пісні й казки, добрий, оксамитовий і пружавий голос, там над головою, — синій блават, і можна йти без кінця і краю по стежці, що тягне під гору. Летітиме поруч білогрудок-водомороз і кликатиме його, вестиме й манитиме; розбуджені марення клубочаться перед ним, наче повернені сні, він може читати їх, як книгу, бо виписано їх на безконечному в своєму великому спокої небі...

Але перед ним знову постало батькове обличчя. Осип спинився на порозі холодного кабінету, тримаючи табель, і його зустріли зимні очі, наче хотіли приморозити до того порога. Здалося, що табель його — довгий сувій, який аж по землі волочиться: складені один до одного дні, які прожив він у початковій реальній школі. «Ну, подивимось, що ти там приніс, — сказав батько, — і чи даремно тратилися ми на тебе». Знав цей табель напам'ять і міг би переказати, як добре завчений урок. Але батько простяг руку, і Осип віддав йому той клаптик, на якому було виписано все про нього.

Вік — 14 років.

«Я це знаю й сам, — подумав він. — Це вже майже дорослий вік!» — «Так, ти виріс, — сказав батько, дивлячись на нього з-за столу. — Вже зовсім дорослий!»

Релігія — римсько-католицька.

«Я хочу зробити з тебе поляка! — говорили батькові очі. — Хай ми і з русинів, але за кілька поколінь ніхто

про те і не згадає. Я сам — польський патріот і хотів би, щоб ти пішов у мій слід: бути поляком — це бути паном».

Місце народження — Путилів.

«Як мені хочеться в гори, — подумав Осип. — Там мені найкраще. Можна забратися кудись, де й сліду людського не знати, а можна сісти біля сестри і слухати. О Марічко, — думав він, — душа моя плаче!»

Заняття родичів — мандатор.

Батькові вуста всміхаються — це смуток і розчарування. Бо те пишне слово — тільки слово. Він тішився з того, хай хтось спробує не вшанувати пана мандатора: в його руках усі. «Всі, крім панів», — смутно всміхається батько, а Осип, дивлячись на нього, не розуміє цієї всмішки. «Я тепер дрібний чиновник, — думає батько, кладучи табель на стіл, — я теж мрію про іспит». — «Він теж хоче здавати іспит», — думає Осип і бачить батька, який стоїть, витягшись перед учителем. В нього тремтять руки й заплітається язик.

Батько помічає веселі іскри в синових очах, його чоло покривається зморшками. На його вустах Осипові оцінки: майже все «дуже добре» і тільки кілька «добре». Зводить погляд на сина, і його зимні очі вже майже теплі. Голос, однак, так само поважний і так само владний:

— Треба думати, куди тебе прилаштувати.

Він говорить по-німецькому, й Осип так само йому відповідає. Власне, підтакує, бо таке підтакування й має означати синову вдячність за батьківську турботу.

— Гаразд, це моя справа! — нарешті каже батько і відпускає його. І хлопцю хочеться раптом підскочити збитошно і пройти перед цими суворими очима на руках. Йому хочеться затанцювати і заспівати просто в ті очі соромну пісеньку, яку чув він колись у горах. Але вони стоять один перед одним холодні й однаково напружені. Лиця їхні — як маски, а на вустах награна всмішка. Очі їхні однаково зимні й однаково байдужі.

— Іди! — каже батько вдруге, і він повертається плечима...

Віз уже виїхав із Чернівців і покотився по дорозі до Вижниці. Ця дорога малоцікава Осипові: в погляді його нетерплячка. До нього повертається мати, і він чує її дріботливий від струсів повоза голос:

— То як, скучив за домом?

— Страшенно! — відповідає Осип. Він вдячний матері за це означення: його дім таки в горах. Його дім коло матері й сестри...

3

Вижницю вони покинули наступного дня. Віз брався вгору, з правої руки плив Черемош; коли проїздили повз нього, його хвилі, здавалося, назавжди змили роздратування, яке тяглося за Осипом з Чернівців. Тут був спокій. Був наче зачарований, а йдучи побіч з повозом, відчувався мандрівником, котрий добирається до рідної домівки після десятиліть блукань. Над головою лепетало листя, дерева дивилися заздрісно йому вслід, а він думав уже про зустріч із Сокільським. Розрубана гора, мов який велет чеснув її шаблею,— там треба стати й затамувати подих. Прикласти вухо до теплого каменя й обійняти його. Дивитися, хай аж очі заболять, щоб розм'якла непрозора кам'яна твердь, поріділа, як туман, і поступово почала танути. Вже й зараз бачив: сидів у тій скелі гуцульський король. Колись давно снувався над ним тихий сестрин голос чи, може, то так листя йому нашіптувало,— колись давно захотів той відчайдуха втрутитись у бійку богів, і вони, обурені, замкнули його в цю скелю. Осипові і справді очі болять, так пильно дивиться він уперед, так пильно наслуховує і вбирає в себе шкарубкий шепіт. Он де він, он! Сидить за мармуровим столом, і сон його довгий та важкий. Голова впущена, а могутні п'ястуки лежать бездільно на білій глянсованій поверхні столу. Довкола сплять, порозкидавшись, десятки його легінів, і тільки він не може лягти: чекає, доки з'явиться на небі безліч птиць, що звістять йому звільнення...

Над головою каркнула ворона, й Осип здригнувся, зворушений. Летіла, звільна махаючи крильми, а йому уявилося це небо, засипане тисячею крил, крик відчайний зачувся, замигтіло все й понеслось. І здалося — там, у скелі, здригнувся король гуцулів...

Вони їхали по Німчичу кривавому, бо тут немало пролилося крові. Ішов, відчуваючи, як дубне йому шкіра: довкола з'являлися, розчинялися і знову появлялися якісь обличчя: гуцули й пани, десь крик завис, наче наточена шабля,— червоний струмок стікав додолу.

Ішов, широко розплющуючи очі й боячись, тремтіли йому пальці, попереду важко їхав віз, візниця теж ішов,

ішла й мати — всі були поійняті своїми думками. Гірські коники пнулися все вище й вище, вже так довго це тяглося і може тягтись безвік. Тоді досягнуть вони неба, і він стукне у ворота тих богів, що загнали в скелю короля гуцулів. Осип засоромився: занадто сміливою видалася ця думка, блідий рум'янець ліг йому на щоки, знову зашуміли дерева — дивився вже на свої чоботи. Змигували перед очима, вели й вели, і він знав куди. «Ні-ні! — закричав подумки, знову зирнувши вгору, де мали стояти ті ворота. — Ще не доріс я до того!»

На верхівні стояв хрест, вони помолились і сіли під ним. Круто спускалася гора, Осип знав, що розрізає вона навпіл два світи: тамтешній — долину і тутешній — верхи. Вступав у цей другий світ, і його знову брала нетерплячка.

Внизу біг Черемош. Осип подивився на церкву в Підзахаричу, наобабіч гори розкинулося кілька хаток. По лівім боці вже виднілися Розтоки. Він любив це село: все сади й сади, волоські горіхи, що розширювали пишні корони, вишні й черешні. Через плоти звисала червона, аж очі вбирала, калина. «Ну от, — думав він, — цей шлях і вабить мене». В'ється між гір, як живий, і носить на собі людей цього краю. За Розтоками — Петраші, по галицькім боці — Білоберезка, а далі — Барвінкова. За Петрашами — Мариничі, а тоді вже й Усте-Путилове. Всюди гори, а над річкою — знову сади.

— То Іван таки жениться? — питає він у матері.

— Вже пора йому, — каже мати, всміхаючись. — Підростеш і ти, то й ти женишся. Тільки він не хоче з нами лишатися...

— Чому?

Мати мовчить. Тиха скорбота лягає на її лице, і це щось зовсім незбагненне для Осипа. Вона старіє на його очах. Темніє шкіра обличчя, гаснуть і бліднуть очі. Навіть волосся ніби попелом притрушене.

— То чому, мамо?

— Це нелегко мені казати, сину. Ще замалий ти для такої розмови...

Осип горить, як ота калина в Розтоках. Груди йому роздимає, а вуста тремтять. Мати помічає його уразу, й легка, як літній вітерець, усмішка зворушує їй вуста.

— Ну ти, великий мій! — каже вона, й очі її так болюще синіють, що він не має сили дивитись на них. — То важка річ повідати про це тобі, гой, важка! Він так боїться, що Марійка вмере... Бачиш, синку, я вдовою пішла за твого тата. І в мене від першого чоловіка було багато дітей.

— Я це знаю, мамо,— каже Осип самими вустами.— Було їх семеро...

— Було їх семеро,— відгукується мати журливо, і сльози течуть їй на обидві щоки. Лице її жовтішає й сухішає, і вже не дивиться вона на Осипа, а кудись над його головою. Він аж озирається, бо, може, й справді вона бачить їх усіх там, позаду. Але позаду тече й тече в сивому тумані від куряви, що зняв їхній віз, порожня дорога.— Отож, сину,— материн усміх так само блідий, печальний і милостивий,— Іван хоче змінити землю. На чужій землі, думає, втече від оцього, що покладено на діти мої...

— А може, й правда, мамо? — шепоче гаряче Осип.— А може, й утече?

Мати хитає головою, вуста її німі.

4

Вони вїжджали в Устє-Путилове, і він знову дивився. Тут повертали й мали їхати вузькою долиною понад Путилівкою. Вже заздалегідь готувався зустрітися з цим дивовижним місцем, де постає хребет гір і впливають перед очі загадково запаморочливі краєвиди. Так, це був Бісків. Страшний, величкий камінь на березі, мов заклятий монастир чи замок, бо, розповідала йому сестра, щоночі, коли сходить повний місяць, з'являється чорт. Сидить на якомусь прискалку і сумно, жалісно приграє на скрипці. Тоді спиняється подорожній, і сльози самі котяться йому по обличчі. Плаче скрипка, стрімко ходить у чорних руках чорний смик, він грає і грає. Осип навіть чує ту гру: чудернацька й прегарна. Тому і зветься цей камінь Бісків, тому й плачуть подорожні, і то сльози, які люди затлумили в собі. Чорт забуває, що його діло не очищувати людські душі, а каламутити, він сам плаче, адже то диwak-чорт. Сльози його чорні, як смола, й сам він чорний; скрипка — це серце його розтривожене, і не може він повернутись до своїх з отакими виплаканими очима і з отаким дивним, як на чорта, смутком: люди плачуть і моляться коло нього. Осип і сам плакав, коли чув цю розповідь, сестра гладила його по голівці, і її голос м'яко й ніжно плив у вечірньому присмерку: «Ну, дурненький,— це ж казки!» — «Але ж таке є! — казав він, зводячи заплакане обличчя.— Коли б не було, чи розказували б таке?» Вона тихо й лагідно сміялася, а музика грала й грала, чорт сидів і сидів, очищаючи

людські душі, і плакав з того, бо що то за чорт, коли він уже давно, гой, давно не чорт!..

Решту дороги Осип сидів, наче приглушений. Ближче до Сторонця-Путилова гори ставали нижчі й розлогіші. Осип їхав зовсім стомлений та вичерпаний. Готувався й до останньої зустрічі — його чекало рідне містечко. Два роки, які прожив у Чернівцях, були як той-таки Німчич — розділяли його життя на там і тут. Здалося Осипові: шлях, на який ступив учора, — тільки малий початок чогось довгого, важкого, веселого і смутного. Там, попереду, прочинявся для нього малий світець, густо залита сонцем місцина: дивилася на нього сестра, і її блідий образ поступово розмивався промінням. Наче розтавала перед його зором, хоч тягся до неї всією душею. Йому вже хотілося, щоб швидше закінчилася ця дорога, щоб зникли всі мариська, котрі так втомлюють душу, щоб увійти пружкою ходою у материн дім і побачити серед двору зраділих на його повернення родичів. Його погляд вужчав і вужчав, повіки лишили тільки малу щілинку, і крізь ту щілинку він побачив нарешті долину й хату у ній: стояла біла й крита гонтою, темніли господарські прибудови, а все обійстя обнесено парканом з жердин. Супиться скеля над Путилівкою, а навколо стигнуть і дрімають тихі розлогі гори. «Скоро вже, скоро, — думав він. — Онде біжить назустріч брат Іван, біжать слуги й махає ясною голівкою Павлина. Павлина сміється, скоро вже, скоро, мила, люба Павлино, як це я не згадав про тебе й досі? Там, серед двору, сидить, наче королева, Марія, бідна смутна Марія з чудовою всмішкою на вустах, з прегарним обличчям, яке так ясно світиться! Павлина крутиться коло них, сьогодні яскраво палає сонце, в такі дні й треба зустрічатися, а там поблизу — церква, хати, знайомі обличчя сусідів, серед яких стоїть гарний і неприступний *Іван Косован*...

Осип бачить материне лице й уста, котрі ворухнуться: щось вона йому говорить. Але слова її розсипаються, як горох, і він ледве вловлює, що мати сповіщає йому про кінець мандрівки. «Нема краще, — думає він, — за ці місця і за ці гуцульські гори!» Над ними чисте, як дорогоцінний камінь, небо, смеречина зеленіє, пташки не втихають, трава й трава, і барвінок по ній... спинається, ага, цей барвінок, але ні, звичайна трава — стелеться цупкими стеблами, листочки круглі й зелені, але чому це отам далеко в тому світляному колі, яке мріє перед ним, так дивно грається тими листочками Марія?

Дорогами Гуцульщини йшли жовніри. Похилені, похмурі, вони йшли та йшли, наче біле вороння, засівали гори своїми понурими лицями, і гори від того немов зблідли чи замерли в передчутті якогось жаху. Жовніри йшли правильними рядами, однотонними, як біль, який засіяв Осипову душу; попереду гарцювали офіцери, і люди, виходячи з хат, замерзали біля своїх обійсть. Говорили про *Лук'яна Кобилицю*, про якісь змагання панів з гуцулами, ліси й пасовиська, але Осип мало в тому тямив. Врешті, йому було не до того — вдома вмирала сестра. Вранці в неї пішла горлом кров, і вона перестала говорити. Лише дивилася болючими гарячими очима, і він не міг витримати того погляду. Сидів біля сестри, і сльози текли йому по щоках. Тоді його прогнали, він стояв обіч дороги й дивився, як входять до Сторонця жовніри. Вночі гукав на хаті пугач, і йому снилося, що той *пугач оре* на городі плугом без коней і з лоба йому тяжко сиплеться піт.

День видався сутінний і хмарний, хмари висіли над Сторонцем, наче віщуни, окрім того, йшли та йшли жовніри, і він думав, що хмари й жовніри — щось одне. Знову вступив у хату, сестрі вже дали до рук свічку, і вогник на її грудях нерівно пританцьовував. Не міг на нього дивитись; в хаті було подно людей, сусідів та родичів, які бозна-як встигли довідатися про нещастя. Приїхали майже всі *Ганицькі, Волянські, Кантемири*, приїхали куми й дальші родичі, яких він і не знав до ладу; в хаті стояв шепіт, наче була вона заставлена деревами і по тих деревах гуляв вітер — всі чекали на попа. Осип перший побачив його — вітер віяв в обличчя, і попова борода звіювалася вправоруч; він зігнувся, й ризи його також звіювалися вправоруч. «Нікуди не йди! — схилилася до нього мати. — Онде й панотець!» Панотець уже заходив, його сите обличчя було вмиротворене й, Осипові здалося, байдуже. Слухав бубоніння панотця, і навколо наче туман розстелявся; Осип жив у тому тумані, як вогонь із свічки, що так дивно метився на грудях у сестри. Туман чавив його, за вікном плелися хмари, лягали на гори — там і досі йшли жовніри, хай і не міг він того бачити з хати; сестрі полегшало, і вона висповідувалася. Голос її плив, як шурхотіння попелу. «Скоро все закінчиться», — подумав Осип, а тоді... йому здалося дивним, що не матиме вже Марії, що ці хмари заберуть її від нього і що вона вже не заспіває йому пісень.

Підійшла до нього мати — побачив її біле як стіна обличчя, гострі очі, які не могли плакати.

— Йди, сину, попросишся!..

Він підійшов до сестри. Кожен крок давався йому з натугою, двигав тими ногами, як олив'яними. Їй і справді полегшало, а на щоках цвіли рум'яні.

— Прощай, братчику-любчику! — прошепотіла вона, і він побачив, що рум'яні на її щоках стали як маки.

— Прощайте, сестрице! — промовив він, уже не бачачи через сльози сестри.

Його взяли під руки й відвели.

— Йди надвір! — сказав йому котрийсь із родичів.

Він не послухав, бо там, надворі, були хмари й жовніри, яких він боявся однаково. Стояв перед вікном, і його очі знову зробилися, наче щілини. Там, далеко попереду, на галяві, густо залитій сонцем, веселій та смарагдовій, побачив він раптом гурт своїх братів та сестер. Стояли, виладнувані за вікном, від найбільшого до найменшого, і дивились у бік їхнього обійстя.

6

— Ні, ні, ні! Нічого, нічо! Зів'яла трохи, зів'яла!.. — заговорив чийсь голос.

Тоді він закричав. Дужі руки тримали його, гомонів над ним чужий сипкий голос. Він побачив свічку, що раптом гаряче запалала, запалало все навдookіл.

— Вона трошки заснула! — казав над ним голос. — Найспочине!

Осип рвонувся скільки сили з задушливих рук, але його тримали. Побачив, як плаче брат, плаче, мов дитина, а чийсь сумирний і спокійний голос наче каменя кинув:

— Прощайте душечку, бо ся віддала Богу! Лагодьте купання...

Він побачив, як кинулися родичі до тіла, кинувся брат, він кинувся також, всі закричали, він, може, найдужче, мати ридала, плакали тітки й дядьки, хіба що Павлина сиділа в кутку й дивилася перестрашено. І здалося Осипові, що він побачив, як виходить із хати худа, біла костомеха, як ошкірилося страшно її лице; побачив обличчя сестри, що раптом стало гостре, побачив кілька вогників, що попливли на нього, наче язики; заплакала Павлина, розмазуючи сльози по лиці, а на нього ступнув раптом чорним черевиком чорний велетень. Осип упав ниць, опекла його гаряча темрява, і в ній болюще запалало сухе дерево.

Ховали Марію наступного дня. Була вона вбрана в найкращу одіж, волосся їй розпустили, а на голову покладали вінка. Більший вінок оточував усе тіло, і від того сестра начебто купалась у квітах. На полотні, яким була вкрита, поблискували мальовані позліткою хрестики — десть там, у вічності, заступлять їй шлюб. Вже принесено з церкви процесію³⁸, навколо повно людей, всі говорять притишено, йде й панотець, а коли починає панахиду, люди підносять стіл, геть заставлений поманою: калачами і свічками. Посередині стоїть деревце, паус³⁹ і мисочка з трьома калачиками. Деревце обтикане калачиками, сушеними сливками, горіхами й медівниками, і застромлено його в хліб. Вже несуть три газди паус і мисочку з калачиками, а люди розбирають поману: «За помершої Марії душу!», «Най Бог прощає душечку...» Йдуть жінки, щоб укласти сестру до труни, знову спалахує плач — Осип дивиться на все це крізь вовняну завісу, у вовняній завісі його мозок та думки. «Давайте тіло з хати!» — каже панотець, бо там коло тіла плач і зойки. «Давайте тіло з хати!» — каже він удруге, і Осип шепоче ці слова й собі. Стукотить молоток, коротко й чітко: тук-тук, бо й цвяхів тільки два; чоловіки підіймають труну, а мати йде замкнути хату. І ось вони всі разом замкнуті в хаті, всі, які *лишилися*, і всі вони припадають до вікон, аби забути. Осип дивиться туди, де бачив він уявно братів своїх та сестер, бліді тіні хитаються. Дивляться в їхній бік, і до них повільно йде так само бліда й сумовита ще одна. Стає і повертається обличчям сюди. Стоять вони там, виладнувані за віком, і пильно зорять...

— Аби скорше забути! — шепоче Осип, не розуміючи ні слів оцих, ні звичаю. Його сльози плывуть на шибку, плачуть і шибки, і ті шестеро виблідлих постатей. Хлопець раптом струшує головою: що це? В дворі стоять жовніри, і він не тямить, до чого тут жовніри. Врешті, то тільки офіцер, який дивиться на процесію.

— Вже читають Євангелію, — каже самими вустами мати, і вони виходять надвір. Віє вітерець, на небі великі купчасті хмари, але це вже не вчорашня мряка. Біля входу на подвір'я так само стоїть офіцер, і Іван повільно простує до нього. Коротко перемовляються, і офіцер неквапно, вряди-годи озираючись, іде геть.

³⁸ Процесія складається з двох підсвічників, хрестів та хоругв.

³⁹ Паус — пляшечка з вином чи молоком.

— Що таке? — питає вимученим голосом мати.

— Призначили на постій,— каже Іван і хреститься...

Йде церковна процесія, за нею троє чоловіків з деревцем, паусом та мисочкою з калачиками; йде піп, дяк — за ними плыве на чотирьох парах чоловічих рук домовина. Треба рушати і їм, і вони рушають; в Осипа перед очима й досі вовняна заслона; перед ним свічники і свічки: троє чоловіків, у свічниках по три свічки, і їх також лишилося тільки троє! Осип чує звуки, які деруть йому душу,— голосить мати.

Попереду церква, а тоді й цвинтар, скрізь так чудно пахне воском і так густо плететься барвінок; там двоє грабарів, котрі вже вимостили яму дошками і випили горілки. Їм dadуть ще дві курки, два рушники й одного лева, а тоді вони виконають усе те, на що їх було покликано. Мати, брат, сестра і він кинуть у гріб по грейцеру — за ґрунт, що забрала яма,— і буде по всьому. Осип навіть злякався цієї думки. Не вірив іще до решти в те, що сталося; навколо висять гори,— Боже мій, як мріяв дістатися він до них якнайскоріше! Осип здивовано розглядається. Міг би втекти звідси світ за очі, але його тримають тут: треба стояти й чекати. Подивився туди, де хитався на чоловічих руках гріб, і йому раптом здалося, що це не Марію ховають, а ті сотні пісень і казок, які вона знала. Ось вони, ця чорна процесія і ці дивні люди, котрим є ще діло до тих пісень та казок, і він теж серед цих людей із жалем у грудях, як лезо. Барвінок застеляє йому очі, німий світ запалав перед ним зеленою барвою, йому так чудно йти, адже нещоденна то річ: ховають пісні й казки.

Хтось поклав йому на плече руку, важку й гарячу, хтось начебто втішає його, але він безсилий спинити свої сльози чи ж бо повернутися й зирнути на свого втішителя. «Чому забрав ти, Боже, таку добру-добру,— волає його душа,— чом забрав її так рано?» Здається, кричить це й мати, а він відгукується на той крик: труну впускали вже в яму.

Дужа рука пригорнула його до себе, і Осип почув знайомий запах. Повернув голову і здригнувся. Біля цвинтаря стояв гуцульський візок, а поруч... батько. Батько втирав великою хустиною очі, і Осип, заплющившись, спазматично притиснувся до нього.

Довго йшов, майже втративши тяму, і, тільки коли почув проти себе чийсь ходу, звів очі. Назустріч йому йшов Іван Косован. Поважний і гарний, суворий та гордий; на ньому була святочна одежа, кресаня з полами, насунута на чоло, через плечі сиділи удвоє порошниці, а пару пістолетів він засунув за ремінь. Осип застиг зачарований. Пізнав недвозначно: бачив уже цього легіня там, у Сокільському. Це він сидів коло мармурового столу, схилившись на руки, і думав думу чи спав. Це навколо нього лежали, розкинувшись, інші легіні, і це їх він мав розбудити. Осип вклонився на привіт гуцула: той пройшов повз нього і тільки поглядом орлиним війнував..

Хлопець сходив у гори. Стежки вабили його, начебто живі, і він ішов та йшов. Здавалося йому, що Косован повернув за ним слідом і також іде, адже в них одна мета й одні думки. Був сам серед смеречиння, довкола тиша з пташиним співом і теплий, не зовсім збагненний страх. Тут, на верхах, усе безмежне й розлоге; котились у глибину світу гряди за грядою верховини, і він озирнувся раптом туди, звідки прийшов. Побачив хату і родичів у ній, почув материн голос, що повільно оповідає про Маріїну хворобу. Став над урвиськом і дивився. «Тут не один пропав,— повіявся над ним тихий, як шурхіт попелу, Маріїн голос,— отак їх вабило, вабило, поки не вибивалися з сили. Не йди туди, братику!» Знову бігла стежка, і він рішуче по ній ішов. Над головою висіла жовта пташка, тріпотіла крилами й попискувала. «Бійся втрапити до кручі над ске-лею,— шепотів йому сестрин голос.— Тоді не втримаєшся! Через це й хрести стоять на кручах, і люди оминають такі місця!» Його пробило потом. Поруч жебонів струмок, і хлопець сів біля води. «Сестро моя, сестро! — шепотів Осип, дивлячись, як міниться й грає вода.— Щось зі мною таке дивне діється! Що зі мною діється, сестро?» Летів птах у небі, і хмара була крильми того птаха. Розгортала їх, бо їй ще так довго летіти в широкому світі. Осип схилився до землі: жах і захват обійняв його.

Сірий птах летів, витворившись із хмари. Білий світ помертвів і затріпотів, дивно змінений. Хитнулася земля, скелі й смереки. Блідий-блідий, наче з мармуру, калфа стояв на звислому над потоком урвиську. Насунув кресак у золоті і струснув кучерями. «Гей, калфо,— прошепотів Осип, заплющивши очі,— дай мені з могили талан. Подай мені, калфо, щастя й славу!» Калфа дивився на нього згори,

чорні очі його гостро полум'яніли. «Талану хочеш, хлопче?» — «Талану, калфо!» — шепотів Осип. «Будь королем!» — роздався гук. Луна грімко труснула горами, покотився грім, і блискавка вперіщила в далекий горб. «Сядь вище князів,— говорив калфа,— сядь вище дук!» Осип білів, наче з нього витікала вся кров. «Це не мій хліб, калфо,— шепотів синіми вустами.— У мене люди не на убій!» — «То Довбушем будь,— лагідно сказав калфа.— Лий цівками кров чорну тих, що народ твій окували». Осип хитався, сумний і білий. Повіки йому тремтіли, і з-під них викочувалася вряди-годи сльоза. «Ні, калфо, ні! — шепотів уже зовсім нечутно.— Ти пив уже ту кров, пив!» Тоді знову все ще махала руками вдягнена в золоту сорочку кидра. в гущі. Гримнув грім чи то голос блілого легіня: «Не хочеш калфою бути в нас? Ти, комахо мала, приндо! То будь же співаком! З торбами будь! Зривай груди за прошений хліб! І хай люди тебе й не чують!»

Кинувся від скелі калфа, побіг у ліс, а там все ще палала, все ще махала руками вдягнена в золоту сорочку кидра. Тоді він і почув напрочуд лагідний голос. Співав незнайомої пісні, тонкої та світлої, тріпотів, як хвилька під сонцем.

Осип Федькович сидів над струмком і боявся хоч пальцем кивнути. Голос співав і співав. Наче плив із землі, наче розчинено було якусь дивовижну комору і з неї потекли ті пісні як вода. Полум'я палахкотіло в його грудях. Він впився пальцями в м'яку, пухнасту землю і припав до неї вухом. «Там, там,— думав він гарячково,— той скарб закопаний! Там, там той гріб із піснями та казками. Який я дурний був, що дав його поховати!»

— Не йди туди! — почув він теплий Маріїн голос.— Тут не один пропав!..

Він лежав, простягшись хрестом на землі, і плакав. Сльози густо котилися з очей і падали в траву. Дихав запахами зела, каменю і мокрої землі. Коло нього срібно поплескував лагідний струмок, а він знав уже, що ніколи не повернеться в діл. Його доля — шукати скарб отой загублений, і це триватиме, доки його життя!..

дного морозного ранку 1815-го року на подвір'я понурої Паризької фортеці вийшов високий пан в генеральській уніформі просто до стіни. Капітан відміряв двадцять ступнів і вишикував напівколом ескадрон солдатів. Сам відійшов осторонь.

Тоді генерал підняв руку, він хотів говорити.

— Солдати! — чітко продзвенів його голос в морозному повітрі. — Сумлінно виконуйте свій обов'язок. Мене засуджено на розстріл, стріляйте просто в серце. Я сам подам команду. Раз, два... ескадрон — вогонь!

Сорок куль нараз прошили груди старого генерала. Падав він на землю вже мертвий, з простріленим серцем.

То був маршал наполеонівської армії, сміливий генерал Михайло Ней (1769—1815). Сталося це саме тоді, коли абдикованого імператора Наполеона везла англійська варта до останнього пристановища в Антлантиці — острова святої Олени. Коли прочув про такий кінець свого прекрасного стратега-генерала, Наполеон тяжко зажурився.

— Гірше, як програна баталія під Ватерлоо, — кинув він маршалові Ксленкуру.

Розстріл той вразив, мов громовиця, і всю родину Нея: все ж і дружина, і син розстріляного надіялися на милість, думали, що *Велінгтон* не посміє підняти руки на подоланого й обеззброєного, а такого обдарованого військовика-француза. Ні, підняв руку й цей варвар без честі.

Родина вжахнулась. Вона тікала до Німеччини (Вестфалії), відтіль подалася морем у *Новий Світ*. Там оселилася на півдні Тексасу, який вибрав сам син Адам Ней.

Адам Ней після розгрому наполеонівської армії під Ватерлоо, після розстрілу його вітця без суду й нізащо зненавидів криваву баталію, зненавидів Англію і всіх британців. Шаблю й мушкет дуже легко поміняв на різак в скульптурному мистецтві. Він став скульптором-відлюдком. З Вестфалії скоро виїхав з малою донькою Бетті (Елізабет) та старою матір'ю. Бетті придивлялася, як батько орудує різак, і сама дещо ліпила з білої глини або тихенько сиділа в куточку з книжкою та все приглядалася, як старий майстер творив з мармуру прекрасну подобу жінки чи дитини. Вона теж вчилася, теж ставала відлюдком, очевидно, тому, що самий фах вимагав самоти. Бо без самоти

мало що можна зробити, можна хіба що задурно втрачати час. Коли її питали, чому уникає подруг, веселого товариства, завжди казала:

— З мене досить і татуса, якого я дуже люблю. Люблю і безвинного дідуся — маршала Нея та ще імператора Наполеона...

Все ж дуже молодою виїхала до Європи вчитися різьбити не як-небудь, а досконало й з мармуру. Осіла вона в Мюнхені, де старанно вивчала не лише різьбарство, а й медицину, зокрема анатомію, під пильним наглядом уславленого тоді професора штуки Христіана Рауха. Пізніше цей митець часто згадував примхливу Бетті Ней. Він любив її за наполегливість, старанність і талант орудувати різак. В нотатках він писав:

«Бетті Ней боялася рутини, снобізму й завжди суворо-нешадно ламала те, що бодай малою мірою здавалося їй вульгарним, тривіальним. Сама вимагала від себе точності, осуду запозичених форм... Працювала завзято, як ніколи, часом хоробливо, але вдумливо, високостильно, в рамках стриманих емоцій. Дорожила деталями, тими деталями, які часто-густо віддзеркалювали правдиво образ і глибину думки. Старалася творити образ безсмертних, людей високого інтелекту, тих велетнів духа, яких зрадлива доля завжди кидала на поталу тлуму. Любила Яна Гуса, Джордано Бруно, Жанну Д'Арк, Вашингтона й чи не найбільше Наполеона та його найкращого маршала М. Нея».

За той короткий час в аудиторії Рауха Бетті Ней мала багато цікавих зустрічей. Але всі ті барвисті особи проходили перед нею, як світлі тіні в калейдоскопі, світлі й скороминучі.

За винятком променистого молодого ентузіаста — шкота Монтгомері. Обоє були одного віку, обоє шукали споріднених вольових емоцій та врівноважених напруг у творчій роботі, таких характерних для митців 19-го століття, століття «царства духа». Вона навіть одружилася й вирішила їхати до Берліна разом з чоловіком Монтгомері. Але знаменитий Раух зустрів їх тут досить зимно: він був весь пройнятий наскрізь педант, давно вже засудив поверхову емоцію, яка заважала розсудливій творчості та розумінню абстрактних понять. Цього не хотіла знати привередлива Бетті. Вона покинула Берлін, навіть не пошкодувала й свого молодого мужа. Вона поїхала до своєї нової батьківщини — Америки. Здається, лише тут трохи вгамувалася.

Старанно стала оглядати місто: вона хотіла мати гарну

садибу, але на просторі палаццо не було грошей. Тоді вона написала королеві Баварії *Людвікові II*, який колись при зустрічі обіцяв допомогти їй по-королівському. Король був відомий меценат і великий знавець правдивої штуки. Він не тільки допоміг грошми, а й сам напланував палаццо напрочуд імпозантне, напrawdę екзотичне, помережане легкими ґратами, химерними куртинами, оздоблене еллінськими колонами й просторими інтер'єрами та великими залами. Король хотів догодити митцеві-жінці, яка вже спромоглася дістати й роботу для себе від самого англійського короля *Юрія V*.

Тепер робила справді без жартів, до всього мала до діла лише рожевий або білий мармур. Жила в чудовій садибі поспіль роки. В родинному житті мала мало радощів, а більше все горя. Мала двох синів. Старший скоро помер, майже на руках матері. Менший був лихої вдачі, понурий, малоговіркий. Мати хотіла, щоб вчився, але він робив наперекір, парубок схильний до марнотратства й дурних мандрів. Але й скоро й те набридло: і наука, і материні поради, і пестоші, і погрози. Одного сонячного ранку, пролежавши на сонці, протер очі, глянув на обрій увесь у блакиті й поволеньки пішов. Зник без сліду, кинув усі свої речі, поклав на канапу останній гріш. Пішов світ за очі, і вже ніколи не бачила його невістка мати.

Бетті зажурилася.

Хоч і робила сумлінно, хоч і дивувала всіх тим своїм різакон, яким різьбила дивоглядні образи, а все ж сумувала за дітьми.

Тільки раз, один-єдиний раз спалахнула вся щастям, коли їй було замовлено вирізьбити мармурову постать великого корсиканця Наполеона I. Замовив ту постать уряд сніжної Гельвеції (стара назва теперішньої Швейцарії).

До роботи приступила побожно-молитовно й весь час до кінця працювала натхненно, в якомусь захваті, пієтизмі. Але все ж не квапилася, робила вже як цілком вдосконалений артист: вдумливо й так, щоб в кожній згортці відчувалися мужність, виняткова поза орача Європи, що зумів наново переорати край від далекої Півночі аж до самих субтропиків Середземного моря. Коли, зрештою, роботу було закінчено, американці справді побачили шедевр, яким мали право пишатися. Ней, як митець, стала правдивою громадянкою всього Нового Світу. За цей час вона дала цілу галерею постатей найкращих достойників свого краю й самої Європи. Возвеличила й таких, що багато зробили для

самого Тексасу, — так вона вирізьбила постать Сема Гастона, героя Штатів, що відірвав Тексас від Мехіки; Стефана Остена, відомого в історії Америки як батька Тексасів.

Бетті Ней після довгих років зтяжної праці, зрештою, схотіла спочити як слід. Їй кортіло ще раз побачити Францію, а найбільше сонячний Париж. Париж, що так багато пережив і який зберіг для нащадків безліч цінних реліквій і разом з тим і самий *Латинський квартал*.

Але ця неспокійна натура не могла знайти спочинку і в своєму прекрасному Парижі. Була щоразу в якійсь млості й смутку. Смуток, як привид, як тінь минувшини, все слідував за нею... слідував вперто, забігаючи то далеко вперед, то ніби ховаючись в темних закутках зловісних тюрем, що віки в міцній напрузі держать за своїми ґратами жахливі таємниці. Вона бігла з тих темних закутків на сонце, на світ, далі геть до простору, до Єлисейських алей, до прудкої Сени, до синього обрію.

І знову, немов пекельна сила, знову тягло її глянути хоч одним оком на понурі й такі дикі масивні стіни казематів, де в передсмертній агонії конали ті... Господи! Дай сили глянути на стіни, на ті порепані стіни, на яких ще й до сьогоднішнього дня не висохла кров... свята кров мучеників, безвинно закатованих лютими катами. Там сидів в казематі її... дідусь, прекрасний маршал М. Ней, безсмертний, ні в чому не винний бойовий маршал могутнього Наполеона. Ось тут стояв біля страшної стіни. Востаннє дав команду, прошитий кулями, впав на брук, змочений його святою кров'ю.

І знову тікала до широких вулиць, веселого натовпу, щоб почути щасливий сміх, почути щебет прекрасних весняних птахів... Ах! Що я?.. Де я? Здається, це площа Конкордія... так... так... Тут стояла жахлива «Мадам Гільйотина»... так, біля фонтана, того он... Тут під сокирою диявольської машини скотилася за мить прекрасна голова королеви Марії-Антуанетти, услід впала і смілива Єлисавета — рідна сестра короля Люї XVI, помер на цьому ганебному майдані й ніжний поет *Андре Шеньє*...

А натовп. Натовп пив горілку і в безумстві танцював карманьйолю так, як і зараз он в алеях веселиться безжурний нарід... О-о-о! Ніхто, ніхто не згадує того страшного гріха, ніби так і треба було... А може, і справді так було треба, бо люди раділи й тепер радіють, що впилися кров'ю, святою кров'ю... «Все прекрасне — жахливе, і все жахливе — прекрасне!» Яку жорстоку правду сказав Шекспірі!

Вона швидко йшла до свого готелю. Йшла й думала.

— Не знаю... нащо ятрити серце сумними згадками! А все ж... Хіба маршал Ней — давнина? — питала вона якогось пана. — Давнина, я питаю вас?

Той очманіло глянув на прекрасну пані, круто повернувшись і почав тікати.

— Ніхто не хоче сказати, кляті! І ще... коли стріляли Нея, в той саме час Наполеона... замученого Наполеона, цілком знесиленого, везли до останнього пристановища, до острова святої Олени. Наполеона, що так жадав покою для всієї Європи, *миру для всього світу*, але без князя *Меттерніха*, без царя Олександра I, без монгольської Московії, без чванливого Веллінгтона.

Вона довго лежала з оцтовими примочками, вже без роздумів, бажань, не хотіла нічого бачити тут, в цьому місті людської клоаки. Ранком підводилася з болями в усьому тілі, брала ванну, за порадою лікаря, пила каву й робила моціон. Тоді поволеньки йшла до вічно юного Латинського кварталу.

«Може, тут надібаю якусь несподіванку, — думала, обходячи маленьку калюжу. — Адже тут і можна знайти те, чого шукаєш. Шукаю ж я тільки покою, а часом і здорового жарту, жарту, яким не можна образити будь-кого».

Вона цікавилася тим кварталом ще замолоду. Цікавилась тим гамірливим, веселим кварталом, де можна було зустріти таких безумних, як *Мюссе, де Віньї, або Готьє, чи Верлена, понурого Бодлера* або й зовсім прибитого на цвиту *де Нерву*. Всі вони хотіли за всяку ціну відшукати Архімедів важіль, і в кожного не було в кишені бодай би одного су.

Але обслуга була назбит чемна, бо хто знає: сьогодні то все голода, а завтра — багатирі. Утне якусь ювелірну роботу — і він пан на всю губу. Бувало таке, таланти у Франції не переводяться. І сьогодні ще зранку Бетті заглянула в це гамірливе кафе. Її тут всі знали. В кутку за великим столом розхристана молодь з клубу «Богема» пила каву в складчину й заїдала сендвічами. Чудовий ранок, і де Нерва пригощав усіх тими сендвічами на гонорар за свої чотири вірші, вміщені в паризькому новому журналі. До молоді підійшов вайлуватий Готьє, майстер витончених шкіців. Був у незмінній фесці на розкуйовдженій і вже посивілій голові. Все ж галантно вклонився і припав до ручки в мозолях від різака. Від нього тхнуло шартрезом.

— Мадам Ней! Маю для вас сюрприз, он який! — поцілував він же свої пальці в жовтих плямах від дешевого тютюну.

Ней пристояла, тоді сіла біля вікна: у неї був і тут свій

куток, якого чемний гарсон уже встиг прикрасити китицею герані.

— Який сюрприз? — питала втомлена. — Ежен! Кави чашечку й тартинку.

— До нас сюди, — ткнув пальцем на дзиглика пан Готьє, — внадилася ходити одна пані з України, — [сказав], притиснувши слово Україна. — Ви, здається, дуже цікавитеся тим краєм, козаками та їхніми піснями. Та пані українка — й до всього велика патріотка і в додачу ще й письменниця. Дещо я вже прочитав, звичайно, нашою мовою. Новели дивовижні своєю фабулою, а мова — пахощі барвистих ланів.

Ней всміхнулася:

— Пан Готьє, бачу, хоче мені чимось догодити. Мене насправду цікавить та польова квітка, і я хотіла б з нею зустрітись.

— Я так і думав! — вклонився пан Готьє. — Тому й просив зайти до нашої «Богемі» тільки на те, щоб ясна пані могла зустрітись з тою чужинкою з далекого півдня та й поговорити. До всього, вона чарівна, хоч і не годиться так вихвалити чужу красу... але ми з вами митці.

— Красно дякую, пане Готьє, ви дуже добра душа, коли... не палите своєї люльки й насправду бажаєте чимось потішити мене: сьогодні хворію на англійський сплін, відтілю подуває злий вітер. Можна знати ім'я тої української письменниці?

— Так... Ім'я її Марія... Марко Вовчок.

— Гм... Важкувато вимовити, а втім, можна й коротко сказати Мері Вовжек. Вона мені теж трохи по знаку, бо читала її, щоправда трохи, але й того досить, щоб похвалити небуденну красу звуку й силу сюжету. Коли ж її можна побачити?

— Скоро... — глянув на дзигарі пан Готьє. — Я вже подбав про це.

Бетті Ней відпила ковток кави і хруснула солодку тартинку на самоті, коли до неї вже підходив той вайлуватий пан Готьє й не сам, а з досить імпозантною дамою. То була Марко Вовчок, що випадково кинула французьку Рів'єру й подалася до Парижа шукати розваги від тяжкої втрати брата, знаного публіциста *Д. Писарева*, та нудьги-туги по чоловікові.

Дами привіталися напрочуд гречно, чим був найбільше задоволений пан Готьє. Він зараз же поспішив до свого товариства, даючи тим самим більше простору дамам для вільної гутірки. Обидві були вірцевої вроди й навіть одна-

кової корпуленції. Тільки... Марко Вовчок видавалася ніби ширшою в плечах, округлим обличчям і помітно лагідними очима. В тих очах світилася ніби байдужість, а часом і туга невідомо за чим. Ней видавалася більш гнучкою, рожево-білим обличчям і надміру витонченими манерами. Але обидві чемні й щиро зичливі, обидві раділи щасливій зустрічі й дивувалися випадкові, що звів їх до купи. Бетті Ней знала Марка Вовчка від літераторів; Марко Вовчок вже оглянула в Парижі скульптурну роботу Ней і навіть знала трагічну долю тої тендітної пані.

— Подумати тільки! — говорила пані Вовчок з акцентом хutorянки. — Ніколи не сподівалася колись побачити гарного янгола Бетті Ней, ту голубку Ней, що так возвеличила свій край божественним різакom! Ще ніхто, ніхто не дав такого правдиво-влучного образу великого корсиканця Наполеона, що розбуркав у всіх народів жадобу до справедливості, жадобу-прагнення до справжньої волі! Ах, навіть моя нещаслива Україна відчула подих весни. Віки ж у неволі, у тюрмі...

І вона несподівано заплакала.

— Ах, Боже мій! — заметушилася пані Ней. — Я трохи не розумію вас, мила Мері... Адже ваш нарід, зрештою, *дістав теж волю*. Український нарід тепер, я те добре знаю, живе на волі, живе й працює для себе, для своїх дітей... Я не розумію...

— Не розумієте, мила пані, тому, що мало знаєте Московію. Український нарід добув волю номінально тільки. Землі поміщики не дали, й селяни мусять іти до тих же панів на заробітки, добувати тяжкою працею на шматок хліба. До всього, після маніфесту про волю царат наклав на український нарід ярмо тяжкого духовного занепаду: він заборонив нашому народові *говорити своєю рідною мовою*, живосилом накидає свою московську, загрожує суворими карами.

— Який глум! — шептала Бетті Ней. — Не треба коритися...

— Не корилися багато та багато й пішло на той світ або конає по тюрмах, на Сибіру... Кращі з кращих гинуть за рідну мову... Багато пише й видає свої праці *за кордоном*. Роблю так і я...

— Треба протестувати...

— Пробували, але московський уряд оскаженів після вбивства імператора Олександра II.

— Уряд скрізь заборонив мову? — питала здивовано Ней.

— *Заборонив Польщі, заборонив Україні...*

— *Це найкращі землі, найкращі народи...*

— Так... то русифікація, обмосковлення тих народів, які мають свою національну культуру. Лихо, велике лихо впало на Україну! Тепер забороняють читати твори Тараса Шевченка, бо він кличе й мертвий «рвати кайдани, кропити волю ворожою кров'ю». В Україні зараз неспокійно, женуть на Сибір сотні свідомих українських патріотів... Що буде, не знаю...

— Я думала,— казала тихенько Ней,— що ваш нарід уже живе щасливо, що мрії кращих ваших поетів здійснилися, а справді все не так. Дійсно, треба добувати силою ту волю. Народи всієї Європи, здається, недавно святкували Весну всіх націй... та дуже зарано святкували. Тут теж, бачу, великі злидні...

— Так, серце, так...

Вони бачилися ще кілька разів, були на прогулянках, сиділи в парках, милувалися інтимними куточками того чарівного міста. Але все без захоплення, дивилися в тихому смутку й навмисне обходили майдан, де ще не так давно стояла кривава гільйотина.

Вдивлялися в синій обрій і лякалися будучини... не для себе... Ні... ні... Лякалися майбутньої зловісної долі всіх європейських народів.

Марко Вовчок збиралася їхати додому.

У заметілі суєтного життя тим двом великим патріоткам — духовно спорідненим сестрам — не судилося вже зустрітися вдруге. Хоч і обіцяли одна одній перегукуватися при нагоді.

Збігала весна за весною, половіла пшениця на широких українських ланах, співали похідних пісень вусаті козаки, йдучи з косовиці, жартували кароокі дівчата на святу Покрову; сипалося золоте листя на широкий шлях, обсаджений столітніми дубами; і рвучкий вітер злісно гнав у глибокі яри та яруги безвладне й німічне перекотиполе.

Вийде з хати ставна молодиця, гляне на дощовий обрій й тоскно шепне:

— Все мені тернина та шипшина, все мені дурман...

Та й піде у негідь брати воду з криниці.

Ждала й Марко Вовчок будь-якої вістки від посестри з далекої Мехіки. Не діждалася. Упокоїлася вічним сном в

передгір'ях Кавказу біля зеленого Нальчика... Не діждася... Невтішний муж посадив у головах тендітну тополю.

В місячні ночі шелестить тополю, тремтить ніжним листочком, шумить, навіває сумні думи, навіває чари молодості.

* * *

І там, геть далеко-далеко, за невідомим Великим океаном, в тропічній Мехіці, в передгір'ях жаркого міста, на цвинтарі притулилася до мармурового хреста пишна й молода пальма. Росте одинока самотою, ogrіває її жагуче сонце й напуває холодна кринична вода. І тільки опівночі починає тая пальма шелестіти, неспокійно шелестіти довгими перами зеленого листу.

Шелестить-мріє в чарах-снах про далеку й таку пишну Україну, мріє про ту панну з ласкавими очима, що дала своєму народові такі чудові й такі сумні перлини-сльози.

Обидві вони спочили вічним сном 1907 року.

Валерій | ПОСТРІЛ
Шевчук

1

Пароплав розвертався, щоб пристати до берега, пасажири стояли біля борту, над головами цвів невимовно синій розлив неба, а море було зеленкувато-перламутрове. Метлинський примружився, ставши на порозі каюти, але сухе, похмуре обличчя його лишалося незворушне. Ступив кілька кроків по палубі і раптом завмер, вдивляючись у незвичайний краєвид, що ліг перед ним. Море врізалось тут у долину, підперезану вузькими лискучими річечками; вивищувалися високі горби, а по долині й горбах розкинулось біле місто із слобідками та селом. Все це топилося у зелені, яка нестримно й пишно зливалася з горбів додолу. Будівлі з правої руки ліпилися одна вище другої, і між них вигулькувала невеличка біла мурована церква.

— Рай! — сказав низький дідок у солом'яному капелюсі і з клинцюватою борідкою.— Справдешній, пане мій дорогий, рай!

Але Метлинський не вступив у розмову. Різно повернувся і знову сховався у каюті.

Тут була сутінь. Вікно захилене фіранкою, крізь неї сочилось скупе світло. З палуби чулися захоплені вигуки, а він сидів у молочній сутіні, й обличчя його стало наче кам'яне. Стояли шматками заліза очі, довгобразе обличчя було схилене набік, а руки стискали чашечки колін.

Корабель ніяк не міг пристати: пихкала машина, гукали матроси, кричали пасажери, перемовляючись із знайомими на березі, а Метлинський все ще пив молочні сутінки і все ще кам'янів.

Барвиста юрба вже полилася на трап, коли він зворухнувся.

Встав, кинув оком по каюті, відсунув з вікна фіранку, взяв невелику валізу і відкинув двері. Повз нього пробіг, важко гупаючи чобітьми, матрос, повернув до Метлинського широке кругле, поросле рідкою бородою обличчя і засміявся:

— Заспали, пане? Онде вже всі на березі!..

Він не зважив ні на матроса, ні на те, що й справді лишився на кораблі сам, ішов через палубу, різко посилаючи вперед довгі ноги й несучи трохи боком худе тіло з виставленим лівим плечем,— обличчя його лишалося незрушне.

— Чудак! — штовхнув широколиций матрос товариша.— Глянь-но: шкура та кості!..

— На іздыханії,— пробурмотів другий.— Тут, брат, і не таких ще побачиш...

Метлинський зійшов із трапа. Юрба ще товклася на набережній, розбираючи візників. Амвросій підійшов до найближчого вільного візника й мовчки сів, поставивши на коліна валізу.

— В готель!

— Руб буде стоїть,— повернувся до нього візник.

— Що руб? — звів голову Метлинський.

— Ізвозчик руб...

— Чого так дорого?

— Такий ціна тут, господін...

Він тільки хитнув головою, і візниця торкнув коней. Повернувся різко, аж кістки йому хрупнули в шії: на трапі стояв круглолиций рідкобородий матрос і позіхав не прикриваючись.

— Чи важко тут влаштуватись у готель? — спитав у візниці.

— Є гроші — неважко, нема грошей — важко, — спокійно відказав той і чвиркнув крізь зуби.

Коні ледве чопали, але Метлинському це було начебто байдуже. Їм назустріч мчало кілька вершників. За мить промигнули повз звозчика: молоді, вусаті лиця, блискучі усмішки, кінські морди, що важко дихали, запах гарячих тіл. Метлинський ледь-ледь звів голову.

— Провідники для амазонок! — засміявся візниця, а що Метлинський розмови не підтримав, тільки зирнув краєм ока на худе, важке, наче отінене обличчя пасажира.

— В який, пане, готель накажете — дорогий чи так собі?

Метлинський здригнувся. Глянув на візницю і наче почав пригадувати, про що той запитував.

— Мені потрібна одна суха кімната з вікнами на море, — сказав.

— Дорого, — поцмакав візниця. — Дуже дорого буде стоїть... Такий тут ціна, господін, такий ціна!

Але Метлинський мовчав. Здавалося, дивився не від себе, а в себе: очі без виразу, а обличчя кам'яне.

Візниця натягнув віжки, і Метлинський скочив на землю. Ткнув без слова карбованця і попростував до гостинно відчинених дверей.

— Милості просимо! — кланявся йому від тих дверей якийсь надто рудий служка з бакенбардами і в рудому, як і його волоссю, сюртуці.

— За ціну не стоїть! — гукнув із-за спини Метлинського візниця, і рудий служка майже вдвоє склався перед приїжджим.

2

Все-таки воно вабило його, море. Відчув це, ще стоячи перед вікном свого нового помешкання. Величезний зеленкувато-блакитний розлив, що клався перед очима ледве не прямовисною стіною, грав, мінився й тріпотів. Здавалося, ліг отам неймовірної сили й величі гігант, живий і привабливий, з мільйоном очей, що вряди-годи спалахують, — живу плоть відчув Метлинський у тій могутній, безмежній масі: рухалася, дихала й вабила, наповнюючи своїм духом всіх і все на цьому березі. Сходило від нього безліч променів та промененят — праглося ширше дихати, хоч вуста при цьому замикалися, очі запалювалися тим-таки блакитнуватим сяєвом, чи, може, це так йому здавалося. Стояв за вікном із тими зеленкувато-блакитними очима, з наглухо запечатаними вустами — хворі груди його дихали погідно й

вільно. Щось таке первісно відчував і в Женеві, коли прокинувся був одного сонячного ранку і вперше побачив зали- те густим світло-синім сутінком Женевське озеро. Тут зно- ву це пробудилося: зачарування, а може, й захват, з'явила- ся широка і ясна хвиля, що вдарила й оживила; той подих, що повіявся від моря, зродив якісь особливі імпульси, — здавалося, от-от розчинить перед ним ту сокровенну скарб- ницю, якої так прагне душа. Рука його вчепилась у лутку вікна, він весь подався назустріч тому неймовірному диву: здавалося, між ним і морем іде нечутний діалог; ще мить, ще одне зусилля — і вони, зрештою, порозуміються.

Повернувся різко на стук і побачив рудого служку в рудому сюртуку.

— Обід накажете в номер чи спускатиметеся?

— В номер! — гостро відказав Метлинський.

— Це буде коштувати вам три рублі в місяць і чайові.

— Що буде коштувати?

— Прислуга...

Метлинський розширив очі, наче бозна-яку прояву узрів у прочілі, але служба не дав зловитися: стояв схилено і на- чебто й погляду власного не мав. Ті дві руді круглі бляшки, що світилися замість очей, були без блиску й виразу.

— По-моєму, я вже попереджував, — сказав, ледве ці- дячи слова, Метлинський, — що за ціну я не стою...

Проява зменшилася наполовину і глянула на Метлин- ського вже знизу, з-під рудого чуба, що навис над лобом. І з-під того чуба блиснула несподівано радісна чи облудна всмішка — рудько виходив, радше виповзав, із приміщення задом, наче хвостом помахував.

Метлинський зітхнув полегшено на скрип дверей і знову повернувся до моря. Але було воно вже глухе й буденне, не гомоніло до нього й не вабило — стояла собі зелено- блакитна завіса, а вгорі до неї було причеплено брудного чорного пароплавчика.

Ще довго стояв перед вікном, наче сподівався, що повер- нуться віднайдені оце недавно чари, і між брів його лежала глибока складка. Зрештою, ступнув від вікна різким посту- пом, витяг із валізи змінну пару білизни і почав роздягатися хапкими, нервовими рухами. Скидав із себе несвіжу білизну з бридливою поспішністю, наче боявся, що його застане за цим заняттям служба, і тільки коли застібнув на комірі останнього гудзика, полегшено зітхнув і згорнув брудне у недбалий згорток.

— Можна! — гукнув він, вже сидячи за столом і легень- ко постукуючи нігтями по скатерці.

У двері всунувся рудько із тацею в руках, і на його вустах заграла послужлива і також руда, як і все в ньому, всмішка.

3

Море було погідне. Він покинув кімнату, в якій не міг уже сидіти, ставала вона кругла й сіра, і почало народжуватись у ній те, від чого тікав проздовж останніх літ, відколи залишив професорську кафедру і вийшов на пенсію: нависало воно над головою, як хмара чи каменяка, що висіла колись над Танталом. Відтоді й почав він шукати сонячних берегів та сонячних кімнат. Перестав рахуватись із цінами, хоч не був так багатий, зрештою, ощадністю ніколи не відзначався.

Ішов стрибливою ходою до моря, тримав схилено довгообразу голову, і погляд його палав. На нього неодмінно звертали увагу, панночки пирскали в хусточки, а відтак шепотілися поміж себе. Він, однак, того не помічав, ніс перед себе зелено-блакитні очі, і очі ті тільки й бачили, що море, яке знову покликало його до себе. В голові його, як защораз, коли находило таке наїття, виникали дивні й так само зелено-блакитні слова: колись молодим легко подавався на їхній погук і ладнав їх сьак-так на папері. Пізніше покинув це робити. Вже тоді відчувся отой розлам, який потім все більше й більше його мучив: одне відчувати, а інше — втілювати. Ніколи не мав від того справжнього задоволення: осяйний вогонь, перелитий на папір його рукою, нікчемно чах, лишаючи порожнє накопичення слів.

— Я,— сказав колись Метлинський Костомарову,— може, й народився поетом, але мене вбиває як поета дисонанс між тим, що можу, і тим, що хочу. Переживаю часом дивовижні хвилини, вони чорні, як ніч, але тоді начебто й справді я богую. Після того надходить похмілля. Воно чорніше і важче ночі, через те я по-справжньому нікчемнію. Душа стає порожня й глуха — і жити мені під ту хвилину не хочеться!

— Професорська лірика,— всміхнувся доброю усмішкою Костомаров.— У мене ті ж таки проблеми. Ми, мабуть, з вами поети одного тіста й однієї потенції. Наша мозольна праця віршарів і справді блідне перед подихом справжнього одкровення. Я це зрозумів, коли вперше прочитав Тарасові вірші...

Метлинський спинився. Перед ним було море. Он воно,

те море! Легкий сутінок уже лягав на навколишні горби й будинки. Легкий сутінок хитався, заповнюючи велетенський синювато-зелений простір, що хвилювався начебто зсередини і дихав запаморочливою свіжістю. Метлинський сів просто на жорстку й завмер, вдивляючись у загадкову й чудову гру кольорів. Сонце сховалося за західними хмарами, і все покрила рівна, однаково прозора й тремка плівка. Все в тому світлі застигло, а коли й рухалося, то дивовижно сповільнено — кілька човнів на гладкій поверхні гавані і кілька серед неба пташок. Вже починав відчувати ту музику, що завжди його непокоїла, зносила, а потім руйнувала. Обличчя його зблідло, а погляд зовсім погас: мертве, виснажене обличчя було повернуто в бік моря, пило густий, прохолодний дух і напитися не могло. Під цим широким, хай і захмареним небом не відчував отої загнаності, яка завжди виникала в малому просторі кімнат, але тут знову піддавався спокусі бути поглиненому отим вогнем, що останнім часом майже попелив його. Там, біля Женевського озера, звідкіля він так само втік, як утікав передоцм із Харкова, знову піддався юнацькій спокусі і списав після довгої перерви кільканадцять сторінок, засипавши їх дрібним бісером безконечних правок. Це освітло його й очистило, і він потім щовечора сідав до столу, переписував і знову засівав бісером правок; здалося, вперше досяг якої-такої гармонії між тим, що можесться і що хочеться. Цілий тиждень тяглося оте загадкове щастя — аж до того винятково сонячного дня, коли зайшов до своєї кімнати, ледве не осліплий від надзвичайного сонця, випитий і зморений від світла й надто свіжого повітря. Він вийняв тоді списані сторінки, щоб закріпити настрої такого надміру погожого дня, і перебіг очима написане. Здрігнувся раптом від гострого болю: бліді й безбарвні слова лежали перед ним. Аж на вікна озирнувся з розпачу: стояло за ними синє безмежжя, тріпотіли, мінилися, й світилися, і пританцьовували облиті сонцем листки на деревах; колір неба був теплий, м'який та ласкавий, і посвистували в тому м'якому теплі пташки. Губа його була закушена так, що аж сльоза виповзла з ока, а на шибці раптом дзвінко задзижчала муха. І він дивився вже тільки на цю муху, що билась у прозоре скло і пробити його не могла; рука жмакала ті кілька аркушів, яким годину тому надавав виняткового значення; і, бачачи крізь ту сльозу муху на вікні, відчував, що їх уже не одна, а кілька,— величезне вікно уявилося йому, вікно всесвіту, що розіклався над головою; скільки їх є таких, що зводять туди очі: синява й краса, а тут прикуті

до землі кволі ноги й сухе повітря важко спалюється в пересохлих грудях. «Уподібнення — це тільки тінь,— шепотів він із роздразненням,— бліда й немічна тінь. Мають ціну тільки справжнє життя і справжні почуття!»

Звівся, сколихнутий залізною логікою цих слів, очі його покруглили й заблищали. Озирнувся, наче шукав опертя, і побачив череваня, що стояв неподалець і грався легенько ціпком.

— Чи не скажете, пане, є тут, у Ялті, парк? — спитав Метлинський.

— Не парк, а парки, шановний,— озвався тонким голо-сом черевань.— Прошу до вашої уваги: два сади графа Мордвинова, але не раджу, пане, в них гуляти. Обидва на низині, та ще й річка біжить. Неважко придбати там, пане,— черевань стишив голос і похилився до Метлинського,— й пропасницю. Є ще міський парк, там теж вогко, а що вже зовсім нестерпно — музика, пане. Треба мати залізні нерви, щоб її витримати. Коли хочете подивитися на краєвиди,— обличчя в череваня стало кругле й усмінене,— підіть у парк князя Дундукова-Корсакова. Там, правда, чимало виноградників...

— Ви часом не з малоросійських губерній? — трохи зарізко перебив череваня Метлинський.

— Я, з малоросійських? — зробив круглі очі черевань.— Звідки ви взяли, що я з малоросійських губерній?..

Але Метлинський уже йшов геть. Черевань побачив тільки його зелено-сині очі, що світилися, наче дорогоцінні камінці, а тоді й суху, високу постать, що швидко віддалялася, незграбно помахуючи руками. Він розтулив здивовано рота і так стояв кілька хвилин, сторопілий.

4

Темінь упала на місто раптово, начебто хто спустив завісу і заслонив і море, і небо. Грала музика, гуляли на алеях парку чинні пари: важкі, неповороткі чи, навпаки, худі й рухливі. Світили ліхтарі, кидаючи на алеї косми проміння, в тому світлі часом запалювалися форменні гудзики чи вкрита позліткованими прикрасами жіноча одежа. Музиканти грали ліниво й повільно, а капельмейстер так само ліниво помахував паличкою. Поли його фрака від рухів розходилися, з'являючи круглий задок.

Метлинський став неподалець оркестру в затінку кипариса і понуро дивився. Пари доходили до оркестру, обкру-

чувалися довкола звищення, на якому той стояв, і повільно розчинялися в освітленій алеї. Інколи спинялися і заводили розмови, тоді інші пари обтікали бесідників, наче вода річкове каміння.

— Гляньте,— схилилася чепурна голівка до золотого погона.— Що за проява там, під деревом?

— Це якась нова проява,— відповів, граючи усміхом, власник золотого погона.— Принаймні досі ми її не помічали.

— А не примітити важко,— засміялася чепурна голівка, наче срібним дзвоником задзвонила, і мимохіть повела оком у той бік, де світила поглядом висока, нескладна й чорна постать.

— Мадмуазель подобаються оригінальні чоловіки?

— Так само, як і дерева,— схилилася чепурна голівка.

Капельмейстер наче прокинувся і раптом змахнув енергійно паличкою. Музиканти ожили, й пари на алеях зарухалися моторніше: були зв'язані з музикою невидимими ниточками і безвідмовно їм улягали.

— Хто, хто,— сказала гладка дама своєму не менш гладкому співрозмовнику,— а той чоловік під деревом і справді хворий. Тут, милий ви мій, не тільки можна позбутися власних хвороб, але набратися й чужих.

— Але думка поїхати сюди була ваша, а не моя, мій друже.

— Оце й погано, що ви так дуже покладаєтеся на жіночі думки.

Серед неба завис незвично блідий місяць, Метлинський зирнув на нього, різко повернувся і ступив у темінь. Ішов швидкою, сягистою ходою — вертався назад до моря. За спиною лишалася химерна музична скринька, з якої виточувалися мертві металічні тони. Пари нагадували дерев'яних ляльок, повертали головами, всміхались і кланялися,— його пойняли раптом тоскна тривога та біль. Ішов і майже фізично відчував: побіч біжить хтось так само худий, як він, і так само чорний. Той, чорний, зовсім схожий на нього: виснажене довгообразе обличчя й блискучі зеленавосині очі. Той Хтось, однак, не має тіла, він прозорий та плоский, як тінь. Не покидає його вже бозна від якого часу, принаймні від того моменту, коли повернув ключем у дверях власної квартири в Харкові і мимохіть упіймав себе на думці, що ніколи туди не вернеться. Тільки в Женеві, коли днями просиджував за столом, плетучи на папері літерні знаки, той Хтось начебто покинув його. Але повернувся відразу після того погожого дня, коли так нагло відчув

Метлинський своє безсилля. Рука спазматично зіжмакала списаний папір, а очі серед обличчя помертвіли. Відтоді знову побіг, а за ним поплелася прудка й безтілесна тінь...

Метлинського знову вабило море, ніби мав справдити там бозна-які заповітні сподіванки. Наче ось-ось мав розчинитися перед ним зачарований вертеп, і в ньому він побачить не комічне дійство, а щось таке, що виб'ються йому на очі сльози.

І він побачив-таки красу, якої сподівався. Перед ним відслонилося море, і було воно фосфорично осяяне, мерехке, повне німого руху й трепету, барвистих магнетичних переливів, притишеного й срібного гомону. Стояв, наче тільки й лишилося в нього, що тіньова оболонка — все єство витекло й перелилося у те оманне сяння. Так, він зовсім зник із цього світу; мозок розтікався клітинами по небі, подумалося, що те небо, густо всипане зорями й прикрашене мідною бляхою місяця, і може бути таким по-особливому розпорошеним мозком, тіло його землею ставало, а душа — незрівнянним оцим морем. Саме в ньому, в морі, народжувалася по-справжньому чарівна музика, побіч якої музика паркова відчувалася як вороняче крупання побіч соловейкового співу. Метлинський раптом відчув, що полилися йому з запалених повік сльози, в душі сколихнулася велика й світла хвиля, і він раптом легко повірив, що ще трохи, що одне таке осягнення чи одкровення — й він освітіться, як це море, здобувши нарешті вогонь, до якого так безнадійно тягнеться, а коли те станеться, буде сам джерелом того вогню — не прийматиме його, а випромінюватиме.

5

Наступного дня він знову змінив білизну. Скидав її з себе різко й бридливо, наче звільнявся від надокучливої шкіри, — здавалося, одежа увібрала в себе дух учорашнього дня, порожнього й нікчемного, як і всі дні передоцім. Мусив зустріти новий день у чистій оболоні — це стало однією з безодмінних умов його існування.

Служка приніс зміну сьогодні вранці, і він був задоволений: боявся, що праля не встигне. Сів до сніданку з погіднішим настроєм і, коли служка поставив перед ним тачо, спинив його коротким порухом:

— Скажіть, дорогий, чи є тут особливо гарні місця?

Рудько розправився, на мить утративши послужливу приниженість, на уста лягла самовдоволена всмішка:

— Кращого місця, як Алупка й палац князя Воронцова, нема, ваша честь.

— Я маю титул статського радника і можеш називати мене вашим превосходительством,— м'яко зауважив Метлинський.

Очі в служки покрутіли, блиснула в них іскра, і він послужливо спустив голову:

— Слухаю, ваше превосходительство.

— Скільки звідси верст до Алупки?

— П'ятнадцять, ваше превосходительство.

Метлинський поклав на тацю монету.

— Рад старатися, ваше превосходительство!

Вже знову був зігнутий удвоє і знову виповзав, покручуючи задком, із кімнати.

В коридорі служба розігнувся й подався в лакейську.

— Чорт! — сказав він товаришу, з яким розминався в коридорі.— Мені, брат, дістався такий тип, що я б його з великим задоволенням повісив на першій гілліці.

— А гроші платить?

— Гроші платить. Але така морда, аж з душі верне. Згинайся тут перед кожним падлом.

— Наша служба така — згинатись,— спокійно сказав товариш.— Від поклонів ще жоден не ламався. Хочеш дойти — гнись!

Він підморгнув рудькові широкою, високо зведеною бровою, і вони розійшлися, засміявшись...

Метлинський уже йшов по вулиці, різко посилаючи вперед ноги. Виставив ліве плече, а його понуре обличчя не спогіднилося від яскравого сонця. Вулицею котилися екіпажі, в яких похитувалися люди з курортними обличчями, промчало верхи кілька амазонок у супроводі вусатих довгоносих красенів — вони безсоромно презирилися поміж себе. Це неодмінно помічали виставлені у вікнах знуджені жіночі й чоловічі лиця, поверталися одне до одного, наче механічні ляльки, й благочестиво обурювалися.

«Вертеп!» — подумав Метлинський, стрімко переходячи вулицю.

— Мені до Алупки! — сказав різко візникові.

— Самі поїдете чи чекатимете компаньйонів?

— Сам.

— Дорого, пане, обійдеться. Я везу, здебільшого, по троє: кожен кладе по три карбованці.

— Три карбованці за п'ятнадцять верст?

— Такі тут ціни, пане. Коли поживете у нас трохи, звикнете. Окрім того, побачивши Алупку, й грошей не пошкодуєте...

6

Вони минули з лівого боку шляху царську резиденцію Лівадію, за нею осади великих князів — Оріанду, Ай-Тодор і Гаспру, потім Місхор, коні йшли по чудовій дорозі рівно й гінко, монотонно подзенькуючи дзвіночками. Довкола вивищувалися голі скелі, тяглися гори, одягнені в розкішну зелень. Метлинський дивився на це спокійно, навіть байдужно, здавалося, вся довколишня розкіш не дуже його й уражала, хоч не минав увагою жодної цікавішої місцини. Йому трохи заважав візник зі своїм помахуванням пугою й окриками, так само заважало дзеленчання. Хотілося ввібрати на повні груди тиші цього завороженого краю, бо тиша тут мала бути особлива. Поверталось поступово вчорашнє почуття, яке пережив, зустрівшись, із нічним морем,— він прийшов після того додому й таки відчув незборимий потяг до паперу. Повторювалося те саме, що було в Женеві, і, коли олівець все-таки черкнув аркуш, не побіг по ньому, а ледве поповз. Не писав про море та його красу,— було б надто елементарно переносити враження мимолітні,— був то сумний плач його серця, який почався ще далеко в минулому, коли зважився видати свою єдину дитячо-наївну книжку *«Думки, пісні та ще дещо»*. Тепер його цікавило оте «дещо» — зранена й скалічена душа, яка знаходить слово, щоб виспівати біль. Знищене в Женеві було подобою того співу, а вірші, які колись показав людям,— тільки натяк на його можливість. *«Я надто мало мав великих зворушень,— думав він, похитуючись у повозі й приплющивши очі,— тільки з великих зворушень може виплисти велика музика»*. Вчора він таки по-справжньому відчув ту музику, лишалося закріпити її в серці і пробувати відтворити. Не прочитав ще того, що витворила в сутінках його рука,— не хотів світити, а вранці вже мав перед собою страх. *«Свічка для цих сутінків,— думав, кінчивши писати,— груба імітація!»* Боявся знову відчутти вузьку, чавку обмеженість стін — міг би втратити цю першу так просто знайдену радість. Відтак знову заплеснув би душу чорний морок, і знову треба було б видряпуватись із прірви. Тоді прийде те, що найбільше страшить його останнім часом,— гострий, чорний відчай...

Він підіймався під гору, часто спiniaючись, бо чавила його ядуха; важко, хрипко віддишувався, але коли повернувся, щоб глянути на палац князя Воронцова, очі його стали зовсім голубі. Палац не випинався й не вражав своєю величиною, але все в ньому: лінії стін, вікон, даху, димарів, башт — було вивершене і складене з таким незбагненим смаком, що в Метлинського відлила кров від обличчя. Це стало як продовження чи відбиття грандіозного Ай-Петрі, який вигравав під сонцем зеленкувато-сірою барвою. Так само вигравав діорит стін палацу, заповитий пишними заростями дикого винограду, плюща і якихось інших рослин, що їм і назви не знав. Там далі — море, вітер дув просто звідти, несучи хвилі цілющого, гострого повітря: Метлинський мимовільно відчув, як прочищаються йому груди, входить у них чародійний бальзам, а з ним і почуття, якого давно праг, але рідко коли досягав, — захват до збентеження. Приплющився, щоб погасити в собі гострий вогонь, а коли розплющився, знову був спокійний і міг пити очима всі ті арабські бані й рівні дахи, вузьенькі проходи й потайні двері, вікна й маленькі, наче квартирки, віконечка, — все так вибагливо й догідно спліталось, що мимохіть подумав: сниться йому один із кращих снів.

Захотілося побачити це диво з фасаду, бо чомусь здавалося: звідти мусить усе вписуватись у небо і відбивати море, котре так спокійно й задоволено грає барвами. Мимохіть змахнув з очей сльозу — був це спалах щасливого якогось плачу.

7

Біля парадного входу до палацу стояв високий кремезний чолов'яга з орлиним носом і звислими вусами, і це класичне козацьке обличчя побіч екзотичних стін здивувало і схвилювало Метлинського.

Чолов'яга всміхнувся білозубою всмішкою, і його очі тепло засвітилися.

— Милується на палац? — спитав із виразним українським акцентом. — Прошу, заходьте!

— Чи не можна було б озирнути палац зсередини? — спитав Метлинський, і в його завше сухому тоні пробилися незвичні для нього несміливі нотки.

— Я можу й провести, — сказав вусань. — Як домашній лікар князів Воронцових, коли ваша ласка.

Метлинський витягся й посерйознішав:

— Відставний професор Харківського університету Амвросій Лук'янович Метлинський!

Тоді зацвіло, заусміхалося, засвітилося, аж засяяло до нього лікареве обличчя. Він схопив руку Метлинського великими долонями й міцно потиснув.

— Боже ти мій! — вигукнув по-українському. — Хто б міг подумати?

Бліді рум'янці спалахнули на сірому обличчі Метлинського. Козацьке обличчя, українська мова — все це його гостро схвилювало.

— Дивуєтесь, що вас знаю? — задоволено й радісно рокотів приємний лікаревий голос. — Та я, дорогий ви мій, не раз про вас думав і згадував. Я, Степан Руданський, так само, як ви, бавлюся українськими віршами і так само, як ви, закоханий в українську народну словесність.

— Як ви себе назвали? — перепитав Метлинський.

— Та що вам скаже моє ймення? *Отпіа теа тесит porto!* Всі мої томи й збірники ховаються у власній не дуже вибагливих форм скрині. Але я дуже й дуже радий вас бачити!

— Ви друкувалися в «Основі», — сказав, пригадуючи, Метлинський. — Так, так, я добре пам'ятаю... То були доладні твори.

— Які там доладні! Коли хочете щось доладного подивитися, ходімо проведу вас до палацу. Бачите, я сам ялтинський лікар, а домашнім лікарем Воронцових став з принуки, щоб зводити кінці з кінцями, тобто щоб їсти не тільки обід, а мати при тутешніх цінах для себе й родини вечерю.

Вони вступили у величні дубові двері, і назустріч їм пішов сивий татарин.

— Хочу показати його превосходительству палац, — сказав Руданський, і на вустах дворецького з'явився чемний оскал. Повів рукою у бік залів і чемно схилився.

— Це чудо вибудував англієць Бльор, — сказав Руданський. — Хоч часто тут буваю, не можу стриматися від спокуси подумати, скільки це коштує і звідки взяті такі гроші! Господар приїздить сюди раз на рік на кілька місяців, оце незабаром його сюди й чекають, а потім знову зали стоять пустою. На утримання палацу й парку йде щорічно сорок тисяч карбованців. Чи не марнотратство?

Вони стояли перед портретом молодого графа Браницького, що став потім тестем графа Михайла Воронцова.

— Не було б марнотратства, не було б і палацу, — зауважив Метлинський.

Тут, у залі, між цих розкішних стін, багатого ліплення

й найдорожчих шпалер, він наче виблід, позеленів і навіть поменшав. Обличчя ще більше спохмурніло, а очі погасли.

— Та й правда! — всміхнувся Руданський. — Не було б великопанської примхи, і цей чудовий берег стояв би порожній. Палиця на два кінці. — Він засміявся, й луна прокотилася по порожніх залах.

Вони пройшли через велику вітальню і вийшли в зимовий сад.

— Все-таки моя проста натура не витримує такої розкоші, — сказав Руданський. — Тут є якийсь цікавий закон: переступивши межу того, що латинці назвали *sancta simplicitas*, щось із краси починає зникати.

Вони зайшли до їдальні. Розкішна важка мебля, два коминки, а між ними водограй. Спокійно стікали легкі, грайливі струмки.

— Краса завжди і всюди — краса, — тихо сказав Метлинський. — Ми часто обмежуємо її в собі, губимо й вихолощуємо, зачинаємося самовільно замість того, щоб бути як квітка, що підставляє під сонце пелюстки. Я останнім часом багато про це думаю, і мені здається: чим менше у нас упереджень, тим менше й обмеженості.

В більярдній вони побачили величезне гральне поле, на стінах портрети батьків Михайла Воронцова і його жінки з роду Браницьких.

— Краса — в людській щирості й простоті. Все, що має на собі хоч тінь манірності, зайвої ускладненості й нагромадження, свідчить про смак переобтяжений, а отже, хворий.

— Як на мене, то я приймаю і ваш погляд, але так само приймаю й погляд супротилежний. Зрештою, ваша точка зору має сенс, коли поруч існуватиме її заперечення.

Вони пішли ліворуч і перейшли через спальню, а тоді будуар княгині. Довгий коридор, у який потрапили, був суціль заставлений шафами з гардеробами князів.

— Ви цікавий співбесідник, — сказав Руданський. — Тут, у Ялті, буває самотньо саме через нестачу людей, з якими можна хоч трохи повправляти мозок. Хвороба загнала мене в ці краї, і мене часто з'їдає ностальгія.

Метлинський промовчав: в надмірну ширість із цим чоловіком йому вдаватися не хотілося. Мимоволі відчув у ньому той живий, пульсуючий вогонь, який виточують непересічні індивідуальності, і вже це по-своєму закривало йому серце. І все-таки весь він, великий та добродушний, з отими дивними очима чудового і трохи незвичайного розрізу, викликав повну довіру: Метлинський мимохіть милу-

вався з нього. Здавалося, стояли на різних полюсах: один із них тіло, а другий — тінь. Один рветься на рідну землю, другий із неї тікає, один палає, а другий тільки хоче видобути вогонь. Метлинський насурмив брови й озирав з підвищеною цікавістю розкішний гобелен на стіні. «Цей чоловік,— подумав він,— здається, може творити, як дихати!»

Перейшли довгі сходи й завітали до величезної зали-бібліотеки з шафами, повними старих книжок. На стінах висіли коштовні портрети. Руданський різко повернувся до Метлинського:

— А тут, пане професоре, мене вже заздрість починає брати. Тут уже виникає елементарне почуття: взяти це й загарбати.— Він розсміявся, і вийшло це якнайдобродушніше.— Шкода мені книжок, які лежать без діла,— додав, мов вибачився.

— Зате краще збережуться для нащадків,— спокійно зауважив Метлинський, і на його вуста лягла тонка всмішка.— Колись я бачив, у що перетворилася одна бібліотека, книги з якої надто вже читалися. Сміття й порошок, а винесені знання чи вивітрилися, чи й не завітрувалися до голів. Тут книжка лишається ще річчю, а там вона — тлін.

— Ну, це вже дарма,— повільно мовив, змружуючи очі, Руданський.— Окрім світу речей, є ще світ думок та бажань. Вони наче величезна безначальна сітка, яку кинуту людям на голови. Темні голови — темне й безглузде життя твориться, більше світлих голів — то й світла, й повітря навколо більше.

— Світло й повітря для світлих голів, пане,— відказав спокійно Метлинський.— Темні голови не знають світла, і воно їм ні на щό. Накажете, як нетлям, об вогонь палитися? Щоб згоріти?

— А може, й згоріти,— всміхнувся якнайдобродушніше Руданський.

Вони вийшли з кабінету на розкішну, ніби окремих двір, терасу з водограєм. Вернулися до першої світлиці, відчинили величезні скляні двері й мимоволі спинилися. Перед ними лежало синє море і ясна біломармурова тераса. Море ледь-ледь колихалося, поблискуючи міріадами спалахів,— відчувалась у ньому невимовна сила, ба навіть потуга. Повільно йшли в мармуровім проході, але очі їхні тільки пробігали по вишуканих прикрасах: гніздечках-балкончиках, що висіли над проходом. Лежали перед ними широкі гранітні сходи, що вели просто до тієї синьої палахкої розкоші, яка грала й мінилася перед ними. Зобабіч сходів палахкотіли пишні квіти у вазонах із білого мармуру, і було на них

три пари левів, вирізьблених із того-таки мармуру. Перша пара наче спала недалеко від моря, друга, вище від неї, прокинулася й наслухала, а третя, біля палацу, схопилася на ноги, роззявивши пащі,— хто там іде на красу велеліпну, хто там готується її зруйнувати?! Крик безголосий викидають вони із своїх білих пащек, наче хочуть знищити те могутнє Синє, що там, перед ними,— лягло безмежним обширом і дихає затамованою міццю. Метлинський озирнувся назад, на Алупку: там — величезні дикі скелі Ай-Петрі, а між морем та горою під ясно-блакитним небом розлилося ще одне море — темно-зелена буйна порість.

Але ні, його вабить більше море. Його манить туди, де тихо палахкоче безхвильне, привітне, чарівне, всеосяжне Синє: бризкає і стріляє назустріч ласкою та усміхом.

— Це найліпше, що є у Криму,— тихо сказав за його спиною Руданський.— Я завжди спиняюся тут і вражаюся. Коли прикро стає й тяжко, коли надто самотньо, приходжу набратися тут снаги. Вірите, це завше допомагає. Там,— показав рукою на море,— відчуваю куди більшу красу й силу, ніж серед цих тисяч позліткованих прикрас. Створена нами штучна краса обов'язково мусить мати в собі отаку онатурену силу. Ви відчуваєте це, пане професоре?

Але Метлинський мовчав. Стис кулаки й зібрав усю волю, щоб стримати сльози, які ось-ось мали бризнути з його блакитно-зелених, як і це море, очей.

8

Вони йшли по вузькій покрученій вулиці татарського поселення. З одного боку тулилися до гори низенькі будинки із земляними дахами, з другого будинків не було, тільки на одному рівні з вулицею — пласкі дахи й великі димарі серед них: обійстя відділялися від вулиці низьким кам'яним муром. Де-не-де сиділи на дахах і ходили діти, цікаво ззираючись на незвичну пару, яка простувала по їхній вулиці. Високий і худий Метлинський ступав, наче химерний птах, побіч нього химерно крокував широкоплечий і так само високий Руданський.

Руданський звернув до кав'ярні, де сиділи за столичками татари, поважно п'ючи каву й граючи в доміно. Дехто сидів розкинувшись і посмокував люльку.

Турок виніс для них столик на галерею, послав чадру й приставив стільці.

— Останнім часом,— глухо озвався Метлинський,— я подорожую. Звільнилося багато часу, і я хочу використати його якнайкорисніше. Але надто швидко міняю місця і не встигаю придивитися до місцевих обставин, як це робите ви. Для цього треба спокійного й усталеного життя.

Руданський схилився до нього й засвітився усміхом:

— Дружите ще з музами?

Метлинський стрельнув на нього оком і задивився кудись на вулицю, на якій повільно й однотонно похитувалася темна постать.

— Все це ні до чого,— сказав хрипко.— В юності воно манить нас, бо є начебто продовженням ігор, що гралися в дитинстві, а в літах поважних, на схилі літ якось соромно признатися, що займаєшся дурницями. Окрім того, я не бачу, для кого мав би писати: єдиний наш журнал «Основа» впав через брак читачів.

Турок поставив перед ними філіжанки з чорною, густою, пінистою кавою. Сонце освітлювало тільки частину галереї, через це була поділена на дві косо зрізані площини: темну й світлу. Руданський сидів майже на сонці, тільки голова його куталась у тінь, Метлинський був у тіні весь.

— Ці думки й до мене приходять,— сказав Руданський, погасивши усміх.— Але знаєте, в цьому ділі є щось від нас незалежне: скопить отак займа, припече і хоч-не-хоч — знову в дитячі кабавки!

— Щоб заживати потім гіркоти! — підхопив Метлинський.— Це як пиття вина й похмілля. Я навіть побоююсь того похмілля: щось чорне таке надходить, лахмате. Тоді хочеться сісти на колеса й гайнути світ за очі.

— Маєте душевну незлагоду?

— Звідки ви взяли? — насторожено зирнув Метлинський.— Маю непосидючу вдачу.

Не витримав ясного й простого погляду Руданського. Спустив очі й наче стулив окраї мушлі, які був необачно розтулив.

Сидів сухий і неймовірно худий, із запалими очима й щоками, пальці тарабанили по столі в той час, як друга рука підносила до вуст філіжанку.

— Вибачте,— тепло сказав Руданський.— Ми, лікарі, завжди пристосовуємо все до фізіології. Між іншим, чи не був би я корисний вам як лікар? Отак по-дружньому, без гонорарів?

— Ні! — витиснув із себе Метлинський.— Маю цілком достатнє здоров'я. В ці краї я навідався не через хвороби,

а через внутрішню потребу змінити обстановку. Боюсь надовго закисати на одному місці...

— А я от кисну тут бозна-скільки часу,— всміхнувся Руданський.— Без надії на зміну.

— Але з музами ви дружите. Як там ваша скриня творів?

— Стоїть. Втілені й невтлені грандіозні заміри,— на вуста Руданського лягла смутна усмішка.— Після падіння «Основи» мені як письменнику ніде дітися. Була колись думка видатися на власний кошт, але власного кошту нема. Крім того, едикт 1863 року. Наші гарячіші голови гадають перенести діяльність до галичан.

Метлинський насторожився.

— Будьте з цим обережні,— сказав тихо.— Бачите: політика й мистецтво — це досить непевна пара. Незвідьчому вони намагаються лучитися, але з тої сполуки нічого доброго не виходить. Перше вбиває друге й навпаки. Є тут фатальна заклятість.

— Я молодиком теж вірив у фатальну заклятість,— сказав Руданський.— Пізніше перестав. І не через те, що, як лікар, виводжу все з фізіології, а через переконання: всі заздалегідь накреслені приписи умоглядні. Можливо, йде це від того, що ми з дитинства не мали волі мислити й бажати, а завжди комусь чи чомусь улягали. Все залежить від того, хто і як щось робить. Один і справді не може з'єднати політику й мистецтво, а іншому це тільки й дається. Коли захочете колись послухати мої співомовки, побачите там і таке з'єднання.

— Послухати що? — перепитав Метлинський.

— Співомовки. Це мій власний термін. Я ворог запозичених слів. Поезія по-нашому — це співна мова: простіше й зрозуміліше.

— Я залюбки вас послухаю,— сказав Метлинський, розглядаючи кавову гущу, що сіла на дні філіжанки.— Правда, я людина настрою і не хочу домовлятися на певний час. Отож, коли дозволите, нагряну до вас несподівано.

— Буду радий! — засвітився йому назустріч Руданський.— Бо самотою жити — чортів водити!

Похитувався у плетеному лозовому фаєтоні, похитувалася над головою парасоля; Метлинський приплющив очі: великої втоми зажив від довгих розмов. Той лікар був

надто незвичайною появою серед людей та красивдів цього краю, — майже знав, що там, у скрині, ховає той не полову. Вони приходять бозна-звідки, ці самородки, думав він, і роблять з подиву гідною легкістю те, на чому інший заживає горба. Син кріпака, чи шевця, чи загумінкового попа, з грубим обличчям та неартистичним тілом, викрешує зі свого мозку такі іскри, що не начудуєшся. Не начудуєшся на ту силу, що так і прискає з їхніх тіл, впертість та енергію... Метлинський хитався у колясці, все ще не розплющуючись, на вуста йому ліг тонкий усміх, а в грудях колотилася сіра мішанка. Цей його понурий настрій не руйнував, однак, здобутого в Алуці зачарування: сам Бог послав йому в супровідники цього козарлюгу, і мимоволі напився він від нього сили. Завжди мав цю властивість швидкого переймання — всі імпульси його проголошених світові поезій ішли від книжок, які читав. Саме в цьому й була найбільша помилка, думав Метлинський, треба шукати в собі і в світі емоцій першородних. Зараз, коли в нього й справді безліч вільного часу, він хоче випробувати себе до решти. В глибині душі відчував свою готовість до великого чину: надто часто там нуртувало й бурунилося. Його емоційна система як високо наладнаний музичний інструмент: мав добрий смак і безпомилково впізнавав речі цінні й підроблені. Єдине, чого не зміг досягти, — сили оформити все, а відтак з'явити. Був повен соку, і цей сік треба було в щось вилити. «Вода, сік, молоко — ніщо, коли не набудуть форми посуду, в якому тримаються, інакше розіллються вони й розтечуться, — думалося йому. — Циліндричне тіло склянки, зрізаний конус відра, зрізані кулі водоймищ, ставків, морів — все рідке шукає форми і через те існує. Рідина без форми — дощ, мжичка, тонка плівка». Він думав ці думки й там, у Женеві, але все закінчилося тою ж таки мжичкою, був знищений і розкладений, а з чорних як ніч кутків поповзли на нього чорні як ніч вужі. Стали на хвості й засичали, а стіни стискалися і стискалися і ладні були розчавити його. Йому важко ставало дихати й бачити цілий світ. Рвав на дрібнесенькі клаптики своє нікчемне віршування, в якому бачив раніше одкровення, і йому тихо й тужно нила душа. «Я наче каліка, — думав він, сильно стискуючи повіки. — Хочу й знаю, як бігти, а не маю ніг, хочу бачити, а не маю очей». Яке це дивне прокляття: бути так наповненим і не давати тому наповненню ради! «Ростки, — думав він, — це не дерево і не трава. Хочу ще раз спробувати: або вилетіть з мене могутня музика, або й жити не варт!»

Він розплющився. Сонце різко поранило очі, аж сльози вибилися на повіки — проїздили поміж скель. Облиті яскравим світлом, вони сяяли, наче підпалені; весь світ оцей світився й мерехкотів; око раділо на зелень і на безмірну синяву над головою, на міріадні спалахи унизу, з моря, але око, яке вбирало ту благодать, було болюче: пило кольори, форми, лінії, бачило трем драглистого повітря, відчувало тугу матерію каменю та землі, фіксувало невимірну ласку неба й моря, розуміло письмена, якими полискувало те море, хапало білі миви, що, впившись небом, гостро ширяли й різали повітря, — світ оцей сонячний розпадався на голубі брили найпрозорішого льоду; серед вогненних жмурів горіло білим вогнем вітрило, а біля нього хиталися темні людські силуети, які пили синє повітря й срібне сонце і знати не знали, що в когось десь, у самотнього якогось мандрівця, страждає й плаче душа, що він, хитаючись у лозовому фаєтоні й захищаючись від неба брудним полотняним дашком, дивиться на світ болючим оком і має розчахнуте серце.

10

Все спалювалося вечірнім сонцем. Вода палахкотіла жовтим вогнем, начебто горіло ціле море, видно було навіть гострі списики вогняних язичків. Чи від того моря, чи від розжеврілого вечірнього неба обличчя в людей були пригашені й гарні: жінки поблискували назустріч палкими поглядами, а уста їхні кармінно полум'яніли. Всі рухалися зумисно сповільнено: жінки начебто для того, щоб їх можна було швидше наздогнати, а чоловіки через те, що озиралися на палахкий вогонь із моря.

Метлинський мимовільно перейнявся цим настроєм і попросив візницю їхати тихіше. Візниця повернув до нього загоріле обличчя, і воно в оранжевому світлі здалося молочного-шоколадним.

— Зараз ніч, пане, впаде!..

Метлинський здригнувся: здалося йому, що й справді ще мить — і впаде на них чорне покривало, загасивши світ і все живе. Загасить пожежу на морі, і люди позасинають, де кого застане пітьма. Морозець продер по тілові Метлинського, він потер великим і вказівним пальцями собі лоба; облите оранжевим світлом обличчя було лагідніше, ніж звичайно.

З таким полагіднілим обличчям він зійшов із фаетона, взяв ключа й пішов, поклачуючи пальцями, через довгий коридор. Тут засвічував уже свічки рудий служка, він здивовано подивився на несподівано зміненого Метлинського, але чемно схилився в поклони.

— Зараз подам вашому превосходительству вечерю!

— Будь ласка! — тепло всміхнувся Метлинський, і це був, здається, перший його теплий усміх, відколи ступив на цей берег. — І попрошу кілька свічок: маю нагальну працю.

Повернувся, наче військовий, на підборах і став відмикати двері. Поспішав, бо хотів застати в кімнаті те оранжеве світло, захотілося, щоб вона була залита химерними вогняними спалахами.

Так воно й було: палахке море відкидало сяйво і в його вікна, кімната справді грала тихим холодним вогнем, начебто сотні перелесників поселилися в його господі і справляють свої спокійні й колисливі танки.

Став коло вікна й пив ту неземну барву неба і моря. Море блимотіло, і в ньому тушево промальовувалося кілька човнів.

За спиною рипнули двері.

— Вечеря вашому превосходительству! — сказав півголосом служка. — І свічки. Маєте за них заплатити...

— Завтра! — обірвав, не обертаючись, Метлинський.

Служка позаджував до дверей, а він не хотів пропустити цього моменту. Зараз воно загасне, оте світло в морі, і упаде всім на голови ніч.

— Ніч упаде! — прошепотів самими вустами і несамохіть приплющився.

Коли ж розплющився, світла вже не було. Отут навколо, на морі, на вулицях і в кімнаті, стояла вже ніч. Десь недалеко цокотів копитами кінь і гриміли по бруківці колеса.

«Я таки пропустив той мент», — подумав і різко повернувся. На столі горіла свічка, освітлюючи наготовану їжу, а в дверях стовбичив, як манекен, рудий служка.

— Щось хотів? — спитав Метлинський.

— Може, чогось хотіли ви, ваше превосходительство? — схилився служка.

— Щоб ти забрався, — сказав спокійно Метлинський, і на вустах його заграла іронічна всмішка.

Його обличчя костеніло в густо-жовтому світлі. Було залите потом і через це лискотіло; на столі лежав аркуш паперу з кількома написаними рядками; рука Метлинського звелася, схопила перо, і на папері стало одним рядком більше. Він знову впав у задуму; тоскно світилися, наче перламутрові, його очі; з того боку дверей до замкової щілини припав рудий служка, й аж око в нього сльозилося, так видивлявся. Метлинський не відчував того погляду, був задубілий і знерухомілий; вуста шепотіли, перебираючи й карбуючи слова; здавалося, ті слова зіслизали з його тонких вуст і засипали кімнату. Кожне мало геометричну форму, ото ж кімната заповнювалася тими геометричними тілами, а він похитувався поміж того накописька. Кілька разів зводилася рука, але й опадала; піт стікав по обличчі краплями, зрештою він не витримав і зівся. Чорна тінь упала на стіну, і від того метнулася від дверей руда постать і пішла, пішла навшпинечках, наче балерина, завернула до кімнати для обслуги і впала на стілець, приснувши, наче кіт.

— Моє превосходительство чи трошки тее,— покрутив він біля голови,— чи со-чи-ни-тель...

Його напарник лежав на ліжку, заклавши ноги на бильце, і колупався скалочкою в зубах.

— А тобі не все одно! — виплюнув застрялий шматочок м'яса.— Платить, то хай собі хоч на голові ходить.

— Не кажи,— серйозніше сказав рудько.— Нещасливий вони народ, ці сочинителі. Ними й поліція завжди цікавиться. А чи треба мені зайвий клопіт? Не, я тобі таке скажу, Гриша: коли ти вже господін, то не придурюйся, а будь господіном. А то превосходительством каже себе звать, а сам — лайно!

— А може, він і справді превосходительство? — ліниво озвався Гриша.

— Коли б був превосходительством, сочинителем би не був. Це я вже точно знаю,— сказав рудий, і його жовті повіки розважно кліпнули.— Я, брат, оцих панів ого скільки перебачив!..

Метлинський стояв біля розчиненого вікна й дивився на залиту світлом ліхтарів вулицю. Свіже дихання моря холодило йому обличчя, і він пив вільгу на повні груди. Вуста його так само ворушилися, наче хотів засипати геометричними тілами й цю вулицю, і море. Прогуркотів екіпаж, хиталась у ньому широка жіноча постать. Якась молода

пара йшла серединою вулиці, тримаючись за руки: дівчина засміялася вуркiтливо й закинула голову. І побачив Метлинський щасливе засміяне обличчя, залите мерехким світлом, і здалося йому раптом, що упізнав він те обличчя,— прийшло в цю ніч бозна від якого далекого часу. Це, однак, його не зворушило і не схвилювало: стояв у своєму вікні, холодний і закостенілий, злітали з його вуст холодні й закостенілі слова, оксамитне темно-синє небо сипало на нього прохолодний пил. «Ні,— подумав він,— я надто сухий та холодний. Треба мені стати як квітка, що розпускається в першому промінні...» Він пішов важкою ходою до столу, сперся руками, звісившись до того напівсписаного листка. Йому здалося, що слова, які щойно створив, починають ворухитися. Ясний сонячний ранок він побачив, коли все свіже й оновлене, коли грає палахкотисто на траві роса, а пташки, впившись рожевим світлом і цією россою, чистять і без того голосні горлянки. Їхній спів падає голубими ковтками, а служниця підносить йому на таці склянку парного молока. Бере те молоко, і йому солодко пахне потом великої лагідної тварини, що дивиться на світ, і в очах у неї відсвіт народженого неба...

Тиха туга ввійшла Метлинському в душу, він узяв листок, наблизив його до свічки, а коли той спалахнув, швидко поніс до грубки і вкинув туди. Захиталися по кімнаті жовті косми; Метлинський уже сидів за столом, і його рука повільно, літера за літерою, склала на папір нові слова. Він писав довго, може, цілу годину, а коли відкинувся на спинку стільця, обличчя його знову було вкрите потом, а очі порожні. Дивилися кудись у вікно, де вже погасли ліхтарі і стояла глупа південна ніч. Йому раптом захотілося лягти на ліжкові, а прокинутися на батьковому обійсті. Розплющити очі й почути знайомий пристук материних за-каблуків. Вона розхилить двері і стане на порозі, вся залита щедрим сонцем, з тою чарівною усмішкою на вустах, яка освітить її обличчя і зробить чудовим. Схилиться до нього поцілувати, і він схвилюється від молочного запаху, що війне від неї. «Все в'яне й зникає,— думав він, похитуючись на стільці з міцно заплющеними очима.— Немає справжніх повернень, бо минуле — тільки тінь сьогоднішнього. Все життя я жив повернений у минуле. Губив красу сьогочасну, бо тільки коли ставала вона минулим, починав розуміти її красу!»

Він знову почав писати. Писав, зіціпивши зуби і вже не правлячи. Начебто позбувся тугодумності й незмінного

страху перед словом. Рипів крізь затиснені вуста химерними, майже безглуздими словами, і перо його аж повискувало в руках. Хитав головою, мов кінь у запрягу,— відчував ритм і вимірював його. Їхав начебто в ніч, і ніч розступалася перед ним. У хворих грудях його почало блідо засвічуватися світло, хоч волів, щоб палахкотів там нестримний вогонь.

Зляканий, вичерпаний, смертельно втомлений, сидів у сірому світлі ранку. Сірі були його очі й обличчя, сірі й погаслі видавалися вуста. Не дивився на стіл, де лежало кілька списаних аркушів,— глуха порожнеча заповнювала його вщерть. Був немов дерево дупласте, і тільки в кутку ока бриніла, наче срібна мушка, загублена, випадкова й майже рожева сльоза...

12

Він вийшов на вулицю. Було порожньо, тільки віддалік замітав вулицю двірник. Лахматий та бородатий, махав мітлою, немов змітав з лиця землі залишки ночі.

Метлинський пішов до моря. Був наче велетенський черногуз, і двірник, побачивши його, ошкірив рота, повного міцних жовтих зубів.

Метлинський дивився вже туди, де котило сріблісті хвилі море. Крайок неба був рожевий, і рожевий відблиск грав і на хвилях. Все навкруги спало, і тут, віч-на-віч із цим морем та срібними хвилями, відчув він раптом глибоку й високу самотність.

Небо розгорялося все більше. Велика тиша стояла над землею, і тільки хвилі шуміли. Здалося йому, що чує особливу ніжно мелодійну музику: немов сумувала десь скрипка, і в той її чистий плач увіходив помалу темний шум та гуркіт. Наростав, аж доки не покрит тонкого скрипкового жалю — десь неподалець несміливо писнула перша пташка. Озвалася за нею друга, і цей дзенькіт з переливами яскраво вплив у ту першу музику і в її світло. Крізь червоне полум'я, яким палало небо, бризнуло яскраве сонце, і хвилі із срібних раптом позолотіли: побігла по морі червоно-золота стежка. Гори навколо стали темно-руді, навіть брунатні; голосно прогула біля Метлинського бджола, і він аж скинувся: де це вона взялася, бджола?

Поривало уклякнути перед цією стихією й помолитися, як молився тисячу років до цього його пращур, для якого світ був загадковий і сповнений невидимої сили. Відчував

той пращур зв'язок між своїми мовленими словами і тією невидимою силою, тож молився й тяг до неба спрацьовані руки, просячи милосердя. Зараз той пращур оселився на якийсь мент у ньому, заговорив раптом плескотом хвиль і неясним гомоном. «Боже мій! — думав Метлинський, озираючись на велике світло, що палало над світом.— Чому дав ти мені спромогу так відчувати, а заліпив мені вуста; чому дав тонкий слух, а не навчив музики, чому око моє так гостро й тонко бачить, а рука мертва?»

Великі сльози раптом викотилися з його очей. Встав, утершись, вуста його зімкнулися щільніше, дивився на сонце мертвим поглядом — вся краса краєвиду поступово вмирала: неживе стало сонце й неживе було море.

Повернувся різко й подався до готелю. Рухи цього разу були злагоджені, сам він випростаний і стрункий. Таким і побачив його Руданський, який повертався у повозі з нічного виклику. Він провів поглядом старого поета і дав йому зійти з очей. Зрештою, в обличчі Метлинського було щось таке, що примусило Руданського стулити вуста, коли вже збирався гукнути...

Летів коридором, наче чорна птиця, і рудий служка, який визирнув із кімнати на голосний стукіт його закаблуків, здивувався від незвичайного вигляду Метлинського: поли чорного плаща розвіювалися, очі були випиті й порожні, а голову, поставлено так, наче готувався він до бою.

Повернув ключем за собою і кинувся притьма до валізи. Видобув великий чорний пістолет і, зваживши на руці, дивився якийсь час із усмішкою. Тоді жбурнув його бридливо назад у валізу і в кілька кроків опинився біля столу. Звісився над списаними аркушиками і наче їв їх очима. Відтак схопився руками за голову й закоцюб.

Його привів до тьми обережний стук у двері. Зірвався на рівні і швидко прибрав списані листки. Кинувся до дверей і став віч-на-віч із рудим служкою. Той побачив біле, як полотно, обличчя і не стримався, щоб не згукнути:

— Які ви бліді, ваше превосходительство!

— Мені голова болить! — сказав Метлинський самими вустами.— І не називай мене більше цим дурноверхим «превосходительством». Мене звуть Амвросій Лук'янович.

— Але ж це ваш титул? — зробив неймовірні очі служка.

— Так,— відповів роздратованою скоромовкою Метлинський.— Це мій заслужений титул, але я не хочу його вже чути. Всі ми рівні перед небом, і всі ми люди!..

— Слухаю, ваше превосходительство... чи б пак Амвросію Лук'яновичу...

— Все! Залиш мене в спокої... У мене розламується голова.

— Це вітер, ваше превосхо... тобто Амвросію Лук'яновичу. Не кожен переносить його. Шторм наближається.

— Звідки знаєш?

— Таж я виріс тут, у Ялті. Сніданок подавати?

— Сніданок? Хіба вже пора?

— Саме пора, ваше превосходительство, чи б то...

— Ну гаразд, подавай!

Повернувся на закаблуках і пішов просто до вікна. Море вже й справді непокоїлося. Він засміявся коротко й покрутив шиєю, начебто муляв йому комірець.

13

Відчував вітер, який налягав на шиби, окрім того, гойдалася біля вікна гілка якогось тутешнього дерева і крізь розчухране листя проглядали інколи лискучі й надмір схвильовані чайки. Здавалося, чув їхній горловий крик, наростає він в горлі і в нього, начебто сам був птахом, і, як птах, відчував хмільне піднесення перед бурею.

Повернувся різко на рип дверей: входив служка.

— На добре вино я можу у вас розжитися? — спитав гостро.

— Скільки завгодно, ваше... Яке бажаєте?

— Сурож білий.

— Є чудовий масандрівський мускат.

Він подумав, що до цього настрою, вітру й чайок більше личитиме все-таки сурож.

— Сурож білий! — попросив він. — Тільки швидше!..

— В одну мить! — хитнувся до дверей служка.

Метлинський подивився на смажену яєчню, вона ще пухиріла й побулькувала жиром. До яєчні було подане татарське біде й каву.

Відчув раптом нехоть до їжі. Так само було й тоді, в Женеві, коли ледве не послав у себе кулю. Зирнув у кутки, чи не визирають звідти чорні звідницькі очі? Було, однак, порожньо, натискав на шиби вітер, і вони, погано притулені до рами, ледь дзенькотіли.

Зайшов служка, обтираючи на ходу пляшку.

— Остання, — сказав без звичних улесливих ноток. — Ледве знайшли для вашого превосходительства.

Голос його став мирний і м'який, було враження, немов вони зробилися по-особливому довіреними змовниками.

— Як тебе звати? — спитав Метлинський, мимоволі потрапляючи в той-таки мирний тон.

— Яків.

Відчував спиною й потилицею, як тремтять під натиском стихії шибки, наливався й сам отаким свіжим та розтривоженим вітром.

— Сідай-но, Якове, вип'ємо по чарці, — сказав просто.

Сурож золотився й іскрився, і Метлинському здалося, коли притулив чарку до вуст, що такий смак повинен мати й той вітер за вікном.

Служка пив, намагаючись вторити рухам Метлинського, малими, короткими ковтками.

— Непогане в тебе обличчя, хлопче, — сказав старий поет, беручись до яєчні. — Я зразу це примітив... Але служба в тебе погана, дуже погана. Купив би собі шматок землі, сад насадив би, навколо ж тут чудові сади, тоді й по землі ходив би гордо...

— Я, ваше превосходительство, бідний, — сказав Яків, і одне його око засльозилося. — Не по кишені мені купить землю й гордо голову носити.

Метлинський знову торкнувся вустами чарки. Здалося йому, зойкнувши за шибками всі оті світлі лискучі чайки й кинулися раптом униз, до моря, яке починало вже бунтувати й розгойдувало все більші хвилі.

— А коли б я пособив тобі грішми, га? — раптом сказав гарячим шепотом Метлинський. — Ти б кинув оцю рабську службу й осів би на землі?

— Ну, про це ще помізкувати треба, — сказав розважно Яків. — Прикинути й роздивитися. Таке діло, знаєте, не робиться ні сіло ні впало; хто його зна, може, воно мені, ваше превосходительство, на цій службі й сподібніше? — Він раптом підморгнув Метлинському і, вже не чекаючи, поки вип'є той, потягся за пляшкою.

— Так, так! — похитав головою неуважно Метлинський, в цей час знову закричали в нього за спиною чайки.

Йому вже хотілося бути самому.

— Йди вже, Якове! — сказав тихо.

Подивився пласкими, випитими очима, і від того служба миттю втратив самоповагу. Скочив на рівні, й обличчя його знову стало усміхнене і прислужливе. Трохи зігнувся у карку і виходив отак, задкуючи.

Метлинський повернувся до нього спиною, ковтнув вина

і задивився, як метиляється в його вікні розчухрана гілка і як далі за гілкою захоплено ріжуть небо гострокрилі меткі птахи.

14

Море гнало на берег великі хвилі з вінцями білої піни, і вони котилися одна за одною, аж доки не розбивались об каміння, розсипаючись на тисячки срібlistих крапель. Море ревіло й бухкало, наче мало застуджені груди, й обкидало солоними бризками. Метлинський закоцюб на березі, безсилий і пальцем кивнути, — перетворювався у темне безлисте дерево, до якого підбиралося море і яке хотіло забрати у свої зелені нетрі. Так, море було зелене-зелене, з білими гребінками, коло берегів хиталася широка смуга шуму, розбивалась і скидалася, шипіла з безсилля чи озлості. Метлинський стрепенувся й кинувся чимдуж під гору, де були будинки й люди. Вітер немилосердно чухрав і без того розпатлані дерева, бив йому в спину, а він ішов зігнувшись — тут, біля моря, не було вже йому чим дихати. Не бачив облич людей, що зустрічалися по дорозі, їхнього здивування чи цікавості — майже біг по хіднику і з посвистом видихував перепалене повітря. Вітер метляв, рвав із пліч тонкий чорний плащ, закидав його на плечі, немовби те чорне з моря гналося за ним услід, ступаючи в п'яти й тягнучи до нього десятки розчепіrenих кощавих та кігтистих лап. Вже хапало його за рамена, щоб потягти назад, у розбурхану зелену стихію, яка ревла й кашляла за спиною, грозила і вабила...

Хляпнув дверима й сперся об одвірок, облившись холодним потом. В кімнаті стояла зеленкувата півсутінь, яка густо затоплювала кутки, і від того помешкання здалося круглим і хитливим. Погойдувалися стіни й стеля — стіни немов зсувалися, а стеля приспускалася. Важкі краплі поту покотилися Метлинському на очі, рот було розтулено — старий поет хрипко дихав. Заспокоювався помалу і вже через кілька хвиль ступив дрібними кроками до столу. Витяг стосик листків, густо помережаних хитливим почерком, впав на стілець і довго й важко вдивлявся у поплетені й покручені лінії літер. Проступали з того хаосу окремі слова: мертві речення лежали на білому мертвому полі.

Він зирнув у вікно: чайок не було. Тріпалася тільки за шибкою гілка, і чи та гілка, чи насурмлене, схвильоване небо несподівано влило в його серце холодного, срібlistого

миру. Ніколи ще не відчував такого широкого й застиглого спокою, аж навіть хотів подіяти своїм настроєм на ту гілку, що тяглася до його вікна, наче кігтиста лапа,— хотів її заспокоїти й зупинити. Щоб усе навколо завмерло і знерухоміло, щоб перестали хитатися стіни, а зеленкуватий сутінок розвіявся та розчинився.

Але в нього не було сили зупинити гілку, а стіни присулилися ближче. Приплющився і струсонув головою: почулася йому раптом далека-далека, тонка й прекрасна пісня, яку колись чув від надзвичайно гарної на вроду дівчини; вона співала дзвінко й захоплено і так чутливо, що в нього аж серце затремтіло.

Звівся й почав рівняти складені в стосик листки. Гортав аркуш за аркушем, і в його грудях побільшало того холодного срібlistого спокою. Зарипів зубами, наче не міг витримати напруги; тоді підійшов до дзеркала й побачив у ньому зелене обличчя. Розширені очі були порожні.

Срібний безмежний спокій сповнював його. В шибку вдарив раптом і затарабанив дощ. Скло покритлося краплями, а розчухрана гілка, яка так довго не могла заспокоїтися, раптом зупинилась і спустила листки.

Легкий морозець перейшов через тіло: стало йому холодно. Дощ тарабанив об піддашок за вікном і все більше закропував шибки.

Метлинський узяв стосик списаного паперу і вкляк біля грубки. Відхилив дверці і почав всовувати один за одним листки. Підпалив і дивився, як корчаться, чорніють і пропадають рядки та слова. Простяг до вогню сухі, сині руки й грівся.

Вогонь загас, лишивши після себе покручені темні смужки. На них проступали ще літери й навіть окремі слова — бронзуватий слід на чорному тлі. Він поворошив коцюбою, і смужки розпалися на дрібні клаптики сажі.

Звівся й підійшов до валізи. Вийняв пістолет, сів у крісло і, звівши курок, спокійно й без найменшого хвилювання натиснув на спуск.

Переляканий служка влетів у кімнату. Просто перед ним сидів у кріслі Метлинський, в руці його ще димів пістолет, а груди були залиті кров'ю.

— Я, здається, не поцілів,— сказав він крижаним тоном.— Будь ласка, покличете доктора Руданського...

Микола Костомаров почув про самогубство Метлинського, тільки-но приїхав до Ялти. Він одразу подався до лікарні й попросив доповісти про себе головному лікареві. Незабаром у дверях з'явилася широкоплеча постать із козацькими

вусами. Видно було, що лікар не одну ніч не спав,— коло очей йому проклалися сині кола.

— Я професор Костомаров,— звівся назустріч йому Микола Іванович.

Його утла рука потонула у великій і теплій лікаревій.

— Дуже радий,— сказав Руданський.— Ви, напевно, щодо Метлинського?

— Це мій давній колега й приятель,— сказав Костомаров.— Чи не зміг би я з ним побачитися?

— Поки що ні.— Руданський зморено сів на стілець.— Я роблю все, щоб його врятувати, але моя сила невелика.

— Йому погано?

— Дуже погано.— Руданський звів втомлені очі, і вони дивилися якийсь час один на одного.

— Чи не міг би я чимось допомогти? — тихо спитав Костомаров.

Але допомоги вже не потребувалося. Метлинський розплющив у цей час очі й побачив великого білого птаха, що летів до нього просто зі стелі. Мав той птах великі зелені очі, а крила його срібно сяяли. Метлинський згукнув вражено й почув, як далеко-далеко хтось заспівав ту саму пісню, яку колись чув він від темнокошої красуні. Він побачив і ту красуню,— вона також мала крила й зелені очі. Співала, і солодкі дзвенькотливі звуки заповнили світ.

Микола | БІЛА Лазорський | ПАННА

ьогодні, як ніколи, в селі Гуджулах, що під Полтавою, тихо... Вночі випав глибокий сніг і замело всі стежки-доріжки; нараз і потепліло. Кожен господар вийшов з хати прочищати протопти широкою лопатою до клуні від хати та ще й до вулиці.

— Ото накидало того снігу, як з лантуха,— бубонів Прокіп Лакиза.— Нагорнув цілу гору, а воно й не позначилося, прости Господи!

— Атож,— відгукнувся сусіда Дмитро Лоскотун, чорний, як жук, орач.

— Скрізь намело: і в нас, і в панському дворіщі. Чи ба, як борсаються панночки! — сміявся парубок Остап Дивина.

— Які панночки? — не второпав Лакиза.

— Та сьогодні ж, ще зранку, приїхала Біла Панна на коляду, як водиться на свят-вечір. Чув, ніби приїхала не сама, а ще з якоюсь панночкою,— розказував парубок.— Виходить, будемо колядувати...

— Тобі до всього діло,— буркнув старий хлібороб і набрав повну лопату снігу.

Парубок Остап казав правду. На Різдвяні свята несподівано приїхала до свого старого батька, генерала Костянтина Башкирцева, його укохана дочка Марія, яку тут всі називали Білою Панною. Була насправду біла, з ніжним личком, рум'яними щічками й великими, ніби задивленими в широкий світ, карими очима. Її добре знали й любили селяни, була добра, зичлива до всіх. Найпаче любили за те, що малювала всіх: і старих, і молодих, парубків і дівчат.

— Лепсько малює, хоч нікому й не віддає тих образів, а все ховає собі на згадку,— казали парубки.

— Добра душа! — гомоніли баби.— Намалює тебе, як в око вліпить... Глянеш — ну чисто тобі Одарка Перепелиця, ось тут стоїть, як жива, тільки що не заговорить. Так малює, ще й грошей дасть: каже — це вам за труд. Який там труд, коли сиділа смирно, згорнувши руки.

Марія Башкирцева (23.XI.1860—12.XI.1884) жила здебільшого у Франції, в Парижі, там і вчилася малювати. Додому їздила часто, переважно влітку, на цілий сезон. Їздила тільки до свого великого села Гуджулів. Але цього разу їй заманулося приїхати на Різдво, покуштувати глінтвейну, як вона казала на узвар, та попробувати товченичків, що їх так добре вміла зготувати стара куховарка Марта. Але більше за все спішила уцілувати коханого татуся, старого севастопольського генерала, оборонця Малахового Кургану, й покататись баскими кіньми по втопаному снігу просто в засніжені степи, чого аж ніяк не могло було зробити в Парижі.

В Парижі вона жила довгий час, там вчилася в коледжі, де захоплено вивчала природу та математику, але згодом і раптово потяглася до мистецтва. Була вдачі незалежницької й відкидала всяку програмову методи, що дуже заважало плановому пізнаванню образотворчої науки. Вчилася в приватній академії Жуліана та Б. Лепажа. Ці художники-професори пророкували їй славу, казали, що вона перевершить не тільки таких славних художниць, як Ломі чи *Кауфман*, а й саму французенку, знану всій Європі, *Віже Лібрєн*, аби тільки слухалася їх порад і не рвалася вперед. Їм треба було за всяку ціну стримати беручку й буйну вдачу юної художниці (тоді їй було 18), щоб, бува,

не потрапила на дилетанство. Тоді вже прощай правдиве мистецтво! Найпаче стежив художник Лепаж: він майже щодня переборював капризи нетерплячої студентки. Він уперто працював з нею, вчив усіх тонкощів портретної науки і, зрештою, добився найкращих наслідків. Марія Башкирцева взяла в шори свою капризну вдачу й цілком опанувала майстерну штуку божественного пензля. Вона стала справжньою художницею. Але та надмірна праця все ж коштувала їй здоров'я. Вона була тендітна й слабенька, як билина, надмірна праця зломилася їй, тому лікарі радили спочити й не надуживати пензлем. Біла Панна й тут виявила капризну вдачу: вона спішила закінчити деякі свої роботи для виставки в Люксембурзькому палаці, що її дуже знесило. Її подруга Юлія Абаза, під опікою якої була Біла Панна, написала батькам і на свій розсуд, кинувши студії в консерваторії по класу піано, привезла її до батьків просто в Гуджулянський маєток.

Дома всі раділи, що, зрештою, побачили свою непосидючу «капризулю-панну». Вона й тут бігала по всіх світлицях, заглядала в усі закутки й дивувалася рідню та обслуговувала різними витребеньками. Але тут ніхто не перечив, навпаки, кожен старався догодити, хто як міг.

— Мабуть, увечері буде зоряно, — хукала на вікно Мусінська. — Мабуть, що встигнемо спуститися в гринджолах до прорубу.

Вона знала добре все село та його околиці.

— Мусимо з першою зіркою сідати до вечері, а не ламати шию в тих гринджолах, борони Боже, — розважала панну старенька тітка, поправляючи їй ковнірець.

— Як, я-як ви сказали, добра тіточко? — плескала в долоні гостя з Парижа. — З першою зіркою сідати вечеряти... яка приємна прикмета! Зараз же подивлюся, чи вже зійшла перша зірка...

І мерщій вихопилася в сні.

— Ще не видно! — гукала вже знадвору.

— Ого непосида! — хитала головою з докором тітка. — Йди мерщій до хати, застудишся. Хоч би ви, Юлінько, доглянули її, вгамували, голубко, — казала вона панночці Юлії Абазі.

Юлінька Абаза була ніби компаньйонкою й подругою, бо ж обидві були землячки з Полтави й навіть далекі родичі. Вона вже кінчала курс науки співів в Паризькій консерваторії і тепер виступала в концертах. Була значно старшою панною, з повільними рухами, висока, гладенько зачесана, з короною руських кіс на голові. Карі очі з пово-

локою мляво оглядали все й довго оглядали те, що було чимсь цікаве.

— Я доглядаю, як можу, нашу молоденьку Білу Панну, але порад моїх вона не дуже бере до уваги,— скаржилася Юлінька і все поглядала на тітку.— Що то ви робите, що третє? — зрештою спитала.

— Мак тру в макітрі,— просто відрекла тітка.— На кутю.

— Що то таке кутя і нащо те все?

— Мак на кутю... Кутя — каша з пшениці, а третий мак, ще й з медом — смачна страва до каші, та й буде кутя. Узвар та кутя на Різдво — благословенна Богом християнська страва,— навчала старенька тітка.

— Я попробую неодмінно, у Парижі такого немає...

— Вже зірка засвітила,— кричала знадвору Мусінька.— Зараз будемо спускатися в яр, я вже сказала Ониськові, щоб давав великі сани... Будемо гуртом...

— Вгамуйтеся,— сміявся сивий батько, генерал з густими чорними бровами й комишиною в руках.

Зараз він сидів у кріслі й переглядав «Щоденник» своєї донечки, який Мусінька вчисті піднесла панові генералові на розгляд. Він уважно читав і тільки крутив головою та здивовано підіймав густу брову.

— Зараз будемо вечеряти,— казав він, закриваючи «Щоденник». — Будемо вечеряти по-святочному, по-християнському. Вже напівдню зійшла зірка.— І він вчисті перехрестився.

— Я хочу каші з маком! — заявила Юлінька.

— Що то? — дивувалася Мусінька.— Я буду пити лише глінтвейн. Смачний-пресмачний.

— Хіба ти пробувала? — питала тітка.

— Півгорнятка попробувала... Була на кухні...

— Скрізь побувала,— буркнула тітка, але лагідно.

Вона не встигла щось сказати, як на порозі став слуга, високий і суворий, у чорному сурдуті й білих рукавичках. Він церемонно вклонився і вчисті мовив:

— Вечеря на столі.— І зробив рукою жест.

Водночас хтось задзвонив маленьким дзвоником. Всі рушили до столу. Тітка, як господиня, ласкаво привітала гостей з-за моря. Всі упали біля молодих панночок, які смакували всього потроху: пробували й глінтвейну, і куті, і всяких сільських лагоминок з примітками та приказками, що так міцно прижилися навіть у панських покоях. Сам пан господар пригощав усіх наливками домашнього виробу. І тільки при десерті старий батько став обережно

розпитувати дорогих гостей про академію пана Жулієна, консерваторію, виставку картин. Уважно слухав, найпаче старшу панночку Абазу, що була більш досвідченою й навіть сувора в справах штуки.

— Я, татуню, маю досить ескізів,— хвалилася донька,— журі вибрало багато моїх образів для виставки. Виставку призначено на літо, й триватиме цілий місяць. Гадаю, приїдеш розглянутись та прочитати журнальні рецензії.

— Я вже читала рецензії з попередніх виставок,— мляво мовила Юлінька.— Всі хвалять Мусину роботу і про-рокують молодій панні велике майбутнє.

— То добре, добре. А скільки часу думаєте гостювати у нас?

— Не так щоб і довго,— мовила зажурено донька.— Мабуть, вирушимо до Парижа з Нового року.

— Так мало! — сумно мовила тітка.

— Та-а-ак! Але що ж робити: треба добре підготуватися, багато роботи, є образи ще незакінчені, маю бажання й їх виставити. Я кваплюся.— І нараз обірвала й замовкла.

— Після виставки, будем живі-здорові, приїдемо сюди на літо спочивати... Тут влітку так гарно! — ласкаво потішала Юлінька зажурену тіточку.

Вже було пізно, й господар порадив спочити, а вже завтра зранку він сам повозить панночок в степах.

— Обоє ви виморилися,— додав він,— та й Мусінька вже спить за столом.

На цих Різдвяних святах всіх повозив Онисько, катав у просторих «родинних» санях майже щодня по накоченому шляху, яскраво сліпучому на зимовому сонці. Увечері їх розважали колядками та веселими співами селянські хлопці й дівчатка. То була приємна новина для парижанок.

Зрештою, панночки почали збиратися до виїзду за море, у вирій, як дві тендітні пташки, яким буває часом скрізь холодно. Постановлено було їхати зранку. З ними їхав і сам старий генерал «розвіяти тугу», як жартома казав. Направду ж, хотів за всяку ціну доглянути сам доньку. Він не вірив французьким лікарям, брав тепер своїх, досвідчених, бо треба було по-справжньому відтягти єдину доньку, єдину надію й радість від надмірної творчої праці, яка сушила слабі легені.

Минуло небагато часу. З Парижа Біла Панна писала милій тітці багато всяких заморських новин: як розважається з татком на середземноморському узбережжі, в самій Ніцці, перепочиває від виставки картин, який успіх мали

писані нею образи і як вона буде знову працювати, буде малювати прекрасних українських панночок тільки в Україні, яку вона так без міри любить і за якою так скучає. Питала, як живе її рідне село Гуджули й чи багато цвіту в їхньому саду, чи багато нагідок. Обіцяла бути дома скоро-скоро.

Минула весна, збігло, як листячко за водою, і літечко... Біла Панна не верталась.

По саду, де висіли на обважнілих яблунях рум'яні яблука, тихо ходила зажурена тітка, вся в чорній ноші, зігнута й похила. У світлиці милої небоги над комодом висів чудовий портрет Білої Панни, повитий чорним кременем.

Нагідки в пишному саду не цвіли вже.

Марія } П'ЯТЬ СТОРІНОК
Кучеренко } ІЗ НЕБЕСНОЇ КНИГИ

1

Признаюсь, коханий друже, хоч як я старався не гнівити Бога своїми скаргами, нічого в мене з того не виходило. Повчав ти мене Святим Письмом, мовляв, Бог карає, Бог милує, та не міг я добути в собі такої сили, щоб стерпіти і не заволати до Нього в болісті своїй. Скільки отак, подумки, розмовляв з тобою, мій щирий приятелю, скільки отак тугу виливав тобі. Не дорікай же, бо все одно не наврнеш мене на шлях праведний, ані стидячи мою нерозумну старечу голову, ні страхаючи Господньою карою — немає в світі більшого стида за виканючування окропленого людським потом шеляга, немає страшнішої кари за вічну темряву. Помолюсь, буває, Богові — і наверта молитва мої думки на краще, і світ навколо стає лагіднішим, але не світлішає мені, не світліша...

Не раз я чував од матері, що кожен день, перебутий на сій землі, всі діяння людські записано у Вічній Книзі, тільки жоден смертний не в змозі її відкрити. Пам'ятаю, мене, малого, дуже те дивувало. Що ж то за книга така, думав, щоб долі усіх людей можна було вмістити на її сторінках? А так хотілось вірити, що вона десь є, та книга, і я вірив, ще зеленим хлоп'ям поклавши собі прожити вік без чорних сторінок. Гай-гай, що я міг тоді знати про життя!

Той день запам'ятався до найменших подробиць,— здається, й смерть уже не годна його стерти. Аж дивно, мав-бо всього чотири роки, і нині, з восьмого десятка, як побачу те видиво, не можу стриматися, аби не скрикнути з болю,— червоне світло, густе й гаряче, залива мозок, і голова, здається, розколюється навпіл. Тоді саме сходило сонце, обдаючи все довкіл вогненным сяйвом. Такого сходу сонця я ще ніколи не бачив, і мені в ту мить здалося, що се пожежа. Відчув, як заповзає в душу жах. Раптово клацнула клямка. У дверях, розчахнутих навстіж, в тому кривавому мареві стояв чоловік. Його очі позирали з-під кущуватих брів холодно й моторошно. Якась чорна сила струмувала з тих очей, від якої хотілося змаліти до розміру машини, геть зщезнути. Не знаю, що трапилося зі мною, бо тіло мов правцем звело. Хвиля плачу підкотила під горло — й замерзла.

— Батько дома? — холодно запитав незнайомиць. А я дивився на нього, не маючи сили ворухнути язиком. Чоловік глянув на мене, аж зашпори в серце зайшли, і, лишивши двері навстіж, мовби пірнув у те вогнисте сяєво, з якого так несподівано виник.

І тільки його не стало, як моє тіло струсонувало нелюдським боєм. Сяйво, що заливало хату, спалахнуло наді мною високим полум'ям,— світ згорав на очах, чорнів і скручувався, мов небесний сувій у день Страшного Суду.

Люде казали, що те діло можна було поправити, надійди на той час батько чи мати, та візьми хворостину, та бий, доки ся паморока не зійде нанівець. Так воно чи ні — хтозна, але відтоді, як мої сторінки в тій Вічній Книзі залило чорною барвою, я мусив навіки забути про своє дитяче поривання.

2

Уже другий місяць, як ноги — мов не мої, з печі не годен злізти, а піч стоїть неточлена, в хаті ні поліncia, і наймита ні за що найняти. аби дровець привіз. І така нидь од життєвської марноти на мене находить — не викажеш. Ет, думаю, і як отой клятий хатній дух з людини людське вивтраплює... Коли зусібіч обступає мене безвихідь, намагаюся думати про щось приємне і світле. І тоді постає переді мною дорога — тьма розсотується і вже не тисне на голову, мовби переходжу до іншого світу, відчуваю його лагідне тепло, і його барвисте шелестіння розливається в душі неземною

музикою. Легко й радісно пірнати в пухку куряву, вільно дихати густими пахощами долину, чебрецю і якихось небачених трав; над головою виводить пісню жайворонки, і розсипається той спів у шумовинні трав срібними пелюстками. Здається такої миті, що притулив би до серця усенький світ. Світе мій, хоч і не бачиш тебе, та який ти чарівний! Але недовго вже мені ряст топтати. Як у тій пісні співається:

Ой уже смерть до воріт підходить,

Ой не хочеться умирати мені.

Діти мої, просіте ви її...

Знаю: сам Господь подарував мені колись ту пісню, як і того, від кого вперше почув її,— як скінчив, аж у грудях замлоїло від жалю й плач підкотивсь до горла.

Довго я тоді йому співав, здається, все на світі переспівав, що знав,— а він, знай, просе й просе: умів чоловік слухати. А тоді сам заспівав... «Діти мої, просіте ви її...»

— Звідки, паничу,— питаю,— знаєте сю пісню?

— Ще мій дід,— каже,— співав, а як співав, то завжди плакав.

І я не стримався:

— Не ті тепер люди, нічим їх нині не розжалобиш. Корою товстою серця обросли — де вже з того серця сльозу добути. Живу,— кажу,— паничу, на світі, а світу не бачу. Дуже мені тяжко з того, а бува, подумаєш: а мо', то й на ліпше.

— Що ти, Остапе, говориш,— збентежився враз.— Чом то на ліпше?

— А тому, паничу, що коли сліпий, то й вільний. А що воно ліпше — сліпота чи панщина?

Сидимо. Кожен свою думу думає. Чутно тільки, як бджола — остання вже, либонь, бджола — у шибку б'ється, немов нагадує: усе у цьому світі нетривке, ніщо не вічне...

Він як угадав мої думки — чую, підійшов до вікна, зупинився:

— Он бджола у шибку б'ється, а того й не віда, що там, за вікном, заморозок, зранку трава інеєм припала.

— Її можна,— кажу,— зрозуміти. Коли знаєш, що таке свобода, життя задля неї не пожалієш.

Він помовчав хвилю й поклав мені руку на плече:

— Твоя правда, Вересаю!

Звела нас доля у *Галаганів*. Щоранку я приходив до нього, звістуючи костуром ще із сіней. Він щиро радів, садовив поруч і просив співати... Де то він тепер?.. Розі-

йшлися наші шляхи, мабуть, назавжди. Та й то дарунок Божий, що ми змогли у сім житті отак зустрітись.

Два малюнки залишив мені на згадку, казав, що й надписав — славне яке прізвище — *Жемчужников!*.. Дарма що тих малюнків ніколи не побачу, все одно згадка... Й ще пісня ота дивна... «Діти мої, просіте ви її...»

Нема кому просити, нема... Гріх жебракові темному родину мати. Й учня такого, котрий би важив на старість і волів би науку кобзарську перейняти, Господь не послав. Ти, друже, все напучував мене: навчай усякого пісень, не вважаючи, яка користь з того буде. Про яку користь ти мовиш! Ніколи й нічого не жадав, а що траплялось, приймав од серця, складаючи дяку Богові й людям. Нема чого жалітись — багато добрих людей на моєму шляху стрічалось, а ось жодного учня так і не маю. Не було таких, аби горіли до сії науки. Вивчитись на кобзі — то велике терпіння треба мати. Ліпше, бач, на лірника, аби швидше кривий мідяк заробити, дешевенькими пісеньками юрбу розважаючи. Чи не тому-то й про славу колишню народ забуває...

Не йдуть зрячі тепер у кобзарі, а незрячого як у дорогу візьмеш, коли й сам темний. Та й жаль мені, друже, ще когось на таку щербату долю прирікати.

Приходить осе якось до мене одне хлоп'я.

— Отець Кузьма,— каже,— прислали до вас у науку, в поводири.

А голос тоненький, аж за душу бере.

— Скільки ж тобі літ? — питаю.

— Сім буде.

Торкнувся тих плечиків худесеньких, тих ручок, мов ниточки. Де вже там сім — зовсім мізерненьке. Де такого в слюту, в бездоріжжя візьмеш... Нагодував я його та й назад одіслав.

— Піди,— кажу,— дитинко, до попа та передай йому од мене, нехай свого Грицька пришле для тої справи,— той моцний, як не лусне.

Отако, мій друже, нема в світі правди і, мабуть, не буде, бо так уже світ влаштований із самого свого початку.

А мені, либонь, на віку написано все своє забрати із собою.

3

Дописуються останні мої сторінки у Вічній Книзі, а я зовсім не відчуваю страху. Примирившись із питьмою за життя, не треба звикати до неї у смертний час. Уже два

місяці, як відгороджений недугою од світу, за яким почуваю жаль. А за сим, у якому осе зараз капараюся, жаліти зовсім не хочеться. Страх, як у нім холодно і самотно...

Он уже скільки води витекло, як залишився сам у сім світі, а все мені голос її дзвенить, сміх її чую — сміх навпіл з осмutoю. Буває, аж руки навстріч простягну, здається, десь зовсім поруч, ось-ось...

Прісю знали всі на кутку. Жодне гуляння без неї не обходилося. Всюди кликали, знали-бо: метка Сінчучка і до роботи, й до танцю. А що вже пісні любила!..

Хоч доля випала — теж не приведи Господи. Чоловіка поховала, двох синів незрячих од народження самотужки на ноги поставила. Випила гірку чашу до самого денця. А подивишся, послухаєш — і не скажеш: весела, безтурботна. А що вже язик мала гострий — одшиє, і дорогу забудеш. Не раз перепадало й мені за мої женихання: що прийду, то й вижене.

Довгенько, місяців зо два оминав її двір, а тоді таке щось із ногами зробилося — самі до хати занесли. Подивилася, посміхнулась, та й ну на глузи:

— Ну, здоров був, женишок,— шапка, посох і мішок!

— Давай, давай,— відказую,— дратуй, така вже твоя вдача.

А сам собі думаю: «Нехай йому грець, аби ще хоч раз твій поріг переступив».

А вона стоїть, сміється, і сміх той так предивно дзвенить, аж гаряча хвиля до горла підступає. Не можу збагнути, чого в тому сміхові більше — кепкування чи невимовної веселості, але я ладен, здається, його слухати вічно. І таки не витримую — рвучко знімаю зі спини кобзу, ставлю на коліно й вдаряю по струнах. Її сміх наче зависає в повітрі...

Голос струни зненацька обривається, й запановує тиша. Відчуваю, як вона вся завмерла в чеканні. Де й ділась нашішківатість — облетіла, як сухозлітка за вітром.

— Грай же, грай...— просить майже пошепки.

Не пам'ятаю, коли ще я грав з таким палом, коли такими чутливими були мої струни.

Як душа козацькая-молодецькая
З білим світом розтрявала,
Орли-сизоперці налітали,
Од жовтих костей тіло оббирали,
Із-під лоба очі виймали...

І така туга хлюпонула мені в душу, добуваючи з неї досі незнайому силу, що здалось на мент — п'ятьма спа-

ла з віч... І хоч степ, що розстелився перед моїм зором, був чорним, і тирса, і вовчі зграї, що плили у тій тирсі, і орли в піднебессі — теж були чорними, та все те, вихоплене з тьмяної каламуті, було таким зримим, таким живим, що я злякався нетривкості того видіння. Несамовите благання вихопилося з моїх грудей, спопеляючи душу. То був мій відчай, мій страх пропасти без сліду в тій непроглядності. Душа рвалася з розпуки, наче разом зі мною мав загинути світ. Я відчув, що задихаюсь. Повітря ставало густим, як пільма, що оточувала змалку, я вже дихав тією пільмою, занурюючись усе глибше, лиш чекаючи тої миті, коли чорні кола зімкнуться над головою востаннє. І тільки якась крихітна іскорка, її гострий промінець, що не згасав у моїй голові, віддаляв той час, не давав пропасти. Я спрагло хапнув повітря, але то вже було не те повітря. Ніколи ще я не вдихав таких запаморочливих запахів — п'яного настою яблук, прілого листя, вмираючих трав і ще чогось терпкувато-гіркого, мов ладан. Дивні чуття огорнули мене, мовби повертався в давно забутий світ, і він щедро дарував ті пахощі, звуки, воліючи ними витіснити темінь.

...І тоді я почув тихе жіноче схлипування. Вона соромилася своїх сліз, а я не хотів утішати, бо добре знав: тільки сльози можуть очистити й прояснити душу. По якійсь хвилі підійшла до мене, зняла кобзу з мого коліна й тихо мовила:

— Не ходи більше свататись. Перебирайся до мене зі своєю кобзою...

— І ти, — питаю, — вже не боїшся поговору?

— Ет, — махнула рукою, — що нам до того...

Добре в Святому Писанні сказано: не ліпо чоловіку єдиним бути. Душа людська мусить знайти собі іншу душу, аби не заскніти, не щезнути. Казала небіжчиця: «Се нас кобза одружила». Ні, либонь, скоріш туга нас поєднала, туга сього світу.

4

Коб ти знав, друже мій, які пішли дні безбережні. Ніколи ще не почувався таким незахищеним перед облогою темряви, ніколи ще не відчував так гостро її виснажуючої сили. А ще тяжчі, ще безбережніші ночі: виснажений безсонням, не знаходжу для себе іншої ради, як повертатися подумки в дні проминулі, наче дні ті можуть з'єднати мене зі справжнім світом, — не був сей світ щедрим для мене, але й за ним болить серце.

Господи! Пташа, кволе, беззахисне пташа, і те, вибравши силу з жовтка, мусить у призначений час пробити свою шкаралупу. І ось б'є, трощить — відкіля й ота сила береться! — бо інакше загине. Як же я вісім десятків літ провів у сій шкаралупі, як не задихнувся? Вона приросла до мене, я звик у тім безповітрі дихати мороком — не маючи сили пробити її, усе ж хотів жити й мусив прилаштовуватись.

Од тих думок стає ще зимніше, і я загортаюсь у кожушину, намагаючись ні про що не думати, — не вдається.

Таке відчуття, що кожна ніч для мене — як річка, яку долаю вплав, без найменшого сподівання колись дістатися берега. Навіть не долаю — борсаюсь у нічній пільмі, й хоч ранок не стає і ніколи не стане заповітним берегом, а все ж вливає у мене сили, бадьорить — кукуріканням півнів, пташиним галасом, передзвоном відер, а ще — надією: а раптом хтось, проходячи повз мою самотню оселю, завітає й сюди. Як учора.

Учора писар до мене приходив, листа від тебе, друже, приніс. О, як я зрадів тій вістці — й цілував отой папір, і слізьми кропив! І стало мені так, наче сто шептук пошептало: про недугу забув. Не знаю вже, як і дякувати тобі за щирі твої слова й за ті газети, де про мене мовлено. Писар зачитував і зачитував місця, які ти обвів олівцем. Невже, собі думаю, се про мене грішного, ніяк віри не йму. Як ти, друже, душу мені розраєв! Може, й справді се нагорода на старість за терпіння моє?

Про все те й виповів тобі — дяка писареві: хай Господь йому помага, що так уважа на мої просьби.

Як там тобі, мій щирий приятелю, ведеться на чужині? Жодним-бо словом не обмовився ти в листі своєму. Тривожно мені за тебе — погано наснився ти мені днями: неначе хворий і все лице в сльозах. Може, душа твоя неспокійна за землею сією бідашною так нидіє? Ну, що тебе трима там, на чужині?..

День і ніч молитимусь за тебе, аби напасті сього світу до тебе не приставали, мій голубе, мій щирий друже.

5

Прокинувся нині під ранок від дивного почування, якого й збагнути не годе: ніби в голові моїй хто свічку запалив, палахкоче та свіча сотнями племінців, а гарячий віск усе капле і капле, обпікаючи мозок. Лежу, вдивляюся

в морок — чи не пропик би ту непроглядь бодай маленький племінчик, але морок стискає все дужче і дужче.

Тихо. Чутно лиш, як шашіль точить старі дерев'яні сволоки над головою; здається, навіть відчуваю, як сиплеться додолу столітня порохня; десь невидима мишка під піччю шарудить; цвіркоче дзвінко хатній цвіркун, аж душі лоскитно.

Звечора так метелиця розходилась була — світу Божого не пізнати. А опівночі уляглося, якось тихо так стало й урочисто, мов у храмі. Лиш мороз потріскує за вікном та поскрипує розсохла груша.

Уявляю собі, як поволі блідне небо й згасають у високості зірки. Десь серед них і та, найяскравіша, що возсіяла колись над Вифлеємом, сповістивши про народження Сина Божого. Се вона, либонь, розлила сьогодні над світом сю дивну врочистість.

Та нестерпно спекотно моїй голові — чую: квапить Господь мене, квапить до себе...

Як поволі, як тяжко скрапує час! Вслухаюсь у той капіж без жалю, навіть з полегшею, душі навдивовижу супокійно, як сьому світові після хурделиці. Здається, до всього звук, з усім змирився, усе приймаю як ласку Божу. Під давно охолола, але не відчуваю холоду. Під кожухом навіть гаряче, і я вже ладен його скинути з себе, як раптом...

Господи, відкіля сей дивний голос? Чи не з небесних хорів долинають сі пречисті звуки? Чи не янгольський се спів освячує і благословляє землю?

А свіча у мозку розгорається все сильніш, її тоненькі племінці зливаються в один, і голова наповнюється світлом. Але диво дивне, те світло не палить і не пече. А я боюсь тепер лиш одного: хоч би не змовк, не обірвався той пречистий спів, хоч би не розсипалось снігами його чисте срібло. Се мені дорожче зараз за ту дещицю часу, відведене Богом. Усе моє єство живе тільки сим хмільним почуттям, тільки сим гарячим молінням.

І Господь таки почув мене! Все дзвінкішим стає той спів, він ллється й ллється, мов благовісний дощик у золотім шумовинні. Це його золота вода душу ненависника одухотворює любов'ю, каліці од народження вертає рухливість, глухого обдаровує многоголоссям, німому отверзає вуста, сліпому розкриває очі...

Бо ж я бачу! Я бачу, Господи! Ось крізь помережану морозом шибу проступає дитяче личко. Ще одне... ще... ще... Розчервонілі з морозу щічки. Тоненькі промінці паль-

чиків. Кумедно розплюснуті на шклі носики. Як зграйка райських пташок на снігу...

Над вертепом Звізда ясна
На весь світ возсіяла...

Як предивно переливається їхній спів! Немов тисячі срібногосих дзвоників заговорило водночас. Аж зашелестіли сніги, піднімаючись все вище й вище, притягуючи своїм сліпучим світінням глибокі небеса... яке нестерпне, до болю в очах, те світіння! Ось вона, та мить, що варта всіх моїх літ, прожитих у пільмі! Знаю: зараз усе скінчиться, й цей світ знову огорне темрява, знову ця остогидла шкаралупа поглине мене... Ні, я мушу встигнути. Я маю ступити в ті високі осяйні сніги, протоптати в них дорогу — без посоха, без поводири...

Юрій | ДВОБІЙ Косач | З БЕРКУТОМ

Ненавиджу тебе за теє, що ти цар...

ін вийшов із дому рано, коли, накриті легкими ковдрами, а зверху старим хутром, ще спали хлопці, а дружина глянула зукоса, непевними чорними очима. *Мирон* іноді застановлявся над тайною цих очей — вони бували не її, *Ольги*, а з відсвітом далеких, пристрасних вогнів, може, ватри біля половецьких шатер, може, ще далі — заграви над Нінівою. І цей відсвіт спалював її зсередини, вона металась, духом безпорадна, безвладна, відділялась знічев'я від дійсності й ставала чужою й собі, й йому. *Мирон* починав боятися за неї. І тепер вона подивилася йому вслід, може, й пробурмотіла щось, але не спинила й не питалась, куди йде. Очі його боліли, не гостро, але наполегливо, повіки, мабуть, стали ще червоніші, учора-бо довго писав. І, сходячи по цих широких рипливих сходах кам'яниці, чув утому: зовсім не ранішню свіжість, а олив'яність усього тіла й недоречність його, незугарного, кострубатого.

На ратуші біла сьома година. Прислухався, але не на те, щоб лічити, врешті, нікуди не поспішав. Ні, але його ворожив бій годинника, серця цього міста, цього чудного, провінційного міста, уперто знайомий бій, що, починаючи

неспішно, статочно роздавався внутрішнім мідяним гудом і рокотав потім довго, відмірював початки життя й смерті. Годинник осуджував ранок, південь і вечір горожан — цих чорноодежних емеритів з високими комірцями, каноників із спішною, дрібною ходою, паній з коронковими пелеринами. Що сколихнуло б муть цього запиленого міста в кітловині?..

Годинникові на ратуші відізвались незабаром інші — з *кадетри*, з *Бернардинів*, із святого Антонія — невеличка симфонія міді, ранішня симфонія провінції.

Тихий легіт вирвався із Стрілецької площі, повз будку, помальовану *жовтим і чорним*, шугнув повз браму арсеналу. І з ним разом повіявся вересневий лист каштанів. Тут, біля муру, в закапелку, вже й так було багато листя; воно золотую паддю лежало, тихо паленіючи, й каштани ронили все далі лист, і Мирон мимоволі, як завжди, спинився тут, бо це було весілля барв — від блідо-зеленової, смертно-блідої до жовтогарячої, жагучої, як полум'я. А скрізь тремт листу продерлося небо, розігнавши хмаринки наодтіг, і в цей сафіровий дзвін, що тільки починав гудіти, хмеліти блакиттю, мов свіча, темна, лагідна, знялася вежа *Волоської церкви*.

Мирон здригнувся: *Вишенський*. Не з асоціації — ця думка про Івана з Вишні була інтегрально пов'язана з цим краєвидом. Це не каноник стояв біля чавунних прутів, вбитих у камінь огорожі, не каноник із гладко виголеним підборіддям, а дідок сухорлявої постаті, з неймовірно худим видом і презирливими очима. Пальцями він теребив рідку сиваву борідку. Він слухав когось спокійно, ввічливо, але видно було, як розіскрюється його нутро: як і в Ольги, очима пробігав відсвіт. Мить — і він вибухнув; мить — і він вже говорив, плюючись, захлистуючись, передихаючи; його слово — потік: гриміли речення, палахкотіли, як горючі колоди, що котилися згори вниз, у якомусь титанічному, диявольському пожарищі; його слова, як язики полум'я, лизали мури *Волоської брами Ставропірії*.

Ecce propheta. Життя тоді, мабуть, пливло, як і тепер, сонячно, зовсім не гучно, облічено: виїздили ридвани з єпископами, буряколицими, набренілими, з пальцями, зложеними заздалегідь до благословення; ішли Руською вулицею міщани, лукаво, заздрісно споглядаючи на перехіднів у кращих каптанах; пливли міщанки, дебели, широкозаді, присадкуваті, обважнілі від парчі, від шовку, хутра; ступали вовкуваті хлопці з гривами волосся, в кожухах, — така ж сьогоднішня провінція, закапелок, де протікає лінивий по-

тік — промінь сонця, сміючись, кепкує з тлінності людської.

І пророк — цей вогненний стовп, не завважає, який він самотен, як опускають його слухачі, як, знизуючи рамена, розходиться, рідіє юрба. Але що йому до юрби? Що йому до черви сліпої? Він говорить до каменя.

Мирон сахнувся. Автометаморфоза була гідна подиву. Він навіть сам поскріб себе по підборіддю, немов і в нього була борідка. І раптом — стіни розсунулись. Все щезло.

Він вийшов на ринок біля кам'яниці Любомирських. Тітка продавала газети. «Кур'єр Львовські», «Дзюло»... Купив, як звичайно, й мимохіть, з-під криса капелюха спостеріг, як радник Х. відвернувся. Адже він добре його знає з «бесіди», і щодня вони купували тут газети. Але радник не хотів бути знайомий з ним. Він пішов до кам'яниці «Просвіти», маєстатично несучи своє барилувате тіло. Короткі ноги, довгий кадовб. І меценас З. із текою під пахвою теж шугнув у браму, його лисяче личко тільки видовжилося ще більше: він теж бойкотував Мирона. Так, його бойкотували. Ще на сірих мурах не витлів від сонця напис: «Преч з Міроном!», незугарно писаний студентською рукою. Але й друга частина міста його не пізнавала, не хотіла пізнавати. «Птах, що каляє своє гніздо», — подумав Мирон, й усміх блимнув у його гірких устах. Так його називали на вічу. І тепер нахабно і інші «з політованєм» дивились на нього, не пізнаючи. У цьому був якийсь міщанський шик, якась заразлива мода. Може, щось ненависне, колюче підкрадалось до горла? Може, хотілося б плакати? Хотілося б ридати? На пустелі, проти високого, недосяжно-високого неба. Навіть тут, на цьому ринку, де ішли, котились візочки з дітьми, проштовхувались мудрі, вікові жиди з кільцями пейс, із своїм таємничим шварготінням, де пливли панії, о, лукавоокі, статечні, чеснотливі львів'янки, а за ними офіцери в бузкових мундирах, блискучих височенних чаках, а шаблі на лакованому ремені волочились по хіднику, й ніжно брязкотіли-співали остроги.

Міг би інший згоріти зі стиду. Це були роки величезних провалів, жалюгідних прогр. Перш за все — *університетська катедра*, а за нею стільки, стільки вистраждалось. «Тшеба тего чловека вицьонгнонь з блото» — чи не було безліч упокорюючого в цьому реченні? З трясовиння півголодної «егзистенції», із хронічного стану безгрішшя й нудьги, страшної душевної втоми. Найважніш — про це знали всі. Це не була таємниця. Цього не можна було приховати, особливо тут, в цьому місті, де кожен на обліку. Добре було Байронові — зрікся Англії й виїхав, продавши

родовий замок, в Італію, на вигнання. Хороше тобі вигнання — в гаразді, в розкоші, в своєму домі, з власною челяддю, з прекрасними жінками, що злостили одна одну. Такому легко було страждати, легко було й не печалитись глузуванням земляків. Тут ждали від нього лиш каяття. Перед «патріотами» за непатріотичне «каляння свого власного гнізда». І Мирон запрагнув *побачити Драгоманова*. Він посміхнувся б у бороду, посміхнувся б візантійськими розумними очима, як він знав їх — цих «патріотів»! Як він знав їх, мудрий професор.

Павлік менше знав. Павлик ще міг обурюватися і прощати; хтозна, може, Павликові не діставало лиш однієї якоїсь ланки, щоб поєднатись із цією галайстрою, з цією юркою фарисеїв, гіпокритів, панів *ц. к.* радників, меценасів, докторів, послів, діячів громадської ниви, невтомних ратаїв...

Так, друга треба було, учителя — його руки, що стиснула б руку. Це діяло б як найкоштовніше лікарство. Але Драгоманов був далеко. Пустеля стала ще яскравішою. Сонце, хоч вересневе, пригасле, висіло над ратушем блідим, яскріючим, мов нікелевий гелер, диском. І в цій блідості вулиці пливли лінивими потічками, плелись, як втомлені фіакри під кучерями запилених дерев, і на рогах тоскно, безбарвно продавались терпкі яблука, кислий терен.

...Вниз котиться мій віз. Пов'яли квіти,

Літа на душу накладають пута.

Вже не мені в нові світи летіти,

Війну з життям програв я, мої діти.

Перед намісництвом витягнулись вартові — на варті цього закутка сорокатої, розлогої імперії. Над віденським бургом жовтий прапор з чорним орлом, як і тут, над намісництвом, кволо повис на стеблі. Може, десь далеко, на верховині, збирались хмари. Усе ж Відень був брамою у світ, у широкий світ (а все ж, приємні часи підготовки до габілітації, *часи «Варлаама й Йоасафа»*, віденської провесни) — тут тихо спала, не спала — дрімала старовинна провінція й узаконені століттями верховодили патріархальні звички й звичай фамілій. Всюди: у Лондоні, в Парижі, в Мюнхені — було б інакше. Хіба не продирались на верхогір'я духу діти ковалів, корабельних майстрів, зубожілих шляхтичів? Але тут його морозила люта студінь. Як? Парвеню, якийсь собі там бідолаха, «сарака», — як, кажіть, посмів сколихати наше дозвілля, вдертися непрохано в наше обійстя? Та ба, панедзею, не тільки вдертись посмів, але

ще й сягнув по лаври, що кажу — по лаври, по провід душ народу!.. Все, пане раднику, засади того нігіліста московського і взагалі соціаліста, котрий убирається в красне пір'я європейської цивілізації й науки,— Драгоманова...

Мирон зареготався, так чітко станув перед ним *Качала з «Друга»*. Ні, таки це плем'я справді «сонне, і боляще, й маловірне». Таки не можна любити таку расу, непрворну, недисципліновану і сентиментальну, без гарту й вольової сили... таку родючу на всякого роду ренегатів і первертнів...

І чом один на рідній ниві вид:
Безладдя, зависть і пиха пустая,
І служба ворогу?

Куліш, невгомний, бунтарський Панько Куліш... Чи нема таємного, містичного зв'язку в цій співзвучності Миронової теми «раси непрворної, недисциплінованої» із «народом без пуття і честі»? Ні, Панько Куліш — кармазинник, бунтував для бунту. Вічний протестант, невдаха, затінений, приголомшений великим Тарасом, бився об мур головою з гордошів. Його схема була: я й народ. Миронова схема — народ і я. Песій обов'язок. А в тому безсиле протестанство епігона аристократичної Гетьманщини, що сходиться з кону історії, бо історія не любить залишати провини без покари, гріхів без покути. Від України втікали Ханенки, Безбородьки, Трощинські, Кочубеї, Розумовські, Гоголі,— але Україна не перестала через це жити, вона змінила тільки духову еліту, вона видала генія — *чабана з Моринців*. І коли Куліші схотіли вернутись до України, вона їх не схотіла. Вона вирядила їх у мандрівку з непокоєм у душі, з ненавстю гордістю, з укритим безсилим гнівом, що не вони, не вони судді народу.

Але він, Мирон, він має право судити. Бо він — сам народ.

...Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в лъох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик: пролог, не епілог...

Сидів у кав'ярні. Просто, крізь запилені вікна бачив худі деревця скверу на Гетьманських валах, місток на болотистій Полтві; мухи дзижчали, осінні мухи, скрипів трамвай, а його тягнули коні. Чорна кава, трунок літератів. І тут були знайомі: куняючи за газетами, за шахами. Остен-

танційно повертались плечима, інші демонстративно виходили. «Птах, що власне гніздо каляє».

Хотілось грюкнути кулаком об стіл. По-ковальськи, по-мужицьки. Як у чадній корчмі в Бориславі, де ропники пропивають біду й у хмільних словах, що, мов каменюки, котяться по столах, правду ловив їх гірку, але правдиву.

Ти, брате, любиш Русь,—
Я ж не люблю, сарака!
Ти, брате, патріот,
А я собі — собака!

Патентовані патріоти, згряя людців масійських, завидющих, егоїстичних, містечкових — це їм, їм... Очі різали. Червоні повіки, мов засипані піском. Стукіт у скронях.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана,—
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана...

Нарешті. Один. Не побоявся. *Quel courage civile*. Сів на окраєць. «Докторе, дорогий докторе... пощо ставити себе поза дужками громадянства... вас цінять, ви духовний наш керманич (пригадалися керманичі дараб на Черемоші), але радить... радить, даруйте, ваша простолінійність... Декого, що так скажу. Навіщо ці промови в честь Драгоманова, ви ж знаєте становище громадянства до нього? Навіщо ця стаття в *Кур'єрку*? Пане докторе, ах, пане докторе... Штуки дипломатії бракує вам...»

Мирон відсунув своє крісло. «Я не політик. Політика — це циганство й крутість. Лишаю привілей на політиків проводирям «*соединенних*» партій...».

Мразь. Тільки тому й підійшов, що, озирнувшись, завважив, що в кав'ярні нема нікого знайомого — всі вийшли. Не ском-про-мі-ту-вав себе, пане дзею!

Далі, далі. Геть звідси. З душною кліткою, від дзижчання мух, від чаду. Та-а-ак. Так легко віддихнути. Так легко.

Настирливо:

Війну з життям програв я, любі діти...

Наукова кар'єра — програ. Громадське становище — програ. Родинне життя — програ. Матеріальний добробут — програ. Поетична кар'єра? «*So brav und gut er im innern ist, so gatt er doch зайнен grosen беруф альс діхтер зер ферфегельт*», — посміхнувся. Так говорила пані Гердер про Гете. Може, так говорять і про нього. А може, й зовсім не говорять.

Невимовно мале це місто. Безмежно мале. Тільки віддалились гудки потягів на двірці, ще пил пішов униз, завісою відділив дімки Городецької від горбів святого Юра, як у черево середмістя вп'ялися, мов черви, повзучі, верготливі вулички, Вірменська, Скарбківська; яка рудера цей театр і пахне плісню, страшною плісню столітньої глуші й тиші, а там уже діброви Кайзервальду, все вгору, все вгору. І збіговищем рудер, чорних брам, відьомських зікр, глибоких, вологих цямринь подвір'їв, як у Народному домі, дихає, живе це чудне, це страшне, це глухе місто трьохчотирьох мов. Як тому десять, п'ятдесят, сто, мій Боже, п'ятсот літ. Дивиться, ячить у соняшний пустелі, в ямі вижереній люття пащі сонячного лева це місто, і все однаково, все рівно б'ється серце ц. к. провінції.

Віють вихри історії.

Колись риком обдали ці мури *гармати Хмельницького*. Турки з *Дорошенком* обкурювали Бернардинський кляштор димом мушкетів. *Карло XII* сидів у ратуші, їв пулярду й дивився, як його райтари гвалтують на вулицях міщанок. Ішли на Наполеона рекрути під Асперн. В 1848 — бунтувалася лагідно *Народова Гвардія*. І все так само падають на рогатках Личаківській і Замарстинівській жовто-чорні шлягбавми, й пекарі випікають щодня кайзерки, й ц. к. радники фотографуються в кунтушах та деліях. І вмирають щодня віковиті міщани, й громниці вкладають їм у воскові пальці, й родяться діти — і хрестять їх у церквах і в костелах, і щоночі вилітає кур'єрський потяг на Краків і Відень, і у вітрі, гострому вітрі з верховини, лопоче жовтий прапор з чорним двоголовим орлом над намісництвом.

О, Галичино, *дідизно Данилова*, чим суджено бути тобі — причілком континентів, рубежем імперій, етапом армій і орд у поході, закапелком Європи, що пригадує собі тебе тільки тоді, коли в любашному сні паризьких і віденських капіталістів розприскується срібним, чудесним водограєм мрія про бориславську нафту?..

Вересень тче павутинчасті візерунки в блакитній повітроємі. Снується бабине літо й у фантастичних закапелках Краківського, біля стін синагоги «Золотої Рожі» й на Копитковому, поміж лотками сидух і в тиші Єзуїтського саду. Сонні кам'яніють леви на цоколях біля ратуші. Розкошує південь. І якби ти вийшов, подивився з Високого замку, далі в простори, де синіють пригір'я Карпат, де розбігаються дороги, ти б, Мироне, достеріг, як застигла вічність, мов крилатий птах, мов карпатський хижак — беркут, повисла крилом.

Очі, що ріжуть, утомлені очі прикрив долонею. Другу руку поклав на поруччя лавки. Тихо шарудіє пісок. Крізь листву акацій, ще молоду й густу, сочиться золото півдня. Єзуїтський сад дримає в дозвіллі, ще тішиться тишею, ще тішиться літом. Пройшов офіцер з цитаделі, і вус його чорніє, мов крукокрилля. Мабуть, маляр. Пройшли питомці, замітаючи сухий гравій чорними реверендами. І самотно, в задумі йде жінка. Де бачив її Мирон?.. Де бачив її втомлені, добрі очі в сутінку вій, її лагідні руки, її обличчям урядницької Мадонни? Може, на пошті, відсилаючи рукописи, де працює маніпулянткою; може, в бібліотеці; може, в Кур'єрку, де здавала оголошення. А може, й ніде, може, й вона тільки породження уяви, безсоння, безугавного метикування, чудацьких візій?..

Пройшла. Тільки зукоса поглянула на нього, трішки зменшила кроку, мов хотіла спинитись. Квіти в кльомбах потяглись за її тінню. Беатриче над містом, спинившись, тільки здалека посміхнулась Данте Аліг'єрі.

І пройшла. І пройшла у вічність, і ніколи не знатиме, ніколи не гадатиме:

Як много важить слово,
Одне сердечне, теплеє слівце...

Якби міг заплющити очі й слухати, тільки шереху квіття того слухати! Якби міг забути про все, про струженість горбатих цих днів, червоних очей, набренілих повік, не чути розмов про гелери, не чути сичання повзучої черви, рукою од сіряви закритись, од пилу доріг, цих вулиць, налитих багрецем присмерку, де тоскно зітхають австрійські шлагбавми рогаток — о, якби міг...

В Нірвану, в Нірвану, в Нірвану...
... І розвіюсь в Нірвану.

А тон був у Вишенського. Пустеля — в Мойсея.

Батьку, ковалю нагуєвицький, навіщо, роздимаючи горно своєї кузні, ти спокушав малого Мирона цей «вогонь із кузні брати й на далеку мандрівку життя нести»? Навіщо...

Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга,
Це лиш тому, що склалось так життя...

В Нірвану, в Нірвану, в Нірвану...

Відняв долоню. Глянув над акації — небом зависли хмари. Як *Шекспірів* Антоній глядів-ворожив: хмара витяглась, повисла крилом. Як загадав, адже ж недавно думав про беркута. Карпатський хижак — це була вічність,

з нею правувався, їй грозив. Вічності, що важко застала ці обрії з цісарськими гостинцями, що налягли на це місто, химерно-простецьке, благословенно-прокляте, свято-демоневе місто з його жидівським герготінням, тьмяністю Вірменської вулиці, одноманітністю днів, що тільки в календарі, в день ім'янин найяснішого пана, помальовані червоним, на це місто, до болю безжурне й глухе.

Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте,
За те, що в груді ти ховаєш серце луте...

Влада вічності. Прокляття вічності. Все більше за нього — за Мирона. За його підточений розум, за його працювиті, кропіткі руки, за його мужицьку впертість. Він підміняв слова: беркут — цар. Зовсім конкретно, так, зовсім реально. Ціла програма боротьби. Програма тих, що вони, як і Мирон, — пролог.

Зайшов, звернувши вбік, до Городецької, в квартиру. Тоскно билась муха об шибку, квилула дитина. В цямриння подвір'я ніколи не заглядало сонце. «А ви нам сонце принесли, — сказав, посміхаючись, господар. — Ви нам сонце принесли, пане професоре...» І жінка цього господаря, з посивілим волоссям і юними очима, з мозолистими руками обтерла крісло: «Сідайте, пане професоре. Ой, ви щось нам змарніли, не файно, не файно...» Демко (так звався господар) був із Східниці, працював у залізничних верстатах. «Що ж нового принесли, пане професоре, може, книжечку якусь нову написали для нас? *«Панські жарты»* ваші ми вже всі напам'ять знаємо...»

Беркуте, беркуте!..

Ось кого викликав він, нагуєвицький ковальчук! П'ятсот літ як один спав цей люд. «Плем'я сонне й боляще» — неправда. Земля його мати, Антея. Дивись, беркуте: ось цісарськими гостинцями, ось битими дорогами, через Буськ, Бібрку, Щирець, Любачів звідусіль у це місто ідуть валки, ідуть походи нестримні, котяться з гір лавиною, пруть і пруть люди. Молотом бив його батько крихке залізо, й прискали іскри гніву в очах цього люду, сталь гартував — так гартується цей люд у поході з низин на вершини. Бійся, беркуте! Те, що пробудилось, що встало, випростає наймицькі крижі, вже не піддається так легко тобі. Вже, як ріка в повідь, виходить гнів землі, ярий гнів весни, що всеплодюща, що могутня, як бурелом у Карпатах, гонить снагу свою і рве нею грати, стіни світів, що ти ними, вічносте, гадала замурувати цю землю.

«Пане професоре, ми тільки дивуємося, звідки ви берете

силу на це все? І посидьте ще на правду...» Але він не міг. Він не чув, як просили поздоровити пані й всю родину й не забувати, прийти колись ще, але під неділю, коли й інші прийдуть, бо всі хочуть слухати, бо всі знають пана професора...

Ecce propheta.

Ішов тією самою дорогою. Вниз від Юра, що якийсь залізний, обданий шарлатом, мов у прапорах, стояв над золотими коронами дерев. Ішов повз театр Скарбека, д'горі Вірменською й знов Руською — праворуч виструнчів Бернардинський монастир, і в нього біла луна, як тоді, коли палали передмістя й у їх мареві, на Знесінні, під дубом, сидів і судив дії цього міста залізний гетьман.

Вічності — беркуте, ти владний, подолав тебе Мирон. На чолі вбрались зморшки — «мене додолу зігнуло невідрадних сорок літ» — провів по чолю, очі не пекли, міг стати молодим, таким молодим, як робітнича рань, там за Горощею, під дворцем.

І від думки, що осяяла, спинився. Спинились і люди, озирались, але що було по них? Посміх майнув устами — ні, цей парадокс не був прогрою. Адже ж він сам, ненавидячи беркута, був беркутом. З його серця, де кришилися залізні іскри, — роз'ятрені скалки, з його єдиної таємниці, з його замкненого, недоступного світу душі, мов вулкан, біла промінна сила. Снажилась влада, що не знала ні меж, ні прав. Влада поета. Поета — царя.

Анатолій | ЦВІТ
Соломко | ПАПОРОТИ

кільки ж вона лежить отак, з заплученими очима — годину чи вічність?

Через клятві хворощі не може заснути, не може поринути в таке солодке забуття. Скільки прикрих, гірких хвилин, недоспаних ночей, та жодним наріканням, жодною скаргою не виказала свого болю, свого відчаю.

Добре, що має гарного чоловіка, вірного друга й радника — Климента. Біля нього вона відпочиває душею, відчуває насагу до творчості і підтримку у боротьбі з недугами. І в цьому її щастя, котре вище над звичайне людське, земне.

А на світанку із синіх узищ Кавказьких гір, разом з

пахощами швидкоплинних потічків та розквітлих зелених садків, через відчинену квартиру залетів у кімнату на легеньких крилах сон-диво, сон-видіння. Розплющила очі — і вже вона маленька дівчинка, життєрадісна й здорова, на рідній Волині в селі Колодяжному.

Ось вона збирає квіти в лісовому урочищі Коничівщина й висаджує то зірочкою, то місяцем біля своєї господи. А вже в кімнатах їх, то й не злічити! Яскраві айстри, пишні троянди, барвінок, нагідки...

А ще любить слухати волинські пісні колодязьких дівчат, і сама з ними співає. Любить бігати за село до старого дуба і там з кадуба брати холодну джерельну воду. Носила вузьенькою, звивистою стежкою, яка щоразу щось нове відкривала для неї. То гніздечко соловейка покаже, то вільху, завітчану довгими вервечками дикого хмелю з широким листом і світло-зеленими шишечками зверху. А то пригостить солодко-кислими ягодами малини.

А це днями угледіла під присмерковим навісом вільхи двох новосельців — молоденькі стебельця бузини, розго-нисті й гарні. На верхів'ї вже й листячко букетиком — довгасте, скручене жолобочком.

Поставила тоді відерце, роздивилась — звідки ж вони тут з'явилися? Начебто ніхто й не садив... Присіла, розгорнула траву і враз збагнула: від материнського стовбурця пішли. Це ж минулої весни розчищали стежку й зрубали розлогого куща старої бузини. Гілля зібрали, а про оцупок окоренового стовбурця (видно, в поспіху) й забули. А згодом тепленький дощ покропив землю, трава зелена піднялася й сховала його. Ось і вирости стебла: все віддала їм мати-бузина, аби продовжити життя.

А близнюки-брати вже зухвало змахнули вгору, випередили зелену траву в рості, прошили стовбурець коріннями й заглибились у землю. Мине кілька літ — і знову на цім місці куш бузини зеленітиме...

А коли не могла ходити, недугою була прикута до ліжка, то дівчинка з великої бідної сім'ї, Варя Дмитрук, з якою приятелювала, співала їй пісень, розповідала поліські легенди, приносила води джерельної.

— То вода з кадуба, Варю? — питала.

— Так, Лесю, з кадуба, — відказувала та подрузі.

А ще любила слухати гру на сопілці старого пастуха, доброго й мудрого дядька Лева, який і сад цей яблуневий посадив, і на широкій галяві предковічного лісу, під крилатим дубом, хату собі змайстрував. Отож і бігала до його оселі, затишної й привітної. А він яблуками пригощав

її стиглими, розповідав про чудодійну силу трав і квітів, про лісових мешканців — Мавку, Лісовика, Водяника, Перелесника, Оха-Чудотвора, Трьомсина, Царівну Хвилю. Водив до озера, що понад Нечіминим, навчав слухати таємничу симфонію зеленого лісу. Довго живе на цьому світі, так довго, що й лік своїм літам згубив. Лице його все в зморшках, глибокими борозенками порізане, а сам такий поважний і з виду лагідний. Довге волосся білими хвилями з-під сивої повстяної шапки-рогатки на плечі спадає. Одіж на нім полотняна, на ремінці, коло пояса, ніжик висить, а через плече — виплетена з лика торба на широкім ремені.

— Зведіть мене з Мавкою... — просить його Леся.

— А для чого це тобі, дитино моя? — допитливо мружить очі дядько Лев.

— Попрошу, щоб цвіт папороті показала, — тихо відказує. — Зірву його і матиму багато-багато грошей.

— Ова! — спохмурів нараз.

— Але ж не для себе! — схвильовано пояснює дівчинка. — Для бідних! Роздам... щоб всі щасливі були!

Дядько Лев лагідно всміхається й заходжується ладнати свою люльку. Припалює, втягує в себе пахучого диму і вже потім серйозно проказує:

— Сьогодні бався, а в суботу, як не побоїшся, приходи. Саме опівночі, на Івана Купала, й розцвіте папороть. Мавка чекатиме на тебе. Дивись, не забудь, бо папороть цвіте тільки раз на рік!

— Не забуду, дядьку! — спурхує метеликом і мчить на галяву квіти збирати. Сплете вінок і мамі понесе...

А посеред галяви просторі, на видності, плакуча береза росте — висока й струнка. Подме пустун-вітерець — захвилюється, затріпоче повислими косами. Видно, вона і сама знає про свої чарівні принади — чи не тому так спокійно й поважно видивляється на сусідів своїх. А їх чимало — віковічні дуби, сосни і ялини, молоденькі полохливі осинки, зелений гурт юних ялин, памолодь горобини й черемхи. А між ними квіти й квіти — і не злічити...

Білі хмари задивляються на красуню лісову, вітри залітають погратися з її довгими косами. А птахи — ті запросто сідають на гілки, щоб перемовитись про красне літечко, про навколишню красу, про щастя жити у світі...

А й справді — скільки ж вона лежить отак нерухомо, із заплещеними очима?..

І вже на ногах: зіскакує з ліжка, вдягається й вислизує з кімнати. А надворі, куди не глянь, біла фата місячної

ночі господарює — і яблуневий сад, і батьківська оселя, і віковічні ліси, і її будиночок — у тій фаті.

Білий будинок посеред яблуневого саду — то дарунок батька. Серед дітей своїх найбільше любив її — хворобливу тендітну дівчинку з сумними очима і лагідною усмішкою. Отож і дарунок той — вияв любові й прихильності батьківського серця...

Шумлять над головою правічні дуби, а он там, вдалині, за чагарником, вирізняються сосни. А ще далі, на просіці, гурт білостовбурних беріз. Як непосидючі дівчата, збіглися до купи і вже зашепотіли, затаємничали про щось своє. І тиша така в лісі, хоч бери й пригорщами пий досхочу.

А ось і галява з плакучою березою і великим просторим дубом. З одного її боку — куп'я й очерет, з другого — світло-зелена драговина. То бараги зеленого озера, що утворилось з лісового струмка. Струмок вибігає з гущавини лісу і стікає в озеро, перетинає його, а на другім боці знову витікає й губиться в хащах. Озеро тиховиде, вкрите ряскою та лататтям, з чистим плесом на середині, з багністими нерівними берегами, на яких ростуть жовті й білі лілеї. А ще дядько Лев розповідав, що в тому озері живуть Водяник, його донька — красуня Русалка й маленькі, бліденькі, у білих сорочечках, Потерчата...

Туман легенькою пеленою припав до озера, а то враз захвилюється від потугу сонного вітерця, розійдеться в одному місці й відкриває блідо-блакитну гладь.

У лісі темно, але темрява не густа — прозора, просівається місячними променями. І крізь цю темінь, крізь цю загадкову тишу Леся виразно чує якісь таємничі звуки — ніжні й мелодійні. Повернула голову на ті звуки й побачила дівчину, яка саме вибігла з гущавини. Якась незвичайна, й вбрання на ній дивне — ясно-зелене; чорні коси розпущені, з зеленим полиском, і босоніж.

Дівчина сплела довге віття на плакучій березі, сіла в нього й почала гойдатись, мов у колиці. Зітхнув спростання нетерпеливо вітерець, прокинувся й оббіг неспіхом круг галяви, лоскотучи зелені віти дерев. Скрадливо зашелестів туман на озері й білими хвилями прилинув до чорних хащів, а очерет тим часом щось таємниче зашепотів осоці і сховався у млі. А дівчина, гойдаючись, тихо наспівувала, і біля неї звідкілясь з'явилися блискоти світла, і звої тіней химерний танок повели, то поблискуючи барвами квітів, то згасаючи у пільмі.

— Хто ти... дівчино? — ступила крок до незнайомки Леся.

— Ой, як ти мене налякала! — зіскочила зі своєї гойдалки.— Я — Мавка лісова! А ти, певно, Леся!

— Звідки знаєш моє ймення? — голосно вигукнула, ледве стримуючи нетерпіння.

— Дядько Лев розповідав! — уже спокійно мовила.

— То ти... Мавка! Про тебе я теж від дядька Лева чула, але ще зроду не бачила тебе... То ти ... така, як і я! Та ні, хутчій, як панна, як царівна лісова! І руки в тебе білі, і сама тоненька, і голос у тебе чистий, як струмок джерельний!.. Виходить, і ти дядька Лева знаєш?

— А хто ж із наших його не зна! — здивовано вигукнула Мавка.— Він нам приятель, і ми всі любимо його! То він тільки жартома осикою та терличем лякає нас! А так він добрий, щирий і хороший! Завдяки йому і дуб цей живе досі. Багато траплялось покупців на цього дуба, багато й грошей дядьку Леву обіцяли! Але закликав на життя, що дуба повік не дасть рубати! Сказав іще, як буде помирати, отут під дубом щоб і поховали його. Тоді ж і ми поклялись, що дядько Лев і вся його рідня повік безпечмі будуть у цьому лісі!

— А я й не знала, хоча й давно вже з ним приятелюю!

— То знатимеш! — радо вигукнула Мавка і міцно стиснула руку Лесі.— Ходімо, сестро! Зірвеш свій цвіт папороті! Щасливий той, хто дарує щастя іншим!

— Ходімо, Мавко!

— Наш шлях не близький, Лесю... Отож... що не побачиш, що не почувеш — не лякайся! — попередила Мавка.— Поки ти моя гостя, злого з тобою нічого не трапиться!

Взявшись за руки, рушили до гущавини — дикої й таємничої. В лісі раптом посвітлішало і щось попереду заворушилось, загомоніло. Струмок, що досі спокійною смужкою світився в темряві ночі, зашумував, забринів і вихлюпнув зі своїх вод молодого, білявого, синьоого, з буйними і плавними рухами, вродливого юнака. Одіж на ньому міниться барвами від каламутно-жовтої до ясно-блакитної й поблискує гострими золотистими іскрами.

— Мавко, хто се з тобою? — з тривогою в голосі спитав юнак.

— Не хвилюйся! Се Леся — сестра моя! Сьогодні гостя наша! — усміхнулася самими очима Мавка.

А як ступили на берег озера, підпливла до них дівчина. Два вінки на ній — один більший, зелений, другий маленький, як корона, і з-під нього серпанок спадає.

— З ким блукаєш тут, Мавко? — знадливо всміхається й протягує до Лесі руки.

— Се Леся, сестра моя і гостя наша!

А посеред озера враз виринає древній, сивий дід — довге волосся і довга біла борода всуміш із баговинням звисають аж до пояса. На голові корона із скойок.

— Хто спокій наш бентежить тут? — голосом глухим, але дужим грізно запитує.

— То, батьку, Леся, посестра Мавки, прийшла до нас у гості! — заспокоює його Русалка.

Водяник поволі занурюється у воду...

Стежину перегородило звалене дерево. На ній, щось вуркочучи, сидить маленький бородатий дідок й смочє люльку. У довгій киреї барви старого золота з темно-червоною габою внизу, у волохатій шапці, обвитій гілками достиглого хмелю.

— Се гостя твоя, Мавко? — кивнув на Лесю.

— Так, дідуню Лісовик...

— Що ж, тоді веди її до нашого заповітного місця. Я знаю вже, вона добра душа, дядько Лев розказував про неї. Злого нам не скоїть, — поважно мовив.

Лісовик зводиться на ноги, ступає крок до дівчат, розкриває перед ними свою кирею, дістає пишну, золотом гаптовану багрянницю і срібний серпанок. Надягає багрянець поверх одержі Лесиної, а Мавка вже птахою летить до калини й швидко ламає червоні кетяги ягід. Потому звиває вінок, розпускає Лесині коси й квітчає, а та вже нахилиє голову перед Лісовиком, і він накидає їй срібний серпанок.

— О! Тепер ти вже як наша! Як царівна лісова й справжня сестра Мавки! — Й, поважно кивнувши обом, меткою ходою йде в гущавину й зникає там...

Нічний вітерець у зеленому верховітті ясеня заплутався й про щось шепочеться з ним тихо.

— Чого-то ясень киває вітами своїми? — зупиняється Леся.

— То він добра нам зичить! А он дика рожа вітаннячко нам шле!

— Хіба?! — намагаючись стримати хвилювання, вражено скрикнула Леся. — А я й не знала, що вони так можуть розмовляти! Я думала, що все, що на землі росте: і дерева, і квіти — німе!

— Е, ні, люба сестрице! Нічого в лісі нема німого!..

З гущавини вибігає меткий хлопець у червоній одержі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, блискучими очима.

— Далеко йдеш, Мавко?

— До нашого заповітного місця. Сестру свою веду туди.

Хай буде щаслива й добра для всіх нас і для людей своїх!.. А ти, Перелеснику, куди? Там же, в житі, Русалка Польова на тебе чекає?

— Я вже забув її! Летим зі мною, Мавко!

— Ну, як я можу! У мене ж гостя!

— Не хочеш!.. Тоді давай побратаємось!..

— Ні, ні, Перелеснику! Не хочу болю завдавати своїй сестрі... Русалці Польовій! Прощай! Лети скоріш до неї!

Край невеличкої галяви Мавка зупиняється. Галява враз наче аж меншає, опускається донизу, а темна стіна лісу піднімається високо-високо, туди, звідки клапоть неба дивиться на них очима зірок.

— Ось ми й прийшли, Лесю! — мовила схвильовано. — Бачиш ці три пагорбки? Опівночі на них багато різних квітів з'являється. Та не зарся на них! Квітку папороті зірвеш, коли розцвіте вона. І мерщій назад, не оглядайся тільки, не зупиняйся, щоб там не сталося.

І вже нема Мавки. Вона стає білою, прозорою постаттю, відступає від Лесі все далі й далі і... немов туман, розстає.

— Не забудь, що я тобі сказала-а-а...

Ступила до тих пагорбків й застигла в мовчазному чеканні. І раптом гасне місяць, і стає темно-претемно. Леся аж голову в плечі втягнула, так лячно стало. Не встигла й оговтатись, як небо прорізала блискавиця і в її зблиску перед собою побачила квіти — багато-багато квітів. І всі якісь незвичайні, небачені досі, а між ними — листя папороті. Дивиться на папороть і тільки її й бачить. А за якусь мить маленька брунька квітки ледь видимим червоним вогником починає жевріти. Немовби ожила після довгої ночі, стрепенулась — росте, росте і стає все більша і більша. І вже то не вогник маленький, а жарина велика тріщить іскрами в усі боки. А ще за мить і квітка з неї з'являється, наче жар-птиця палахкотить вогнем, наче застигла блискавка — яскравіше сонця. І вже ліс сторожко замирає, осяяний яскравою і соковитою вогненною квіткою папороті. Ніде й не шелесне.

Отямившись, вже й руку простягла до цієї небаченої ніколи квітки. І враз смикає назад: десятки, сотні волохатих рук з кривавими пальцями й гострими кігтями тягнуться до неї, хочуть, певно, зірвати. Стогнуть пугачі, регочуть сови, протяжно й сумно виють вовки. А тоді всі звуки обриваються, саме в цю мить Леся смикає стебельце — і ось вже квітка папороті у неї в руках. Вона високо підносить над головою вогненного клубка й вихором завертає назад, а позаду навісний тупіт, наче жене за нею табун диких

коней. В грудях похололо, й не чути серця, чи вискочило, чи зупинилось — наддала ходи і ще хутчіше побігла. Мигають вогненні блискавиці, гуркоче страшенно грім, шумить вітер, аж дерева вгинаються чи й не до самої землі. А позаду все той же страшний тупіт і диявольський сміх. Небо розколюється, земля тремтить і ось-ось розверзеться перед Лесею і потягне в темне, страшне підземелля.

І враз поперед неї й справді розходиться земля, і звідти з'являється щось темне, ширше й спотворене. Простягає до Лесі довгі, волохаті, кістляві руки.

Леся на бігу зупиняється, важко дихаючи, й ще вище піднімає вогненну квітку папороті. Обличчя в неї смертельно бліде, проте очі випромінюють звитягу. Марище в злості й гніві страшенно ричить, відступає назад, й земля знову поглинає його.

Ліс раптово розступається перед нею й залишається позаду — прадавній, дикий і таємничий. З деревами-велетями, з густим мереживом могутніх віт, крізь які ні неба, ні сонця не видно.

Починало сіріти, червоний круг сонця, піднімаючись з-за краєвиду, неспіхом розсипає золотаві промені. І ліс, і зелені луки, що підступають впритул до нього, і все живе в природі прокидається від нічного сну.

Всі Лесині страхи, всі її побоювання лишилися там, у лісі. Вона вже йшла спокійно і неспіхом, повільно, із-за верховіть його викочувалося сонце, зітхало поле, блищала трава в росинах діамантових...

Поетеса розплющує очі, радо усміхається досвітку, що причаївся під її вікном, ніби боячись сполохати сон-диво, сон-видіння, й піднімається з ліжка. І немов ожила вона, немов удруге народилася, немов зникла ненависна хвороба, немов і не було її.

Зараз вона сяде до столу й буде писати про Мавку, дядька Лева, про кохання... А потім піде до людей і понесе їм квітку папороті — квітку свого Слова, запалить досвітні вогні.

Давно не білена стара хата... Похилена стіна. Невелике криве віконце... Занехаяне порожнє подвір'я заросло споришем та подорожником. Сусідська квочка дбайливо скликає курчат, а вони, пухнаті, цвірінькають та котяться звідусіль жовтавими кульбабами на завзяте: «Кво-кво-кво!». З освітленого сонцем вікна прозориста тонка рука сіє курчатам крихти. Наскісок по землі, навколо тоненької черешні, лежать білі пелюстки цвіту — одцвіла так швидко.

По один і по другий бік тину чути у сусідів на подвір'ях та городах голоси... Земля вогка, тепло, вітру немає — сіють мак. Мажуть к Великодню хати... Копають грядки.

Довгасте, виснажене хворобою обличчя схилилося на тонку руку, темне волосся придавилося об лутку, а гарячий погляд оглядає кожне курча, кожну квітку. Діждав теплого сонячного дня, та немає снаги вийти з хати, дійти до нагрітої промінням призьби... Весняне запашне повітря за вікном...

А в хаті від сонячного проміння ще брудніше й сморідніше. Чорне павутиння позасновувало кутки і звисає з стелі. Чорні брудні рядна й подушки. Читана й перечитана купка книжок на столі біля узголів'я постелі. Земляна долівка у шкарлупинні цибулі, картоплі, буряків, — не добачає батько вимести все деркачем! І стіл такий заляпаний борщем, юшкою.

Хворий одводить очі за вікно. Думки його пішли за старим батьком. Сьогодні вийшов хліб. Немає чого їсти. Пошкандибав до сестри — тітки Васьки — по хліб та картоплю і в крамницю по олію. Чепурна хата в тітки Васьки. З усіх родичів у неї найбільше жалю до брата. Гарячим частує зараз, а батько розчуливсь і благає:

— Змилуйся, сестро, попери шмаття... Підмаж трохи в хаті, хоч ради Великодня!

Підстаркувата тітка Васька відповідає, ще й рукою так резонно:

— Та чи мені життя надокучило? Чи мені вже людей одцуратися? Та в тебе ж, Юхиме, самої зарази повнісінька хата?!

— Змилуйся, сестро! Сама бачиш мою недолю. Ждемо Ярему на празник — обіцяв тобі кубового на спідницю

набрати. І що за люди в Харківцях стали? Тепер, бач, зарази бояться, а через кого та зараза?! У тисяча дев'ятсот п'ятому році мої двері на клямку до пізньої ночі не причинялися: кожен приходив — і кожному був потрібений мій Архип Юхимович. Аякже! Панську, бач, землю розприділював. Харпаків та злиднів хазяїнами поробити мріяв. Ось і домріявся! Тепер багаті цькують, а голота нещасна боїться й повз двір Тесленків перейти. Якби ж хоч стара моя жива була, а то що я здолаю сам, та ще й з одною рукою?!

Тітка Васька сіла навпроти брата, підперла жалісливо щоку рукою.

— Хоч би вже він помирав швидше. І сам страждає, і других при собі... Ти — старий, ще з одною рукою, а він лежить та й лежить... Ярема — молодий і здоровий... Його й судити гріх. Хіба легко йому вас двох утримувати на свою учительську плату? Йому, молодому, кортить попарубкувати... покрасуватися, от і велосипеда собі справив. Його й судити гріх.

Старий доїв борщ, дожував хліб і махнув рукою:

— Дожидаю Ярему... Порадимося тоді. Щось треба робити! Так змилуйся, сестро, прийди та трохи попорай у хаті. Бо я ж хочу й скопати ще сьогодні під цибульку грядку або що... Ще й у крамницю по олію та махорку треба, а він же там один...

— Та вже ходіть. Я збиралася й сама сьогодні. Узняв хліба до неділі, а це ж завтра й вербна субота...

Батько встає. Хреститься до кутка. Бере на плече торбину. Тітка Васька оглядається скрізь. Збирає у корзину глечики, горщечки і бубонить:

— Молочко тут... каша пшоняна... борщик... Він же недужий — йому і у Великий Піст не гріх молочко.

І ось ідуть весняною вулицею обоє. Батько сухий, згорблений, з клунком через плече, а тітка Васька низенька, округла, з корзиною на руці й пучечком зеленої цибулі в другій.

Хворий терпляче чекає, поки обоє перелазять через перелаз. Здоровжаються. І тітка простягає йому зелений пучечок:

— Зелена цибуля помічна, вона кров прочищає, а я тобі взяла найкращу, найпервішу.

П'ять днів уже гуляли школярі. П'ять днів виглядали Ярему Юхимовича батько та брат. Приїхав у полудень. Батько зустрів сина за перелазом, і в його голосі бриніло старече безсилля:

— Чи таку старість я собі у вас вислужив? Ти одцурався, а твій брат лежить. Сам і піч топлю, сам і їсти варю, та з одною рукою ж! А він же лежить, і за ним треба, як за малою дитиною... Чи такої старості я од вас сподівався? От кину хату й піду до брата Гната. Робіть тоді, що знаєте.

Увійшов Ярема Юхимович до хати. Поглянув на брата: морозом пройняло, а після — окропом. Лежав чорний, висхлий, мов чужий, — самий кістяк, шкірою обтягнений. Очима світить з глибини черепа... Жалем і покутою здавило горлянку здорового, і голос у перших словах тремтів:

— Здорові були! Оце і я... Дожидав грошей. Позавчора тільки одержав, так я вже zarazом заїхав до Лохвиці скупитися. — При цих словах поклав на стіл клунок. — Твоїх знайомих бачив — переказували тобі привітання.

Під упертим, пекучим поглядом менший втрачав рівновагу. Брати росли не схожими між собою. Архип — гінкий, вузькоплечий, горбоносий. Ярема — широкоплечий, червонощокий, з дужим голосом. Зараз він говорить густим басом:

— Я хотів у Лохвиці добре одчитати твоїх друзів. Вони, бач, здорові і так справно виряджені, а ти...

Рвучким тенором спитав хворий:

— А кого ти бачив?

Ярема немов зсунув з себе мульку ніяковість, далі казав вільніше:

— Та всіх бачив. І Порфирія, і Шибшівну, і ту чорнооку вчительку у білій свитці та квітчастій хустці.

Хворий одкашлявся і знов:

— За що ж їх треба одчитувати?

— А кому ж дякувати, що ти це лежиш? Це ж усе та поїздочка на збори до Лохвиці наробила. Знали ж, що ні в чому було їхати, викликали, *то й заслаб*. От стільки лежиш, вважай, з Різдва! Що це ти собі думаєш?

Ярема потяг табуретку і сів ближче до брата. Довгим надсадним кашлем зайшовся хворий. Молодший став питати сміліш:

— Як же це так без лікування й лежати?

Знесилений кашлем, хворий приплющив свій палаючий зір і перегодом:

— А де ж мені лежати? А чим же лікуватися? У Лохвиці до лікарні не беруть, а дома — сам бачиш. Оце позавчора написав у Київ... Ще восени *видрукували мою книжечку*, а грошей не шлють. Казали, що двадцять п'ять

карбованців пришлють. За те, що нездужаю, також три листи подав. От-от повинна й відповідь надійти.

— Ти не вмієш з тими українськими панами... Ось дай напишу їм я!

— Українські чи неукраїнські — пани скрізь однакові, брате. А ти напиши й справді. Може, мене у київську лікарню абощо...

— Це й справді. Якби тебе до Києва забрали на лікування. Там же і лікарні, і лікарі, і професори. У Києві, Архипе, і незчуєшся, коли тебе й на ноги поставлять.

Сонце крізь вікно освітило постать Яреми. Був він у всьому новому, просто з крамниці. Нові черевики, костюм, сорочка з галстуком і кашкет під студентський. Зніжковів. Поклав кашкета на стіл, а сам одсунувсь у затінок, а на червонощокому обличчі і в очах неспокійна думка: «От не уявляв собі його стану... Витратив усі чисто гроші. Як же тепер? Хіба піти до дядька Гната?»

Хворий мов читав це переживання братове та:

— Це ж весна... Великдень через три дні. Ти ж молодий парубок і добре, що причепурився: це ж, мабуть, наборг?

— Та трохи наборг: вісім карбованців позичив... — похапцем підтакнув Ярема, радий, що так просто й легко розв'язується прикре грошове питання.

А хворий продовжує:

— Це б же тобі, Яремочко, погуляти, а я своєю заразою молодь од хати одбиваю. О, наш старий не втерпів, побіг по тітку Ваську...

Тільки на три роки молодший Ярема від Архипа, а той здається років на 15—20 старішим за брата.

До хати увійшли батько й тітка Васька.

У сусідів цвів бузок. На молодій черешні перед вікном твердими кулями зеленіли ягоди, а листя дірчасто-іржаве... Гусінь об'їла всі сади на селі. Приїхав на літні канікули Ярема Юхимович. Тридцять верст прокотив на своєму велосипеді. Поставив дбайливо машину в сінях і увійшов до хати:

— Здоров, брате! Ось тобі гостинців привіз.

Червонощокий і міцноголосий, подає хворому пакуночок і дві книжки й сідає перед братом. Архип лежить у білій полотняній сорочці. В хаті прибрано. Ярема дивиться, як Архип своїми довгастими тонкими пальцями розгортає книжки, радо усміхається і каже:

— Коцюбинський... Марко Вовчок... Наче ти й знав!

У газеті читав, що ці книжки продаються, і так кортіло їх прочитати!

— Ти розгорни пакунок... Там ковбаса й франдзолі. Мабуть, іноді хочеться і городського попоїсти?

— Батько пішли до крамниці та до тітки Васьки... Тільки вчора одержав я з Києва трохи грошей. Не всі, а трохи... Цілий рік у себе держать мої гроші,— затуманилися очі у хворого, і закашлявся потужно й довго.

— Це, мабуть, мій лист шилом у їхню печінку попав! — промовив Ярема і одразу ж спитав: — А що ж тепер далі робитимемо?

Піт краплисто виступив на чолі хворого. Поклав біля себе книжки. Примружив втомлені очі. У покутнє віконце зачервонів захід сонця. Долівка застелена травою та зіллям.

Ярема знов:

— Треба щось робити. Треба тобі лікуватися. Хворобу треба вбивати, а то... У мене є тридцять шість карбованців. Це я припас тобі на дорогу до Києва.

— Спасибі тобі, Яремочко. Тільки ж вони про моє лікування нічого не пишуть. Не вірять у хворобу, чи що? Українські пани чи якісь інші — всі однакові!

— Тобі треба їхати до Лохвиці,— вирішив Ярема.

— Ні, почекай. Раніше треба довідатися, щоб не дарма їхати. Була в мене в Лохвиці товаришка. Золоте серце. Ревеккою її звуть. Тільки про неї щоб ніхто від тебе не почув. Ти їй все і про все поясни. Якщо її не заарештовано, то вона щось вигадає... Така вона.

Другого дня з сонцем підвівся і поїхав до Лохвиці Ярема. Повернув надвечір. Недужий так підупав, що вже голови й до вікна не здолав підвести.

— Наче ти й знав. Три місяці як заарештована Ревека, і вивезли її до Харкова.

По жовтій запалій щоці Архиповій покотилася сльоза. Приплющив очі. Тонкими довгастими пальцями щось довго перебирав на грудях полотно сорочки. Одкрив пошерхлі вуста і глянув страдницьким поглядом на брата:

— Тоді їдь у село Луку. Там і лікарня... Були в мене там побратими по в'язницях та заслання... Я тобі запишу їх. Двох у Сибір на вічне заслання вислали. А двоє там — чув я...

Ярема твердо відповів:

— Часу гаяти нема чого. Удосвіта завтра виїду до Луки. А ти сьогодні записку приготуй! — Та до батька: — Чи вечеряли вже?

— Он там на полиці часник і хліб, а вода в цеберці,— відповів старий синам, не повертаючися з полу, де лежав.

Архип закашлявся, подивився на глечик з сметаною біля себе:

— Дівка Миронова мені сьогодні принесла пиріжків з квасолею та сметани...

Ярема одразу ж:

— Мирон хоч і бідний, а добро пам'ятає. Ти ж його від в'язниці врятував у тисяча дев'ятсот п'ятому році. Ні, ні, не хочу — хай сметана буде тобі!

— Тітка Васька не приходила сьогодні, а батько полов свій город. Та й дим іде в хату, коли піч топлять,— пояснював Архип.

— Хліб м'який, часник чистий, вода свіжа — якої мені ще вечері треба? — заспокоював Ярема.

Удосвіта осідлав Ярема Юхимович свого велосипеда та й майнув у село Луку. Повернув пізно вночі. У хаті блимав каганець. Глухий батько по-старечому хропів на полу. А з лави з-за столу світилися тривожно-запитливі очі хворого. Ярема пройшовся по хаті, розминаючи м'язи, напився води. Видно, що був задоволений подорожжю. Підсів до брата:

— Ну, Архипе, збирайся до Луки. Там усе вже для тебе наготовлено. Усіх побачив, з усіма про тебе умовився, і скрізь усе добре. Твої побратими тобі кланяються. Онопрій на залізниці служить за стрілочника. Матвій у панів Худоліїв. За тобою обидва — мов за рідним своїм. Пішов з ними обома і до лікарні. Лікарка — литвинка чи полячка, і така моторна. Онопрій та Матвій почали про тебе, а вона одразу ж зачепилася за два слова: «Письменник? Політичний? Про що більше говорити? Просто до мене його везіть». От, я тобі скажу, люди! Там, у Луках, один професор *Туган-Барановський* собі дачу збудував. Білий високий палац на горі такий химерний: різні в ньому вікна — і з кожного боку інші. Далеко видно його. Червоною черепицею вкритий. Кажуть, у тому палаці велика сила книжок. Лучанських учителів туди іноді в гості кличуть. І книжки дають читати. От де ти наговоришся і начитаєшся, Архипе! Я тобі масті для черевиків купив. Тітка Васька сорочки попере, а я й мила дістав. Ти молоко сьогодні пив?

— Пив... через силу. Це ти, Яремочко, зморився? Їсти, мабуть, хочеш, а батько сплять. У печі борщ. На припічку каша. Тітка сьогодні варила...

— От і добре. Скину сорочку верхню і сам собі повечеряю. А ти зі мною не хочеш?

— Куди там... У мене ще й обід камінним котком у животі під груди підпирає.

Минуло кілька днів у зборах. Виїхали з Харківців надвечір, щоб їхати холодком. Зібралися виряджати Архипа Юхимовича. Небагато прийшло: два вчителі, дехто з сусідів, тітка Васька.

— Видужуйте та повертайтеся! — казав стриманий Мирон.

— Газету й журнали я приноситиму... видужуй! Товаришу вчитель!

— Прости мене, сину, не нарікай!.. Щаслива тобі путь!

— Ой голубчику ж мій, та куди ж це тебе везуть? Та пощо тебе з рідної хати помирати везуть? — голосила тітка Васька.

Свіжим духовитим сіном вимощено воза. Білим рядном дбайливо обгорнуте сіно. Ще й друге рядно принесли від дядька Гната, щоб прикрити хворого від пороху та нічної роси. Лежить на возі Архип Юхимович. Свіжопоголений, вимитий, у чистому, празниковому. Настрій підвищений у нього: розмовляє і всміхається. Віз рушає з подвір'я. Батько тримає свою єдину руку на полудрабку:

— Не сердься на мене, старого, сину. Я б радніший був...

Випустив віз батько. Схилився на одчинене воріття сивою головою і зайшовся глухим, старечим плачем.

На околиці села прощаються усього троє. Прощай, батьківська хато! Прощай, село Харківці!

Напівлежить на сіні Архип Юхимович. Темні невеликі вуса, на западинах щік — лиховісні рум'янці. Глибокі темні очі ошукуюче оглядають краєвид то по один бік, то по другий. Там, на передку, боком до хворого сидить Ярема Юхимович, він поганяє. Їдуть тільки вдвох. Проїхали мовчки з півгодини. Тоді хворий розірвав мовчання. Казав до брата чи до себе, видно, не міг мовчати:

— Знаєш, Яремко, кого я пригадав? Григорія Савича Сковороду. Він також цим самим шляхом ходив... Та й кумедна його доля! У всіх столицях світу, мені казали, є книжки Сковороди. Я сам бачив про нього в Києві *товсту книгу*. А в його рідному селі немає ні його книжок, ні його могили... Я був у Чорнухах, так там і вчителі в школі нічого ніколи не чули про Сковороду. Звісно вже — вчителі які... А й Шевченко малим списував вірші Сковороди, пригадуєш?

— Гей-гей, Архипе! Соколині в тебе думки... Сковорода — то орел! — посміхнувся молодший брат, і його

слова мов підтримували урочистість настрою хворого.

Старшому радісно, що брат його зрозумів і соколом назвав. Архип Юхимович приплющив очі і мовчить якийсь час. Навіть його завжди рухливі тонкі пальці тихо лежать на рядні.

Шакапина повільно переставляє ноги, і тихо котиться вбогий драбинчастий віз. Прозористі ніздрі довгого, з горбинкою носа хворого тремтять, коли проїздять повз густі жита в цвіту.

Шлях то одходить, то наближається до спокійної річки Сули. Там, на луках, біля закурчавлених молодим очеретом берегів, півобідрані пастушата пасуть худобу, підбігають до шляху і блискучо-голодними очима мовчки стежать за подорожніми.

Широко-весело, поки очі сягають, брилється долина. Озимина змагається з яриною. Зелено ген-ген аж до зеленого неба на виднокрузі. А в цій зеленявині пишними зеленими кораблями плывуть-стоять високі гаї.

Архип Юхимович довго й напружено викашлює на шлях, обтирає засмаглі губи хусткою і каже напруженим хрипким голосом:

— А скибочки селянської землі з кожним роком вужчають та куцішають, а глянь — яка довга та широка панська земля.

Ярема Юхимович повертає до брата заклопотане обличчя, замотує віжки за полудрабок і, поправляючи на хворому рядно, каже по-іншому:

— Весели себе думками, Архипе, і мовчи. Ще себе розтривожиш балаканиною, що і в лікарню такого не візьмуть. А що я тоді? Знаєш сам, що на учителюванні я за тонке держуся... Призначив мене інспектор до Полтави на курси: не можу й на один день спізнитися. Розумієш сам, які в інспектора козири? І я був заарештований, і ти в мене кругом на підозрінні... Що політичний, а український письменник — само собою. Ти думай веселе та дихай, чуєш, як жита цвітуть? Ти, Архипе, літати любиш, а тепер такі часи, що й по землі ходити треба з оглядкою, тепер треба повзати та плазувати... Сам розумієш — час такий.

Торохтить віз по м'якому шляху. Пил густим шаром осідає на подорожніх і високим муром постає за возом. Котиться віз повз гай. Тут осики, мов убогі матері, виснажені й сердиті. Тут і розложисті клени — статечні матері-заможниці... І молоді берізки, наче хазяйські дівчата. І мудрі поважні діди — дуби. Луною по гаю віддає торохтіння воза. А вгорі повільно суне злото-вогнева скирта

пшениці, ось дійшла до виднокруга на заході, запалахкотіла полум'ям — розгубила, розметала по стеблині свої червоні снопи далеко на всі сторони. Зайшло сонце.

Ярема Юхимович тривожно вдивляється в обличчя хворого і питає:

— Архипе, чи не хочеш підвечеряти?

— Не хочеться... От якби напиться!

— Чому ж мовчиш? Цілу пляшку води я для тебе взяв.

— Ніч буде місячна: дурно ми боялися хмар... ні одної не видно,— лагідно і покірно каже хворий.

Ярема Юхимович зупиняє шкапину. Стрибає з воза. Дає напиться братові. Підмощує сіна під спину і прикриває рядном. Питає:

— Ти не дуже втомився? Може б, заснув?

— Це добре, що ти воду взяв... Я таки вже дрімаю, може, й засну.

— Я потихеньку їхатиму. Диви-диви, он... лисиця. А хвіст пишний та рудий, аж по землі волочить. У гай, он куди, в ліщину сховалася,— з жалем показав здоровий брат.

— Я аж чотири зайці бачив, поки ми їхали, а перепелів... Ти чув перепелячий крик? Скільки ж то їх тут!

— Я, Архипе, давно вже вирішив: виплачу за велосипеда — візьму на виплату рушницю! — мрійно пояснив здоровий.

— Яремку, як я умру, то... зостануться мої оповідання. Ти їх окремою книжкою видрукуй — от і будуть тобі гроші на рушницю,— потішив брата хворий.

— Ну, що ти патякаєш? Якби ти був не такий слабкий, не віз би я тебе до лікарні. Ти ж ще молодий! От через місяць їхатиму я з курсів із Полтави, і ми вдвох пішки додому повернемося. А там я свого інспектора вблагаю, то він на зиму мене переведе в Харківці. Тоді житимемо! Но-о, Красавчику, но-о! Чудний дядько Гнат: отаку миршаву шкапину назвав Красавчиком... аж кумедно! — удавав з себе безтурботного парубка брат, помітивши різку відміну настрою у хворого.

Брилисту долину Лохвиччини перерізують три шляхи. Перший — річка Сула. Теплим літом котить вона прозору воду без найменшої зморшки-хвилі... По Сулі плавають видовбані та випалені вербові човни, то — рибалки. Так плавали, мабуть, вони і за часів Ігоря. Сула тут і там розливається широко, рветься на вузькі стрічки між очеретяних острівців, мов у хитрий вузол зав'язується, і знову пливе далі кришталевим шляхом.

Другий — колісний шлях. Цей м'який неширокий шлях повторює собою стиль Сули. Він іде тьмяно-м'яко й сіро один і час від часу рветься на стьожки,— сільські вулички, що оточують трухляві солом'яні дахи, плетені з очерету й замазані глиною стіни хат, хлівів і клунь — ці острівці зав'язуються шляхом у вузол, і йде далі рівний один шлях. Стихія природи керує цими двома стилями шляхів.

Не те на третьому шляху, залізничному, що будували його інженери. Та залізниця далеко від Лохвиці і її сіл.

У тім місці, де колісний шлях разом з Сулою сплітається у два великі вузлища, і лежить село Лука. Близько нього розкинулося село Юсківці, що пишається станцією залізниці.

У квартирі лікаря Жозефіни Йосипівни світилися вікна, коли до лікарні під'їхав віз з Архипом Юхимовичем. Напружуючи усі свої сили, за допомогою брата і сторожа-санітара, зліз хворий з воза і увійшов, вірніше, його напівунесли в першу палату.

Проворний лікпом Ніна Степанівна вогким рушником обтерла хворого і переодягла у чисту білизну та поклала в ліжко. Хворий на столику біля ліжка побачив дві червоні троянди і стис руку дівчини своїми обома:

— Дякую!

— Ось і наша Жозефіна Йосипівна! — одповіла та, засоромившись.

Підійшла стрижена, ясноволоса й кучерява, з рожевим обличчям і ясно-синіми очима жінка в білому халаті — війнуло від неї пахощами конвалій. Порахувала пульс, а тоді по-хазяйському, мовби гостеві:

— Ну, поїжте і одпочивайте! Ніна Степанівна дасть ліки. Завтра я вас помучу оглядом. А тепер поїжте і спіть! Вам пощастило попасти до лікарки, хворої на одну хворобу з вами.

— Я того до вас і просився... Чув, у Лохвиці мені ще торік казали: «Треба, щоб доктор Добровольська вислухала й сказала свою думку».

— Я — доктор Добровольська... Ну, і чого торік не приїхали?

— У Київ їздив... Робота дома була... Поки був на ногах, все збирався, а як зліг, то нікому було везти,— задумливо пояснив і з хрипінням, клекотливо закашлявся хворий. Махнув рукою, а виплюнув кашлятиння.

— Хіба мене можна вилікувати?

— У мене ще гірший був кашель... Ось я вам своїх ліків од кашлю пришло. Ну, одпочивайте!

За двома стінами казала лікарка Яремі Юхимовичу через кілька хвилин гостро-докірливо:

— Чому місяців три тому не привезли мені свого брата? Тепер у нього остання стадія. Це, правда, тільки моє враження — я ще його не вислухувала.

Ярема Юхимович стояв з розгубленими очима.

— Жозефіно Йосипівно, невже ліків немає? — тільки спитав.

— Ліки мають свій час... Ми з Ніною Степанівною зробимо все, що знаємо. Про це не клопочіться, — холодно й суворо одказала.

— Я завтра їду на вчительські курси до Полтави... на один місяць. Тут є Матвій і Онопрій... брат любить їх... А ось тридцять карбованців. Може, треба буде що купити...

Лікарка взяла гроші. Написала одразу ж розписку і сказала:

— Гаразд. Я зроблю для вашого брата все, що зробила б для свого рідного брата, якби він опинився в такому стані. А тепер на добраніч!

Ярема Юхимович навшпиньки зайшов у палату до брата. Лежав він один — стояли в палаті самі порожні ліжка. Озирнувся урочисто. Причинив двері. Нагнувся до брата:

— Ну, прощай... Удосвіта виїду... Коня й віз одвезу у Харківці та й на станцію. Розумієш сам — у Полтаву спізнюватись мені не можна.

Архип Юхимович поклав свої холодні спітнілі пальці в суху, гарячу братову руку і промовив урочисто:

— Прощай, Яремко!

За двома стінами у цей час розмовляла Жозефіна Йосипівна з Ніною Степанівною. Лікпом була розчарована:

— Казали, що письменник, ще й політичний, а він звичайний мужик. Одкашлюється просто на чисту підлогу.

— У нього пульс сто двадцять три... Він зараз у півсвідомому стані, Ніно Степанівно! — докірливим тоном сказала лікарка.

— Може бути. Троянди одразу примітив і подякував... — Лікпом почувала себе ніяково.

— А якби здоровий був — подобався б жінкам... У Києві, як оце весною була, бачила я в українському театрі п'єсу «Наталка Полтавка». Так мені Тесленко нагадує тип Петра звідтіль... — мрійно-сумно пояснює лікарка.

Часто навідувалися до Архипа Юхимовича його побратими Онопрій і Матвій. Онопрій сам лікувався: торік був на Херсонщині на заробітках і здобув собі грижу. Це був

високий виснажений чоловік, приблизно одних років із письменником. Мав він четверо малих дітей і оце заробляв самому найстаршому перші чобітки та свитку на зиму.

— До школи свого Тараса хочу. Одразу ж у двокласову віддам!

— Мій хрещеник... На честь Шевченка назвали — хай вчиться! От бачиш, мій обов'язок...

— Ну, чого ти, Архипе? І не думай, і не гадай: хіба мені повилазило? Якби ти знав, як Тараско до науки прагне, аж труситься, як побачить малюнок у книжці. Сам і букви вивчив, там такий беручкий до вчення! Оце до тебе все проситься. Пригадуєш, як ми його хрестили? Не змогли вправитися на цей раз. Роздавили нас... Івана Кригу у Сибір на віки вічні заслали. Був недавно лист од нього... Пише натяком: «Ще життя повернеться очима і до бідноти...» Вже, видно, щось знає.

Очі в Онопрія гарячі й блискучі, а голос глухий і низький.

Приходив, читав газети і один на один любив згадувати боротьбу 1905 року, в'язниці, Архангельщину і мріяти про нову революцію.

Матвій дивився на Онопрія згори вниз. Він не вірив у перемогу революції.

— Ми тут воювали проти своїх панків та й не змогли з ними впоратися. Дурні ми були. Хіба сонце можна запрягти?! Хіба місяця спроможемося прив'язати до стовпа? Пани — споконвічна сила... Нам треба знайти спосіб інший. Нам треба не зброєю боротися, а розумом. Є тисячі способів поліпшити селянський добробут. От хоч би кооперація!

— Та-таки й здобудемо тою кооперацією собі хліба від жнив до жнив?

— А чом би й ні! Он маленька країна Данія, а як хороше живе... У мене й книжка є!

— Студент Золотницький дав? — глузливо сміється Онопрій.

— А хоч би й він! — починає сердитися Матвій. — Він не ворог нам. Он на селі споживче товариство заснував і про сільськогосподарську артіль у неділю казатиме. Культура — велика сила. А махати косами супроти кулеметів — не діло людей здорового глузду.

Матвій служив у панів Худоліїв. Кохався у садівництві. Знайшов спосіб у глинкуватому ґрунті розводити фруктові дерева, вирощувати щепи. Увійшов з головою у власне господарство.

Онопрій мав землю тільки біля хати під город. Наймав дві десятини. І рідко яку зиму не чабанував у Таврії. Матвія на селі шанували хазяї. Кожне слово Онопрія було законом для бідноти та наймитів. Після повернення з заслання шляхи Онопрія і Матвія вперше зішлись біля хворого побратима Архипа. Його обидва поважали. Зустрілися так надовго вперше.

Спогади про 1905 рік, про пережиті разом роки, і зустрічі людей, і тяжке поневіряння по в'язницях, етапах і на засланні, здавалося, об'єднали усіх трьох. Тяжкий стан здоров'я Архипа Юхимовича дуже потурбував Онопрія та Матвія. Кожен з них піклувався по-своєму за побратима.

Приходив до хворого Матвій. Він раніш заходив у контору до лікарки або до лікпома і розпитував:

— Ну, ще не з'ясувалося? Не покращало?

— От кінчається другий тиждень, а в нього температура нижче тридцяти восьми і п'яти не спадала. Останніми шматочками легенів дихає... До кінця йде! — казала строго лікарка.

Глибоко зітхав побратим, м'яв у руках кашкета:

— Треба, виходить, про труну дбати? Де ж би це його дощок? Жозефіно Йосипівно, не замовили б ви слово Худолієві? Щоб я мав час як слід труну зробити, — хазяйновито радився Матвій.

Лікарка притишувала голос і казала роздумливо:

— Тут чогось і урядник почав учащати: видно, збирає «матеріал»... Розпитував мене про одвідувачів.

— То все пусте... Найголовніше — хороша, потрібна людина помирає. Ех, доля наша люта! А урядника я знаю як прибрати до рук! — поважно казав Матвій.

— Ще я вас хотіла попросити... Ваш письменник говорить цілі дні, мов грамофон, а я вашої української мови не розумію. Сиджу, як сич проти сонця. Я ж з Вільни, а Ніна Степанівна з Одеси. З хворими селянами ми з нею про хвороби розуміємося сяк-так. А от з українським письменником говорити не про хворобу нам однаково, як з татариним. Сьогодні він просив мене посидіти з ним. Сховайтесь в садку під вікном... Може, він що важливе хоче сказати?

— З щирим серцем, Жозефіно Йосипівно.

Архип Юхимович лежав під вікном. Інших хворих у палаті не було. За вікном зеленів молодий садок. Серед тонких дерев чорнів стовбур дуплистого, грозою розчачнутого дуба; його гілки зеленим наметом звисали над вікном. Під білим рядном на ліжку ледь-ледь почувалося тіло. Тільки чорноволоса голова, тільки тернооке обличчя з

страдницько-зв'язаними низькими бровами й жовтавими, вже загостреними тонкими рисами, з краплями випару на чолі й червоно-червоними рум'янцями у западинах щік... Міцний творчий мозок, видно, завзято змагався з хворобою. Хворий день і ніч розмовляв. Завжди мовчазний і від природи неговіркий, він тепер просив сидіти при ньому й увесь час не замовкав.

Кремезний Матвій обережно ступив до палати. Архип Юхимович почав радо усміхатися. Підійшов. Поручкався. І почав обережно витягати з кишені чайну чашечку:

— Це жінка прислала тобі до чаю... варення з полуничок.

— Все клопочешся за мене, Матвію, а чи я теє заслужив? От і зараз хочу просити тебе... Чи б не поголив? Тут приходять до мене, а я лежу, мов той їжак.

Матвій майже натурально засміявся:

— Ха-ха-ха, наші почали чепуритися, ну, це на поправку! Неодмінно на поправку!

— Бачиш, квіти мені приносять. Панночка Худоліївна приходила. Студент Золотницький з фотографічним апаратом був, хотів фотографувати. Пригадуєш, як ми страйки в економіях Худоліїв та Золотницьких провадили?.. У Лохвицькій в'язниці по місяцю з гаком просиділи за це. А тепер ось приходять... мої твори хвалять.

— І вигляд твій, Архипе, маєш веселіший! На поправку повернуло, це ясно... І лікарка так стверджує,— потішав хворого Матвій.

— А як же не на поправку? Чи я мало пильную видужати? Я ще, мій брате, таку-о книгу напишу, що мені за неї не букетик квітів, а цілий сад подарують... Бо я ще по-справжньому і не письменник! Який справді я письменник? Що у мене з вісім — дванадцять оповідань видруковано, та й ті порозгублювалися, бо в газетах друковані. Якби ти знав, які в мене зараз наміри! Це в'язниця кованими чобітьми мої легені пошкодила. Це хвороба мене на плаксивий лад настроїла... А я по природі своїй обличитель. Я не чайка-стогнійка, а сич, віщун нещастя! Пригадуєш у Біблії пророка Ієремію, що гукав: «Горе вам, ситі!»? Нам треба зараз побільше сичів, багато обличителів — Ієремії... Ось бачиш — дуб... Щоночі до мене прилітає сич. Живий сич прилітає. Жозефіна Йосипівна дала наказ санітарові, щоб він пристрелив його, а я заборонив. Я тільки зараз зрозумів, наскільки сич — корисна птиця. Сичі лякають ситих, щасливих людей, вони їм віщують лихо... Подумай, Матвію, яка це глибока проблема! Я от лежу й

думаю про книгу свою, що її почну писати, тільки почую в руках трохи сили... Книгу, що стала б за сичиний крик усім нашим теперішнім господарям життя. Ти вже йдеш, Матвію?

— Треба йти... підневільний я чоловік: відпросився в пана тебе провідати... Так я до тебе, Архипе, надвечір... Приладдя принесу і поголю та пострижу, щоб парубком дивився.

— А так, я — парубок ще... старий парубок... Ось виду-жаю, напишу нову книгу. Старі оповідання позбираю і окремою книгою видам. У «Літературно-науковому віснику» друкуватимуся, я... я... Ти думаєш, не насмію? Я тепер став небоязкий. Якби силу в руки — писав би увесь час: стільки у голові в мене думок тепер, — палко сказав хворий.

— А може, ти їсти чого хочеш? Може, тобі чого кортить? — допитувався Матвій і зробив крок назад до дверей.

Хворий сумно:

— Таки йдеш? У мене все є... І нічого мене їсти не тягне. Знаєш, за зиму я вдвох з батьком так намовчався... А тут всі до мене такі щирі — й кожному хочеться щось сказати. Вже йдеш? Ти пригадуєш, у Москві, в Бутирській тюрмі сидів з нами Федька. Чорнявий такий, а сам у чорній вишитій косоворотці. Не пригадуєш? Слюсар московський, Федька. Ще йому кожної передачі його дівчина клала ріпу: Федька любив ріпу гризти.

Матвій став суворим:

— Це той, що про робочий клас все розповідав?

— А так... він. І про Паризьку комуну він добре знав. Вони тоді в Москві у тисяча дев'яtsel'ятому році хотіли повторити Паризьку комуну, та їм не пощастило. От би його тепер зустріти... От би з ним тепер побачитися, га? У мене десь і адреса його матері записана. От якби це я тепер у Москву поїхав і Федьчину матір знайшов, а через неї й самого Федька... Ти таки йдеш? А тобі, Матвію, не хочеться поговорити з Федьком?

Рипнули двері. Увійшла Жозефіна Йосипівна.

— Ось випийте, Архипе Юхимовичу!.. Це дуже хороші ліки — я їх ледве учора здобула в Лохвиці... Тепер я маю час посидіти з вами. Як себе почуваєте? — казала лікарка і непомітно робила знаки Матвієві, щоб ішов з палати.

— Дуже добре... Якби тільки силу в руки та ноги, міг би й танцювати. На що кашель, а й той перестав мене так мучити. От і Матвій каже, що я поправляюся. Та куди ж ти, Матвію?

— Треба тільки, щоб ви все з'їдали, що вам дає Ніна Степанівна, і спали б... Тоді матимете й силу,— каже лагідно лікарка.

Лікарка сідає, а відвідувач іде до дверей і каже:

— Так я надвечір прийду! — і зникає за дверима.

Лікарка молода, вродлива і любить трохи кокетувати. Ось і зараз у неї на ясних кучерях блакитний бант з широкої бинди. Блакитний колір пасує до її ясно-синіх очей і рожевого випещеного обличчя. Од її рук і халата йде приємний запах конвалій. Вона бере своїми руками блюдце з молочною манною кашею, і хворий слухняно з'їдає всю кашу.

— Про таких жінок, як ви, Жозефіно Йосипівно, я тільки в романах читав. З вами я про все говорю: що думаю, те й говорю... Скажіть, це в мене не перед смертю? — зазирає очима в очі Архип Юхимович.

Лікарка сміється цілком натурально й каже:

— Я вам, Архипе Юхимовичу, вже казала, що в мене легені були ще в гіршому стані,— і присуває стілець свій до ліжка.

— На ваших легенях козаки кованими чобітьми не топталися... Ви не голодували по в'язницях без передач... та ще ж і цю зиму жили ми з батьком удвох,— зітхає глибоко.

— У вас, Архипче Юхимовичу, од природи легені здорові, а в мене од прадідів... Вам пощастило потрапити до лікарки, хворої на одну з вами хворобу. Тільки в мене діди й батьки померли від сухот,— і лікарка сумно схиляє на плече голову.

— Це ви вчора на роялі грали? Ви добре граєте. Скучив я за вами: вчора й не бачив... Розкажіть мені про себе.

— Коли ви любите музику, то я одчинятиму двері у садок: тоді вам буде чутніше. Я їздила вчора в Лохвицю на суд... Подав на мене один пан за образу його й сина. Приїхали вони до лікарні — мене шукають. А я з одною породильницею вправлялася, коли вони обидва в палату й до мене... Я й розсердилася на них: «Куда вы, черти полосатые?!» Так от за цих «чертей полосатых» мене присудили до тижня арешту або штрафу в двадцять п'ять карбованців. Ну, я виклала на суді гроші й приїхала додому. Ще на мене голова лохвицької земської управи сердиться, назвала я його згаряча «чучелом гороховым». Професорша обіцяла нас помирити. Сьогодні в них іменини, так чекають гостей... Піду і я — миритися з головою земства.

— Це той професор, що тут у білому палаці живе? — питає хворий.

— Жінка професора замолоду також була революціонеркою. Звуть її Лідією Карлівною. А професор — фахівець з політичної економії. Дві є політичні економії, ви знаєте це, Архипе Юхимовичу?

— А дві, Жозефіно Йосипівно. У нашім теперішнім порядку життя усього по двоє. Пани — одно, біднота — друге. У панів одна політика, у бідноти — друга. То чому ж політичних економій не дві повинно бути? Одна облудна — для панів... щоб морочити себе і бідноту, а друга правдива... Друга — наша.

— То он ви який?! — розкриває широко очі лікарка. — Ви справжній письменник. Ви знаєте, що таке політична економія, ви...

— Який я там письменник! Хто мене читає? Хто про мене знає. Я ще тільки збираюся стати письменником, — каже хворий.

— Не кажіть так. Мені показували вашу книжечку «Страчене життя». *Ми читали...* Хороша повість, — поважно, щиро каже лікарка.

— Це я свою сестру у перших там показав. Близько нас вона жила. Малюночок дрібний з політичної економії, і притім з нашого села, — втомлено каже письменник, заплющуючи очі.

— Може, ви одпочинете, заснете? — підводиться враз Жозефіна Йосипівна.

— Еге... так... пробачте... — заплющив очі хворий.

Лікарка вийшла в садок і каже своєму змовникові:

— Ой, Матвію, невдача й удача. Сьогодні вплинули снотворні ліки, а вам нічого було слухати... Розкажіть, що він вам казав.

— Згадував про етап... про в'язниці... Про сичів, що їх він любить, і про твори, які збирається писати. Сказано ж — молоде ще серце!

— Два дні тому він розповідав щось про Київ, та українських письменників, і про червоні солодкі кавуни. Тільки що саме він хотів сказати — і не розібрали ми, я і Ніна Степанівна.

— Тесленка українські письменники знають... він з ними листується, — з якимись гордощами проказав Матвій...

Після радісних сподівань та буйних надій наставали дні чорного розпачу. Архип Юхимович тоді плакав, розповідав

про поневіряння своє, пригадував покійну матір. І любив, щоб біля нього сиділа баба Секлета — санітарка.

Нюх у хворого став надзвичайно вередливим і тонким.

Баба Секлета лікувала себе від усіх хвороб часником, і як хвороби у неї не виводилися, то й ніколи не зникав часниковий дух, що далеко навкруги йшов од її чепурної худорлявої постаті. Санітар-сторож Василь — той пропахлий махоркою, що, здавалося, й від його чобіт ішов густий махорчаний запах. Ліклом Ніна Степанівна, хоч і дуже у всьому повторювала Жозефіну Йосипівну, але виявляла свою власну індивідуальність у сірих і бордових кольорах убрань та одеколоні «Геліотроп», тоді як лікарка вживала блакитні матерії і одеколон «Конвалія».

Так, у лікарні кожен член персоналу мав свій власний запах. До Архипа Юхимовича всі ставилися хоч і уважно, а по-різному. Баба Секлета казала йому:

— Ти, сину, не турбуйся... У мене є мідні п'ятаки ще з часів цариці Катерини: ними як придавлю очі — ніколи повіки не відкриються. І підборіддя тобі прив'яжу, і ноги сплутаю рівно. Лежатимеш у труні, мов генерал. Обрядити покійника — діло велике й благородне.

— Бабо Секлето, а може, я ще і не помру... Лікарка каже, що я поправляюся! — сперечається Архип Юхимович.

— І-і-і, мій сину, та чи я мало вмирущих бачила?! Треба тобі на той світ лагодитися. Сповідатися, причаститися, маслособоруватися. Зразу ж полегшає тобі. Хочеш, піду я до батюшки Хрисанфа, він не так торгується, як той рудий батюшка Пантелеймон, прости мене, Боже!

— Ні, бабуню... Я з попами вже давно глека розбив. Найбільше лиха я в житті від попів зазнав.

— Так то за життя, а перед смертю, синочку, треба скоритися...

— Та й чудні ви, бабуню... Температура в мене хороша. Сплю я краще. Їм добре. Лікарка каже, що я за три тижні, що тут лежу, видужав на три роки...

— І, мій голубчику, а ти віриш лікарці? Та хто ж з людей простих та панам підлим віри йме? Чи їй клопіт за твою душу святу? Дурять тебе вони всі. Ось у тебе один листок з температурою, а в лікарки в кабінеті другий. Хочеш, принесу? Там нікого немає...

Баба Секлета схоплюється з ліжка хворого і приносить аркуш. Такий точнісінько бланк, як і на залізному бильці ліжка. Архип Юхимович читає: «А. Ю. Тесленко: 1 червня вранці — 39,7°, а на другому стояло — 37,3°, «вдень —

39,2°, а на другому — 36,9°, і «ввечері — 40,1°, а на другому — 37,7°.

Баба Секлета витирає очі кінцями білої хустки і тяжко зітхає:

— Пани і не ковтнуть, і не гамнуть шматка без брехні, мій сину! З тобою одне лікарка говорить, а за твоєю спиною дошки на труну просила у Худоліївни. За свою святу душу поклопочися... Хіба я мало тут перебачила вмирущих? Жаль у серці до тебе маю... Не думай же про мене лихого, як за рідного, болю душею за тебе, молодого.

— Однесіть, бабуню, цей листок і покладіть, де взяли...— самими губами тихо проказав.

Баба Секлета навшпиньках понесла листок до кабінету, а коли повернула, хворий вже тихо спав. Постояла над ним. Зітхнула глибоченько і вийшла.

А іноді найбільше подобав присутність лікпома — тихої роботящої дівчини. Покірно ловив спокійний погляд її зажурених сірих очей, просив посидіти з ним і щиро скаржився:

— Тут, у лікарні, вперше почув себе, як і всі люди. У своєму селі на мене «соціаліст», а це у них так, як і «душогуб»... Казали за моєю спиною услід «арештант». За ніщо мене вважали в своєму селі. Знаєте, переможеного зневажають або жаліють... З Харківців у Київ поїхав, а там до мене, як до жебрака. Червоним солодким кавуном у трьох квартирах частували, а ніде й скоринки хліба не дали. Голодний я був тоді. І грошей у мене на скибку хліба не було... Дали мені в одній редакції грошей за моє оповідання — на квиток додому гривеника до них не вистачило... Так я ножика складаного на базарі продав і купив залізничний квиток і фунт житнього хліба. Так і приїхав.

Кілька днів температура стояла на 37,6°. Архип Юхимович попросив чорнила і паперу. Дали йому. Присунули столика. Обмстила його Ніна Степанівна двома подушками. Письменник поклав аркушик чистого паперу на зошит.

— Ніно Степанівно, дайте мені шматинку яку,— зашити ось треба зошит у посилочку.

Принесла клопоть. Зашила до половини.

— Буде... Хай так, і голка там... Тепер у другий раз писатиму. Уже втомився...

Ніна Степанівна витягла подушки і вклала хворого терпляче й лагідно.

Майже щодня надвечір приходив знадвору до вікна санітар і нічний сторож Василь. Він завжди початок своєї розмови починав з якогось гудка паровоза. Його син недавно дослужився до машиніста.

— А до нас паровозні гудки усі як один чутно. Цей ось — на Київ відправився.

Архип Юхимович радо вітався і казав:

— Ех, дядю Василю, хороша у вас махорка!

— Потому я завсігди вищий сорт купую. Махорка нутро прочищає. Корисне, скажу, зілля!

— Дядю Василю, це ви мого сича ганяєте? Мене сич не тривожить. Я люблю сичів...

— Так це я не ради вас, Архипе Юхимовичу... акушерка звеліла, потому жінщини, котрим, звиняйте, родити треба, лякаються.

— Так ви його, дядю Василю, не вбивайте. Проженіть і все. Дядю Василю, а що я вас спитаю: ви коли думали про смерть?

— Усю турецьку кампанію на воєнному фронті пробув та щоб про смерть не думав?

— Ну, то на війні, а ось тепер... Коли б вам сказали, що через один, тільки один місяць помрете?

— Скажу, що жалко стало б. Посадовив ось я в садку з Жозефіною Йосипівною яблуньки, так хотілося хоч би перших яблук з них діждати. Ну, і син мій Мехтодій ось вислужив собі машиніста і оце одружився, так мені кортить онуків діждати. Сам я, правду мовити, пізно вінчався з своєю Параскою. І Мехтодій у мене один виріс... Ну, нічого, вдався акурат в мене. Ось машиніста собі вислужив! Для чого помирати? Я ще поживу.

— Так... Так... Дядю Василю, зайдіть до мене та допоможіть, — просить хворий.

Увійшов старий. Хворий охопив його за шию, а він посадовив обережно і подушки за спину заклав. Обмінюються змовницькими усмішками.

— Хочеться пописати трохи, — винувато усміхнувся хворий і присунувся до столу.

Санітар вийшов. Архип Юхимович написав на аркушечку:

«Оце, дивись, посилочка. Тут оповідання моє. Ото голка стримить — зашиєш і здаси на пошту. Воно й не кінчене, і не переписане — погано, та нічого».

Випала ручка з рук. Знесилений одкинувся на подушку. Гострий біль жалю до самого себе скрутив брови й уста. Лежав так годину чи дві. Як зовсім стемніло, увійшла Ніна Степанівна.

— Що це з вами, Архипе Юхимовичу?! — скрикнула.

— Трохи писав...

Листок накрив зошитом і не одводив від нього очей.

— Брат ще через тиждень тільки поверне. Ви мені лампу на стіл поставте! — так благав голосом і очима.

— Поставлю. А може, завтра вдень допишете? Ви й так сьогодні втомилися.

Спокійний погляд сірих очей, і в тім спокою давня журба.

— Ні, мушу поспішати... Оповідання хочу послати до редакції. На осінь братові грошей буде треба. Ви не знаєте наших редакторів. Пошлеш їм твір свій і починаєш відповіді чекати. Чекаєш, чекаєш... Кожного поштаря стрічаєш нетерпляче. А редактор мовчить. Через півроку запитуєш його... Редактор мовчить. Одержуєш газету чи журнал і, як береш до рук, думаєш: «Може, видрукувано тут?» Одкриваєш, шукаєш і... не знаходиш. А буває й так, що знайдеш видрукуване, прочитаєш — і тоді стане соромно людям в очі дивитися, і гризешся: «Нащо я послав? Нащо видрукували?» — своїм рвучким тенором каже хворий, а від дівчини пахтить «Геліотропом».

Ніна Степанівна постояла рівно десять хвилин і взяла термометр:

— У вас сьогодні добра температура, тільки тридцять сім і сім.

Ліком взяла температурний бланк і одмітила на ньому: 37,7°. Потім поставила лампу. Вмостила хворого і вийшла, щоб у конторі поставити на другому бланкові справжню температуру: 39,7°.

Архип Юхимович почав дописувати рядок:

«...Місяців через п'ять-шість запитаєш у редакції про нього так: «Високошановний редакторе! А що з оповідання мого...»

Тут поклав ручку, одкинувся на подушку й приплющив очі, іронічно всміхнувся і також рівно дописав:

«...покійного брата — «В пазурах чоловіка»? Якщо не погодилося до друку, то перешліть мені його накладною платою». Вкажеш свою адресу».

Кожна літера давалася з таким зусиллям, мов не писав її на папері, а вибивав на камені... Коли баба Секлета внесла йому вечерю, мав силу тільки похитати головою і показати, що хоче лягти. Хворого трусило, і вся білизна промокла від поту. Стара вирішила, що настали останні хвилини, й поклікала:

— Жозефіно Йосипівно, письменник помирає! — почув хворий її крик і гуркіт у двері до квартири лікарки.

Прийшли обидві одразу: лікарка і Ніна Степанівна. Жозефіна Йосипівна взяла пульс.

— Треба впорснути камфору! — сказала тихо лікпомці і вголос: — Архипе Юхимовичу, що ви зробили? Перевтомили себе. Ви, бабо Секлето, перевдягнете хворого в сухе. З вами посидить Ніна Степанівна.— І до санітарки: — Ходімте зі мною! Фу, та й часником же од вас...

— На дощ, видно, збирається: у мене сьогодні в кульші так же крутить! — скаржитися та.

У відповідь сердитим голосом лікарка:

— Та ви од дощу часник їсте, чи що? Архипе Юхимовичу, обов'язково з'їжте свою вечерю. І слухати у всьому нашу прекрасну чорнявку,— посміхнулася до лікпомки.

За дверима чутно, як сердита Секлета бурмотіла:

— Людина помирає, а вони його замість святого причастя яєчками годують... Ну, помирає ж!

Ніч минула спокійно, хворий спав і не чув ні сичиноного крику, ані того, як ганяв сича сторож. Вдень почував себе на диво бадьоро. Не міг діждатися, поки лікарка дозволить писати. Жозефіна Йосипівна вчора забрала ручку і чорнило. Тільки після другого сніданку дозволила.

Архип Юхимович до обіду дописав:

«Потім zostаються мої оповідання, друковані в «Раді» тощо. Оце в пакуночку за 1910 рік, а у тій хаті, в грубці, в ящику — за 1906-й (пориєшся). Чуєш? У грубці, в тій хаті. Оповідань тих бережи (бо ті газети порозгублювались),— написав і слабкою рисою закреслив про газети, знов написав: — Їх трудно,— закреслив це слово,— не здобудеш. Бач, газета тільки день живе. А може, хто подума видать їх окремою книжечкою, от у тебе буде з чого видавать. Бережи».

Того дня прийшов похмурий Онопрій із своїм Тараском. Обидва мало не плакали — стримувалися.

— Упросився зі мною свого батька хрещеного провідати... ось ожини назбирав тобі. Він у нас з кремінним серцем народився, а от за тебе клопочеться...

— Що то є — своя кров! У Києві я чотири дні блукав по українцях... Рісочки в роті не мав, і ніхто не примітив, що я від голоду хитаюся. Червоними кавунами частували, а невтямки їм дати скибочку хліба.

— Пани, Архипе, до нашого брата не придивляються!

— Хіба київські редактори — люди? Скільки років кричу я на цілу Україну... Я їм правдиво розповідаю про наше життя, а вони мене вчать: «У вас, добродію Тесленко, занадто чорна фантазія... Ви наше життя занадто вже темними фарбами пишете!» Я їм посилаю «Поганій до ями!», а вони одписують: «Добродію Тесленко, ваші останні опо-

відання занадто вже просякнуті безпорадністю і розпачем,— пишть бадьоріше!»

— Пани звикли до брехні, Архипе! Хіба не українські пани задавили нашу революцію на Україні? Пригадуєш, що на мітингах казали? Ще прийде й на них час, брате!

— Я ж ще молодий, Онопрію! В мої роки Тараса Шевченка тільки з кріпацтва викупили, а я осьь...— стис сухі тонкі губи, помовчав і закінчив.— ...Помираю...

Цей тихий шорсткий шепіт тисячами голок вдарив у серце побратимове. Онопрій щосили намагався сховати сльози на своїх очах, а Тараско, заклопотаний ягодами, сердито звернувся до рідного батька:

— Тату, розмовляйте ви,— хай хрещений мій тато поки помовчать та поїдять ягідок!

Хлопчик не вслухався у розмову дорослих і тепер, глянувши на обох, побачив, що обидва дуже схвильовані, і не знав, що робити.

Онопрій силкувався говорити про інше.

Того вечора Жозефіна Йосипівна була безжальна і сувора: писати хворому не дозволила.

А проте, як розвиднілося, Архип Юхимович упросив бабу Секлету принести йому чорнило та ручку, перечитав усе й дописав:

«Ще є мої оповідання у «Новій громаді», кн. 3, 7 і 11. У «Світлі» одно, кн. 3. У «Селі», окрім «Страченого життя», є оповідання «Тяжко», № 38.

Потім застаються пісні. Оці колядки, щедрівки, петрівки можеш і ти переписати. Тільки кожную колядку чи пісню треба переписувати по один бік паперу, і не в тетрадці, а на окремому листкові, хоча б і саму найменшу пісню. Яка пісня — такий і листок. А перепишеш, одішлеш: Киев, Паньковская, № 8. *Марии Николаевне Гринченко.*

За весільні, як знаєш. До Грінченчихи, як будеш посилати колядки, звертайся так: «Високошановна добродійко! — Гірко всміхнувся і продовжував: — ... Оце, що переписав із зшитка покійного брата, посилаю вам. А за веснянки не знаю, як бути. Хіба переписувати так, як і оці? Зосталися самі весільні...»

Тут спинився, перечитав і незадоволено закреслив усі рядки тонкою рисою, починаючи з «А за веснянки...». Втомлено одкинув гарячкову голову. Плуталися думки. Дописав:

«Додаси свого, як треба буде. Може...— останнє слово знов закреслив. Підписав за брата: — Еремия Тесленко,— і додав ще: — На всякий випадок мою адресу (вказеш). А р х и п».

Поставив більшими літерами своє ім'я. Тестамент написано. Єдине, що мав,— свої рукописи,— заповідав своєму спадкоємцеві — братові Яремі. Не випускав ручки з пальців. Пригадав ще нитки, які зв'язували його з життям, і дописав:

...«Раду», що на мене виходить, виписує Співак. А «Літературно-науковий вісник», «Засів» і «Світло» — виписую я. Скористаєшся. Тільки обережно. Тепер українство страшно дають. Значить — «Вісник», «Засів», «Світло».

— Архипе Юхимовичу, що це ви не слухаєтеся? — увійшла лікарка.

— Я скінчив, Жозефіно Йосипівно! Тепер я спокійний — візьміть од мене чорнило і ручку. Цей пакуночок-лист хай біля мене...

Лежав тихий і мовчазний у свідомості й покірно приймав ліки, тільки їсти не міг. Не радів уже ні Жозефіні Йосипівні, ані Ніні Степанівні, а просив, щоб сиділа баба Секлета.

За кілька днів зайшов до лікарні вчитель з Харківців. Хворий заметушився, його довгі, худі пальці швидко рухалися навколо себе,— очима показав на столі пакуночок:

— Візьми, Олександр! Після моїх похорон віддаси Яремі.

Товариш невдало почав заперечувати:

— Як тобі не соромно, Архипе?

І почервонів під глибоким докором з темних палаючих очей хворого. Почав ніяково обсмикувати свою чорну, нову сатинову косоворотку, а лівою рукою тримав пакуночок.

Хворий сказав спокійно:

— Коли помру, то мені буде байдуже. Все буде байдуже... З попом ховатимете чи без попа... А ви про себе дбайте. Дивіться, як для вас краще...

— Та Ярема в Полтаві тільки на день забарився. Завтра мусить тут бути. Я умовився почекати його тут, щоб разом до Харківців повертати.

Справді, другого дня прийшов до брата Ярема Юхимович. Хворий був уже в забутті. Довгий-довгий його кістяк лежав горілиць під вікном на вбогому ліжку. Очі півпри-

криті, з-під вій темніють зіниці. На щоках лиховісні червоні рум'янці. А з запеклих губів чується хрипкий шепіт, та довгі тонкі пальці перебирають швидко-швидко на рядні.

— Архипе, це — я... — схилився над ним брат.

— Солодкі червоні кавуни сили не дадуть... Не треба нам соловейків. Нам треба півнів... Сичів на них! Більше сичів! Червоні кавуни... Ха-ха-ха! Нічого червоного, крім кавунів...

Тільки й розібрав Ярема Юхимович.

У Луці біля лікарні часто зустрічалися останній тиждень урядники та якісь приїжджі чоловіки. Жозефіну Йосипівну викликав до себе пристав. Лучанська інтелігенція по господах Худоліїв і Золотницьких вирішила від будь-якої демонстрації ухилитися: «Хто такий Тесленко?», «Чи вартий Тесленко, щоб через нього ризикувати?», «Якби хоч Тесленко був лучанський...»

Приставу це було до вподоби:

— Так і для вас і для нас спокійніше! Тепер треба ще простежити в Харківцях самий похорон, та й квит.

Пристав пив каву у пані Худолій на веранді і дивився, як її дочка плела вінок з червоних квітів на труну Тесленка. Жартував, що заарештує цей вінок. До панночки прийшов студент Золотницький з фотоапаратом, і з ним пожартував пристав, що справді заарештує один знімок для себе.

Архип Юхимович лежав у труні. Труну зробив йому обачний Матвій і мусив сам її й одвозити. Ярема Юхимович поспішив додому, щоб усе приготувати для похорону.

Онопрія з кількома безземельними лучанами було заарештовано ще за день до смерті його побратима.

Арешти... Приїзд пристава та урядників... Незнайомі приїжджі, що скрізь тинялися, мовби розшукували по зернині розвіяне по всьому селі збіжжя, — все це насторожило село.

Був день 28 червня (старого стилю) 1911 року. О п'ятій годині з лучанської лікарні тихо рушив віз з труною, вкритою квітчастою великою хусткою баби Секлети, поверх хустки лежав вінок з червоних півоній, троянд, жоржин та маків. Гнідий кінь повагом ступав — за уздечку його держав сам господар.

Вагітна Онопрієва жінка з малими дітьми навколо, а з найменшим на руках, ішла за труною і беззвучно плакала. Поруч матері у випраній сорочці і з розчесаною білою кострубатою головою виступав Тараско: його заплакані оченята похмуро оглядали все, мов робили запас спогадів

на все життя. Баба Секлета стиха голосила про молодого, що одружився з сосною труною та їде з молодою дружиною у темну могилу. Декілька селянок, похитуючи головами, часто витирали кінцями хусток очі. Позаду жінок ішло кілька чоловіків. І осторонь від селян ішла купка інтелігентів, серед них лікарка, лікпом, вчителі і студент з фотоапаратом під рукою, з гімназисткою Худоліївною. Жозефіна Йосипівна розповідала про тебеце у Тесленка та його організм...

Минули міст. Дійшли до лісу за Сулою. До Матвія підійшла його жінка, і вони якийсь час ішли поруч, розмовляючи про свої господарські справи... Одійшовши від чоловіка, вона повернула до села з кількома своїми приятельками. Інтелігенти ще раніше покинули жалобний похід, повернувши до білого палацу професора Туган-Барановського.

Онопрієва жінка з дітьми, баба Секлета та санітар Василь залишилися самі за возом. Та діти почали плакати — були голодні і втомилися. Старші низько вклонилися труні й одійшли од шляху під гілчастий дуб одпочити.

Віз покотився один. Матвій вів коня. Вітерець ворухив квіти й листя на вінку. За спиною йшло до виднокругу сонце, а попереду чекала ніч.

На сивому шляху завиднів довгий караван важених возів запашного сіна, він наближався. І селяни скидали перед труною солом'яні брилі й картузи...

Віз котився далі й далі...

Олександр | ОДИССЕЯ АРКАДІЯ Шугай | КАЗКИ

ого помітили ще на подвір'ї, стрімголов кинулись до вікна: «Го, новий учитель приїхав!» Навперебій, гуртом налягли на підвіконня. Утворилась тиснява. Обличчя прикипіли до розбитої шибки: «Оно, бачиш, оно!» Щойно за двері класу вийшла, ні, вискочила вчителька поважного віку — молодші взагалі не мали бажання заходити сюди, але що ж, допекли і їй — по шкільному коридору побігла плачучи. А цей що за птиця? У старенькому демісезонному пальтечку з піднятим комірцем, так, піднятим і зашпиленим під самісіньким горлом, у студентському кашкету... Не по сезону. Бач, як ушкварив по морозу!

Весь в інеї, тільки обличчя горить, як жар, і з рота валить пара. «Чи, бува, не студент?» Провели його настороженими очима, потім сипонули в коридор, з коридора — на ганок під вузьким, як долоня, дашком, заштовхались і тут, засперечалися: «Таки вчитель!» Якби зустрілись на сходах, мабуть, у захваті збили б із ніг; службові приміщення, однак, розташувалися у глибині подвір'я, і тим часом худенький, жвавий чоловічок був уже там, де йому й належало, відрекомендувався:

— Казка.

— Пробачте, як ви сказали?

— Казка, Аркадій Васильович...

Прізвище в нього було не тільки рідкісне, а й незвичайне. Це ж треба: вчитель Казка!

Йому потисли руку.

— З приїздом, Аркадію Васильовичу!

А згодом знайомились докладніше.

— Ви — словесник?

— Так, викладав теорію словесності.— Він дивився уважним, приязним карим поглядом крізь пенсне.— Можу також вести лекції співів... Якби не співи, не музика, то не був би я тут! Знаєте, як добирався сюди? Без білета!

— Невже?

— Платні ж у школі на старому місці так і не дали...

І розповів про свою пригоду на залізниці — з начальником вузлової станції:

— Уявляєте, сам посадив мене на поїзд. А зійшлись ми з ним на музиці!.. Ходив я, безбілетник, по залу з кінця в кінець. Що робити? Не доїду — і квит... Чую, хтось бринить угорі на піаніно... Шопена, якого я дуже люблю. Шопена, але з такими помилками! Аж серце розривається. Запитую: «Хто це там фальшивить?» Кажуть: «Начальник станції!..» Ну, добре. Слухаю далі, і прикрість мене бере: «Хто ж так грає Шопена?» Хотів уже піти підказати, поправити. Аж тут і сам начальник заходить до зали. Я — до нього: так, мовляв, і так. Розбалакались. Він, аматор музики, одразу ж запросив мене до себе на другий поверх. Там були ще службовці... Зіграв я їм дещо, навіть проспівав... Потім признався, що їду зайцем... І от, як бачите, добрався щасливо!

— Це добре. Завалимо вас роботою. Парубок?

— Одружений! Анна Павлівна приїде, як тільки потепліє. Вона вчителька початкових класів...

Директор пообіцяв:

— Роботу знайдемо і для вашої дружини.

— Як тільки спадуть морози, Анна Павлівна буде тут,— запевнив Казка. І сказав довірливо: — Бачите, ми з нею очікуємо поповнення...

— Он як!

— А що?

— Нічого,— всміхнувся директор.— Просто я подумав, що ви ж наче такий ще молодий...

— Еге, був колись! — Аркадій Васильович зареготав.— А тепер маю вже двадцять дев'ять. Скоро тридцятка стукне. Пора й про нащадків подумати...

Приїжджий вийняв з кишені відповідні папери. Подав їх директоріві. Прочитавши, той зауважив:

— О, чернігівець! З Сіверянської землі до нас, у степи...

— І з козацької. Батько мій походив із козаків...

У паперах зазначалося, що він, Казка Аркадій Васильович, закінчив Чернігівське реальне училище, а потім вступив до Київського комерційного інституту. На жаль, далі вчитися не зміг. Нестатки змусили повернутися до Чернігова і влаштуватися на роботу. Став креслярем земської управи. (На своє утримання взяв трьох сестер і племінницю). Жив бідно. Революцію 1917 року зустрів захоплено. Вирішив іти працювати на село, навчати дітей...

— Ну, в добрий час! — побажали йому.— Хоч клас вам випав і не з легких. Переростки, самі розумієте...

У класі він з'явився того ж таки дня. Худий, але з буйною темно-каштановою гривовою. І сонечка скелець на шеренісці.

Привітався до учнів.

Відповіли врізнобій: хто як.

Дехто взагалі мовчав, намагаючись не помічати нового вчителя. Особливо ті, старші. Ніби втратили до нього будь-який інтерес. Але всіх цікавило: «Що ж він робитиме? Напевне, гніватиметься, сваритиме? Поставить у куток? А може, й за двері виставить?»

Так минула хвилина, друга... Дивно, вчитель і собі не звертав уваги на тих учнів, що поодверталися, дивлячись на розбиту шибку. Він стояв і приязно всміхався.

У класі на мить стало незвично тихо. Було чути, як у розбиту шибку тонко свистить вітер.

Учитель мовби шукав поміж ними когось. Нарешті помітив (а може, відчув?) хлопчину, значно молодшого за інших.

— Ну, що ж, будемо знайомитись...— Їхні погляди зустрілися, вчитель і сказав: — Ось ви... Як ваше прізвище?

Хлопчина підвівся:

— Мисик.

— А звати?

— Василь.

— Скільки ж вам років?

— Дванадцять.

— То, значить, Василю, до школи ви пішли в шість?

Зніяковівши, хлопчина сказав тихо:

— Так...

— Чудово! — похвалив учитель. — Це саме і є та пора, коли треба починати вчитися. Навіть раніше. Якби ж тільки були відповідні умови... Далеко живе?

— В Новопавлівці.

Аркадій Васильович не переставав запитально, з якоюсь особливою увагою та зацікавленістю дивитися на учня.

— Новопавлівка? Де ж це?

Мисик мимоволі зробив жест рукою:

— По той бік річки. У нас там тільки три класи. От я і пішов сюди...

— Добре вирішили. Коли є сильне бажання вчитися, тоді й холод не візьме...

Аркадій Васильович спробував поворухнути кінчиками пальців у черевиках, які, здається, приросли до ніг. Чи хоч відчуває? Чи не приморозив у дорозі?

* * *

— У слові, — казав Аркадій Васильович, — почуття. Великі письменники у словах, у книжках заповіли нам власні душі.

При потребі міг цитувати напам'ять вислови й уривки із творів українських, російських, німецьких, французьких, ба навіть латинських авторів. Звичайно ж, мовою оригіналу, а потім — і у власному перекладі. Як тут не заслухатись?

Якось мова зайшла про Михайла Коцюбинського. Вчитель дістав знімок.

— Подивіться, — сказав.

Знімок почали передавати з рук у руки, з парти на парту. Над ним по черзі схилялись хлоп'ячі голови.

На знімку були зображені четверо: чорновусий лисий чоловік інтелігентного вигляду, в костюмі доброго крою,

і з ним — правобіч — двоє молодиків, що теж відпустили вуса. Складалося враження: батько з синами. Ось він присів на лаву перепочити, поклав на коліна свої натруджені руки. У нього — спокійне, благородне обличчя, з виразом внутрішньої зосередженості, і зовсім білі скроні... Письменника учні впізнали одразу:

— Це — Коцюбинський, ге ж?

— Вуса в нього козацькі! — вигукнув хтось. — Напевне, був хоробрий і сильний?

— Звичайно, мужність і силу волі мав неабияку, — згодився вчитель. — Доводилось йому переборювати і хвороби, і поліційні переслідування. Якби не козацький характер...

— За що ж його так?

— За те, що читав заборонену царем літературу і сам писав правду, ще й рідною мовою. А правда очі коле. Писав удома, після виснажливої служби в земстві, у статистичному відділі. Так і здоров'я підірвав. Лікуватися їздив аж на острів Капрі, в Італію.

— Він добрий, як мій тато! — раптом сказала дівчинка.

— Правильно! — підхопив учитель. — Письменник любив дітей, це я достеменно знаю. У нього теж були діти. Аж четверо: Юрій, Оксана, Ірина, Роман.

Завваживши на знімку кам'яний ганок, що вів у розкішний сад, учні, поцікавились, чи не там жили Коцюбинські.

Аркадій Васильович поправив пенсне:

— То вже вигадка фотографа. Знімок зроблено хоч і в Чернігові, де жив письменник, але ганок і сад, які ви тут бачите, несправжні, намальовані. Садиба ж Михайла Михайловича була набагато скромніша, зате привітніша. Він дуже любив квіти, розводив їх. Уявіть собі, рідкісні рослини привозив з Італії. А доглядати за ними допомагала вся родина.

І ще розповів учитель, що вдома у Коцюбинських щопонеділка збиралась місцева інтелігенція. Читали вірші, обговорювали літературні новини. Був такий гарний звичай.

— Приходили до письменника і ми, студенти, молодь...

Згадалась йому вітальня з овальним столом, двома книжковими шафами, невеличким роялем і тропічними рослинами по кутках — пальмами, фікусами, олеандрами. Ось у такій затишній, «сімейній» атмосфері і відбувались літературні вечори. Про те, що одна з дочок господаря дому — Оксана — зустрічала його квітами, запашними трояндами з батькового саду, вчитель, звичайно, промовчав.

Але на тому ж самому знімкові учні впізнали й Аркадія Васильовича. Він був, щоправда, без пенсне, якого ще не носив, але такий самий чубатий, у сорочці-косоворітці, як більшість тодішніх юнаків. На «понеділки» приходили і Павло Тичина, і Василь Елланський (Блакитний), і Олександр Соколовський, і Григорій Верьовка, і Іван Цитович... Це ж тоді, на одному з вечорів, Коцюбинський і сказав пророче:

— Серед нас є справжній поет!

Сказав, звісно, про Тичину. Але тих, хто пробував себе в поезії, палко любив її, там була більшість.

— А хто ті двоє? — спитав Мисик.

— Ті двоє — студенти, мої друзі, Микола Саєнко та Сергій Устименко, теж літератори...

Розглядаючи фотокартку, довго і щиро говорили про життя письменника та його творчість. Це було справді щось зовсім нове. Ніхто ще не розповідав їм про рідне слово з такою шанобою і любов'ю.

Читали Михайла Коцюбинського, Павла Тичину.

Одного дня, після уроків, учитель запросив Мисика до себе. Він жив у тісній кімнатці при школі, як і решта приїжджих. Вела сюди обсаджена квітами алейка, закінчуючись барвистою клумбою. Обабіч вхідних дверей молодесенькі піхти. На всьому був знак доглянутості, порядку, чистоти. Це подобалось Мисикові, який і вдома звик до охайності. Поріг учительової кімнати він усе ж переступив з певним страхом: дружина Казки, вродлива Анна Павлівна, видавалась йому трохи суворою. А серед Мисиків, крім діда Якова, ніхто суворим не був. Надто ж — до нього, Василя. «Чи не нагримає раптом?» — подумав. Але ні, її суворість одразу ж і зникла. Більше того, Анна Павлівна вгостила його чаєм.

— Не думала я, Василю, що ви пишете вірші...

Він почервонів.

— Це я так, для себе.

— Нічого, нічого, — підбадьорила вона, — писали для себе, а читати було цікаво й мені.

Мисик почервонів ще дужче.

«Навіщо Аркадій Васильович похвалився їй?»

І тут Анна Павлівна мовби вгадала його думки.

— Даруйте, я прочитала ненароком. Та й навіщо кри-
тися? Я теж пишу вірші.

— Справді?

— Справді. Маю навіть надруковані. Хочете, покажу?
Це було несподіванкою для Мисика. Він посміливішав:

— Покажіть, будь ласка.

— Гаразд.— Анна Павлівна дістала і почала розв'язу-
вати якусь течку.— От ми і влаштуємо вечір поезії.

Аркадій Васильович прочитав свій сонет «Посуха»,
написаний ще в студентські роки, напередодні революції.
Читав піднесено.

Над неосяжними просторами ланів
Встає щодня мідно-червоне коло
І, палючи усе надооколо,
Вселяє жах в серця плугатарів.

Давно вже дощик ниви не поїв...
Хмурнішає щодня людське чоло.
Думки сягають Божого престолу —
В душі ж уже кипить-клекоче гнів:

— Якщо ти можеш прикро так ясніти
В той час лихий, як стогнуть-гинуть діти
Твої на замордованій землі,—

Осліпни, Вічності байдуже Око,
Повившись хмарами ген там високо.
Або — відразу все у мент... спали!

Мисикові сподобався сонет. Сподобався насамперед
уболіванням за рідні лани, які гинуть від посухи. Що це
за лихо, йому було добре відомо. І в творі — все таке зримає,
конкретне. Цікаве слово: надооколо. У Новопавлівці він
такого не чув. У них кажуть: навколо. От із цього слова й
утворилося мовби нове. Але ж цілком зрозуміле. Виходить,
поезії властиво шукати нові слова, добиваючись точності,
ясності у змісті й краси у формі? Поети збагачують і вдо-
сконалюють мову, як знаряддя думки.

Читав Аркадій Васильович і свій тріолет:

Життя — яка то гарна річ!
Життя — прекрасна таємниця,
Втіх, чистих радощів криниця...
Життя — яка то гарна річ:
Злотистий день, кохана ніч,
Коханий сон, й кохана сниться...

Життя — яка то гарна річ!
Життя — прекрасна таємниця!

— Люблю канонічні форми,— сказав учитель.— Їхня строгість нагадує мені досконалі палаци і храми. Так, Василечку, життя — прекрасна таємниця. А ви тільки починаєте жити...

Мисик згадав чоловіка, вбитого влітку коло броду. Хто він був? І як безглуздо урвалось його життя!

Аркадій Васильович помітив зміну настрою свого учня.

— Чого ви засмутились?

Мисик опанував себе.

— Це я так...

— Не сумуйте! У вас іще все попереду...

Аркадій Васильович говорив це мрійливо, але впевнено. Мабуть, у ту хвилину в його пам'яті зринув спогад про літературні вечори у Михайла Коцюбинського. Тоді ж бо так само в кімнатній сутині горіла настільна лампа з великим зеленим абажуром, і він пишався, що те світло приніс аж сюди, в Підгородню, цьому учневі з розумними, уважними й трохи смутними очима.

— Послухайте ще один вірш. Я написав його вже тут, на Катеринославщині ⁴⁰.

І почав читати «Денікінщину».

Сірий ранок. Тихо скрізь.
Небо хмарою повито...
Скільки крові, скільки сліз
На Вкраїні скрізь пролито!

Півні день, трудящий день
В «ку-ку-рі-ку» прикрашають —
Але нам не до пісень:
Думи серце крають-крають.

Плине-плине тужний дзвін
Понад хатами-дахами...
— Боже, Боже, стрінь нас, стрінь,
Загадайсь над сиротами!

Загадайсь і приголуб
Окривавлених, самотніх...
Хай життя не зве до згуб
Чистих душ дітей скорботних.

⁴⁰ Тепер Дніпропетровська область (приміт. авт.).

Хай життя не зве до згуб,
Хай воно нас не калічить,
Хай землі і неба шлюб
Наші рани всі залічить...

У кімнаті стало тихо, аж моторошно. Розуміючи, що він додав суму і без того вразливому хлопцеві, учитель сказав:

— Знаєте, ким би я, Василечку, хотів бачити вас? Видатним поетом! Як мій друг Павло Тичина. Я вас познайомлю з ним, обов'язково...

Незабутній вечір! На закінчення й Анна Павлівна запевнила:

— Тепер Аркадій Васильович спокою вам не дасть, поки не станете справжнім поетом!

* * *

Йшов 1921—1922-й навчальний рік. Тоді, на подив дорослих, страх було розплодилось мишей у полях. Кажали, що це не перед добром. А взимку Підгороднянська семирічка, з якою Мисик уже встиг зріднитись, видалась йому ніби чужа. Ходив, як у воду опущений. Так, чи приблизно так почував би себе, звісно, будь-який учень, якби у школі не стало його улюбленого вчителя.

З Підгородні Казку перевели в іншу школу. В село Василівку — за двадцять п'ять кілометрів.

Та якось тієї ж таки зими, під завірюху, в товсто намерзле вікно постукав з вулиці кийком перехожий дід-прохач. Мисикова мати, Федора Мефодіївна, впустила його до хати. Запросила й до столу. Звичай у них був такий. Та перше, ніж узятись за ложку, дід витяг із торби зім'ятий папірець.

— Учитель василівський казав передать вашому малому...

Мисик хутчий розгорнув аркушика.

«Перечитав, Василю, Ваші останні вірші. «Вересень» — чудовий. Крізь рядки чувається віяння осені, тиша вмираючої природи. Танковий хорей Ви зуміли зробити поважним і вдумливим, мов той гекзаметр. «Чого криче ворон» — слабше «Вересня». У ньому Ви мали дати зразок народної пісні — намір хороший. Читайте побільше з народної творчості — опановуйте її, щоб вона органічно злилася з Вашим духом, і тоді вона полетіть в менти натхнення діаманто-

вим дощем. Пам'ятайте заповіт незрівнянного Теофіля Готье.

Буніна задержую на переклади. Я од Вас буду недалечко...»

Затримавши в себе збірник поезій Буніна, вчитель передав іншу книжку, яку дід-прохач витяг із торби разом з листом.

«... Даю на місяць або й на більше на прочот «Історію українського письменства» — Єфремова. Перечитайте її уважно, не поспішаючи. Даю її Вам на місяць або й на два...»

А тут ось виписую три вірші з невеликої книжечки, присвяченої Вам, під назвою «Грамота поету» — себто я, як колись кобзарі українські давали своїм учням право кобзарювати, даю Вам право на поета (або ж як старші козацькі лицарі висвячували своїх джур на козаків)...»

У листі вчитель запитував:

«Може, що написали гарного, то вишліть (передайте) мені — мене це інтересує».

І через тиждень, коли Мисик відгукнувся, Аркадій Васильович склав йому, своєму вихованцеві, майже оду. Лист аж бринів од радості. Рівний, акуратний почерк і червоне чорнило мовби підкреслювали його святковість.

«Любий співаче!

Одержав Вашого листа. Бачу, що Ви трохи сумуєте. Не треба, у Вас іще все попереду. Ви ще «удосвіта». Сонце Ваше ще не зійшло. Але схід пишнобарвний — в брезетах, блаватах, пурпурі — віщує, що й день буде голий, ясний, хороший, Божий. А я, Василю, Ваша сова: угледів Вас серед темряви та й викликав Ваше сонце...»

А в жовтні Казка сам з'явився у Мисиків.

— Ну от,— сказав,— рішення прийнято. Вирушаю до Харкова... Давайте, Василю, Вашого рукописа.

На той час Мисик уклав збілочку віршів «Блискавка». Але певності в успіхові не мав.

— Завдаю Вам клопоту, Аркадію Васильовичу...

— Ні в якому разі! Це — мій обов'язок.

— Хто знає, що там скажуть...

— Не сумнівайтесь! Я розшукаю своїх друзів. Допоможуть. А головне, що ваші вірші говорять самі за себе.

Мисик промовчав. Що ж, було б добре, якби допомогли. Йому дуже хотілося побачити свої вірші надрукованими.

— Везу я і свій рукопис,— усміхнувся вчитель, аби вселити у хлопця більше певності.— Я таки доб'юся, аби

вас видрукували. Коли вже я вас відкрив, то не відступлюся...

Учень провів свого вчителя аж за село. І в степовій балочці вони поцілувались на прощання...

* * *

Схилившись над аркушиком, Казка затис у руці простий, тонко підструганий слухняний олівець, на чолі — задума і зосередженість, кучма темно-каштанового волосся, як вихор, зависла над столом, крізь пенсне лагідно дивляться добрі карі очі. Почуваючи справжнє натхнення, вчитель швидко мережив своїм дрібним-дрібним каліграфічним почерком (було в цьому мереживі щось від трудівників пера — книжників XVI—XVII ст.) сторінку за сторінкою: треба ж багато про що розповісти! А ранній ранок — 4 січня 1923 року — такий приємний і свіжий, власне, початок Нового року; Аркадій Васильович щойно зі сну. В думках — ясність, за ніч він добре відпочив, хоч, мабуть, піднесення заволоділо ним ще й тому, що в квартирі Тичини панує сприятлива творча тиша. До речі, цей аркушик та олівець — теж, мабуть, зі столу Павла Григоровича.

«Ну, любий Василю... Хай Тичина собі спить, стомившись після довгої нашої дружньої бесіди, а я за його столом, між книжкового хаосу буду розповідати про все, що Вас цікавить.

Зарані попереджаю: цей лист для Вас буде дуже приємний.

Але почну спочатку.

Вже місяць я не був, друже, у Києві і оце вчора з одною особою, моїм другом, вийшов із загубленого над Дніпром, заснулого в гаях срібних (сніг випав) Межигір'я, де я вчителюю.

Побував у декого з знайомих удень, а надвечір, звичайно, до Тичини — на бесіду та сон.

Прийшовши, одначе, не застав його вдома — він був у капелі ім. Леонтовича (композитора) і там диригував хором. Побачився. Він сказав мені за листи. І я, прийшовши, знайшов три листи: від Поліщука, від дружини та від Вас. *Поліщук* у листі трохи пробирає мене за те, що я кинув йому стільки докорів за його мовчанку щодо Вас. І ось Вам тут перша приємність:

1). Він дуже високої думки про Вашу творчість... Тут я ставлю крапки навмисне і не хочу приводити достемен-

ного вислову Поліщука — надто приємного для Вас, бо люблю Вас як поета і хочу, щоб Ви вдесятеро виправдали його оцінку; потім я, як гарний садівничий, не хочу квітку Вашого духа поливати надто щедро — краще розділити радість, щоб вона була пожиточною.

2). Мене і Вас він читав двічі у Харкові: а) в Державному театральному технікумі при викладанні нової української поезії; б) в літературному товаристві «Плуг» — про це, як він пише, було у газеті.

3). Він дбає і має намір при першій можливості пустити Вас у друк (в журналі, альманахові і т. д.), але окремою збіркою ні в Харкові, ні в Києві вийти не можна, бо всі видавництва зараз більше захоплені виданням наукової літератури, а не красного письменства.

Друга приємність чи не більша, як перша: повернувшись зі студії (ім. Леонтовича), я прочитав Тичині як Ваші листи до мене, так і Ваші поезії. І уявіть: Тичина, цей суворий вартовий чистоти українського слова (ой, скільки ж мені від нього доставалося!), цей Кошій Безсмертний, Плюшкін-скупець, що труситься над багатствами і красою української мови (скільки він працює, коли б Ви знали!), цей літературний скнара сказав, вислухавши Ваші листи до мене і Ваші твори:

— Дуже гарні!

Далі цього визнання Вам, голубчику, йти нема куди, тут уже край, кінець, але в той самий час і початок: працюйте над собою, як той, хто дав про Вас таку високу відозву. Праця, праця і праця. Оглядайтесь навкруги і «мучте» самі себе: аналізуйте, критикуйте, перевіряйте і порівнюйте.

Між іншого: він (Тичина) умістив про Вас у хроніці «Правобережного кооператора», позаяк журнал для Вас не цікавий, то я посилаю Вам лише те, що цікаве. Тільки він трохи не зрозумів мене і написав, що ви син незаможного селянина, в той час, як я казав, що Ваш батько вийшов із селянства (дяком, дияконом та священиком), а через те, мовляв, Ви — селянин. Тичинин батько теж був дяк у с. Пісках на Чернігівщині — та й, до речі, і мій батько дякував, хоча він був переважно регент і лише інколи (часом довгенько: роки) виконував обов'язки псаломщика, а останніми часами викладав спів у міністерській школі Седнева.

Ну, з приємностями годі. Хіба ще маленьку від мене: у Москві складають у видавництві «Денница» (російське вид-во) антологію української поезії, і ось Тичина запропо-

нував, аби я надіслав Ваші і свої речі (навіть з коротеньким життєписом), — і я це зроблю в самому найближчому часі. Таким чином, зв'язавшись зо мною, Ви зв'язалися з Харковом, Києвом і, нарешті, з Москвою...

Що, може, далі хочете піти — до Берліна, Лондона, Нью-Йорка?

На далі, здається, моїх сил уже не вистачить — працюйте і йдіть самі...»

Хоч як полюбив Межигір'я Аркадій Казка («Межигір'я — краса!»), але пробув тут недовго, всього лише кілька місяців. Навесні 1923 року дитячий будинок перевели в інше місце.

Після деякої перерви Казка звідомляв:

«...і ось дописую сьогодні, 25 лютого 1925 року — у Гостомелі, куди прийшов учителем за утримуванням. Оце йшов сосновим гаєм і вірша написав «Великдень» — 10 верст гаєм! Пеньків доволі. Ідеш, обдумуєш, нахилився над пеньком — занотував і далі: легко, навіть приємно... Але роботи — до сказу: починаю твори і замерзаю. Поема «Ворота» з літа жде закінчення, поема «Стежечка» — з Різдва...»

Казка просив пісати йому в Нові Петрівці. Але «засиджуватись» і тут не збирався. Коли стало цілком ясно, що з трудовлаштуванням дружини, Анни Павлівни, в Києві нічого не вийде, вчитель намірився виїхати до Одеси.

Через місяць, 18 жовтня того ж таки, 1925, року, Аркадій Казка звідомляв Мисикові у Новопавлівку:

«Пишу Вам, Василю, як бачите, із Одеси.

Одеса мені дуже подобається і, здається, не тому тільки, що дала мені людську, — а не ганебну! — оплату за працю. Море глибоко зазирає в душу. Зараз воно, що-правда, частенько кутається в тумани. Але я його в перший день прибуття бачив спокійним, величним, сапфірним, безмежним.

Як сірий попільець захвату нашої зустрічі залишився оцей сонет:

Пірнув мій зір у глиб, у синю просторінь.
Пірнув — і там замість землі звичайних меж
Він раптом уловив її круглясту тіль
І вибух захвату поніс від узбереж.

Шез порт, маяк, і мол, і рух тих комахин...
Між скель рудих себе вже я не чув — себе ж!
Всесвіт і я — та це ж хтось юний був один,
Що весело сміявся між сивих безбереж.

Блищав у далечах десь парус, мов кинджал.
А той трьохтрубний ген ставав на край дуги...
Й спалáхнув у мені не радість вже, а шал —
Що друг морів забув земні береги,
Що гордо трубами небес лани орав,
Що кіль у безміри, мов у плуга, він вривав».

У липні Казка знову звідомляв:

«Любий друже!

Вчора я хотів переспорити море. Були здорові хвилі, а я не хотів купатись у людській гущі і пішов сам собі на гострий скелястий мис. Море там клекотіло білим шумовинням, як у велетенському казані. Хвилі били у скелі з такою силою, що земля стогнала і мовби двигтіла.

Ось мені стало весело серед такого безумного марнотратства енергії. Читав я недавно, що на океані хвилі зрушують скелі-каміня по 500—600 пудів, а сила удару сягає, якщо не друкарська помилка, 30 тонн — 1800 пудів!

Хахінькі?

— Ну,— гадаю собі.— Ці хвилі, що оце стогне земля,— це ж тільки хвильчки. Ану, лишень, давай спробую!

Нагледів дві скелі серед цілої їх купи, за котрі можна вчепитись руками, і одну позаду, в яку можна упертись однією ногою, другу висунувши вперед і нахиливши голову і груди так, як бик перед тореадором, аби прийняти лобові атаки моря.

Роздягся. Кругом — ні лялечки — всі віддалік. А мені це і втіха. Вліз і став на герць.

Ось налетіла одна. Нагнувся головою. Напруживсь. Пронизав. Щось зелене з вітром спершу, а потім шумовинням і гуркотом штовхнуло увесь мій корпус. Витримав. Струснув із чуба воду.

А там гуркоче нова хвиля, мотаючи білим султаном. Знову буцнувся. Далі ще і ще — я пірнав і вискакував із хвилі, щоб дихнути повітря. Аж ось почув: гуде...

Зачорніло переді мною. Учепився на всі сили за виступ скелі, нахилившись уперед. Як гухнуло — зірвало зі скелі, потягло, тернуло рукою об скелю одну і добре стукнуло бедрами об другу, прибережну; як я не пручався, а кров таки виступила і з бедра і трохи просочувалась із руки.

— Ну,— вирішив,— на цей раз буде, ти перемогло.

І я почав удягатись...

Приїжджайте, Василечку.

Я зараз ходжу малювати море (і Одесу)».

★ ★ ★

Нового листа до Мисика розпочав у перші дні березня, хоч закінчив значно пізніше. Лист вийшов довгий і містив цілу програму.

Аркушик перший.

«...їдучи зі школи, читав Вашого листа. По дорозі. А зверху сіялась мряка, як і тоді, коли я читав Ваші рядочки з ремством на таку ж погоду в Харкові.

...зараз вечір. Я дома. Читав оце «Жана Кристофа», VII том — «Серце Франції», настроїв навів *Ромен Роллан* — рівний. Почуття гармонійності, до якої я ціле життя прагнув і яке я таки здобув. Звичайно, що не раз життя руйнувало мої фортеці рівноваги. І ось у такому рівному та лагідному звучанні своєї істоти — пишу. (Що ж до «Жана Кристофа» — якщо не читали, раю почитати. Життя талановитого німецького композитора з колиски і до могили: бунтаря, широкого шукача нових шляхів музики та людської культури духу).

Відповідаю Вам на Ваш найголовніший запит: де Вам вчитись?

Я раяв би Вам вступити на робітфак при ІНО, влізти потім в ІНО, взяти собі літературний відділ, старанно використовуючи увесь вільний час цілого Вашого життя на вивчення мов — неодмінно!!! Хай це — мови — Вам буде законом.

Мови наблизять Вам невідомі досі країни, багатющі культури народів, що завжди будуть відмолоджувати, відсвіжувати, вливаючи міць, і загострювати зір. Це — моя порада. Я чогось гадаю, що це і єсть справжнє річище Вашої душі.

Ви дивіться: і зараз Вас вабить «Саламбо» (Франція), «Одіссея» (Греція), «Метаморфози» Овідія (Рим), які Вам «зроблять навіть свято». Ну, то хіба ж я не правий у моїй пораді?

...Між іншого, Васильку: у мене у Чернігові на етажерці між російських, українських, німецьких та французьких поетів (з останніх: Верлен, паризьке видання, і *Верхарн*) стояв поруч з «Фаустом» і томик Овідієвих «Метаморфоз» латинською мовою в прекрасній шкуратяній оправі чи не

XVIII віку! Купив я його дуже дешево у чернігівського букініста ще в 1913 чи 1914 році.

...але при наступі білих на Чернігів білі запалили той дім, що був на лузі навпроти губернаторського дому, і всі мої поети... (та й мої рукописи) погоріли.

Я трохи Вам заздрю: я почуваю, що Ви зараз можете читати поломеніючи. Це — прекрасно! Коли б тільки як-найдовший час зберегли оцю свою здібність.

Пригадую... і, зовсім не соромлячись, кажу: я плакав над книжками найщасливішими сльозами, я тулив їх до своїх грудей (озираючись, аби ніхто не побачив, коли це було зі мною у Чернігівській бібліотеці). Цілував рядочки, які викликали у мене захват. Думки я старанно виписував. У мене — згоріло у Чернігові — одинадцять книжок записних, де я зібрав протягом років кращі перлини поетів, філософів, майстрів слова і усіх моїх улюбленців різних віків і народів на їх же мовах (дарма, що часом я грецьку, італійську чи латинську погано розбирав) — це були для мене святощі: думка в своєму первісному одягу, якою вона вийшла із серця і уст того чи іншого мого улюбленця. Я купував у букініста — не торгуючись. У бібліотеці я щиро платив штрафи за прострочку: «Еміля» Жан-Жака Руссо я читав не чотири, а шість місяців! Обгорнув тоді ще новенький том у добрій оправі в білий чистий папір і старанно намалював на ньому власну обкладинку, доволі добірної роботи. Я ходив з ним скрізь: гуляти чи у справах. У бібліотеку не з'являвся. Бібліотекарки, що добре ставились до мене, дивувалися: чому мене нема? Чому це я не порпаюсь у них серед книжок (спасибі їм — дали вони мені колись таке виключне право!). Зустрічаючись, я обіцяв скоро з'явитися. Часом і забігав, але коли стали натякати на «Еміля», знову щезав, обіцяючи, що якось-то принесу. Але здобич не випускав із своїх рук. Смакував потихеньку. Виписував. І був радий, що Руссо написав такого смашного буханця, що цю товстеньку «хлібину» можна ще довго їсти!!

Отаке було!

А Ніцше! Він був у мене на ... чотирьох мовах: на російській — два переклади (я сподівався виписати ще й третій переклад В'ячеслава Іванова — мав ще тоді вийти), на українській — здобув я у Василя Еллана), на німецькій та французькій. Це — головний його твір: «Also sprach Zarathustra»⁴¹, якого ще й зараз я можу діткнутись мовою

⁴¹ «Так мовив Заратустра» (нім.).

Ніщше... недаром якось ще в 1922 чи 1923 році *Юр. Меженко* в Києві по старій пам'яті запропонував мені переклад Заратустри українською мовою і пригадував мені, що я колись його в Чернігові почав був перекладати. Дійсно, це так і було. Я зробив переклад славнозвісної «*Nachtlied*»: «*O Mensch! Gib acht! Was spricht die tiefe Mitternacht?*»⁴², але вона... згоріла так же, певно, ясно, як згоріли і бурхливі роки мого юнацтва.

Хотів був кінчати листа, але любі привиди минулого не дають мені змогу зупинитись на цьому. Тому продовжую...»

А р к у ш и к д р у г и й.

«...Пригадую своє захоплення *Харлейлем*, який і досі, якщо єсть у Чернігівській бібліотеці, захоче сліди мого старанного студіювання: «*Путешествие... фон Тойфельсдорка*». Здається, отака чудернацька назва сторінок на 30 непросипущої нудьги і, здається, порожнечі (таке у мене залишилося од цієї книжки враження). Але це, певно, навмисне хотів *Харлейль* одгородити смітником від «чужого зору святая святих» своєї душі. Далі відкриваються такі глибини духа, не дивлячись на зверхне дивацтво форми, що мовби йдеш собі спокійно Чумацьким Шляхом серед врочистої ночі в безкраїсть світу, мимо все нових та нових Сонць Істини.

А «Мысли» — Паскаля?!

А «Жизнь знаменитых людей» — Емерсона (видатного американського філософа).

А «Этика» — Спінози?! Данте!! Петрарка! І з давніх: Платон!

А «Размышления с самим собою» Марка Аврелія, написані ним грецькою мовою і знайдені зашитими в заламах чи у лиштві його тоги!

Також ясного, на диво гармонійного і лагідного скептика *Монтеня «Essais»*, якого я придбав (4 дебелих томи) у Києві, коли вже був студентом Київського комерційного інституту (до якого зарадив мені вступати і підготував мене, між іншим, *Тичина Павло*).

Монтень на моїй полиці в Чернігові займав дуже почесне місце. Я навіть носив замість брелока до годинника срібну табличку, на якій ювелірові звелів вирізьбити «*Que sais je?*» — «Що я знаю?» (це достеменний переклад), а краще, може, «Що мені відомо?». Ця думка перетинає всю творчість *Монтеня*, у якого на кожній сторінці можете

⁴² «Нічна пісня»: «О людино! Вважай! Що каже глибока північ?» (*Нім.*)

знайти уривки з класиків: поетів і філософів Риму і Греції — цілі прекрасні і благородні сади думок...

Звичайно, що Монтеня читати було надзвичайно важко, мова застара (для сучасної французької), одначе пригадую, як я дбайливо і побожно мурашечкою облазив (за допомогою словників) прекрасний, величний храм його «Essais» («Опыты»). Згоріли «Essais» разом з моєю бібліотечкою, з дарунками поетів-друзів росіян, дарунком тичинівських «Соняшних кларнетів» — уже вийшли тоді; п'ятитомовим подарунком мені поезій Федора Сологуба з його власноручним написом, з фотографічним знятком укупі з лагідним Михайлом Михайловичем Коцюбинським — разом з ним (і окремо: його) у його садочку; останні знятки, одначе, єсть у мого приятеля приват-доцента Київської Політехніки Садовського. У Києві він несподівано показав мені ці знятки: виявляється, що він нас знімав, коли я ще був у реальній школі, а Еллан та Тичина тоді ще були в Чернігівській Духовній семінарії...

О-так-о поводив Вас по добре зарослих уже небуттям садах свого минулого. Зробив це з тим, що, як Ви любите хороші книжки, то й Вам заманеться постукать у двері того чи іншого автора, про яких я згадав...»

* * *

Мисик надіслав листівку. Але відповіді з Одеси не було. Минув уже й квітень. Давно минув. Невже скоїлося щось?

Ні... Більше того, Аркадій Васильович підготував до друку рукопис власної збірки...

* * *

Наприкінці жовтня 1929 року Мисик, як і завше, одержав листа з Одеси.

Але від кого ж?

Писала дружина Казки...

Здивувався, бо від неї ніяк не сподівався листів.

Анна Павлівна звідомляла:

«Шановний т. Василю!

Знаю, що цей лист буде для Вас дуже сумний, але ж не можу не передати Вам останньої звістки про Аркадія Васильовича. Його вже немає... В ніч на 10 вересня вночі

був трус і арешт його (відгук, певно, «ефремовщини»).

1,5 місяця тільки в допрі, і цього було досить, щоб така людина, як Аркадій, не винесла такого «приємного» становища, і в ніч на 23/X він скінчив своє життя самогубством...»

Василеві Мисику згадався сонет Аркадія Казки «Кінець». Він мав епіграф з твору Мікельанджело: «Нічого не бачити — нічого не почувати».

Страшна година — люде заздять смерті.
Це твій прийшов, Мікельанджело, час!
Кривава заграва над людством зайнялась
І не згасає рік уже четвертий.

Так — ніби хтось життя наваживсь стерти,
Позбавити його усіх закрас.
Ще крок один — і Дух Життя вже згас!
Чи ж зовсім на Землі йому завмерти?

Чи ж кине Землю творчий дух життя,
Й вона тоді лише тихенько дрогоє
Та хвиля, що порушить небуття,
Над мертвою небогою застогне?
Й не донька Сонця, не Земля — а мрець?
Й настане повний величі кінець?

У листі до Мисика вбита горем Анна Павлівна писала:
«Краща пам'ять для нього від Вас і від «Плугу» була б
жнайшвидше видання його книжки. Його мрія, надія й ба-
жання. Вона мусить здійснитись...»

Юрій } ІНФЕРН
Хорунжий } У САДУ ГЕСПЕРІД

 без Тебе, матусю, буйний вітер віє, без тебе, матусю, сонечко не гріє... Я дуже рада, що Ти за мене радієш, але сама я радію за себе дуже мало. Що мені воля без Тебе й без тата? Чесне слово, я себе почувала не гірше в камері 37.

А твоя камера ближче до «чепурні», як казав один мій вартовий, чи далі від моєї в протилежний бік? Я собі теж занадто добре уявляю, як ти там сидиш, скорчившись на твердому ліжку, нахмуривши кобчиком свого носика. Може, тобі, мамочко, подушку передати? Я це обов'язково зроблю, тільки напиши. По якому дворику ти

гуляєш? По тому, де каналізація, чи по кращому? Я завжди вимагала, щоб мене мій «гуверньор» вів туди, де краще...»

Моя люба доцю, моя красуне... Господи, ти вже на волі! І буйний вітер не віє, і красне сонечко гріє!

Людмила Михайлівна нетерпляче посунулася на нарах, ще раз всотала очима листа, наставивши на нього лорнета з дерев'яним різьбленим руків'ям.

Ти завжди була спостережлива. Твоя правда, твердуюче леже, тюремна койка, і сидить твоя мати, скоцюрбившись, бо холодно, а сусідки кадять махрою в самокрутках. І тільки очей твій дрібно списаний аркушик! Через нього і сонечко засяяло, і хвиля радості приплинула. Боже мій, яке то щастя — ти на волі!

Витягла з кишеньки малесенького олівчика, поторгала загострений кінчик, вмостилася на койці зручніше, аби світло з лампочки падало, під чистий аркуш паперу підклала французький словник (предмет посміху сусідок по камері, як і «допотопний» лорнет...), наблизила аркуша до короткозорих очей і повела олівчиком.

«Коли я дізналася, що ти вже на волі, я мало не збожеволіла з радості, моє помешкання здалося мені садом *Гесперид*!

... А мені нічого не треба, аби ти була весела, моя люба доцю. Передай хіба що рушника і простирадло. Тов. Правдин дозволив.

... Страшенно курять, і мені просто дурно від курева...»

— Мадам, пазвольте вас падвінуть.

Пропахла махрою та дегтярним милом з «чепурні» сусідка розкладала на своїй койці картярську колоду, і було їй затісно. На пасьянс сходилася вся камера номер 40. Запах погано митих тіл насунувся на Старицьку... Вона занурилася носом-кобчиком у свій теплий шалик, дихала чистою вовною, відсунулася в куток і наблизила писання впритул до очей. Рука тремтіла, виводячи слова. Звикла ж чітко й округло писати, а тепер не пізнавала власного почерку...

— Король-треф, казньонний дом, хлопоти... Дальняя дорожка, нещасная любов...

Далека дорога в арештантському вагоні до Харкова, а тоді в закритому авто до Холодної Гори. Заплющилася — і постав рідний Київ.

Софійський майдан двадцять п'ятого січня вісімнадцятого року. Проголошують *Четвертий універсал*... Вони всі вкупці: по одну руку чоловік Олександр, по другу —

їхня доця *Вероніка*, Рона, Ро. Ще немає чекістів, гебеушників, ув'язнень, допру на Холодній Горі, де вони раптом утрюх опинилися в різних камерах.

Вони ще разом, вони летіли на Софійський майдан на крилах неосяжного щастя, навколо чудово гарні, осяяні радощами обличчя. Так легко перемовлятися з незнайомими людьми! Облишено будь-які етикети й умовності. Благовістить, статечно вихитуючись, великий дзвін Софійського собору, а йому підспівують, аж вискакуючи, вилітаючи з вікон дзвіниці, менші брати. Морозяний день і сонячний. Свято, справжнісіньке свято! Жовто-блакитні прапори з тризубами і червено-золотисті церковні хоругви, священництво у найкоштовнішому обладунку, галицькі січові стрільці, Гайдамацький кіш, київські гімназисти й студенти у парадних строях. Рона помічає серед старших гімназистів і свого, злегка ворухить пальчиками правиці у лайковій рукавичці, отримує помах-відповідь, задоволено шаріють щоки, блищать оченята, ховає руки до муфти. Яка вродливиця! Людмила Михайлівна й Олександр Григорович щасливо переглядаються. Дай-но, Боже, їй щастя, єдиній дитині...

На підвищенні — *Грушевський, Винниченко, Петлюра, Стещенко...* Такі знайомі й незнайомо урочисті.

— Народе України! — лунає над майданом дужий голос оповісника. — Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

— Слава! Слава! Слава! — від січовиків, гайдамак, гімназистів і студентів покотилося юрбою в цивільних капелюхах, папах, картузах, шапках, капелюшках, хустках, шапочках-корабликах...

Боже, яке щастя! Не чути ні морозу, ні різкого подуву вітру, обличчя пашать, вуста розкриті, душі розчакнуті.

— ... А тим часом, — тривожнішає віщий голос, — петроградське Правительство народних комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на наші землі свої війська — червону гвардію, большевиків, які грабують хліб у наших селах і без ніякої оплати вивозять його в Росію...

Мрійливі Ронині очі лякаються, а в пальці Людмили Михайлівни заходять зашпори, вона відчуває раптом, як холодно на майдані... Снігова шапка на бронзовому Богданові й біла скибка на конячій гриві, певно, дуже важкі...

Але мідяне на морозі лице Олександра Григоровича незворушне. Ні-ні, то миттєвий розпач, те минеться, все буде гаразд: Україна встоїть.

І всі троє, і всі навколо вірять. Кожен намагається пустити повз свідомість ті страшні слова з Четвертого універсалу, а дочекатися ліпших, обнадійливіших:

— Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

— Слава, слава, слава!

— ...Мадам, пардон, вас зовбють Кривдин...

Людмила Михайлівна отямилася, зацьковано озирнулася: де вона? Сусідка показує очима.

Перед нею — гепеушник у чорному шкіряному кашкеті, з наганом за чорним шкіряним поясом, у рипучих шкіряних чорних чоботях.

Так, це він прийшов по неї, щоб одвести до слідчого тов. Правдина на допит. Котрий це допит від чотирнадцятого... січня? П'ятнадцятого — два допити, один уночі, шістнадцятого — два, сімнадцятого — нічний, вісімнадцятого, в суботу, — два, дев'ятнадцятого, як колись казали, в святу неділю, — два допити. Заради неділі! Понеділок, двадцятого, — два, у вівторок — не чіпали, двадцять другого, в середу, — допит, двадцять третього — ще один, двадцять четвертого і двадцять п'ятого — також (двадцять п'ятого січня вісімнадцятого року, той день на Софійському!). Отож сьогодні, двадцять п'ятого січня тисяча дев'ятсот тридцятого року — чотирнадцятий чи п'ятнадцятий допит; збилася з рахунку...

Погляд упирається в тупі, наваксовані носики гепеушникових чобіт. Старицька підводиться з нар, запинається шаликом, зачохлює лорнет до оксамитового футляра, не зводить очей з матово-лискучих чобіт. Ті розвертаються і крокують до дверей камери. Рипіння чобіт, рипіння залізних дверей... Ось і колінкуватий «калідор». Праворуч і ліворуч — залізні двері, завішані залізними вічками, нібито висячими замками.

Оце Олександрова камера. Поривається до неї.

— Саню...

Та вона так тихо мовила замовчаним у камері голосом, що він і не почув, не озвався з-за дверей.

Гепеушник стримано, проте сильно перестриває її руку, простягнуту до вічка.

— Ніззя.

Заводить до кабінету тов. Правдина. Гострі банькуваті

очі слідчого. Сухорлявий, гостроносий, в окулярах. Дозволяє чорнокашкетнику йти.

— Продолжим, пожалуй. Ви чекой-то хателі?

Правдин — це, звісно, псевдонім. Творча людина... Приховує не дуже милозвучне для слов'янського вуха справжнє прізвище.

Товнеправдин...

Старицька подає листа, прохає відправити за доччиною адресою.

Слідчий кидає листа до бокової шухляди масивного столу з телефоном і горою тек. Маневр, розрахований на психіку ув'язненої... Все залежатиме від вашої поведінки... Людмила Михайлівна на мить уявляє, як довгі й, напевно, холодні пальці Товнеправдина слідом за очима нишпоритимуть її листом, смакуватимуть слова української письменниці... Спазм нудоти підступає до серця.

— Ітак, ви продовжаєте утверджать о своєї непричастності к есвеу? Лі передумалі?

— Так, продовжую.

— Хорошо... Читайте.

Товнеправдин підсовує якийсь папір, чиєсь зізнання в належності до «Спілки визволення України». Але вона навіть не виймає лорнета з оксамитового чохла.

— Мені нема чого додати до сказаного учора.

— А ваші «чаєпітія» з *Єфремовим, Ніковським, Дурдুকівським*?

Наголос на «чаєпітіях». Окуляри роблять очі ще банькатішими. Гострий ніс на кінчику почервонів. Пальці на столі вибивають дріб.

— Ще раз повторюю вам. Я стрічалася з ними як з своїми добрими приятелями — і на вечірках у себе, і в родині Сергія Олександровича... Єфремова, а не як з членами організації. Я не чула ні слова про організацію під назвою «СВУ», ні про які постанови президії організації, ні про які директиви я нічого не чула.

У тон його «чаєпітіям» наголосила на слові «нічого».

— А петлюровскій вечерок, уважаемая Людмила Михайловна?

— Тут я не заперечую. Справді, вечір, присвячений пам'яті Петлюри, відбувся в моїм помешканні. Мета його була мені наперед відома, можливо, й ініціатива була моя. І відповідаю за цей вечір я. Але це не було зібрання членів якоїсь організації, бо вечір відбувся зараз по смерті Симона Петлюри, це було зібрання суголосних щодо цього факту людей.

— Так, так-с. А ваше знаомство с секретарьом германского консульства в Києве господіном Вольним?

— Справді, я запросила до себе пана Вольного і познайомила з ним добродіїв Ніковського і Єфремова. А що ж в цім страшного?

— О чом була у ніх бесіда? Об українском коні, которого, відіте лі, должен оседлать німецькій рицар?

— Не заперечую того, що коли зайшла мова про наше становище під більшовицькою владою, я могла вкинути кілька слів незадоволення тими або іншими вчинками чи заходами радвлadı... але ніколи ні я, ні будь-хто в моїй присутності не казав ганебних слів про те... що Україна буде конем, на якому поїде німецький лицар.

— Так, так-с...— Дріб пальців по суконній обшивці столу посилюся.— Так і запішем... А расскажіте, уважаемая Людмила Михайловна, о ваших ізвестних на весь Кіев застольних тостах.

— Тости... Дійсно, у себе на вечірці я виголосила тости за всіх, хто загинув в боротьбі за самостійну Україну. Того ж двадцять восьмого року на іменинах у добродія Єфремова я виголосила тоста за його здоров'я і назвала Сергія Єфремова «совістю народною». За все це я відповідаю сама і тільки я.

— Отлічно... А хто бивал, крімє названих ліц, у вас на вечерінках?

— Ви всіх знаєте і всіх уже самі назвали. Мені нема чого додати.

Товнеправдин вихопив з крайньої теки папірця, помахав ним у себе перед носом, ніби принохуючись.

— Ви, Людмила Михайловна Старицькая-Черняхівская, обвиняетесь вот в чом.— Слідчий поклав папірця на місце й несподівано перейшов на українську: — У період з 1926 по 1929 рік ви, Людмила Михайлівна Старицька, за чоловіком — Черняхівська, професійна літераторка, були членом центру «Спілки визволення України» і провадили керівну організаційну діяльність згідно з програмою і завданням цієї організації. Крім того, ви, Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська, здійснювали зв'язок центру «СВУ» з представниками деяких чужоземних капіталістичних держав... Што ви скажіте на ето?

— Те, що вже говорила. Між політикою радвлadı і моїми переконаннями є велике розходження. А саме: диктатура пролетаріату, смертна кара, заборона волі слова, переслідування релігії — це принципи, яких я ніколи не визнавала і не визнаю ніколи. Але кілька ро-

ків тому радвлда виявила свою національну політику і оголосила українізацію. Я вітала цю точку повороту. Українізація дає національну свідомість, дає кадри нової, бадьорої, здорової селянської і робітничої інтелігенції...

— Не агітіруйте мене, пожалуйста.

— Я не збираюся вас агітувати, бо знаю... Втім, ви спитали, я відповідаю. А взагалі, я можу і помовчати, якщо вас це влаштовує.

— Продолжайте.

— ... І тому, що Україна, пригнічена двохсотп'ятдесятилітнім пануванням російського царату, не надбала потрібних культурних вартостей, першим завданням інтелігенції є й буде культурна праця. Щодо мене особисто, то я вважаю за краще в міру сил моїх і можливостей працювати на придбання Україні культурних вартостей, аніж бути... статистом... у непевній політичній організації. Навіть коли хтось і заснував її... або... вигадав.

— Снова за своєю... Подумайте, а ночью я вас ішчо пригласу.

Ким він був п'ятнадцять років тому — крамарем, шаповалом, кравцем? І навіщо пішов сюди?

У камері її зустріли співчутливо, сусідка з картами відсунулася далі. Взагалі, ці жінки кримінальні хоча й кпинили з її лорнета і французького словника, але робили це незлостиво. Деся у душах, певно, поважали її відособленість, яку правильно мали за стійкість людини з виробленими поглядами. Кожна жінка в собі розуміла її високість. Хоча Людмила Михайлівна за два тижні нечасто спілкувалася із товаришками по неволі, але ті кілька точних фраз українською і російською, а ще французькою, німецькою і латиною, які вжила не хизуючись, а за звичкою до крилатого слова, мимоволі викликали приховану пошану і потребу замислитися в собі — хоч би на якусь хвилюку суєтного життя...

Лягла на нари, підперши кулаком подушку з трухлявою соломою, стомлено випроставши ноги і глибоко зітхнувши. На мить полегшало. Лише на мить... Сусідки не лізли з розпитуваннями, знали, що багато з неї не витягнеш. І на тім спасибі.

Дзвони, дзвони, софійські передзвони... В двадцять другого частину їх зняли — потрібен був метал на совітську копійку... А у вісімнадцятому ви ще співали — то радісно, то тужливо, коли ранньої весни привезли забитих більшовиками під Крутами гімназистів і студентів. Везли на Аскольдову могилу сірими волами, домовини вкрили черво-

ними китайками. А з гори від Софії тривожно били вічеві дзвони, піднімаючи на ноги весь Київ.

У каплиці правили службу Божу — панахиду, співав хор *Кошиця*, над розчахнутою могилою промовляли Грушевський і вона, переклавши на чоловіка турботу про Вероніку.

Рона тремтіла вся, але не від холоду: вона вже знала, що його, першого гімназійного кохання, не було серед привезених, але не було й серед живих. Де він зник? Чи не полонили і не закатували матроси-більшовики? Розповідали, що в замкнених трунах тіла помордовано, порозбивано. ...Але його тут не було, і це давало слабеньку надію... Напередодні до Старицьких прибігла його мати, знайома з гімназійних батьківських рад, потвердила, що сина немає серед забитих, вона всіх оглянула, запанцирувавши серце. Де ж він, де?! Що можна сказати на це матері, чим утішити? Вероніка з повними жаху очима слухала за дверима.

Цей жах не вивітрювався майже два роки. Щось писала в своєму щоденнику, покірно мандрувала за батьком і матір'ю з Києва до Кам'янця-Подільського, до Варшави, до таборів з інтернованими вояками-українцями, до Львова, Вінниці і знову до Києва. Мати якось випадково прочитала розкриту сторінку залишеного на видноті щоденника, і страшно зробилося за доньку. Розпач, безнадія, туга за милою людиною, якої, певно, немає на білому світі. І вірші. Гімназисткою не писала як більшість дівчат, а оце аж двадцятирічну спостигла потреба виписатися — давня їхня родова риса... «Звитяги вигуки. Танок шалений. Сірий граніт. Згуки скажені. Стомлені очі. Криваві руки. Вир боротьби. Чорні гадюки. Борвій реве. Борвій несеться. Все розірве. З всього сміється...» Ось як воно повернулося. В онуки. Бо пройшов той борвій через її серце, лишив кривавий рубець. А дідові Михайлу Петровичу він уявлявся інакше. О, як він любив декламувати «Борвія»! І декламатор з нього був неабиякий. Сажневого зросту, з гнучким голо-сом — від грому до тиші, — він стояв на сцені в київському Літературно-артистичному зібранні поруч з тендітною Лесею і читав її «Ми паралітики з блискучими очима, великі духом, силою малі...». Леся просила саме Старицького прилюдно читати її вірші. А він, уже тяжко хворий, аж молодшав і здоровішав. Прodeкamuвавши Лесине, брався і за своє: «Не журіться ж, гей, бідарі мої,— горобина ніч — вам не мачуха! Сміло глянемо в вічі борвію... Після борвію гляне сонечко і огріє всіх рівним променем, вороги життя

згинуть пропадом, а повітря скрізь оздоровшає: після борвію легше дихати...»

Не так тоді все уявлялося, хотілося перемін якнай-скорших, бо вже зниділи в задусі, в гоніннях на рідне: вже двісті років не давали говорити по-своєму...

Та рикнув борвій так страшно, що аж дихання запер, перекинув усе, перенівечив, кинув «брата на втрату! На згубу...» Перекрутив долю Вероніки Черняхівської, онуки Михайла Старицького. Знайшла собі якогось Івана — для розради. Та недовго тішилася з ним — чужі люди зі-йшлися, щоб незабаром розійтися... Вчилася на інженера, подобалася чоловікам, Валер'ян Поліщук упадав і вірша присвятив. А вона все чогось і когось шукала, захопилася перекладом, вчила інші мови, давалися вони легко, хоча й казала: «Остопроклятіла твоя укохана німецька мова, матусю».

Поїхала з батьком до Німеччини — як помічниця професора медінституту і перекладачка. Звісно, там не вельми допомагала батькові, ловила чужий світ, «закордон використовую, як можу, — мабуть, не доведеться більше ніколи приїхати сюди...», здибалася з німцем чи швейцарцем, полюбилися, пошлюбилися офіційно (чи не через це її і зачепили тепер гепеушники?), та нетривкий був той шлюб, раптом усе обридло й поїхала з татом додому. Істинно поетична натура...

— ...Старицька-Черняхівська, ік слідователю!

Бігме, та вона ж зовсім не спочила! В маренні промайнуло дві години. Товнеправдин, певно, оживився, перекусив добре (а вона, як привели з допиту, і не торкнулася вечері в залізній мисці) та й мучитиме її знову. Скоро північ...

— Так ви надумалі, уважаємая Людмила Михайловна? Будем признаваться?

— Шановний тов. Правдин (Товнеправдин...), я вже немолода жінка, як у нас кажуть, пожила, в моєму віці пізно вчитися вибріхуватися. У мене вже закостенілий хребет, розумієте?

— Хребти ми ламаєм...

— Ви можете поламати мені хребта... фізично... якщо у вас підніметься рука. Я чула про таке, але не хочу вірити... Але скривити його і повернути очі туди, де потилиця, нікому вже не вдасться. Я все сказала на минулому допиті. Ви ще можете вибити з мене якусь дурничку, але ж... ви розумієте?

— Продолжайте.

— У свою віру вам не вдасться мене навернути. Бо

великий і давній мій рід... І весь до іншого вдатний. Сподіваюся, ви зрозуміли?

— Так, так, так-с... Ми ішчо будем посмостреть на ваш род. Я не дам тібе спать, старая с...!

... Людмила Михайлівна опритомніла в камері, почула нічне хропіння, висвистування носами, сморід... і впала в тяжкий сон натомленої і скривдженої душі.

Вони всі разом, всі троє, в якомусь дивному приміщенні — без стін, над головою — стеля, сіра, бетонована, безкрая, як небо, і все навкруги сіре. А підлога — ніби стеля, така ж сама, тільки знизу, під ногами. Вероніка загортається в свій улюблений коротенький кожушок, аплікований на пазусі і в подолах, Олександр похмурий, мідноликий, з жорсткою сивою чуприною, дивиться в стелю, а вона загляда обом ув очі, але... що в них з очима? Чому вони білі-пребілі, без зіниць, як в античних статуй? Вони білі з жаху! Людмила Михайлівна підводить і свої вгору і бачить, як на них падає... стеля. І нема куди тікати, бетонована плита безкрая. Ось вона ближчає, зависає над головою, насувається страшною вагою, накриває Вероніку, Олександра Григоровича, їх уже не видно, на тому місці, де вони були, курява стовпом, і ось та стеля лягає їй на голову, тисне, душить, вона відчуває, що в грудях немає повітря, а в скронях — біль невимовний. Вона кричить хрипко, долаючи німоту сну. Крик виринається і уривається... В останню мить вона вислизає з-під стелі кудись у чорну безодню.

— Мадам, ви страшно кричали.

Старицька повертається на бік, розплющує очі, тяжко дихає. Жінки вже чепуряться, а з-під «намордника» — похилого дашка над загратованим вікном — коливаються по камері драглі ранкового світла.

Поганий сон... Дуже поганий. За народним повір'ям цей сон означає... Вероніка й Саня... Ні, не треба продовжувати думки. Все. Годі. Встати й причепуритися.

Удень її знову покликано до тов. Правдина.

Не могла дивитися на нього після нічного бруталного вибрику.

Мовчки слухала, очі — поверх його голови, а там — портрет «железного Фелікса». Але тепер той Фелікс — абстракція, а Товнеправдин — реалія, несе від нього ненавистю аж на відстані, між ними широкий стіл, а чути тяжкий його дух, вона аж посунулася на самісінький краєчок стільця. Сказано в Толстого: ми любимо людину за зроблене їй добро, а ненавидимо за вчинене їй зло...

Товнеправдин повідомив, що громадянці Старицькій-

Черняхівській дозволено побачення з небожем *Ярославом Стешенком*, який прибув з Києва. Тільки тому, що з Києва, здалеку. Слідчий сподівається, що громадянка Старицька-Черняхівська зробить з цього висновок: радада ставиться до неї гуманно. Ось і Стешенка недавно випустили з Лук'янівської в'язниці...

Ні, Товнеправдин, не в цім річ. Ти щось надумав собі... Он Вероніка не поїхала додому, а найняла кімнатку в Харкові, аби бачитися з ув'язненими матір'ю і батьком, але ти не надаєш їй такої можливості.

Кімната побачень при харківському допрі на Холодній Горі мала два дерев'яних бар'єри на відстані двох метрів. За одним бар'єром стояли ув'язнені, за другим — родичі. Запускали в цю кімнату по кілька пар, а між бар'єрами походжав чорнокашкетник з наганом. Говорили всі водночас, намагаючись перекричати сусідню пару... То було смішно й трагічно. А ще перед очима постійно манячила постать гепоушника.

Але цього разу Ярослав, Ярко, був один. Це щось означало... Ага, чорнокашкетник міг чути кожне їхнє слово, адже в кімнаті для побачень більше нікого не було... Зрозумілий маневр Товнеправдина. Раптом вона обмовиться, розчулившись, втративши пильність...

Ярко — поривчастий, нервовий, швидкоговіркий, поправляє крило вороного чуба, розпитує про умови, питає, що треба передати, гає час, бо одведено лише десять хвилин. Їй нічого не треба. Розкажи, Ярчику, про себе, про Оксану. Мама Оксана нездужає, побивається за сестрою — за вами й дядьком, — і він, Ярко, дуже переживає, але потроху працює, збирає старі книжки, кваліфікує, хоче укласти бібліографічний покажчик книг українською мовою, котрі були надруковані в колишній Російській імперії в період 1798—1916 років... І він вдається до подробиць, захоплено, уривчасто переказує, не думає про час, який збігає, не бачить перед собою чорнокашкетника... Оце з ним така нервовість поробилася по батьковій наглій смерті. Іван Стешенко був урівноважений, мати Оксана — велично романтична і по сьогодні. А з підлітком Ярком 29 липня 1918-го сталася страшна пригода... Поїхав він з батьком до дідуня й бабуні до Полтави. Приїхали поночі, візників не було, то вирішили вдарити пішака. Аж під горою перестріли їх двоє озброєних, гукнули «Руки вгору!» — вистрілили в батька, один раз, другий... Іван упав, а Ярослав од несподіванки присів, а тоді — навтьоки, але його не чіпали, убивцям потрібен був старший Стешенко, чоловік відо-

мий, генеральний секретар освіти за Центральної Ради, перший український міністр освіти, що не потурав шовіністам. Звісно, вони цілили по міністрові...

Більшовики по Крутівському погромі вдерлися до Києва, вбивали тих, хто говорив українською, шукали й Стешенка, але він устиг сховатися, та за півроку, вже за гетьманату, знайшла куля і його. Як то кажуть, гріх на когось думати, не пійманий — не злодій, але ж ті невідомі вбивці не пограбували вбитого, грошей не чіпали, знали, в кого стріляти, нахилилися над Іваном Матвійовичем, аби пересвідчитися, що то він, і зникли.

Підліток Ярко, свідок тої страшної сцени, спершу взагалі втратив мову і нервово посмикував головою, не допоміг і дядько — професор медицини, але бабуля-цілителька з Боярки відпоїла його зіллям, і він почав говорити швидко-швидко, часом несподівано перескакуючи з одного на інше.

— А я, тьотю Людо, оце тільки зараз узявся до *вашого «Дорошенка»*, так би мовити, доріс до нього... Ну, скажу вам, це річ.. Річ світова! А Дорошенкова вдача, скажу вам, тьотю Людо, це — національний характер, наш...

Гепеушник, почувши слово «національний», призупинив ходьбу між бар'єрами, нашорошив вуха.

— А як він танцює! І коли, за яких обставин? Га, тьотю Людо, це шедевральна знахідка! Я ж пригадую, як *Садоський* у ролі Дорошенка танцював. Я тоді ще був хлопчаком, багато чого не розумів. Аж тепер збагнув значення тої сцени!

Людмилі Михайлівні потеплішало в грудях. Який славний в неї небіж! Ще й нарцис тримає — для неї, з далеких, теплих країв. Єдиний по чоловічій лінії продовжувач роду Старицьких... Нехай йому добре ведеться в житті, нехай ніколи не знає цих стін. Перехрестила Ярка.

— Ваше врем'я кончилось, молодой человек.

Волочилася назад колінкуватим коридором допру, бачила перед себе намащені чорні чоботи з грубими закаблуками, думала: які нерозумні ці люди, в що вони перетворили наш квітучий край. В пекло, в підземне царство Інfern, як казали латиняни. Сад із золотими яблуками щастя, край, де сама природа прорекла безхмарне життя людям, смарагдовий сад чарівних сестер Гесперід перетворили на чорне пекло, а золоті яблука — на сажу... «Життя пішло другим чужим шляхом, і змовкло все — ні одгуку, ні звуку, і вслалось все туманом забуття, холодним, сивим, важким, нерухомим. Невже ж то так? Невже ж своє життя пошарпали ви, друзі, надаремне?» Це з «Гетьмана Дорошенка».

Але ж... Але ще танцює Дорошенко! Хай легенько гикнеться Садовському на волі.

Почала писати цю драму двадцять років тому. Так, так, рівно двадцять. Ще живий був *Микола Віталійович*, її улюблений дядько по матері. Дізнавшись, що вона пише, вигукнув: «Музика моя!» Та перед «Гетьманом Дорошенком» був історичний роман «Руїна», основний автор — батько, а вона допомагала Михайлові Петровичу збирати матеріали, крім того, пробувала і своє перо, написала кілька розділів, хоча роман побачив світ під іменем Михайла Старицького. Уже тоді вона добре познайомилася з Петром Дорошенком. Типовим українцем за вдачею. Рішучим і водночас мінливим. Пристрасним і стійким у вирішальну мить. Свідомим українським державцем. «Ми мусимо боротися, й з'єднать розшарпану отчизну, і закласти свою державу власну, щоб ніхто втручатися не смів у наші справи...»

Драма пішла в театрі Миколи Садовського з великим успіхом. Певно, надто великим, бо київський губернатор по десяти виставах заборонив її... Офіційного пояснення не було; просто заборонив. Блукали різні чутки, а серед них одна найвірогідніша: губернаторові не сподобалося, як у третій дії гетьман Дорошенко зі старшиною балакають з московським послом... Не сподобалося — бо правда очі коле. Вимагав Дорошенко законних козацьких прав, тих, що їх і за двісті п'ятдесят років не домоглися від Росії: соборної України, щоб правили в ній свої, а чужі не мішалися в наші справи або принаймні спитали нашої думки...

— ...Старицька-Черняхівська, ік слідователю!..

А якою музикою оздобив «Гетьмана Дорошенка» дядько Микола! Диво дивне! А собі реквієм написав.. Жалобний «Марш Дорошенка». Так, коли ховали Миколу Віталійовича, коли зійшлося пів-Києва, учні, студенти і дівчата з Вищих жіночих курсів, уся українська інтелігенція, і не тільки українська, коли заспівав тисячний хор під орудою Кошиця улюблених Лисенкових козацьких пісень, коли велетенська ліра-вінок з колосків жита, а за нею труна з тілом небіжчика пропливли Великою Васильківською вулицею повз театр Садовського, з вікон залунав той знаменитий марш... Людмила Михайлівна тоді заридала, хоч як себе стримувала. Ще шмат серця одірвано... після татової смерті.

— ...Так ми будемо признаваться, уважаемая Людмила Михайловна? Ілі? Ваш муж просит очной ставки...

Ще один допит витримано. Ледве й чула, що там варня-кав Товнеправдин. Провокацію готує... Вона замкнулася в «Гетьманові Дорошенкові». Напам'ять повторювала. Це додавало сили, це рятувало від нестерпного оточення, від божевільної настирливості слідчого. «Нехай, нехай впаду під тягарем незміряним, хай згину, хай смерть прийму, та хай не скажуть всі, що не було заступників Вкраїні». Як він хотів злучити розірвану Росією й Польщею Україну! Заради цього пішов на все. На змову з турками. Переступив через погolos про його запродаństwo бусурманам... Був ладний на все. «Наложить головою, всю кров пролле, а вивольить з ярма Україну». Але... Це кляте «але»! Обставини, сили інших, дужчі за його. Султан мав свій інтерес, московський підніжок Самойлович — свій. І що робити чесній людині серед хижих вовків? Драма, трагедія...

І ось за військову поміч падишах вимагає в Дорошенка синів козацьких. Малих хлопчиків, таких, як був Ярко, коли дивився виставу... З них у стінах Порти виховують султанських яничар. Которі, не пам'ятаючи свого племені, безбатченками приїдуть в Україну й палитимуть, різатимуть, полонитимуть, зніматимуть дзвони з церков — на гармати чи на монету... А тоді підуть геть, як врешті пішов падишах з військом, лишивши Вкраїну віч-на-віч з Польщею і Росією. Все пропало... Гетьман усе бачить. Усе розуміє. Від нього сахаються козаки, люди тікають на лівий берег Дніпра під московське крило. Руїна в Україні... Руїна...

І сьогодні руїна. Товнеправдини палять, нищать, беруть полон. Ось і вона на схилі літ скоштувала цього полону... Ха-ха. Стільки разів описувала ті ординські наскоки. І ось сама вскочила, попалася в сильце. Ха-ха...

«Ну ж, шпарче грай! Танцює Дорошенко». Петро складає гетьманські клейноди січовикам. Чигирин обложений військом Самойловича і московського воєначальника *Ромодановського*. Все загинуло? Кінець? Та ні! Він танцює! Він ще живий! «Козак вмира, але не йде на ласку». Мати-Україна втішає невдатного, але стоїчного сина: «Ні, сину, не згинуло життя твоє і кров, проллята тут, не згинула даремне: я вирощуї, я переллю її в нових людей».

Ще прийдуть ті нові люди, ще будуть. Нас не буде в живих, а вони, наші онуки, прийдуть — на Софійський майдан, під жовто-блакитні прапори, під благовісний спів великого і перегуки менших дзвонів. Щезнуть Товнеправдини, згине чорнокашкетна орда в своєму ж пеклі, а Україна засяє, заспіває, затанцює не з горя, а від радощів. І небо буде чисто-блакитне над безмежним золотом піль. Буде!

А сьогодні Дорошенко, вдаривши лихом об землю, танцює. Бо десь глибоко підсвідомо знає: не все загинуло. *Dum spiro, spero...*⁴³ О, як танцював Садовський-Дорошенко! Нібито й не мав п'ять з половиною десятків за плечима, а було йому двадцять п'ять — як тоді, коли вперше з'явився в господі Старицьких і запросив до танцю маму, Софію Віталіївну, царство їй небесне... Дядько Микола заграв «Метелицю», батько сперся на рояль, а діти, затамувавши подих, стежили за матір'ю, до якої наближався прегарний Садовський. З дрібушечками, плавно поводячи плечима й руками, підморгуючи бровою і вусом, кружляючи навколо крісла господині... І раптом так ударив закаблуками, що тридцятисвічкова люстра дрібно затремтіла.

Людмила Михайлівна тремтячою рукою добула з кишеньки малесенького олівчика, поклала на французького словника чистий папірець. Тверді нари вже не муляли боки. Сморід не допікав. Перед очима — білосніжний Ярків нарцис із жовтогарячим сонечком між пелюстками.

Хтось приніс мені нарцис...
Десь шумить зелений ліс...
Десь розквітнули надії...
Хлопче, вір — без вороття
Проминуть страшні ці роки,
Верне знов тобі життя
Почуття й думки глибокі.
Бо ж і ми у кельї цій
Бачим ще краєчок неба...
Бачим промінь золотий...
Ні! Журитись нам не треба.
Глянь — межа мого життя
Ой, ой, ой, уже близьенько.
Та жалю не знаю й я,—
Бо танцює Дорошенко!

— ...Мадама спустила свою лорнетку. Хі-хі...

Але вона не чула того. І не бачила. Плавко зсунулася з нар. Підвела руки: в правиці словник, в лівиці папірець з віршем, повела плечима, підморгнула бровою і пішла в танок на загидженій підлозі камери.

Товаришки по неволі від несподіванки стихли. Роззявивши роти і роззувши очі, дивилися на «мадам», яка, гордо піднісши голову і плавко поводячи станом, неспішно пере-

⁴³ Доки дихаю, сподіваюся (латин.). (Приміт. авт.).

бирала ногами в якомусь їй одній відомому пружньо непереборному ритмі. Помолоділа й випростана.

— Abiit, non obiit...⁴⁴ Ще танцює Дорошенко... Sigillatim mortales, cunctim perpetui!⁴⁵ Бо танцює Дорошенко. Memento partiam⁴⁶. Танцює Дорошенко!!!

⁴⁴ Пішов, але не загинув (латин.).

⁴⁵ Людина смертна, але людство вічне (латин.).

⁴⁶ Пам'ятай про Батьківщину (латин.).

ПРИМІТКИ

Завершальний випуск антології українського історичного оповідання присвячений митцям минулого. Твори вибрано із різних періодичних та книжкових видань, кілька з них перекладено з книжної української мови; одне — з російської; решту тексту, коли в цьому була потреба, переведено на сучасний правопис. Частина текстів друкується в цьому виданні вперше. Використано твори про письменників, друкарів книжок, художників, будівничих, музикантів; є тут оповідання й про театр, в них йдеться здебільшого про митців українських, а меншою мірою — про іноземних. У підсторінкових примітках подаємо авторські зауваження до власних творів, незрозумілі слова й історизми зводимо в окремий словничок. Біографічні дані про письменників подаємо також у примітках. Назви національностей, написання прізвищ, географічні назви подаємо так, як вони писалися авторами. Упорядник висловлює подяку Ларисі Онишкевич та Василеві Яременку за поміч у розшукуванні текстів, а також Михайлові Москаленку за тлумачення французьких висловів, що вживаються у книзі.

Дмитро Туптало **ЖИТІЄ ПРЕПОДОБНОГО ОТЦЯ НАШОГО НЕСТОРА, ЛІТОПИСЦЯ РУСЬКОГО**

Туптало Дмитро (власне ім'я Данило) — (1651—1709) — український письменник, релігійний діяч, автор історичних та богословських творів. Ширше про нього дивись у його «Житті» Аноніма XVIII століття, уміщеним у нашому виданні. Автор «Четї-Мінеї» в чотирьох томах (1689, 1695, 1700, 1705), тобто житій святих, що складаються з історичних оповідань про святих християнської церкви, та інших книжок.

Подаємо в перекладі з книжної української мови за виданням: [Дмитро Туптало] Книги житій святих. — М., 1805. — а. РГ (103).

Мойсей... в книгах своїх — йдеться про перші п'ять книг Біблії, так зване «Мойсееве П'ятикнижжя»: «Буття», «Вихід», «Левит», «Числа», «Повторення закону». Мойсей — біблійний персонаж, провідник єврейського народу.

Нестора, що просвітив наші очі — Нестор-літописець жив у другій половині XI — початку XII століть, чернець Києво-Печерського монастиря, один із редакторів-складачів найдавнішого українського літопису

«Повість врем'яних літ», автор житій Антонія, Феодосія, Бориса та Гліба, кількох сказань із «Києво-Печерського патерика».

Антоній, Феодосій — засновники Києво-Печерського монастиря, жили в XI столітті.

Стефан — ігумен Києво-Печерського монастиря, жив у XI столітті.

Як сам про теє повідав — про це оповідається в «Повісті врем'яних літ». Але за тим описом Нестор не був самовидцем чудес (три стовпи, наче сяючі дуги, що пересувалися й стали над церквою, велика зоря над печерою, безліч свічок) — це бачили два брати-ченці та ігумен Стефан. Можливо, однак, що Д. Туптало користувався якимсь іншим списком житія Феодосія, що його написав Нестор.

Ніна Бічуя

СОТВОРІННЯ ТАЙНИ

Бічуя Ніна (нар. 1937 року) — сучасна українська письменниця, авторка ряду книжок, зокрема й історичних оповідань.

Подаємо за виданням: Дрогобицький звіздар. — К., 1970. — С. 26—45. Оповідання написане за розповіддю «Києво-Печерського патерика».

Алімпій — давньоукраїнський іконописець, чернець Києво-Печерського монастиря, жив у кінці XI — на початку XII століття, перший відомий з писемних джерел художник.

З Гори — тобто з горішнього міста у Києві, де стояв князівський палац.

Новоліття — Новий рік, у давній Україні-Русі починався з березня.

Князь Святополк Ізяславич (1050—1113) — великий князь київський.

Куни та гривни — гроші в Київській Русі.

Василькові зір одняв — йдеться про Василька Ростиславича (? — 1124) — князя теребовлянського, якого в міжусобній боротьбі осліпили князі Святополк Ізяславич та Давид Ігоревич, — це сталося 1097 року у Звенигородці біля Києва.

Тисяцький Путята — Путята Вишатич (? — після 1113 року) — воєвода в Києві, брав участь у князівських міжусобицях.

Мстислав Святославич (? — 1099) — князь володимиро-волинський.

Митрополит Єфрем (? — 1055) — митрополит київський, грек родом.

Володимир Переяславський Мономах (1053—1125) — згодом великий князь київський у 1113—1125 роках.

Святослав Ярославич (1027—1076) — четвертий син Ярослава Мудрого, був великим київським князем у 1073—1076 роках.

Словутнього співа Митусу і далі — подаємо переклад цитати: «Славетного співака Митусу, який колись із гордості не схотів служити князеві Данилові, розшарпаного, яко в'язня, привели. Сиріч, як ото сказав творець притч (Соломон): «Гордість дому твого сокрушиться (Притчі Соломонові, XV — 25), бобра, і вовка, і борсука обдеруть. Се так сказано було». (Переклад Л. Махновця. Літопис Руський.— К., 1989.— С. 400).

Митуса (Дмитро) — славетний співець владики Перемишля.

Володимирко Володаревич — син Володаря Глібовича, князь мінський та берестійський.

Олександр Всеволодович — син Всеволода Мстиславича, був князем не тільки белзьким, а різночасно володимир-волинським, угрівським, верещинським, столп'євським, комовським.

Ростислав Михайлович (1223—1264) — син Михайла Всеволодовича — в різночасся князь новгородський, галицький, луцький, чернігівський.

Костянтин Рязанський — це Костянтин Володимирович, син Володи-мира Глібовича, князь рязанський.

Судислав Бернатович — галицький боярин, супротивник Данила Романовича, прихильник угрів.

Бату-хан — Батий (1208—1255) — монгольський хан, засновник Золотої Орди.

Бела IV (1206—1270) — угорський король.

Данилового сина Льва — Лев (? — 1301) — син Данила Романовича, князь галицький, перемишлянський, дорогочинський, мельницький, потім холмський, белзький, червенський.

Князь лядський Болеслав — очевидно, Сидливий (1226—1279) — князь сандомирський і краківський.

Болохівську землю — історична область у верхів'ях Південного Бугу, Тетерева і Случі, з центром у Болохові (тепер, ймовірно, Любар на Житомирщині).

Тисяцького Дмитра послав туди — йдеться про облогу Києва татарами у 1240 році. Тисяцький Дмитро керував обороною, був він тут від Данила Романовича.

Олександр Кучерук

СВЯТОПОЛК ФЮЛЬ У КРАКОВІ

Оповідання друкується вперше. В ньому йдеться про першого українського друкаря Швайпольда Фюля.

Князь Костянтина Острозького (1460—1530) — йдеться про українського магната, відзначався як видатний полководець.

Юрій Котермак з Дрогобича (бл. 1450—1494) — український учений і освітній діяч, перший український автор друкованої книги (вийшла в Італії).

Та друкарня постала 1460 року — факт існування друкарні у Львові в цьому часі поки що гіпотетичний.

Глаголичними буквами — тобто однією із давньослов'янських абеток (на 40 знаків).

Тріоді пісній і цвітній — церковні книги; Тріодь Пісна має в собі служби від Неділі митаря і фарисея до Світлої Седмиці; Тріодь цвітня — від Світлої Седмиці до Неділі всіх святих.

Часословець — книга, що мала в собі служби по часах: полуношниця, утрені, вечірні; вживалася як шкільний підручник.

Октоїх, або Остмигласник — церковна книга з духовними піснями на вісім голосів, вживалася також як шкільний підручник.

До короля Казимира IV — йдеться про Казимира Ягелончика (1427—1492) — великого князя литовського, потім короля польського з 1447 року, сина короля Владислава Ягелла.

Сигизмунд Кейстутович (? — 1440) — великий князь литовський від 1432 року.

Микола Мирликійський — архієпископ мирликійський, жив у IV столітті нашої ери, святий християнської церкви.

Йохан Генсфлейш цум Гутенберг — (1397—1468) — першодрукар німецький, винахідник рухомих літер.

Елекційний і конвокаційний сейми — елекція — вибір короля; конвокація — зібрання чинів; конвокаційний сейм скликався примасом Польщі негайно після смерті короля.

Сергій Екельчик

РОКСОЛАН

Екельчик Сергій (нар. 1966) — сучасний український письменник, за фахом історик.

Оповідання друкуються вперше, йдеться у ньому про Станіслава Оріховського (1513 — пом. після 1566) — польсько-українського письменника-публіциста XVI століття.

Мириціан Кромер (1512—1589) — польський історик та церковний діяч, з 1579 року — єпископ, автор «Хроніки Польщі» (1555), де є чимало відомостей з історії України.

Канонік — у католицькій церкві священнослужитель єпархіального кафедрального собору, член капітулу (колегії духовних осіб при єпископі).

Міколай Коперник (1473—1543) — великий польський астроном, творець геліоцентричної системи світу, який вперше довів, що Земля та

інші планети обертаються навколо Сонця. Був відомий також як лікар і церковний діяч.

Сигізмунд Старий (1467—1548) — польський король з 1506 р. Сигізмунд I Старий.

Цісар Фердінанд — це Фердінанд I (1503—1564) — цісар Священної Римської імперії від 1556 року, основник лінії Габсбургів та Австрійської монархії.

Мартін Лютер (1483—1546) — йдеться про церковного реформатора, засновника лютеранства.

Перекладали на польську — С. Оріховський писав латинською мовою.

Сулейман II, званий Пишним (бл. 1490—1560) — турецький султан.

Зяють її також Роксоланою — йдеться про Настю Лісовську (1505—1561), з українських полонян, дружину султана Сулеймана Пишного. Відігравала значну роль в історії Туреччини.

Сигізмунд II Август (1520—1572) — це польський король від 1548 року, прихильник ренесансної культури.

Сигізмунд III (1566—1632) — польський король від 1587 року Сигізмунд III Ваза.

Орест Левицький

ПАШКВІЛЬ

Левицький Орест (1848—1922) — український історик, літературознавець, письменник, академік АН України, майстер історико-документального художнього нарису, автор великої кількості наукових праць, видав такі белетристичні книжки: «Ганна Монтовт» (1888), «Весільна ніч» (1910), «Волинські оповідання» (1914), «Несподіваний шлюб» (1917).

Подаємо за виданням: Історичні оповідання. — К., 1930. — С. 27—65.

Твір оповідає про авторів найдавнішого віршу народною українською мовою Яна та Олену Жоравницьких. Докладніше історію Жоравницьких дослідив Григорій Нудьга в книзі «Не бійся смерті». — К., 1991; дослідник зокрема вважає, що Олена Жоравницька — автор інших поетичних творів, що дійшли до нас із акровіршем «Олена».

«Канунний» мед — у звичаях братств було відзначення храмового свята варенням, чи як тоді казали, сиченням медом, він і звався «канунним» — цей звичай проіснував аж до середини XIX століття.

Надію на св. Миколая — святий Микола вважався захисником у дорозі, на морі, від нападу.

Любарт, Свидригайло — Любарт (? — 1384) — литовський князь, син Гедиміна; після смерті галицько-волинського князя Болеслава (1340) бояри проголосили його галицько-волинським князем. Свидригайло (1355—1452) — син Ольгерда, великий литовський князь у 1430—1432 роках, вів тривалу боротьбу проти Вітовта та Ягайла.

Мстислав Мономахович — Мстислав-Федір-Гарольд Великий (1076—1132) — князь новгородський, ростовський, білгородський, великий князь київський з 1125 року.

Посполите рушення — загальна військова мобілізація шляхти.

Владика Марко — батько Жоравницьких був нареченим, тобто непосвяченим, єпископом луцьким та острозьким у 1561—1569 роках.

По Статуту — тобто за Литовським статутом, за яким судили тоді й після того на Україні.

Ганна Сокольська — була дружиною сина Іони Борзобогатого Василя.

«Каптурові суди» — суди в час безкоролів'я.

Король Гайнрих утік із королівства — Генріх Валуа (1551—1589) — француз, став польським королем 1573 року, але покинув Польщу в 1574 році, щоб обійняти трон французький.

В Жоравники — автор помилився. Таке село існує й досі в Горохівському районі Волинської області.

Стефан Баторій — князь трансільванський, король польський у 1576—1586 роках.

Stephanus Rex — Стефан, король (латин.).

Станіслав Жолківський (1547—1620) — польський державний діяч, польний, потім коронний гетьман, з 1617 року — канцлер Польщі.

Ян Замоїський (1542—1605) — коронний гетьман й канцлер Польщі, засновник Замоїської академії.

Василь Загоровський (? — 1580) — брацлавський каштелян, український культурний діяч, автор «Заповіту».

«Odmawiać i szekać» — вимовляти і гавкати (пол.).

Немезида (Немесида) — богиня людської долі, покровителька суспільного ладу, уособлення кари богів, у переносному значенні — кара, відплата.

Людмила Коваленко

ГРОНО ВІНОГРАДУ

Коваленко Людмила (1898—1969) — письменниця, перекладачка, громадська діячка, дружина письменника М. Івченка. Після війни 1941—1945 років — на еміграції, спершу в Німеччині, а потім у США. Авторка п'єс, романів, історичних оповідань.

Подаємо за виданням: Давні дні. — Нью-Йорк — Бавнд-Брук, 1960. — С. 58—74. Оповідання фантазійне. Дія відбувається в кінці XVII століття.

Гетьман — мається на увазі гетьман Іван Мазепа.

У пунктах — тобто в статтях Богдана Хмельницького та інших гетьманів, постановлених із Росією.

Цар мав право присилати своїх солдатів — за пунктами Б. Хмель-

ницького, російський гарнізон розміщувався тільки в Києві, за пунктами І. Брюховецького, російські війська вводилися по головних містах України, через що спалахнуло на Україні повстання. Але російське військо відтоді постійно перебувало на Лівобережній Україні.

Шварцвальд — гори в Вадені та Віртембергії.

Коло впадіння Дніпра — події відбуваються після 1695 року, коли українсько-російські війська здобули в низів'ях Дніпра турецькі фортеці Кази-Кермен, Муберек-Кермен і Тавань.

Войнаровський Андрій (? — 1740) — небіж І. Мазепи, згодом співучасник його повстання проти Росії. Був на еміграції, скоплення російськими емісарами, загинув у Сибіру.

Ще молодими вогненними очима — І. Мазепа народився 1639 року, отже, під кінець століття йому було під шістьдесят.

Анонім XVIII століття

ЖИТТЄ СВЯТОГО ОТЦЯ НАШОГО ДИМИТРІЯ РОСТОВСЬКОГО, НОВОГО ЧУДОТВОРЦЯ

Подасмо в перекладі із книжної української мови за рукописом другої половини XVIII століття, що належав архімандриту Переяславського Вознесенського монастиря Апіфілахію, — це збірка творів Дмитра Туптала та матеріалів про нього (зберігається у перекладача), а. А (1) — КВ (22).

У недавні часи ще живий пробував — життє написано в 1757 році, тобто через 48 років після смерті Д. Туптала.

В «Мінеях Четъях» — тобто в передмовах до численних видань головного твору Д. Туптала «Четъї-Мінеї».

Вчення латинського діалекту, що є в Києві — тобто в Київській академії.

Венедикту — йдеться про Бенедикта Нурсійського, християнського святого (480—543), засновника ордену бенедиктинів.

Науки першого псалму — у Псалтирі псалм починається словами: «Блажен муж, що за радію несправедливих не ходить, і не стоїть на дорозі грішних, і не сидить на сидінні злоріків, та в законі Господнім його насолода».

Слуцьку — в місті Слуцьку і в Вільні Д. Туптало жив у 1677 — 1678 роках.

Адам Зерникав — богослов, жив у другій половині XVII століття, перейшов із лютеран у православ'я, автор богословського трактату, який вийшов друком у 1774 і 1776 роках у Кенінгсберзі.

Феофан Прокопович (1681—1736) — український поет, драматург, філософ, російський державний діяч, автор численних книг.

Залишив власну вітчизну — А. Зерникав був із Східної Пруссії.

Августинове слово — Августин (374—430) — богослов, один із учителів християнства.

Видавши друкарським відтиском — перша книга «Четї-Мінеї» вийшла в Києві у 1689 році.

Тоді й призвані будете — неточна цитата з Послання Павла до філістимлян, IV — 7.

Хай буде всім слуга — слова з Євангелія від Матвія, XXIV—11.

Ви друзі мої — слова з Євангелія від Івана, XV—14.

Волю отця мого небесного — неточна цитата з Євангелія від Луки, VIII—21.

Отець наш Ісая — (? — 1090) — уродженець Київської землі, з 1078 року єпископ ростовський, утверджував тут християнство.

Новий Єрусалим — новий центр християнства. Афон — гора в Греції, де було багато православних монастирів.

На правому боці — тобто на боці, де стоять праведники.

«Розшук» — це «Розыск о раскольческой бранской вѣрѣ», книжка вийшла в Москві у 1745 році.

«Алфавіт духовний» — такої книги «Каталог стародруків, виданих на Україні» Я. Запаса та Я. Ісаєвича не фіксує.

«Руко орошене» — вийшло вперше в Чернігові в 1680 році.

«Апологія» — це «Апология в утolenіє печали чelовѣка сущего в бѣдѣ, гоненіи и озлобленіи», вийшла в Чернігові у 1700 році.

До чотири тисячі шістсотого року — тобто 908 року до нашої ери.

«Требник» — церковна книга, яка містить богослужіння і моління. Мається на увазі «Требник» Петра Могили, що вийшов 1646 року в Києві.

Років за два — тобто близько 1707 року.

Слово Ісуса Сіраха — тобто з книги Старого Заповіту «Книга премудрости Ісуса Сіраха» (неканонічна книга).

Буття — перша книга Мойсеева у Біблії.

Стефану — тобто Стефану Яворському (1658—1722) — українському поету та філософу, церковному діячеві.

Троєцька лавра — під Москвою.

В рапорті святійшому Синоду повідомляється — рапорт учинено 1 жовтня 1752 року; його також уміщено в рукописній книзі, з якої беремо житіє Д. Туптала.

Василь Горленко

АПОЛЛОНОВІ ЖИТНИЦІ

Горленко Василь (1853—1907) — письменник, мистецтвознавець, фольклорист, автор есе про українських культурних діячів, зібраних у книгах «Южно-русские очерки и портреты» (1898), «Украинские были» (1899) та «Отблески» (1905).

Подаємо в перекладі з російської мови за виданням: Южнорусские очерки и портреты.— К., 1898.— С. 187—200.

Нещодавно був названий академією — автор повторює тут помилкові дані, ніби Київська академія стала так зватися з 1701 року; насправді цей статус колегія здобула ще 1670 року за Острозькою комісією між Польщею та Україною.

Лаврентій Горка — (1671—1837) — український поет і культурний діяч, згодом забраний у Росію; був єпископом, автор драми, про яку йдеться, і курсу поезики.

Вибудував Мазепа — гетьман І. Мазепа (1639—1709) віддавав багато уваги Київській академії, на його кошт було збудовано академічний корпус, він дбав перед царем про підтвердження статусу академії, давав кошти на утримання учбового закладу.

«На конгрегації» — тобто в Конгрегаційному залі академії, де відбувався обряд конгрегацій — присяги на вірність академії.

Справою Кочубея — йдеться про донос на І. Мазепу цареві генерального судді Василя Кочубея, за що той був арештований і страчений.

Довгалецький Митрофан (рік народження і смерті невідомі) — український поет, професор Київської академії, автор драм, віршів, поезики. Навряд чи в 1708 році він міг складати інтермедію, бо вчився в академії у 1718—1732 роках.

Танський — український поет, жив на Лівобережжі в середині XVIII століття, йому приписують «Віршу на Великдень», близько 1746 року; як і Довгалецький, у 1708 році автором інтермедії бути не міг.

Віддаленість цієї науки від життя — автор повторює тут ненауковий погляд на академію, як на осередок схоластичної, далекої від життя науки, що було зовсім не так. Старшина в цей час академією не гребувала — це помічаємо лише в другій половині XVIII століття; в часи ж Мазепи був її найвищий розквіт.

Митрополит Кроковський Йоасаф (1670—1718) — київський митрополит із 1707 року, духовний письменник та філософ. Утиск, якого зазнав Й. Кроковський, стався через десять років, у 1718 році, коли він був запідозрений у співчутті царевичу Олексію, викликаний до Петербурга і в дорозі помер. Автор, як у випадку з Довгалецьким, сплутує 1708 рік із 1718-м.

...Громи жестоки! — подаємо переклад цитати: «Частіше кедр ламає суворий вітер, важче падають високонесені дахи, звичайно, б'ють на високі горби жорстокі громи!» (*церковно-слов.*).

ПО ТОЙ ВІК СТУДЕНОГО ПЛИНУ

Майданська Софія (нар. 1948 року) — сучасна письменниця, поетеса, за фахом музикант-скрипаль. Автор ряду поетичних збірок, прозу друкувала по періодиці.

Подасемо за виданням: ж. «Березіль» № 3—4.— Харків.— 1992.— С. 26—47.

Партесні концерти — концерти багатоголосого церковного співу.

... *краще співає...* — цитується стародавня українська колядка.

Історія про Трістана та Ізольду — йдеться про легендарних коханців, історія яких була темою середньовічного епосу та роману; легенда про них виникла в Бретані приблизно в X столітті, поширилася по Франції та Англії.

Храм Афродіти — храм однієї із верховних божеств Олімпу, богині вроди і кохання.

Аполлон — верховний бог Олімпу, бог світла і поезії.

Леда — в грецькій міфології дружина спартанського царя Тіндарея; зачарований нею, Зевс з'явився перед нею в образі лебедя.

Париса в обіймах Єлени — йдеться про сина троянського царя Пріама, який викрав спартанську царицю Єлену, від чого почалися Троянські війни.

Цесарівна Лисавети (1709—1762) — російська імператриця.

Горацієву оду, або Овідієву елегію — твори античних поетів Горація (65 р. до н. е.— 8 р. н. е.) та Овідія (43 р. до н. е.— 17 р. н. е.).

Мы вам покажем — описується нищення українців військом Петра Першого після поразки повстання І. Мазепи.

Іван Пашковський — український поет другої половини XVIII століття. Авторка помиляється. Г. Любисток не міг співати цієї пісні, бо Єлизавета стала царицею в 1741 році, отже, цесарівною була до того, а пісня І. Пашковського складена в другій половині XVIII століття.

Мій Давиде — Давид (кінець XI — бл. 950 р. до н. е.) — ізраїльсько-іудейський цар, автор псалмів.

Купідон — бог кохання в античній міфології, зображався із луком та стрілами.

Олексій Розум — це Олексій Розумовський (1709—1771) — співак придворної капели, згодом фаворит цариці Єлизавети та її чоловік.

Монтеверді Клаудіо (1568—1643) — італійський композитор, новатор оперової музики.

МІНЕРВА

Мосендз Леонід (1897—1948) — український поет і прозаїк, жив і творив на еміграції, в Чехословаччині, автор ряду книжок, зокрема історичних оповідань «Помста» (1941), а також історичного роману «Пророк».

Подасмо за виданням: Помста. Оповіді.— Прага, 1941.— С. 117—126. Твір описує епізод життя українського філософа Г. Сковороди.

Полковник Вишневецький — російський чиновник, який видав доставкою угорських вин до російського царського двору. Виїхала місія в 1750 році.

Пальміра — колись квітуче місто в Сирії, відоме пишними пам'ятками останньої пори римської архітектури.

Alma mater — мати-добродійка, так називали школу, в якій училися.

Священне Римське цісарство — так звалася Австрійська монархія, яка успадкувала Римське цісарство.

Червона Русь — Галичина.

Угорська Русь — Закарпаття.

Vulgo — по-просту (латин.).

Петро Пазмань — власне Пазмані (1570—1637) — кардинал, угорський оратор, поклав початок угорській літературній прозі, єзуїт, Трнавський університет заснував у 1635 році.

Specialis Mappa Geografica — Спеціальна географічна карта (латин.).

Per pedes apostolorum — слідами апостолів (латин.).

В Чорнухах — в селі на Полтавщині, де народився Г. Сковорода.

Валерій Шевчук

ПОЛИНОВИЙ ТЛІН

Шевчук Валерій (нар. 1939 року) — сучасний український письменник, автор ряду книжок на історичну тематику: «На полі смиренному» (1983), «Дім на горі» (1983), «Три листки за вікном» (1986), «Птахи з невидимого острова» (1989), роману-есе «Мислення дерево» (1989) та інших. Про митців минулого написав цикл оповідань «Мандрівка в гори» (в кн. «Долина джерел» (1981)).

Подасмо за виданням: Вибрані твори.— К., 1989.— С. 519—525. Твір розповідає про будівничого храму в Новомосковську (Новоселиці) Якимом Погребняком, який жив у другій половині XVIII століття.

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

Іваничук Роман (нар. 1929 року) — сучасний український письменник, автор численних історичних творів: «Мальви» (1968), «Черлене вино» (1977), «Манускрипт із вулиці Руської» (1979), «Вода із каменю» (1982), «Четвертий вимір» (1984), «Орда» (1991) та інших.

Подаємо за виданням: На перевалі.— К., 1981.— С. 195—213. Твір присвячено українському та російському поету Василю Капністу, а також І. Котляревському.

Варава — розбійник, якого, за євангельським оповіданням, звільнили від кари розп'яттям замість Ісуса Христа, хоч він був убивця.

«Положення про військо охочих козаків» — це була спроба українських патріотів, до яких належав і В. Капніст, відновити козацьке військо.

«Ода на рабство» — твір В. Капніста, в якому той гостро засуджував закріпачення Катериною II українських селян.

Що він битий — дивись про це оповідання Р. Іваничука «По живлющу воду», в книзі другій «Дерева пам'яті».

Взяття Суворовим Варшави — це було в 1794 році.

Крилов Іван (1768—1844) — російський письменник, байкар.

Максим Парпура — видавець першого видання «Енеїди» Івана Котляревського.

Трошинський Дмитро (1754—1829) — російський державний діяч, міністр в царському уряді, далекий родич М. Гоголя, меценат українського мистецтва, зокрема театру.

Василь Панасович Гоголь (1777—1825) — український письменник, батько М. Гоголя, був організатором і постановником у домашньому театрі Д. Трошинського.

Віктор Домонтович

ПИСЬМЕННИК І ГЕНЕРАЛ

Домонтович Віктор — псевдонім письменника, літературознавця, історика Віктора Петрова (1894—1969) — автора роману-есе «Романи Куліша», повісті «Аліна і Костомаров» та ряду історичних оповідань. Писав також і на сучасну тематику, автор ряду наукових розвідок.

Подаємо за виданням: ж. «Дзвін», № 1:— Львів, 1991.— С. 48—50. Оповідання розповідає про великого німецького поета В. Гете (1749—1832).

З Ваймара до Карльсбада — Веймар — головне місто герцогства Саксен-Веймар-Ейзенауського, тут жив поет; Карлсбат — місто в Богемії, знаменитий курорт.

Від кедра до терна — Гете натякає на широку й різноманітну тематику своєї творчості, заглибленість в часі і широту в просторі.

ВЕЧІР У РОЗУМОВСЬКОГО

Косач Юрій (1909—1990) — поет і прозаїк, журналіст, автор ряду історичних творів: «Чорна пані» (1932), «Клубок Аріадни» (1937), «Історичні оповідання» (1937), «Глухівська пані» (1938), «Рубікон Хмельницького» (1941), «Володарка Понтиди» та інших. Племінник Лесі Українки. Жив на еміграції.

Подаємо за виданням: Історичні оповідання. I частина. — Львів, 1937. — С. 74—110. Твір оповідає про стосунки Людвіга ван Бетховена з Андрієм Розумовським. Написання прізвищ персонажів лишаємо в авторській транскрипції.

Керубіні (1760—1842) — італійський композитор.

Король Людовик й Марія Антуанетта — йдеться про французького короля Людовіка XVI (1754—1793), скараного разом зі своєю родиною в час французької революції. Марія Антуанетта (1755—1793) — французька королева, так само скарана на смерть.

Фоглер Георг-Йосип (1749—1814) — абат, композитор, педагог, теоретик музики, автор опер.

Граф Стадіон Іоган-Філіп (1763—1824) — австрійський державний діяч, дипломат.

Лікурґ — законодавець Спарти, жив у IX столітті до нашої ери, тут ужито в переносному значенні.

«Gare!» — стережись (фр.).

Принца Євгена і далі — принц Євген Савойський (1663—1736) — австрійський генерал-імус; Леопольд I (1658—1705) — австрійський імператор; Льюїтен (Лейтен) — місто в Сілезії, йдеться про битву під цим містом в 1757 році між пруссаками і австрійцями; Гогенфрідберг — місто в Сілезії, в 1745 році тут була битва австрійців із пруссаками; турецька облога Відня була у 1683 році, здобуття Білгорода в турків було у 1717 році.

Брати Монгольф'є — Йосип-Мішель і Жак-Етьєн — винахідники повітряної кулі.

Андрей Кирилович Розумовський (1752—1836) — російський дипломат, син гетьмана України Кирила Розумовського, із 1790 року жив у Відні, був меломан, збирач картин.

Dérangée і далі — зримо порушила поведження віце-канцлера (фр.).

Імператор Франц II (1768—1835) — австрійський імператор.

Cette felicitation і далі — це чудернацьке привітання було почуте одним із членів дипломатичного корпусу, який саме був поруч із послом. Воно майже повсюди знане. Такі відкриття робляться з болісним почуттям, особливо, коли з досвіду переконуєшся, що потрібен лише ще один імпульс, щоб перетворити цю слабкість володаря, яка стала силою його кабінету, на протилежну силу (фр.).

Balance politique — політичний баланс (фр.).

Vous voyez і далі — ви бачите, графе, що ми з вами у жерлі гармати, що нас буде знищено перш, ніж ви змогли б нас порятувати (фр.)

A la bouche du canon — в жерлі гармати (фр.).

Корсиканин — Наполеон I (1769—1821).

Кобенць — очевидно, Іоанн-Філіп (1741—1810) — австрійський віцеканцлер.

Талейран Шарль Моріс (1754—1838) — французький державний діяч.

Чиєсь знайоме запишне перо — натяк на І. Котляревського.

Старий гетьман — мається на увазі гетьман України Кирило Розумовський (1728—1803).

Celui, qui se і далі — Той, кого ми бачимо під літерою «А» — це месье Генц, літератор, який визначився, пишучи німецькою, і чие перо, яке часто вправлялось у французькій мові, здатне цією мовою виявити якусь енергію. Другий під літерою «Б» — це пан Поццо ді Борго. Цей останній із корсиканської нації, у себе на батьківщині він займав важливі посади під час тамтешніх заворушень (фр.).

Amis de balance politique — прихильник політичної рівноваги (фр.).

Ami de coeur і далі — другом серця і піднесення душі (фр.).

Un chevalier accompli — довершений лицар (фр.).

Узурпатор — Наполеон I, йдеться про замах на нього роялістів у 1800 році і його репресії по тому.

Студіює фінанси — тобто грає в карти.

Баррас Поль-Жан (1755—1829) — діяч Першої французької революції, один із її диктаторів.

Кліо Канови — йдеться про статуетку богині Кліо скульптора Антонія Канови (1757—1822).

Кох, Штілер, Фюгер і Райнгард — німецькі художники того часу.

Майстер Ізабе — французький художник-мініатюрист (1767—1855).

L'heure de la reverie — година мріянь (фр.).

L'heure de la reminiscence — година споминів (фр.).

Батуринське заслання — мається на увазі наказ Павла I А. Розумовському залишити Відень і жити в Батурині — це було наприкінці XVIII ст.

Бюффона, «Гелойзи» і далі — Бюффон Жорж-Луї (1707—1788) — французький учений; Жан-Жак — мається на увазі Руссо; фарнейський філософ — це Вольтер; Апраксина — російська графиня.

Амаріліс — німфа, оспівана Вергілієм.

A la Titus — як у римського імператора Тіта (фр.).

Мальтійські кавалери — рицарі ордену на о. Мальта в Середземному морі.

Spiritus movens — духом вияву (фр.).

Храм філістимлян — мається на увазі біблійна легенда про Самсона, який у помсту за наругу над собою зруйнував храм філістимлян.

Римського імператора — тобто австрійського цісаря, який вважався імператором Священної Римської імперії.

Мегюль, Гаво — Мегюль Етьєн-Генрі (1763—1817) — французький композитор, автор опер; *Гаво П'єр* (1761—1825) — французький композитор, співак, автор опер та оперет.

Луї XVI — французький король Людовік XVI.

Caracalla — римський імператор у 211—217 роках нашої ери.

Ailes de pigeon — голубиних крил (фр.).

Давід Жан-Луї (1748—1825) — французький історичний живописець.

Шатобріан Франсуа-Огюст (1768—1848) — французький письменник, йдеться про період його життя в кінці XVIII століття.

A la Turquie, a la Tippe Sahib — на турецький зразок, на зразок Тіппо Саїба (фр.). *Тіпу-Саїб* (1749—1799) — султан з Індостану, ворог англійців.

Салієрі Антоніо (1750—1825) — італійський композитор.

Тадей Костюшко (1746—1817) — вождь польського повстання 1794 року.

Фуше Йосип (1763—1820) — французький політичний діяч, міністр поліції, став на бік Наполеона — це і є його злочин.

Caeterum censeo — над ціну (лат.).

Перекреслення Люневілью й Ам'єну — Люневільського миру, постановленого в 1801 році між Францією та Англією, та Ам'єнського миру 1802 року між Англією, Францією та Іспанією.

Гретті — очевидно, Гретті Андре-Ерґест (1741—1813) — французький композитор, родом баварець, розвинув французьку оперету.

Wie schön, o Mensch і далі — як гарно, людино, зі своєю гілкою пальми стоїш ти на схилі віку (нім.).

Nous sommes і далі — ми в жерлі гармати, принцесо (фр.).

Австерліц, Єна і Аверштет — місця тодішніх битв.

Микола Чернявський

НАПЕРЕДОДНІ

Чернявський Микола (1868—1946) — український прозаїк і поет, автор численних книг, до історичної тематики вдавався спорадично. Найактивніше працював у перші десятиліття ХХ століття.

Подасмо за виданням: Літературно-науковий вісник. — 1914. — № 2.

Пам'яті Великого і Незабутніх — оповідання присвячено Т. Шевченку, а також П. Кулішу і Г. Барвінок, вона ж Білозерська-Куліш.

Забіли, Говорецькі, Котляревські — навколишнє дворянство. До речі, з-між тих Забіл був поет Віктор Забіла, в той час безнадійно закоханий у сестру Олександри Білозерської — Ганну.

Василем — йдеться про Василя Білозерського (1825—1899) — одного

з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, у 1861—1862 роках редагував журнал «Основа».

«Мочеморди» — тобто п'яниці. Так називали товариство поміщика В. Закревського, з яким близько знайомий був Т. Шевченко.

Посада в Києві — посада художника при Київському університеті і в Археографічній комісії.

Кампанілля — подзвін.

Дмитро Міщенко

ДОЛЯ ПОЕТА

Міщенко Дмитро (нар. 1921 року) — сучасний український письменник, чимало уваги віддавав історичній тематиці. Автор історичних творів: «Сіверяни» (1959), «Синьоока Сівер» (1983), «Лихі літа Ойкумени» та інші.

Подаємо за виданням: Доля поета.— К., 1961.

Микола — тобто Микола Костомаров (1817—1885) — український історик та письменник, приятель Т. Шевченка.

Мосівка (Мойсівка) — село Пирятинського повіту на Полтавщині, де бував Т. Шевченко.

Волконська — автор помилився, йдеться про Волховську Тетяну (1763—1853) — поміщицю, власницю Мосівки.

Гребінка Євген (1812—1848) — український письменник, приятель Т. Шевченка.

Ганна — мається на увазі Закревська Ганна (1822—1857), дружина поміщика П. Закревського.

Низький на зріст — Т. Шевченко був середнього зросту.

Амалія — дівчина, яку Т. Шевченко зустрів, перебуваючи у Вільні.

Валерій Шевчук

МАНДРІВКА В ГОРИ

Подаємо за виданням: Вибрані твори.— К., 1989.— С. 473—490. Оповідання розповідає про українського поета Осипа-Юрія Федьковича (1834—1888).

Іван Косован — селянин із Путилова, пізніше поет містифікував, що то його батько.

Лук'ян Кобилиця (1812—1851) — керівник селянського руху на Буковині в 40-х роках ХІХ століття.

Пугач оре — народна прикмета на смерть.

Ганицькі, Волянські, Кантемири — родичі О. Федьковича.

Всі, які лишилися — діти матері О. Федьковича від першого шлюбу вмирали від спадкових сухот.

Микола Лазорський

ПАЛЬМА Й ТОПОЛЯ

Лазорський Микола (1890—1970) — український письменник із діаспори, родом із Полтави, жив в Австралії. Автор історичних романів «Гетьман Кирило Розумовський» (1961), «Степова квітка» (1965), «Патріот» (1969), збірки історичних нарисів та оповідань «Світлотіні» (1973).

Подаємо за виданням: Світлотіні.— Мельборн, 1973.— С. 183—191. В оповіданні йдеться про українську письменницю Марко Вовчок та французьку скульпторку Елізабет Ней.

Баталія під Ватерлоо — остання битва Наполеона 22 червня 1815 року.

Велінгтон Артур (1769—1852) — англійський полководець, розбив Наполеона під Ватерлоо.

Новий Світ — Америка.

Людвік II (1815—1886) — король Баварії, меценат й великий поклонник мистецтв.

Юрій V — йдеться про Георгія V (1819—1878).

Латинський квартал — квартал у Парижі, де оселялися митці.

Андре Шеньє (1762—1794) — французький поет, предтеча романтизму.

Миру для всього світу — маємо тут явну перетяжку: про миролюбність Наполеона навряд чи випадає говорити, адже був у першу чергу завоювальником.

Меттерніх (1773—1859) — австрійський політичний діяч, дипломат та міністр.

Мюссе, де Вінї, або Готє, чи Вердена, понурою Бодлера — перераховуються французькі поети того часу.

Де Нерву — це Жерар де Нерваль (1808—1855) — французький поет-романтик.

Публіцист Д. Писарев — Писарев Дмитро (1840—1868) — російський критик; купаючись біля Риги, на очах Марка Вовчка утопився; був у неї закоханий.

По чоловікові — чоловіком Марка Вовчка був Опанас Маркович (1822—1867) — український фольклорист.

Дістав теж волю — йдеться про знесення кріпацтва в Росії 1861 р.

Говорити своєю рідною мовою — мається на увазі едикт 1863 року, так званий Валуєвський.

За кордоном — тобто в Галичині.

Заборони Польщі — в Польщі не було заборони мови.

Сотні — число завищене, але багатьох культурних діячів того часу справді висилали на Північ, не лише в Сибір.

Валерій Шевчук

ПОСТРІЛ

Подасмо за виданням: *Вибрані твори*.— К., 1989.— С. 490—519.
В оповіданні розповідається про поета Амбросія Метлинського (1814—1870) та його зустрічі в Ялті з українським поетом Степаном Руданським (1834—1873). Дія відбувається у 1870 році.

«Думки, пісні та ще дещо» — книжка вийшла у 1839 році, коли А. Метлинський мав 25 років.

Omnia mea mecum porto — все своє ношу з собою (латин.).

Sancta simplicitas — свята простота (латин.).

Микола Лазорський

БІЛА ПАННА

Подасмо за виданням: *Світлотіні*.— Мельборн.— 1973.— С. 237—241.
Оповідання розповідає про українську художницю Марію Башкирцеву (1860—1884), авторку «Щоденника», писаного французькою мовою.

Кауфман Марія-Анна (1741—1807) — швейцарська художниця, працювала в Англії, Італії.

Віже Лібрєн (Лебрен) Єлизавета-Луїза, уроджена Віже (1755—1842) — французька портретистка.

Марія Кучеренко

П'ЯТЬ СТОРІНОК ІЗ НЕБЕСНОЇ КНИГИ

Кучеренко Марія (нар. 1958 року) — сучасна українська письменниця, поетеса, автор книжки *«Чарівний клубок»* (1986).

Оповідання друкується вперше, розповідає про знаменитого кобзаря Остапа Вересая (1803—1890).

Галагани. — український шляхетський рід.

Жемчужников Лев (1828—1912) — український та російський художник, автор спогадів, малював зокрема й кобзарів.

ДВОБІЙ З БЕРКУТОМ

Подасмо за виданням: Рідне слово.— Мюнхен-Карлефельд.— 1946.— № 6, травень—червень.— С. 10—19. В оповіданні йдеться про Івана Франка.

Мирон — псевдонім Івана Франка.

Ольга — Ольга Франко, дружина письменника.

Мирон починав боятися за неї — в дружини І. Франка Ольги почали з'являтися ознаки психічної недуги, якою вона згодом хворіла.

З катедри, з Бернардинів — тобто з кафедрального Бернардинського монастиря.

Жовтим і чорним — австрійські державні кольори.

Волюська церква — це православна церква у Львові, місце осідку Львівського братства і Ставропігії.

Вишенський Іван — український письменник-полеміст кінця XVI — початку XVII століть. Іван Франко написав про нього монографію (1895) і поему.

Esse propheta — це конечно (латин.).

«Курієр Львовскі», «Дѣло» — «Kurier Lwowski» — газета, в якій десять років працював І. Франко; «Дѣло» — українська щоденна газета, що виходила в Галичині.

«Просвіта» — суспільна культурно-освітня організація українців.

«Преч з Міроном!» — «Геть Мирона!» (Пол.) Йдеться про переслідування поляками І. Франка за його статтю про А. Міцкевича «Поет зради».

Університетська катедри — йдеться про спробу І. Франка посісти кафедру української мови й літератури у Львівському університеті. Його до того так і не допустили.

«Тишеба тего чловека вицѡнгноуць з блота» — треба того чоловіка витягти з болота (пол.).

Добре було Байронові — Джордж Байрон (1788—1824) — англійський поет. В Італію він виїхав у 1821 році, жив у містах Пізі та Генуї — причина виїзду була любовна.

Побачити Драгоманова — Драгоманов Михайло (1841—1895) — український публіцист, фольклорист, політичний діяч. Стосунки із І. Франком у нього були складні, однак М. Драгоманов був справді першим учителем І. Франка і значно на нього впливав. Згодом І. Франко від драгоманівських ідей відійшов.

Павлик Михайло (1853—1915) — український письменник і публіцист, вірний драгоманівець, один час — однодумець Івана Франка.

Ц. к. — цісарсько-королівський.

Часи «Варлаама й Йоасафа» — йдеться про 1893 рік, коли І. Франко захистив у Відні дисертацію «Варлаам й Йоасаф» (надрукована у 1895 році).

Качала з «Друга» — Качала Степан (1815—1888) — український політичний і громадський діяч, автор «Короткої історії Русі» (1886); «Друг» — журнал львівських студентів, виходив у 1874—1877, тут дебютував, як письменник, І. Франко; журнал був спершу москвофільського, потім на родовського напрямку.

«Народом без пуття і честі» — слова із вірша П. Куліша.

Чабан з Моринців — тобто Тарас Шевченко. Чабан через те, що малим пас овець.

Вона їх не схотіла — йдеться про громадське засудження полонофільства і русофільства П. Куліша, після чого він опинився в громадській ізоляції (70—80 роки XIX століття).

Quel courage civile — яка громадянська мужність (фр.).

Кур'єрок — «Kurier Lwowski».

«Соединенних» партій — йдеться про спробу наладнати українсько-польські відносини у Галичині в 90-х роках XIX століття, проти цього виступила радикальна партія, до якої належав І. Франко.

«Зо брав унд...» і далі — він такий у душі чесний і добрий, але він так сильно відбився від свого покликання поета (нім.).

Гармати Хмельницького — йдеться про облогу Львова Б. Хмельницьким у 1648 році.

Турки з Дорошенком — Дорошенко Петро (1627—1698) — гетьман України, йдеться про події 1672 року.

Карло XII — (1682—1718) — шведський король, йдеться про події початку XVIII століття.

Народова Гвардія — військова організація повсталих поляків під час революції 1848 року в Австрії.

Дідизна Данилова — Львів названо іменем Лева Даниловича (1225—1301), який тут встановив свою столицю (1272). Данило — це король Данило Романович Галицький.

Шекспірів Антоній — герой драми В. Шекспіра «Антоній і Клеопатра» (1608).

«Панські жарти» — поема Івана Франка.

З низин на вершини — обігрується назва книжки І. Франка «З вершин і низин».

Від Юра — церкви святого Юра — резиденції галицьких уніатських митрополитів.

Залізний гетьман — Богдан Хмельницький.

ЦВІТ ПАПОРОТІ

Соломко Анатолій (нар. 1936 року) — сучасний український письменник, автор книжки оповідань про митців «Гілочка калини червоної». — К. — 1988.

Поддається за виданням: Гілочка калини червоної. — К., 1988. — С. 117—124. Твір розповідає про українську поетесу Лесю Українку.

Климент — це Квітка Климент (1880—1953) — український музикознавець, фольклорист, чоловік Лесі Українки.

Варвара Чередниченко

ОСТАННІЙ ЛИСТ

Чередниченко Варвара (1896—1949) — прозаїк, перекладач, авторка творів для дітей, статей, книжки з дошкільного виховання. Найбільше уваги віддавала історичній белетристиці, зокрема про митців: «В картезіанському монастирі» (1940) про Ж. Санд та Ф. Шопена, «Історія одного вірша» про М. Лермонтова, «Під одним плащем» (1938—1948) про А. Міцкевича та О. Пушкіна, незакінчений роман про Г. Сковороду (залишилися фрагменти), «Останній лист» (1936) про А. Тесленка, історичний роман «Фастів» про С. Палія. В 1918—1919 роках письменниця готувала до видання твори А. Тесленка і глибоко вивчила життя і творчість письменника.

Подасмо за виданням: Вибрані твори. — К., 1971. — С. 33—57.

То й заслаб — А. Тесленко захворів сухотами в ув'язненні під час етапних пересилок.

Видрукували мою книжечку — йдеться про повість «Страчене життя», але вийшла вона 1911 року, в рік смерті письменника.

Українськими панами — оповідання написано у 1936 році, в час найбільшого геноциду проти української інтелігенції. Відповідно, у творі простежується негачійне ставлення до української інтелігенції («панів»), що підтримувала А. Тесленка.

Туган-Барановський Михайло (1865—1919) — український економіст, працював у Петербурзькому університеті, за часів Центральної Ради — міністр фінансів України, чим пояснюється дещо негачійне ставлення авторки до нього. За переконаннями М. Туган-Барановський був «легальний марксист».

Товста книга — очевидно, книга творів Г. Сковороди, видана Д. Багалієм у 1894 році, бо «товстої книги» про життя Г. Сковороди ще не було, вона вийшла в 1913 році (монографія В. Ерна).

В газетах друковані — в газетах «Рада», «Громадська думка», журналі «Нова громада», що тоді виходили.

«Горе вам, ситі!» — це слова Ісуса Христа з «Проповіді на горі» (Євангеліє від Луки, VI — 25), а не Єремії.

«Літературно-науковий вісник» — найсолідніший на той час український журнал, виходив спершу в Галичині (з 1898 року), а тоді (з 1907 року) — в Києві.

Ми читали — в оповіданні неузгодження, перед цим героїня говорила, що зовсім не розуміє української мови.

Українські пани задавили — авторка і тут, в догоду часу, в який писалося оповідання, не розрізняє панів, які жили на Україні, від українських панів, яких були одиниці.

«Світло»... «Село» — «Світло» — український педагогічний журнал, виходив у Києві в 1910—1914 роках; «Село» — популярний часопис, виходив у Києві в 1909—1911 роках.

Марии Николаевне Гринченко — тобто Марії Загірній, дружині Бориса Грінченка (1863—1928).

«Зісів» — тижнева газета, видавав М. Грушевський у Києві в 1911 — 1912 роках.

Олександр Шугай

ОДІССЕЯ АРКАДІЯ КАЗКИ

Олександр Шугай (нар. 1940 року) — поет, прозаїк, есеїст, перекладач творів Климентія на сучасну українську мову, автор книжки прози «По стерні босоніж» (1983), есе про В. Мисика, І. Багряного, Г. Тютюнника, А. Казку та ін.

Оповідання друкується вперше. Йдеться у ньому про українського поета Аркадія Казку (1890—1929) у його стосунку до іншого поета Василя Мисика (1907—1983).

Павлю Тичини, і Василь Елланський і далі — тут перелічуються письменники й культурні діячі України того часу.

Бунін Іван (1870—1953) — російський поет і прозаїк.

Єфремов Сергій (1876—1939) — український літературознавець.

Поліщук Валер'ян (1897—1937?) — український поет, згодом, як і С. Єфремов, засуджений, загинув у концтаборах.

Ромен Роллан (1866—1964) — французький письменник.

«Саламбо» — твір Густава Флобера (1821—1880) — французького письменника.

Верхарн Еміль (1855—1916) — бельгійський поет, драматург, критик.

«Фауст» — твір німецького поета В. Гете.

Ніцше Фрідріх (1844—1900) — німецький філософ, противник християнства та демократії.

Юр. Меженко (1892—1969) — український літературний критик та бібліолог.

Паскаль Блез (1623—1662) — французький філософ, математик, фізик.

Емерсон Ральф (1803—1882) — американський філософ-мораліст.

Спіноза, Данте, Петрарка — *Спіноза Барух* (1632—1677) — філософ; *Данте Аліг'єрі* (1265—1321) — італійський поет; *Петрарка Франческо* (1304—1374) — італійський поет.

Платон (427—347 роки до н. е.) — давньогрецький філософ.

Марк Аврелій Антонін (161—180) — римський філософ.

Монтеня «Essais» — *Монтень Мішель* (1533—1592) — французький мислитель, автор «Есеїв».

Федір Сологуб (1863—1927) — російський письменник-символіст.

«*Єфремовщина*» — вигаданий органами ГПУ так званий процес Спілки Визволення України (1929 рік).

Мікельанджело Буанаротті (1475—1564) — італійський художник і поет доби Ренесансу.

Вона мусить здійснитись — книжка віршів А. Казки вийшла тільки в 1989 році у видавництві «Радянський письменник».

Юрій Хорунжий

ІНФЕРН У САДУ ГЕСПЕРІД

Хорунжий Юрій (нар. 1937 року) — сучасний український письменник, історична тема розробляється ним широко: «Давні мелодії» (1971), «Коли промовляють фальконети» (1988), «Таємна грамота» (1990); автор ряду історико-біографічних творів про митців: «Чуєш, брате мій» (1982), «Борвій» (1987), «Злет і заземлення Григорія Полетики» (1992).

Оповідання друкувалося в ж. «Зона»,— 1992.— ч. 2. В ньому йдеться про українську письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську (1868—1941), дочку письменника М. Старицького.

Геспериди — в грецькій міфології німфи, які жили на щасливих островах і стерегли золоті яблука вічної молодості.

Холодна Гора — в'язниця у Харкові.

Четвертий універсал — універсал Центральної Ради 22 січня 1918 року, що проголошував незалежність України.

Чоловік Олександр — Черняхівський Олександр (1869—1939) — професор Київського університету, засуджений у справі СВУ на п'ять років умовно.

Доця Вероніка — Черняхівська Вероніка (1900—1938) — українська письменниця, перекладачка. Після арешту в справі СВУ звільнена, але в 1938 році заарештована вдруге і розстріляна.

Грушевський, Винниченко, Петлюра, Стешенко — перелічено керівників Центральної Ради. *Стешенко Іван* (1873—1918) — український поет, літературознавець, генеральний секретар освіти в уряді Центральної Ради.

Єфремов, Ніковський, Дурдуківський — перелічено головних учасників процесу СВУ. *Ніковський Андрій* (1885—1942(?)) — український лі-

тературознавець, засуджений на десять років ув'язнення. Звільнений у 1940 році, помер у блокадному Ленінграді. Дурдуківський Володимир (1874—1937) — завідувач київської трудової школи, засуджений на 8 років, розстріляний у 1937 році.

Хор Кошиця — Кошиць Олександр (1875—1944) — український диригент та композитор, керував капелою, що гастролювала по Європі й Америці. Залишився на еміграції.

Ярослав Стешенко (1905—1939) — український бібліограф і мистецтвознавець, син І. Стешенка і Оксани Старицької, згодом репресований, загинув на Колімі.

Оксану — йдеться про Старицьку Оксану (1875—1942) — українську дитячу письменницю, перекладачку. Заарештована разом із сестрою Людмилою в липні 1941 року, загинула в концтаборі.

Вашого Дорошенка — тобто п'єсу Л. Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко» (1911).

Садовський Микола (1856—1933) — український актор і режисер.

Микола Віталійович — композитор Микола Лисенко.

Ромодановський Григорій (?—1682) — воєначальник російського війська на Україні в другій половині XVII століття.

СЛОВНИЧОК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ

Абдикований — відставний.

Аутометаморфоза — власне перетворення у щось, когось.

Амбасада — посольство; амбасадор — посол.

Амнестія — амністія.

Анатема (анафема) — церковне прокляття.

Ардени — жителі Арденського департаменту у Франції чи з гір Арден.

Арфе — музичний інструмент, митець.

Аудитор — військовий суддя.

Аще — коли.

Бакаляри — учителі, учений ступінь в університетах, назва дяка на Україні.

Банация — прокляття, позбавлення прав.

Банітувати — судити, присуджувати на заслання; баніція — осуд на вигнання.

Барзо — дуже.

Берковці — міра для меду в 10 пудів.

Берлін — карета.

Бинди — стрічки.

Біде — булка, хліб.

Блават — синя шовкова тканина.

Брѣм — крайка, оторочка, опушка.

Браччо — смичковий музичний інструмент.

Брашно — харчові припаси.

Брузументи — нашивки.

Буєсть — відвага, безстрашність.

Буймистри — бургомістри.

Буколічний — ідилічний, пастуший.

Булміст — чиновник, що реєструє папські булли (грамоти).

Бург — замок, місто.

Бургтеатр — замковий театр.

Бурковина — рослина.

Вакації — канікули.

Вали — фарби.

Ванниця — посудина на фарби.

Ватран — камін.

Виголанець — вигнанець.

Виргани — музичні інструменти, органи.

Віланель — французький вірш, подібний до терцин.

Віоля — віолончель.

Вице-презес — заступник президента, голови.

Возслідування — порядок слідування чину служби (тут за Псалтирем).

Вонлити — сумніватися; вонтливіше — сумнівне.

Втуні — марно.

Вуршти — ковбаси.

Вишечниця — розпусниця.

Габілітація — захист дисертації на право викладання в університеті.

Галії — роззявляки.

Гарди — металеві дужки на державу шаблі.

Гарнія — в грецькій міфології — потвора, зла людина.

Гарсон — офіціант.

Гебрейщина — давня єврейська мова.

Гекзаметр — віршовий розмір.

Гендлярі — торговці.

Гелер — австрійська монета.

Гіпокрит — лицемір, ханжа.

Гіпохондрик — людина, яка смутиться, думає про уявні хвороби.

Гісарська робота — виливання літер.

Глітно — людно, завізно.

Голінний — жавий, моторний, здібний до чогось.

Головищина — відшкодування за вбитого.

Горгоші — звищення, плечі.

Гостинець — шлях.

Грейцер — австрійська монета.

Гридниця — князівська вітальня, місце для бенкетів.

Гроденаплі — цупка тафта.

Громниці — свічки.

Дараби — плоти.

Доїрець — вокзал.

Демія — одяг типу накидки, плаща.

Дереворити — гравюри на дереві.

Деспекти — образи.

Дикасторія — духовний суд.

Дилування — паркан із грубих дощок.

Димсії — звільнення у відставку.

Діорит — назва гірської породи.

Діятелі — робітники.

Допр — «Дом принудительных работ», тюрма.

Дож — князь, правитель в італійському місті.

Драбант — тілоохоронець.

Егзистенція (екзистенція) — існування.

Ексцеленція — превосходительство.

Емерит — пенсіонер, вислужений чиновник.

Есвеу — Спілка Визволення України.

Едваб — шовкова тканина.

Еже — щоб.

Ерихонський — трубний.

Есмо — ми є.

Жабот — жабо, мереживо на грудях.

Живот — життя.

Жорстаи — гравій.

Заборолі — прорізи на кріпосній стіні, бійниці.

Загумінковий — з глушини.

Закмітувати — примітити.

Захланний — спраглий, ненаситний.

Збуї — розбійники.

Зелживість — безчестя, ганьба.

Зизо — косо.

Зіло — дуже.

Зікр — релігійна налаштованість, збудження релігійного екстазу.

Знеб'я — горизонт.

Зняток — знімок, фото.

Іж — що.

Іже — що, коли, щоб.

Імам — духовна особа в мусульман.

Інтегральний — неподільний, суцільний.

Інтрита — інструментальна п'єса.

Інтролігатор — палітурник.

Інфамія — прокляття, позбавлення прав.

Йовіальний — веселий, жартівливий.

Кавалерія — орден.

Каган — князь, володар.

Кайзерка — булка.
Кадово — бочка.
Кайман — спотворене каймак — військовий чин у турецькій армії.
Калфа — ватажок гуцулів, тут — Довбуш.
Канон — церковна пісня, у музиці — твір, у якому фраза повторюється кількаразово у різних голосах.
Каноник — священник.
Каплун — вихолощений півень.
Каптур — головний убір у ченців, капюшон.
Кармазини — одяг з сукна червоного кольору; кармазинник — представник козацької старшини.
Каратачі — картеч.
Карфарський мармур — з міста Керфара в Італії.
Касино — кав'ярня-клуб.
Катарсис — оптимістичний результат трагічної події.
Катедриль — кафедральна церква.
Кафісма — період у богослуженні.
Кивер — головний убір.
Кидри — ялини.
Киря — верхній одяг типу плаща.
Китайка — бавовняна тканина.
Клерик — духовна особа в католиків.
Клінкерний — цегляний.
Клірик — служитель.
Клобук — головний убір духовенства.
Ключка — петля; в ключку — в петлю.
Клямця — брехун, наклепник.
Кльомби — клумби.
Коминок — камін.
Комишина — палиця.
Компанийці — козаки, які виконували поліційну службу.
Компатурки — обгортки.
Ком'яга — річкове судно.
Конвікт — гуртожиток, бурса в католицьких школах.
Кондиція — умова.
Кошовочки — маленькі ночви.
Конфідент — довірена особа, шпигун.
Кораблик — жіночий головний убір.
Коригатор — коректор.
Коромола — крамола.
Корпуленція — постава, будова тіла.
Корункові (коронкові) — мережані.
Кресаня — кресак — гуцульський капелюх.
Креатура — кон'юнктура, ставлення. *Криіака* — схованка.

Крижик — хрестик.

Куафюри — перуки; *куафер* — перукар.

Кукоблива — турботлива, дбайлива.

Куна — кунця, також грошова одиниця Київської Русі.

Куратор — людина, що керувала школами в окрузі.

Куртина — завіса.

Ландо — різновид карети.

Лев — грошова одиниця.

Леч — але.

Литаври — мідні тарілки, музичний інструмент.

Ліпо — добре.

Літургія — обідня відправа.

Лодія — човен.

Лучини — скібка, соснова тріска для освітлення.

Лянд — охоронець.

Ляро — частина музичного твору.

Мажа — віз.

Мазниця — відерце з дьогтем для змазування воза.

Мазун — той, що намазує фарбою.

Малжонок — чоловік у подружжі; *малжонка* — жінка; *малжонство* — подружжя.

Мальвазія — мускатне вино.

Мануал — клавіатура органа, що на ній грають руками.

Мапа — карта.

Маршалок — предводитель шляхетства.

Масійські люди — люди маси, юрби.

Мастерштюк — виведення на майстра.

Мева — чайка.

Медуші — льох для зберігання меду.

Межовики — землеміри.

Мерлюни — горішні бійниці.

Меценас — адвокат, присяжний, судовий урядовець.

Мідерити — гравюри на міді.

Мніх — чернець.

Мостове — мито за перевіз через міст, переправу.

Мосьпан — милостивий пан.

Мотви — сітки.

Мукісійська — музична.

Мусія — фарба.

Наволока — чохол, накидка.

Навсонні — місце, освітлене сонцем.

Негдись — колись.

Негоціація — укладання, погодження, торгова оборудка.

Неліні — дуби, що не тратять листя взимі.

Ненатлий — невгамований.

Неститеж — на жаль; та гей!

Нетлі — нічні метелики.

Нетяга — бідолаха.

Нех — хай.

Ніжли — аніж.

Обези — Кавказ, обезький — кавказький.

Обераудитор — старший військовий суддя.

Обитий — переможений.

Обрус — скатірка.

Обцовання — спілкування.

Овид — горизонт.

Одія — одежа.

Оскарди — кайла.

Остентаційно — очевидно, демонстративно.

Осуга — плями жиру чи іржі на стіні, воді.

Отрок — молодший воїн в часи Київської Русі.

Паволока — коштовна тканина.

Пам — Бог.

Пиндзю, пане джю — пане добродію.

Парадиз — рай.

Парæню — вихідець із суспільних низів.

Парки — богині долі в грецькій міфології, було їх три, вони прядли й урізували людську долю.

Пасія — пристрасть, несамовитість.

Паче — більше.

Пейси — у євреїв пасма волосся на скронях.

Пентаметри — п'ятистопні віршові рядки, часті в античній поезії.

Первні — початки.

Переднівок — час перед жнивами.

Перетрактації — перемови.

Перфідність — підступність.

Пиворізи — п'яниці.

Пітія — жриця Аполлона в Дельфійському храмі, піфія.

Плімфи — цегла.

Плотянин — прихильник земного, плотського життя.

Повітроєм — повітряний простір.

Подойшлий — літній.

Позір — увага.

Політування — співчуття, жаль.

Порошниці — сумки для порошу.

Портяниці — штани.

Поруби — комори для тюремного ув'язнення.

Посполю — разом.

Поташ — речовина, яку добувають із смоли.

Потварник — наклепник.

Правець — параліч, стовбняк.

Пралат — прелат, в римсько-католицькій церкві — вища духовна особа.

Праники — дерев'яне знаряддя для вибивання білизни.

Презвитер — священник.

Презиційний — майстерний, славний, добрий.

Преполовіння — середа четвертого тижня по Великодні, середоп'ят-десятиниця.

Префект — помічник ректора, інспектор в Київській академії.

Прилбиці — шишаки, шоломи.

Принда — вереда, примхливець.

Припашений — приплющений.

Притчі — приказки.

Пришиб — шибеник, паливода.

Програ — програш.

Просвірка — проскурка, прісне печиво.

Протокавар — начальник корабля.

Пуансони — інструменти для чекану.

Пугар — кубок, чара.

Пулярда — страва з курки.

П'ястук — кулак.

Рахманний — смирний, тихий.

Рахуби — рахункові справи.

Рачити — зволити.

Реверенда — священича одежа.

Регент — керівник хору.

Реляція — донесення.

Ретязь — ланцюг, ремінь.

Рінь — жорства біля річки.

Роксолан — українець; Роксоланія — Україна.

Ропник — той, що видобуває нафту.

Рудера — руїна.

Рундук — ганок.

Сакос — верхній архієрейський одяг, вдягали під час служби.

Санкюлот — глумлива назва французьких революціонерів часів французької революції, буквально значить — довгоштанько.

Сарака — бідолаха.

Сафіровий — кольору синього каменю сафіра, сапфіра.

Саяни — шовкова тканина.

Сердувати — сердитися.

Синедріон — найвища судова установа в давньому Єрусалимі.

Скойки — черепашки.

Скрапки — уривки.

Скудельник — гончар.

Смисе — майже.

Слонки — пташки-вальдшнепи.

Смальта — барвисті камінчики для мозаїки.

Смаровати — шмарувати, терти, змащувати.

Сороката — строката.

Сполк — товариство, спілка.

Спросно — ганебно, непристойно.

Спудеї — студенти.

Ставропігія — церковна підлеглість патріархові, минуючи єпископа.

Строї — одяг.

Струсь — страус.

Судільниці — богині долі.

Суфраган — вікарний єпископ, вікарій.

Таба — обрамлення.

Тайстра — торба.

Тан — танець, митотіння.

Тартинка — бутерброд.

Тахля — кахлі.

Твар — обличчя.

Тебеце — туберкульоз.

Темляк — тут верхня одежа, також китиця від шаблі.

Тестамент — заповіт.

Тисун — дворецький із холопів у часи Київської Русі, пізніше — суддя нижчої інстанції.

Тирса — степова трава.

Тисяцький — начальник міського ополчення, міський суддя.

Тіара — папська триярусна шапка.

Товмач — перекладач.

Товченики — страва з тіста й курячого м'яса.

Толерований — той, якому сприяють, протече.

Торок — крайка, торочка.

Трацький — із Тракії, Фракії.

Трость — знаряддя для писання в часи Київської Русі, звався також — тростина.

Тули — шуби.

Туркус — коштовний камінь, бірюза.

Фальцівник — обрізальник книжок.

Фарайтри — фореитори, візники.
Фараон — рід картярської гри.
Феска — турецька шапочка.
Фехтунок — фехтування.
Фільварки — господарчі будівлі маєтку.
Флібустьєри — морські розбійники.
Фонтажі — банти із стрічки для зачісок у жінок XVIII століття.
Форайтри — візники.
Франзолі — невеликі булки.
Фризури — зачіски; фризієр — перукар.

Угри — угорці.
Уставищик — завідуючий ладом при співі на крилосі в церкві.
Учтивість — честь, порядність.

Хартія — рукопис на пергамені.
Хлуд — сміття.
Хосен — користь.
Хуть — бажання, сприяння, хіть.

Цедула — записка.
Целібат — безженство у священників.
Цело — мито.
Цера — шкіра.
Цехмістр — старший цеху.

Чадра — хустка, скатірка.
Чака — головний убір.
Чалай — той, хто ходить перевальцем.
Чвора — згряя.
Чельо — музичний інструмент, віолончель.
Чембалістий — цимбаліст.
Чена — скаба, на яку щось чіпляють, зокрема ланцюг.
Черес — шкіряний пояс, у якому носять гроші.

Шабатурка — папка для книги, оправа.
Шальвіра — авантюристик.
Шартрез — сорт лікеру.
Шкаловати — лаяти.
Шкаредний — мерзотний.
Шкіци — замальовки.
Шкот — шотландець.
Шпади — шпаги.
Штафети — естафети, пошта з передачею листів у певних пунктах.

Штиво — напружено, витягшись.

Штихи — малюнки.

Ю — її.

Юнацький — мужній, молодецький.

Ялмужна — милостиня.

Ярки — молода вівця.

Ятрівка — брátова жінка.

Яхонт — коштовний камінь.

ЗМІСТ

ШЕВЧУК ВАЛЕРІЙ
Мистецький світ у зображенні
українських белетристів

5

Туптало Дмитро
ЖИТІЄ ПРЕПОДОБНОГО
ОТЦЯ НАШОГО НЕСТОРА,
ЛІТОПИСЦЯ РУСЬКОГО

*Переклав з книжної української
Валерій Шевчук*

11

Бічуя Ніна
СОТВОРІННЯ ТАЙНИ

13

БУЄСТЬ МИТУСИНА

26

Кучерук Олександр
СВЯТОПОЛК ФІОЛЬ У КРАКОВІ

41

Скельчик Сергій
РОКСОЛАН

52

Левицький Орест
ПАШКВІЛЬ

61

Коваленко Людмила
ГРОНО ВІНОГРАДУ

89

Анонім XVIII століття
ЖИТІЄ СВЯТОГО ОТЦЯ НАШОГО
ДИМИТРІЯ РОСТОВСЬКОГО,
НОВОГО ЧУДОТВОРЦЯ

Переклав з книжної української
Валерій Шевчук

100

Горленко Василь
АПОЛЛОНОВІ ЖИТНИЦІ

Переклав з російської Валерій Шевчук

116

Майданська Софія
ПО ТОЙ БІК СТУДЕНОГО ПЛИНУ

123

Мосендз Леонід
МІНЕРВА

141

Шевчук Валерій
ПОЛИНОВИЙ ТЛІН

148

Іваничук Роман
ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

154

Домонтович Віктор
ПИСЬМЕННИК І ГЕНЕРАЛ

169

Косач Юрій
ВЕЧІР У РОЗУМОВСЬКОГО

172

Чернявський Микола
НАПЕРЕДОДНІ

200

Міщенко Дмитро
ДОЛЯ ПОЕТА

210

Шевчук Валерій
МАНДРІВКА В ГОРИ

217

Лазорський Микола
ПАЛЬМА Й ТОПОЛЯ

234

Шевчук Валерій
ПОСТРІЛ

242

Лазорський Микола
БЛА ПАННА

271

Кучеренко Марія
П'ЯТЬ СТОРІНОК ІЗ НЕБЕСНОЇ
КНИГИ

276

Косач Юрій
ДВОБІЙ З БЕРКУТОМ

284

Соломко Анатолій
ЦВІТ ПАПОРОТІ

293

Чередниченко Варвара
ОСТАННІЙ ЛИСТ

301

Шугай Олександр
ОДІССЕЯ АРКАДІЯ КАЗКИ

326

Хорунжий Юрій
ІНФЕРН У САДУ ГЕСПЕРІД

344

Примітки

360

Словничок маловживаних слів

384

Д36 **Дерево пам'яті: Кн. укр. іст. оповідання: У 4 вип.: Для ст. шк. віку.— К.: Веселка, 1990—1995.— (Золоті ворота).**

Вип. 4: Присвячений митцям минулого /{Упоряд. текстів та іл., передм., приміт. В. О. Шевчука; Худож. оформл. І. М. Гаврилюка}.— 396 с.: іл.

ISBN 5-301-01465-X (вип. 4);

ISBN 5-301-01085-9

Завершальний випуск антології українського історичного оповідання присвячений митцям минулого — письменникам, друкарям, художникам, будівничим, музикантам, артистам. Книга проведе читача по тисячолітній дорозі нашої культури (від доби київських князів до майже сучасності), спинившись на окремих її явищах, допоможе вловити аромат різних епох, познайомить з тасмійцями творчості.

Д **4803640000—013** **Без оголошення**
206—95

ББК 84.4УКР

Літературно-художнє видання

Історична бібліотека для дітей

«Золоті ворота»

Бібліотеку засновано 1990 року

ДЕРЕВО ПАМ'ЯТІ

КНИГА

УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО

ОПОВІДАННЯ

У чотирьох випусках

ВИПУСК 4

Присвячений митцям минулого

Для старшого шкільного віку

Упорядкування текстів

та ілюстрацій, передмова, примітки
Шевчука Валерія Олександровича

Художнє оформлення

Гаврилюка Івана Михайловича

Зав. редакцією

О. Є. Шевченко

Редактор А. С. Антонєць

Художній редактор К. І. Сулима

Технічний редактор С. І. Павлюк

Коректори М. З. Волович, Н. П. Романюк

Здано на виробництво 31.08.94. Підписано до друку 23.03.95.
Формат 84×108/32. Папір друкарський № 2. Гарнітура тип таймс.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 21,0. Умовн. фарб.-відб. 21,5.
Обл.-вид. арк. 22,25 + вкл. 0,56 = 22,81. Тираж 7000 пр. Зам. 5—272.

Видавництво дитячої літератури «Веселка»
свідоцтво про державну реєстрацію № 02473079 від 07 червня 1995 р.,
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Видруковано з плівок Головного підприємства ВО «Поліграфкнига»
Акціонерним підприємством «Київська книжкова фабрика»,
252054, Київ, Воронького, 24.

Шановні читачі!

Радимо вам звернути увагу
на нові видання «Веселки»,
що виходять у світ протягом 1995 року:

Тарас Шевченко.

КОБЗАР.

Подарункове видання творів генія української літератури з ілюстраціями видатного графіка Василя Касіяна.

Григорій Сковорода.

ТВОРИ.

Поезії, байки, притчі, філософські трактати й діалоги, листи українського письменника-гуманіста, філософа і мислителя, просвітителя і педагога, перекладені на нову українську літературну мову.

Григорій Бабенко.

ШЛЯХОМ БУРХЛИВИМ.

Гостросюжетна історико-пригодницька повість про події в Україні наприкінці XVII ст., в часи Великої Руїни.

Євген Шморгун.

НЕ ПОВТОРИ МЕНЕ.

Повість про давньогрецького філософа Арістотеля, який жив у IV ст. до нашої ери.

МАЛІ КОЗАКИ.

Збірник історичних оповідань українських письменників про козацькі часи. Герої творів — юні патріоти, які поряд із дорослими боролися за незалежність рідного краю.

*Книжки «Веселки» — найкращий
подарунок для дітей і дорослих!*

